

NSIYETO EKA SWIN'WANA SWA SWIRUNGULWANA SWA XITSONGA

(Ellipsis in some short stories in Xitsonga)

hi

KHAZAMULA NEGROES MASWANGANYI

Nomboro ya muchudeni: 11573350

Thesisi leyi heleketiweke hi xikongomelo xo fikelela swilaveko swa digiri

ya

Vudokodela bya Filosofi Eka Xitsonga

Eka Ndzawulo ya Tindzimi ta Xintima

Ehansi ka Fakhalithi ya Swa Vanhu, Swa Mahanyelo na Dyondzo

Eyunivhesiti ya Venda

Thohoyandou

Xifundzhakulu xa Limpopo

Afrika-Dzonga

2025

Mutlakusi: Phurofesa M.C. Hlungwani (Univen)

Mutlakusikuloni: Phurofesa M.T. Chauke (Univen)

Nkomiso

Eka tindzimi leti tirhisaka ngopfu riendli, swa koteka leswaku mbulavulo wu hundziseka handle ko katsa marito hinkwawo lama faneleke eka xivulwa, kambe mongo wa xivulwa wu sala wa ha tshamisekile no twisiseka kahle. Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu a ku ri ku lavisisa nsiyeto eka swin'wana swa swirungulwana swa Xitsonga, hi ku kongomisa eka tinxaka ta nsiyeto, ku nga nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana. Nsiyeto wa riviti lowu lavisisiweke wu katsa swiphemu swa swivulwa swo hambana swo tanihi, rihlanganisi, risivi, rivutisi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari, na swithonsana. Eka nsiyeto wa riendli, ku lavisisiwile ndlela leyi riendli ri siyetiwaka hakona exivulwanini hi ku landza matlhelo, marhavi, na mikarhi swa maendli. Kasi eka nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava ku kamberiwile hilaha marito mo hambanahambana ma xivulwa ma siyetiwaka hakona exivulweni. Eka ndzavisiso lowu, ku na swiyenge swimbirhi leswi langutiweke ngopfu, ku nga tinhlamuselo leti nyikiwaka hi nsiyeto, na vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riviti, riendli, na xivulwana/xivulwahava. Nsiyeto wa xivulwana xa swithonsana na wona wu lavisisiwile. Mianakanyo ya thiyori leyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu hileyi sukaka eka thiyori ya nsiyeto. Thiyori leyi yi boxa leswaku nsiyeto i ku susiwa ka xi/swiphemu xo/swokarhi exivulweni, kambe xi/swi nga siviwi hi nchumu. Thiyori leyi yi tlhela yi kombisa leswaku ku susiwa ka xi/swiphemu ku humelela endzeni ka ndzimana. Mhaka ya nkoka i ku kuma leswi hlamuseriwaka mayelana na xi/swiphemu lexi/swi siyetiwaka exivulwanini, kambe ku nga ri tinomboro kumbe tinhlayohlayo ta swona. Mahungu lama tirhisiweke ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khopasi. Mahungu ma tsavuriwile kusuka eka matsalwa mo hambana ma swirungulwana swa Xitsonga. Eka tibuku ta kona, ku tsavuriwile swivulwa leswi nga na nsiyeto, kutani swi tirhisiwa tanihi mahungu ma ndzavisiso. Mahungu lama tsavuriweke ma hleriwile hi ku tirhisa nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa. Vundzeni bya swivulwa leswi tsavuriweke byi hleriwile hi ku landza mianakanyo ya thiyori ya nsiyeto. Eka ndzavisiso lowu ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti, riendli na xivulwana/xivulwahava wa humelela eka xivulwa naswona a wu cinci mongo wa xona. Hungu ri hundziseka handle ko kavanyeta leswi boxiwaka. Marito lama siyetiwaka ma nga ha kumeka eka mbangu wa xivulwa kumbe ndzimana leyi xivulwa xi tekiweke kona. Ku kumiwile na leswaku nsiyeto a wu kavanyeti hungu,

ntsena loko vaburisani va twisisana eka leswi va vulavulaka hi swona, kumbe loko muhlayi kumbe mutsari a twisisa hungu ra kona.

Marito ma nkoka: Nsiyeto, riviti, riendli, xivulwahava, xivulwana, semantiki, vulongoloxamarito

Abstract

In verbal languages, it is linguistically practical for an utterance to convey a complete message even though its construction omitted an element or elements that do not affect its meaning. The main purpose of this research was to analyse ellipses from some short stories in Xitsonga, with reference to types, namely nominal ellipsis, verbal ellipsis, and phrasal/clausal ellipses. The nominal ellipsis investigated includes various nominals such as conjunction, pronoun, interrogative, adverb, adjective, ideophone, interjection, and three dots ellipses. With regard to verbal ellipsis, the study explored how a verb can be ellipted within a sentence structure. Whereas phrasal/clausal ellipsis focused on various types of phrases/clauses that are ellided from the sentence. In this study, two aspects of linguistics are of particular interest, which are semantics of the ellided element in a sentence, and the syntax of ellipsis across the mentioned types. The theoretical assumption that was employed in this research derives from the ellipsis theory, which is concerned with the substitution of certain words by nothing. That is to say, the content of the extracted sentences were analysed following the assumptions of the ellipsis theory. This theory explains that ellipsis is the omission of an element/elements in a sentence and replacing them by nothing. The theory accepts that omission takes place within a text. This research is qualitative in nature. Its interest is on the interpretations that arise as a result of the omitted elements in the constructions/sentences, as opposed to their numbers. The data was collected through the corpus method, and was extracted from some short story books in Xitsonga. From the chosen books, constructions/sentences which bear elliptical instances were extracted and presented as data of the study. The extracted data is analysed through content analysis. The study found that ellipses do occur in nominal, verbal, phrasal/clausal, and three dots formations. In ellipsis, the message is passed without affecting the meaning of the sentence. The study also found that the elements that are omitted can be recovered elsewhere within the sentence/text. The most important thing about ellipsis is that both the speaker and listener understand each other during their conversation, and/or the writer and the reader understand the intended cohesion or text meaning.

Key concepts: Ellipsis, nominal, verbal, phrasal, clause, semantics, syntax

Xihlambanyo

Mina **Khazamula Negroes Maswanganyi**, ndza hlambanya leswaku ntirho wa ndzavisiso wa nhlokomhaka ya *Nsiyeto eka swin'wana swa swirungulwana swa Xitsonga* wa digiri ya Vudokodela bya Filosofi kusuka eYunivhesiti ya Venda wu endliwile hi mina hi ndzexe hi xiheri, naswona a wu si tshama wu nyiketiwa, kumbe ku heleketiwa eka yunivhesiti yin'wana, hambi eka xisimekiwa xo karhi hi xikongomelo xo endla kumbe ku kuma tidyondzo to karhi. Mahungu hinkwawo lama tirhisiweke eka ndzavisiso ma kombisiwile hi ndlela leyi faneleke endzeni ka ndzavisiso lowu, kun'we na le ka xihlovo xa mahungu lama tirhisiweke.

.....
Nsayino wa xichudeni

12 Nyenyenyana 2024

Siku ra nsayino

Declaration

I **Khazamula Negroes Maswanganyi**, hereby declare that the study titled *Ellipsis in some short stories in Xitsonga* for a Doctor of Philosophy degree at the University of Venda, submitted by me, has not been submitted previously for a degree at this or any other institution. This is my own original work in the design and execution, and that all materials and any other information contained therein have been duly acknowledged.

.....
Student signature

12 February 2025

Date of signature

Swikhenso

Swikhenso hinkwaswo mayelana na dyondzo leyi ndzi swi kongomisa eka vanhu na swiyenge leswi landzelaka:

1. Ndzi kongomisa ku khensa lokukulu eka muleteri wa mina eka dyondzo leyi, yena Phurofesa M.C. Hlungwani, loyi a ndzi hlohloleleke ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni hi Xitsonga, na ku tlhela ku va yena muleteri wa mina wa tidyondzo ta Xitsonga kusuka eka digiri ya vudyondzisi, onasi, masitasi; tlhelo mutlakusi eka dyondzo leyi ya Vudokodela bya Filosofi hi ririmi ra Xitsonga.
2. Mutlakusikuloni Phurofesa M.T. Chauke, na yena wa khensiwa tanihilaha a tirheke hakona kun'we na mutlakusi ku hlela no hluta dyondzo ya mitorho ya mina.
3. Ndzi khensa ngopfu na Yunivhesiti ya Limpopo (Khamphasi ya Turfloop) leyi nga ndzi hakelela timali ta swa dyondzo leyi ku ya fika emakumu, handle ko pfunetiwa hi xiyenge xin'wana xa mpfuneto wa swa timali.
4. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka un'wana na un'wana loyi a nga ta va na nkateko wo nwelela vutivi kusuka eka dyondzo leyi, a tlhela a antswisa, ku sola, na ku bumabumela swo karhi eka ndzima leyi ndzi yi rimeke ku fika kwala.
5. Swikhenso swa mina swi ta va swi nga hetisekangi loko ndzo rivala Phurofesa M.T. Babane, loyi a tshamela ku ndzi khutaza ku tirha hi ku hiteka leswaku ndzi hetisa ntirho lowu a ndzi ri ku kayakayeni na wona.
6. Marito mo khensa ndzi tlhela ndzi ma kongomisa eka Dokodela H.E. Masia loyi a hleleke ni ku kulutswela ndzavisiso lowu leswaku wu va wa xiyimo lexi wu nga eka xona. Kxanimamba Muxingwidzi!
7. Ndzi ta va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala ku khensa vatswari va mina, Manana Mthavini Maria Khosa na Tatana Muzamani Samuel Maswanganyi (mufi), lava ndzi tiseke laha misaveni, va ndzi hlayisa, na ku ndzi kurisa ku kondza ndzi kota ku tiyimela. Ndzi ri eka vona, Hosi Xikwembu a xi tlakuse mavito ya n'wina.
8. Eka hinkwavo na hinkwaswo, ndzi yisa ku khensa eka Xikwembu, Xona Mudavuri na Mulondzovoti wa mina. Ndzi khensa swinene nyiko ya vutomi, rihanyo lerinene, na vutlhari leswi Xi ndzi nyikeke. Handle ka swona ingi ntirho lowu wu nga ri kona. Ndzi ri: swa Wena i ku fuma, matimba, na ku kwetsima. Amen!

Ku nyiketa

Thesisi leyi ndzi yi nyikela eka vana va mina. Ndzi ri eka n'wina vananga, ndzavisiso lowu i vumbhoni lebyi hanyaka bya leswaku ekaya ra n'wina, dyondzo vakokwani wa hina va hi phamerile, naswona ya pfumela. Mina mutswari wa n'wina ndzi ri lavani ya n'wina ndlela, mi boxeketa ku kondza mi ya fikelela milorho ya n'wina ku ta kurisa Maswanganyi xivongo xerhu. Hinkwaswo swa koteka, ntsena loko mi tinyiketa vananga: Hlavutelo, Risana, Hlanganiso, Shilombe, na Tsetselelo. A ndzi ku rivalangi Tsereto n'wananga. Moya wa wena a wu wisi hi ku rhula lomu u nga ya kona.

Leswi nga endzeni

Nkomiso	i
Abstract	iii
Xihlambanyo	iv
Declaration	v
Swikhenso	vi
Ku nyiketa	vii
Leswi nga endzeni.....	viii
NDZIMA YA 1	1
MANGHENELOANGARHELO	1
1.1. Manghenelo	1
1.2. Matimundzhaku.....	1
1.3. Xitatimente xa xiphiqo	2
1.4. Nsusumeto	2
1.5. Nkoka wa ndzavisiso.....	3
1.6. Xikongomelo xa ndzavisiso	3
1.7. Swivutiso swo letela ndzavisiso	4
1.8. Mbhasiso wa nongoti wa matheme	4
1.9. Mikomiso ya matsalwa ma swirungulwana leswi tirhisiweke	8
1.10.Nkatsakanyo wa mangheneloangarhelo	75
NDZIMA YA 2.....	76
LESWI LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA	76
2.1. Manghenelo	76
2.2. Nhlamuselo ya nsiyeto	76
2.3. Tinxaka ta nsiyeto hi ku landza tindzimi	76
2.3.1. Nsiyeto eka Xinghezi.....	77
2.3.2. Nsiyeto eka Xinghezi xa Khoriya.....	91
2.3.3. Nsiyeto eka Xinghezi na Xiarabu	92
2.3.4. Nsiyeto eka Xijapani.....	93
2.4. Vuxaka bya leswi lavisisiweke na ndzavisiso lowu.....	99
2.5. Nkatsakanyo wa milavisiso leyi lavisisiweke	100
NDZIMA YA 3.....	101

MAENDLELO, MICHUMU LEYI LAVISISIWAKA NA THİYORI SWA NDZAVISISO	101
3.1. Manghenelo	101
3.2. Maendlelo ya ndzavisiso	101
3.3. Pharadayimi ya ndzavisiso.....	102
3.3.1. Pharadayimi yo hetiseka	103
3.3.2. Pharadayimi yo hlamusela	103
3.3.3. Pharadayimi yo hlela	104
3.3.4. Pharadayimi ya ku landzela ya ximanguvalawa	104
3.3.5. Pharadayimi ya ntiyiso	105
3.4. Dizayini ya ndzavisiso	106
3.4.1. Dizayini ya ndzavisiso wa vubulandlela	107
3.4.2. Dizayini ya ndzavisiso wo hlamusela	108
3.4.3. Dizayini ya ndzavisiso wo kambisisa.....	108
3.4.4. Dizayini ya ndzavisiso wa ku ya hi nkoka.....	109
3.4.5. Dizayini ya ndzavisiso wa ku ya hi ntsengo.....	109
3.4.6. Dizayini ya nhlanganelo	110
3.5. Michumu leyi xiyiwaka.....	110
3.5.1. Endlelo ra tisampula.....	111
3.5.2. Matirhiselo ya sampula ya nkumbetelo eka ndzavisiso lowu.....	113
3.6. Mahlengeletelo na mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso	114
3.6.1. Khophasi	114
3.6.2. Nxopoxopo wa vundzeni	114
3.7. Rimba ra thiyori ya ndzavisiso.....	115
3.8. Matikhomelo eka ndzavisiso	116
3.8.1. Ku kuma mpfumelelo	116
3.8.2. Ku teka xiave hi ku swi tsakela.....	116
3.8.3. Ku ka ku nga vavisiwi vatekaxiave	116
3.8.4. Timhaka ta xihundla	117
3.9. Ndzilekano na malongolokelo swa ndzavisiso	117
3.9.1. Ndzilekano wa ndzavisiso	117
3.9.2. Malongolokelo ma tindzima.....	117
3.10.Nkatsakanyo wa maendlelo, leswi lavisisiwaka na thiyori swa ndzavisiso	118

NDZIMA YA 4.....	119
TINHLAMUSELO TA NSIYETO EKA XITSONGA	119
4.1. Manghenelo	119
4.2. Tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti.....	120
4.2.1. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi	121
4.2.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa risivi.....	192
4.2.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rivutisi	222
4.2.4. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengeteri	227
4.2.5. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa ribumabumeri	247
4.2.6. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riencisi.....	255
4.2.7. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlamari	259
4.2.8. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa swithosana	259
4.2.9. Nkatsakanyo	260
4.3. Tinhlamuselo ta nsiyeto wa riendli	263
4.3.1. Nsiyeto wa riendli hi ku landza matlhelo	263
4.3.2. Nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa ripfunetariendli	271
4.3.3. Nsiyeto wa riendli hi ku landza marhavi ma maendli.....	273
4.3.4. Nsiyeto wa riendli hi ku landza mikarhi	278
4.4. Tinhlamuselo ta xivulwa xa nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana	281
4.4.1. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwahava xa marito mambirhi exivulweni	282
4.4.2. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwahava xa marito manharhu	288
4.4.3. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava xa marito ya mune	291
4.4.4. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava xa marito ya ntlhanu ...	291
4.4.5. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava xa marito yo tlula ntlhanu	292
4.5. Nkatsakanyo wa ndzima ya mune.....	294
NDZIMA YA 5.....	298
VULONGOLOXAMARITO BYA SWIHLUVI SWA NSIYETO EKA XITSONGA	298
5.1. Manghenelo	298
5.2. Vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riviti	298
5.2.1. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi.....	298
5.2.2. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa risivi.....	334
5.2.3. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwana xa rivutisi.....	345

5.2.4. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengeteri.....	347
5.2.5. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa ribumabumeri.....	355
5.2.6. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riencisi.....	361
5.2.7. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlamari.....	366
5.2.8. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa swithonsana.....	367
5.3. Vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riendli.....	368
5.3.1. Ndhawu ya nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli eka xivulwa hi ku landza matlhelo.....	369
5.3.2. Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa ripfunetariendli.....	373
5.3.3. Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa hi ku landza marhavi ya maendli.....	376
5.3.4. Nsiyeto wa riendli eka xivulwa hi ku landza mikarhi.....	382
5.4. Vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana.....	385
5.4.1. Ndhawu ya nsiyeto wa marito mambirhi exivulweni.....	385
5.4.2. Ndhawu ya nsiyeto wa marito manharhu exivulweni.....	392
5.4.3. Ndhawu ya nsiyeto wa marito ya mune exivulweni.....	397
5.4.4. Ndhawu ya nsiyeto wa marito ya ntlhanu exivulweni.....	398
5.4.5. Ndhawu ya nsiyeto wa marito yo tlula ntlhanu exivulweni.....	399
5.5. Nkatsakanyo wa ndzima ya ntlhanu.....	402
NDZIMA YA 6.....	407
NGHIMETO WA NDZAVISISO.....	407
6.1. Manghenelo.....	407
6.2. Nkatsakanyo wa ndzavisiso hi ku angarhela.....	407
6.3. Leswi kumiweke eka ndzavisiso.....	407
6.4. Swibumabumelo.....	412
SWIHLOVO SWA MAHUNGU.....	414

NDZIMA YA 1

MANGHENELOANGARHELO

1.1. Manghenelo

Dyondzo leyi yi languta nsiyeto wa xiphemu kumbe swiphemu eka xivulwa xa riviti, riendli, xivulwahava/xivulwana eka Xitsonga. Eka ririmi, ku na maendlelo yo tala yo hambana lama tirhisiwaka ku hundzisa hungu kusuka eka muvulavuri/mutsari ku ya eka muyingiseri/muhlayi. Yin'wana ya maendlelo lama i ku va mhaka kumbe hungu ri hundziseka hi ku tirhisa xivulwa lexi kayivelaka xiphemu kumbe swiphemu swin'wana eka xona, kambe hungu ra kona ri va ri karhi ri twisiseka. Hi maendlelo lama, swi endla leswaku ku va na nsiyeto wa xiphemu kumbe swiphemu eka xivulwa xo twisiseka. Ndzavisiso lowu wu aviwile hi tindzima ta tsevu leti katsaka, (1) mangheneloangarhelo, laha ku langutiwaka matimundzhaku lama fambelanaka na nhlokomhaka, xitatimente xa xiphiqo, nsusumeto, nkoka wa ndzavisiso, xikongomelo na swivutiso swo letela ndzavisiso, mbhasiso wa nongoti, xikan'we na mikomiso ya swirungulwalwa leswi mahungu ya ndzavisiso ya tsavuriweke eka swona; (2) leswi lavisisiweke nkarhi lowu nga hundza, (3) maendlelo, michumu leyi lavisisiwaka na thiyori swa ndzavisiso; (4) nxopaxopo wa tinhlamuselo ta nsiyeto; (5) vulongoloxamarito bya swiphemu swa nsiyeto, na (6) nghimeto. Ndzima yin'wana na yin'wana yi katsakanyiwa emakumu ka yona, kambe mikumisiso na swibumabumelo swa ndzavisiso wu helerile swi andlariwile eka nghimeto.

1.2. Matimundzhaku

Ku fikela sweswi, ku hava laha hi nga kumaka kona milavisiso na matsalwa lama koxometaka nsiyeto eka Xitsonga. Hi marito man'wana, ku hava matimundzhaku yo tiya lama tsariweke ehansi ya nsiyeto eka Xitsonga kusuka eka matimu ya mbulavulo na matsalwa. Eka tindzimi ta Xintima hi ku angarhela, na kona ku hava vuxokoxoko lebyi ndzi byi kumeke mayelana na andlalo wo karhi hi nsiyeto. Nsiyeto hi xiwona wu humelela masiku hinkwawo eka mbulavulo naswona wa kumeka na le ka matsalwa. Vukona bya nsiyeto byi fanerile leswaku byi lavisisiwa na le ka Xitsonga leswaku byi ta tiveka no dyondziwa hi vatirhisi va ririmi. Hambiswiritano, nsiyeto wu endliwile eka tindzimi tin'wana ta le ntsungeni. Milavisiso mayelana na nsiyeto wa marito yi endliwile eka tindzimi to hambanahambana ta misava to tanihi Xinghezi, Xinghezi xa Khoriya,

Xiarabu, na Xijapani (Swam, 1981; Tajeddin & Rahimi, 2017; Hinds, 1982; Vollan, 2016; Ahmed & Khalaf, 2019; Seong & Lee, 2008). Vulavisisi byo hambana byi langute xivumbeko ni matirhelo ya nsiyeto exivulweni. Vatsari vo hambana va kumile leswaku nsiyeto wa tirhisiwa eka tindhawu to tala ta ririmi ku katsa na le ka mimbulavulo na matsalwa; swihangalasamahungu swo fana na tiqingho, swinavetiso, switiviso, maphephahungu, tikhomphutara, makombakule, swiyanimoya, timagazini na swin'wana. Ndzavisiso lowu wu ringeta ku pfala vangwa leri nga kona eka tidyondzo ta lingwisitiki hi ku lavisisa hi nsiyeto wa swiphemu swa xivulwa eka Xitsonga.

1.3. Xitatimente xa xiphiqo

Milavisiso mayelana na nsiyeto wu endliwile hi vuenti eka tindzimi tin'wana ta misava, ngopfungopfu tindzimi ta le ntsungeni to fana na leti boxiweke eka manghenelo. Eka Xitsonga ku hava milavisiso leyi endliweke mayelana na nsiyeto hi ku angarhela. Hi marito man'wana, ku hava laha hi nga kumaka kona vutivi mayelana na matirhelo ma nsiyeto eka milavisiso leyi endliweke ni matsalwa man'wana eka Xitsonga. Leswi swi va tano ku ve nsiyeto eka Xitsonga hi xiwona wu tirhisiwa mikarhi hinkwayo eka mivulavulo na le matsalweni, kambe lexi kayivelaka i milavisiso na matsalwa lama langutaka kumbe ku angarhela tinxaka, xivumbeko, na matirhelo ma wona. Lexi hi xona xiphiqo lexi tanihi mulavisisi ndzi lavaka ku ringeta ku xi ahlula hi ku va ndzi lavisisa hi nsiyeto eka Xitsonga hi ku kongmisa eka tinxaka ta nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa xivulwana.

1.4. Nsusumeto

Lexi nga ndzi hlohlotella swinene ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi boxiweke eka pheji ya khavhara i ku va ndzi xiyile leswaku hambileswi nsiyeto wu tirhisiwaka ngopfu eka Xitsonga, ku fikela sweswi a ndzi si hlangana na ndzavisiso kumbe tsalwa leri hlamuselaka hi vuenti nsiyeto eka Xitsonga. Mhaka leyi ndzi kumile yi ri tano na le ka mutlakusi loyi a nga tiyisisa leswaku na yena a nga si tshama a hlangana na matsalwa kumbe milavisiso leyi languteke nsiyeto eka Xitsonga. Leswi swi nga va swi vangiwa hikwalaho ka nkayivelo lowu nga kona eka tidyondzo ta xilingwisitiki. Matsalwa lama kanelaka hi nsiyeto a ma si va kona eka Xitsonga hambileswi nsiyeto wu humelelaka eka matsalwa mo hambanahambana ma Xitsonga, mo tanihi tinovhele, mitlangu, vutlhokovetseri, mfuwo wa rixaka, na man'wana na man'wana.

Eka tindzimi tin'wana, milavisiso ya muxaka lowu yi endliwile tanihi laha swi boxiweke hakona. Vukona bya tidyondzo to tani byi na nkoka ngopfu leswaku ti va kona na le ka nhluvukiso wa Xitsonga. Xivangelo lexi xi ndzi susumetile leswaku ndzi hoxa xandla eka ku ndlandlamuxa Xitsonga hi ku engetela tidyondzo ta lingwisitiki hi ku endla ndzavisiso wa muxaka lowu.

1.5. Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu na nkoka swinene hikuva i mabulandlela ya milavisiso yin'wana hi tindlela to hambana hi tlhelo ra nsiyeto eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu endla leswaku vanhu lava a va nga tivi kumbe ku lemuka nchumu hi nsiyeto va sungula ku va na ku tsakela ku engetela leswi nga vaka swi siyiwile eka ndzavisiso, kutani va ya swi lavisisa hi tindlela ta vona. Matirhelo ya nsiyeto ya ta endla leswaku ndzavisiso lowu wu nyanya ku va na nkoka hikuva swi ta lemukiwa leswaku hungu ra hundziseka hambi ku nga boxiwangi swin'wana eka xivulwa. Xin'wana xa nkoka hi ndzavisiso lowu hileswaku wu engetelela nhlayo ya milavisiso ya dyondzo eka xiyenge xa lingwisitiki hi ku angarhela na le ka Xitsonga hi ku kongomisa. Xo hetelela xa nkoka hileswaku vadyondzi na vadyondzisi/valeteri va Xitsonga va ta vuyeriwa hi dyondzo yintshwa eka tidyondzo ta Xitsonga hi ku angarhela.

1.6. Xikongomelo xa ndzavisiso

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu xi hi swiphemu swimbirhi, laha ku nga na xikongomelokulu na swikongomelotsongo. Xikongomelokulu hilexi angarhelaka leswi lavaka ku fikeleriwa hi ndzavisiso wu helerile, kasi swikongomelotsongo ku kongomisiwa eka swiyengetsongo swa xikongomelokulu leswi lavaka ku fikeleriwa hi xin'wexin'we, naswona leswi loko swi helerile swi hi fikisaka eka ku fikeleriwa ka xikongomelokulu.

1.6.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku lavisisa hi nsiyeto wa riviti, riendli na xivulwana eka swivulwa leswi tsavuriweke kusuka eka swirungulwana leswi landzelaka: *Tihlolo ti hlolela vinyi* hi Chauke S.P. (1992); *Ntlhontlho* hi Chauke W.R. (1991); *Ntiyiso ntsena* hi Chauke W.R. (1993); *... hi le fasitereni* hi Mabaso X.E. (1996); *Mabibi ya mbilu* hi Masinge R. (1993); *Xiseluselu xa vulombe* hi Mathumba D.I. (1987);

Mafelatiko hi Mayevu G.S. (1988); *Mavala ya yingwe* hi Mtombeni B.M.K. (1990); *Ndzhaka ya vusiwana* hi Mtombeni B.M.K. (1991) na *Xikumakumani* hi Mahatlane A.D. (1993).

1.6.2. **Swikongomelotsongo swa ndzavisiso**

Swikongomelotsongo swa dyondzo leyi swi hi ndlela leyi landzelaka:

- Ku kambisisa nsiyeto wa riviti eka swiphemu swa xivulwa swo hambanahambana, swo tanihi rihlanganisi, risivi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari na swithosana.
- Ku lavisisa nsiyeto wa riendli hi ku kongomisa eka swivulwana swa marhavi ya maendli, matlhelo ma maendli, mikarhi ya maendli na nsinya kumbe riendlikulu hi roxe.
- Ku kanela hi nsiyeto wa swivulwahava hi ku landza tinxaka to hambanahambana ta swona.
- Ku lavisisa hi vulongoloxamarito bya xiphemu lexi siyetiwaka eka xivulwa.

1.7. **Swivutiso swo letela ndzavisiso**

- Xana nsiyeto wa riviti eka swiphemu swa xivulwa swo hambanahambana, swo tanihi rihlanganisi, risivi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari na swithosana wu humelela njhani?
- Xana nsiyeto wa riendli eka swivulwana swa marhavi ma maendli, matlhelo ma maendli, mikarhi ya maendli na nsinya kumbe riendlikulu hi roxe wu humelela njhani?
- Xana nsiyeto wa swivulwahava wu nga hlamuseriwa njhani, ngopfungopfu tinxaka to hambanahambana ta swivulwahava leswi siyetiwaka eka xivulwa?
- Xana vulongoloxamarito bya xiphemu lexi siyetiwaka hi byihi?

1.8. **Mbhasiso wa nongoti wa matheme**

Matheme lama hlamuseriwaka laha hansi hi lama tirhisiweke ngopfu eka ndzavisiso lowu, naswona hi wona lama pfunetaka ku andlala leswi ndzavisiso wu lavisiseke hi swona. Hi wona ya oloviselaka ku twisisa leswi lavisisiweke mayelana na nsiyeto eka ndzavisiso lowu.

1.8.1. Nsiyeto

Rito nsiyeto ri tumbuluka eka rito ra Xigiriki *ellipsis* leswi vulaka *omission* hi Xinghezi. Nsiyeto wu khumba ku susiwa ka xiphemu xo karhi xi nga ha vonaki exivulweni naswona xiphemu xa kona hi lexi nga siviwiki hi nchumu, kambe hungu na mongo swa xivulwa swi tama swa ha twala kahle. Nsiyeto i nchumu lowu nga boxiwiki, kambe nchumu lowu hlamuseriwaka wu kumeka wa ha twisiseka. Bahaziq (2016) u nyika nhlamuselo ya nsiyeto hi ndlela leyi landzelaka:

Ellipsis is the process of omitting an unnecessary item, which has been mentioned earlier in a text, and replacing it with nothing.

Nsiyeto wu papalata vuyelelo wa marito mo karhi exivulweni. Nsiyeto i xiphemu xa xivulwa laha ku susiwaka marito ma nkoka lama hi ntolovelolo ma bohaka naswona ma sivekaka (Phillips na Parker, 2014). Nsiyeto wu humelela eka swiyenge swo hlaya swa ririmi ku katsa na le ka mbulavulo. Ku na tinxakakulu tinharhu ta nsiyeto, leti katsaka: nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa xivulwana.

1.8.2. Nsiyeto wa riviti

Nsiyeto wa riviti wu kongomisa eka rixaka ra nsiyeto leri tirhanaka na ku susa tiagumente to karhi eswivulweni leti nga siviwiki hi nchumu, kambe mongo wa xivulwa kumbe xivulwana wu tama wa ha twisiseka. Vullan (2016) u boxa leswaku:

Noun phrase ellipsis involves removing arguments (subject, object, etc.) from utterance.

Hikuya hi rixaka leri, swiphemu leswi papalataka vuyelelo i tiagumente to fana na nhlokomhaka, xiendliwa na swin'wana. Xk: (1) Hinkwavo va kumile mbyana yi yimile, kambe [mbyana] a yi nga tikombi ku karhala. Eka xikombiso lexi, rito *mbyana* hi rona riviti leri nga siyetiwa eka xivulwa. Risivi, rihlanganisi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi na rihlamari swi wela eka rixaka leri ra nsiyeto. Rito rin'wana leri tirhisiwaka ngopfu ku vula rixaka leri hi Xinghezi i *nominal ellipsis*.

1.8.3. Nsiyeto wa riendli

Nsiyeto wa riendli ku kongomisiwa eka rixaka ra nsiyeto leri kongomaneke na ku susa maendli man'wana eswivulweni ma nga siviwi hi nchumu, kambe mongo wa xivulwa wu sala wa ha twisiseka. Hameed (2008) u swi veka hi ndlela leyi:

Unlike nominal ellipsis, which always operates on the nominal group, verbal ellipsis, as the name implies, operates on the verbal group.

Maendli lama susiwaka hi lama ku papalatiwaka ku tlhela ma boxiwa eka xivulwa. Hambiloko riendli ri susiwile, mongo wa xivulwa wu kumeka wu twala onge wa ha ri na riendli leri susiweke exivulweni. Xk: (2) Gezani u xavile byalwa, kambe Magezi [u xavile] namuneti ntsena. Eka xikombiso lexi, riendli *u xavile* hi rona riendli leri nga siyetiwa eka xivulwa. Rito leri tirhisiwaka ngopfu ku vula rixaka leri hi Xinghezi i *verbal ellipsis*. Tinxaka ta nsiyeto wa maendli leti humelelaka eka rixaka leri hi leti hi Xinghezi ti vuriwaka: *gapping*, *stripping*, na *sluicing*. Swa humelela riendli ri susiwa ri ri roxe kumbe na marito lama ri tirhaka na wona exivulweni ku humelerisa hungu ra xivulwa.

1.8.4. Nsiyeto wa xivulwana

Leri i rixaka rin'wana ra nsiyeto laha eka rona xivulwana xo karhi exivulweni xi susiwaka xi tlhela xi nga siviwi hi nchumu, kambe hungu ra xona ri sala ra ha twisiseka. Phillips na Paker (2014) va nyika nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana va ku:

... involves the omission of some material that is required for full interpretation of the sentence.

Hikuya hi ntshaho lowu, xiphemu xa xivulwa kumbe xivulwana lexi susiwaka xi na nkoka eka ku va hi twisisa nhlamuselo ya xivulwa hinkwaxo. Xivulwana xi susiwa hi xikongomelo xo hunguta marito exivulweni. Hi mikarhi yin'wana swa endleka ku susiwa xivulwahava kumbe xivulwana hi xoxe, ngopfu eka swivulwampfilungano. Xk: (3) Hosi ya swikota ku fuma vana, [Hosi ya swi kota ku fuma] lavakulu, [Hosi ya swikota ku fuma] ni vadyuhari. Eka xikombiso lexi, marito *hosi ya swi kota ku fuma* ... hi wona lawa ya nga siyetiwa eka xivulwa loko xi fanele ku boxa longoloko wa leswi hosi yi kotaka ku swi fuma. Hi Xinghezi nsiyeto wa xivulwana i *clausal ellipsis*.

1.8.5. **Xivulwahava**

Xivulwahava i xiphemu xa xivulwa lexi nga swi kotiki ku nyika nhlamuselo yo karhi. Hi xivumbeko, xivulwahava i xikulu eka rito kambe xi va xi ri xitsongo eka xivulwana. Marhanele na Bila (2016), va nyika nhlamuselo ya xivulwahava hi ndlela leyi landzelaka:

Xivulwa lexi nga riki na nhlamuselo yo hetiseka naswona a xi swi
koti ku yima xi ri xoxe.

Mhaka yin'wana hileswaku xivulwahava xi hava mhaka yo hetiseka leyi xi yi boxaka kumbe ku yi andlala erivaleni loko xi yima xoxe. Lexi ko va xiphemu lexi kumekaka eka xivulwa. Xk: (4) *Mbyana leyi tsakeke*. Eka xikombiso lexi, *leyi tsakeke* i xivulwahava xa nhlokomhaka lexi nga na risivakomba. Hi marito man'wana, i xivulwahava xa risivi. A ku na hungu ro twala leri boxiwaka hi xivulwahava lexi.

1.8.6. **Xivulwa**

Xivulwa i ntila lowu nga na nhlamuselo yo hetiseka. Eka vuvulavuri, vanhu va burisana hi ku tirhisa swivulwa. Hambi ya ri matsalwa ma humelerisiwa hi nkholuko wa swivulwa. Hartshorne (1983) u hlamusela leswaku:

A complete unit of writing, expressing a statement, question,
command, request or exclamation.

Eka xivulwa, mhaka leyi hlamoseriwaka yi kumeka yi helerile. Nchumu lowu boxiwaka wa twisiseka, naswona ku va ku ri na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xk: (5) Manana u kandza xigugu. Ku na tinxaka to hambana ta swivulwa leti katsaka xivulwan'we, xivulwankatsano na xivulwampfilungano.

1.8.7. **Semantiki**

Nhlamuselo ya semantiki yi kongomisa eka leswi rito kumbe marito ya vulaka swona. Rito swa endleka ri va na tinhlamuselo to hambana ri ri rin'we. Abdurrahman (2019) u hlamusela theme ra semantiki hi ndlela leyi:

Semantics is the study of the meaning of words, phrases and sentences.

Mhaka yikulu hi dyondzo ya semantiki hileswaku leswi marito, swivulwana, na swivulwa swi boxaka swona, dyondzo leyi yi langutana na swona eka nsiyeto wa swiphemu swa swivulwana. Vutivi bya tinhlamuselo hi byona bya nkoka ngopfu eka semantiki, hikokwalaho ndzavisiso lowu wu kanela hi tinhlamuselo ta marito ma nsiyeto na leswi marito, swivulwana, na swivulwa swa nsiyeto swi boxaka swona. Ku twisisa theme ra semantiki swi na nkoka hikuva ndzima ya mune yi langutana na tinhlamuselo ta nsiyeto wa marito hi ku landza tinxaka ta wona.

1.8.8. Vulongoloxamarito

Vulongoloxamarito i dyondzo leyi langutanaka na maxaxamelelo/malongolokelo ma marito kumbe swivulwana leswi vumbaka xivulwa xo hetiseka, kun'we ni vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka marito ma xivulwa. Mariani (2019) u nyika nhlamuselo ya vulongoloxamarito hi ndlela leyi:

The syntax of a language is also referred as , "the arrangement of words and phrases to create well-formed sentences in a language."

Dyondzo ya vulongoloxamarito yi khumba ngopfu xivumbeko xa swivulwa hi ku hambana ka swona. Vulongoloxamarito byi langutana swinene na ndlela leyi marito ma xaxametiwa hakona ku vumba xivuwa lexi nyikaka nhlamuselo yo karhi. Ku twisisa theme ra vulongoloxamarito swi na nkoka hikuva ndzima ya ntlhanu yi langutana na malongolokelo ya marito hi ku landza tinxaka ta nsiyeto. Matheme lama nga hlamuseriwa eka 1.8. hi lama ndzavisiso lowu wu nga ma tirhisa ngopfu eka wona. Hikwalaho swi fanerile leswaku muhlayi u ma twisisa swinene ku tiolovisela nkholuko wa ndzavisiso lowu.

1.9. Mikomiso ya matsalwa ma swirungulwana leswi tirhisiweke

Xiyenge lexi xi nyika mikatsakanyo ya swirungulwana leswi mahungu ma ndzavisiso ma humaka eka vuxokoxoko bya swona. Matsalwa ma longoloxiwile hi ku landza malembe lama ma nga kandziyisiwa hi wona ku suka hi 1987-1993. Xikongomelo xa

mikatsakanyo leyi i ku ringeta ku tshineta miehleketso ya muhlayi na leswi humelalaka eka swirungulwana loko swi ta eka swikombiso leswi tirhisiweke. Emakumu ka nkatsakanyo wun'wana na wun'wana ku na vito ra mutsari wa xirungulwana na pheji leyi xi kumekaka eka yona kusuka eka tsalwa. Tanihi muhlayi, tekela enhlokweni leswaku tibuku tin'wana ti na muhlengeleti wa swirungulwana loyi ku nga riki yena mutsari wa swirungulwana hinkwaswo swa tsalwa, ku fana na matsalwa ya Xiseluselu xa vulombe na Mabibi ya mbilu. Hikokwalaho ka sweswo, mikatsakanyo hinkwayo yi na mutsari wa xirungulwana.

1.9.1. Xiseluselu xa vulombe (1987)

1.9.1.1. Xandla xa matimba

Timhaka ti sungula ehlengetanini ehubyeni ya Hosi Gudlagudla eka Siyandhani. Xikongomelo xa hlengetana a ku ri ku ya kuma xivangelo xa makhombo ma swidzedze na tindlati (matilo) leswi a swi hlasela muganga ni ku boha mhaka yo sivele makhombo lama. Njunju lowa n'anga u boxile leswaku makhombo a ma vangiwa hi Vantima lava nga fularhela Mininjhere; ku nga ku gandzela swikwembu swa vakokwa wa vona, kutani va ya gandzela Xikreste. U hlamuserile leswaku swikwembu swi hlundzukile, swingaleswi a swa ha va sirheleli eka makhombo. Mayelana na ku papalata makhombo lama, Njunju u boxile leswaku yena a nga swi herisa hi ku copeta ka tihlo; ntsena loko o nyikiwa cheleni hi muti loko hosi yo n'wi pfumelela. Ndhuna Gija Maluleke lowa Mukreste na yena u yimile a veka rito. Yena u hlamuserile leswaku makhombo lama a va vulavula hi wona ma vangiwa hi ntumbuluko, leswi seketeriweke na hi tindhuna letin'wani. Mhaka leyi yi hlundzukisile Njunju. Hi siku ra vunharhu leri tlhandlameke ntshamo, tihomu ta Gija ti dyile mavele ma nsimu ya Njunju hi nkarhi lowu Tereka n'wana Gija, loyi a ti risaka, a ha rhiya tinhlampfi. Njunju u yile eka Gija a fika a n'wi byela leswaku a langutela ndlati yo riha mavele ma yena, naswona u ta riha na leswi a swi endleke ehubyeni. Gija u amukerile nandzu, kambe a ala swa ndlati. Gija u khongerile vusiku hinkwabyo. Tilo na rona ri dzindze vusiku hinkwabyo. Nimixo Njunju u yile eka Gija a fika a boxa leswaku Xikwembu xa Gija xa tirha. U hlamuserile Gija leswaku ndlati ya yena yi hetile tihomu ta yena n'wini hinkwato, yi heta hi ku vavela na yindlu ya yena leyi a a tshembile yona. (T.G. Chabalala, p.5)

1.9.1.2. **Xi wundle xi ta ku wundlavu?**

Misingi Sono a ri nuna wa Tintswalo Valoyi. Tata wa Misingi a lovile, ku sala mana wa yena. Misingi a a ri ni vama kwavo va xisati vambirhi: Xihumbuyani na N'wamapatu. Vanhu lava a va tshama emugangeni lowu nga boxiwangiki. Loko Misingi a heta ku lovola Tintswalo u xambirile na yena eGermiston. Endzhaku ka n'hwetl Tintswalo u tivisile nuna leswaku u bihile emirini. Misingi u rhumerile nsati ekaya ku ya titshunxa kona hi ntsako. Endzhaku ka mune wa tin'hwetl, Misingi u kumile papila leri n'wi tiviseke leswaku Tintswalo u kumile n'wana wa matlharhi. Mhaka leyi yi vavisile Misingi ku kondza a ya vonisana yona na malume wa yena Matsatsela eBinoni. Matsatsela u khongoterile Misingi ku lehisa mbilu. Misingi u vuyile ekaya a kwatile swinene. U fikile a kuma mana wa yena ni vama kwavo, kambe Tintswalo na n'wana a va yile emirohweni. Misingi u kombisanile na mana wakwe hi ta n'wana loyi wo tswaleriwa exumeni. Mana wa yena va yimile ni xitsundzuxo xa Matsatsela. Xihumuyani u yimile na buti wa yena loyi a lava leswaku Tintswalo a tlhelerisiwa ekaya, ku ya kutsuriwa na xuma. N'wamapatu u tsundzuxile buti wa yena leswaku Tintswalo u tile hi le ka vona a lulamile, swingaleswi va fanele ku yima va vona loko na kwala evukatini a nga endlela nakona manyala. Tintswalo u vuyile na n'wana mirohweni a kuma nuna a ri kona. Va burisanile na Misingi. Misingi a lava leswaku Tintswalo a dlaya n'wana. Tintswalo u komberile ku rivaleriwa a tlhela a boxa leswaku n'wana luya a n'wi endlile na jaha leri a nga ri rhandzeki. Eka va ra kona a va fumile swinene, kambe moya wa rirhandzu ra Tintswalo a wu ri eka Misingi. Tintswalo u te u chavile ku tivisa Misingi tanihileswi a ta n'wi tshika. Eku heteleleni va rivalelanile. Va twananile leswaku Tintswalo a hamba a ya ekerekeni Sonto wun'wana na wun'wana. Na n'wana a va n'wi dlayiwangi. Mikateko u vuyile a tlhandlamiwa hi xinhwanyetana Rirhandzu, loyi a nga vuya a lova loko Misingi a ri eJoni. Hi Sunguti lembe leri tlhandlameke Misingi u tekile nsati na Mikateko va ya tshama eTembisa kusuhi na Mathevula. Va katekisiwile hi ntlhandlakusala wa mufana, Mahlomulo, loyi na yena a nga lova endzhaku ka lembe. Mhaka leyi yi dyile Misingi loyi a tshemba leswaku tata wa Mikateko a a va khomile hi mbilu, kumbe ku tirhelela Tintswalo leswaku a nga ha kumi vana. Siku rin'wana Tintswalo u lerile nuna nivurhonga a kongoma exitichini xa switimela. A lava ku tisunga hi xitimela. Misingi u n'wi ponisile a n'wi xavelela leswaku va tlhelela endlwini. Tintswalo u pfumerile endzhaku ka ku nghenelela ka maphorisa ma le

swiporweni. Endzhaku ka mavhiki mambirhi, va endzele dokodela un'wana eEdenvale. Va kamberiwile havambirhi. Dokodela u vurile leswaku Tintswalo a ha ku kuma vuvabyi byin'wana lebyi a byi ta endla leswaku a tshamela ro cukumeta vana. Tintswalo u bohiwile mbeleko. Misingi u khensile a vula leswaku Mikateko u kona. Tintswalo u komberile ku ya ekaya a ya kurisela Mikateko kona no n'wi sungurisa xikolo. Misingi a nga alangi. U lo tsakela embilwini a vula leswaku a ta wisa. U vulavurile na hi mbilu a ku: "Mina! Mina loyi! A ndza ha yi ngheni yaleyo. Phu, hi lawa! Xihumbuyani wa manana!" (T.G. Chabalala, p.15)

1.9.1.3. **Nhompfu a xi nuheti**

Maxamba a ri wanuna wa xitsutsu loyi a tshama eXipilongo xa N'walangani, naswona a ri na vavasati vambirhi ekaya. A ri wanuna wo rhula na ku rhandza ku tirhisa dzanu eka swa vutomi. Vavasati va yena a va n'wi chava tanihi nghala. Khombo N'wa-Mukhacani wa ka Nkuna yena a tekiwile hi Xiviti lava a va katekisiwile hi n'wana loyi vito ra yena ku nga Mihloti. Xiviti a ri munhu wo rhula loyi evuton'wini bya yena a nga se tshama a nwa byalwa, kumbe ku holova na munhu. Vutomi bya yena byi sungurile ku tika loko a ta khomiwa hi vuvabyi lebyi n'wi hlanganiseke nhloko ku kondza a anakanya leswaku a loyiwile hi Khombo, hikwalaho u n'wi hlongorile a ya ekaya. Khombo u vuyile a twanana na Maxamba. Maxamba u sindzisile Khombo leswaku va hundzisa Xiviti emisaveni. Khombo u arile a vula leswaku yena a hi noyi. Khombo u byerile Maxamba leswaku a yimela ku hundza n'hweti ku vona loko Xiviti a ta n'wi landza a vuyela evukatini. N'hweti yi vuyile yi hundza, kambe Xiviti a nga endlangi tano hambileswi a hlurile eka mavabyi ma yena. Khombo u vuyile a hloma na Mihloti eka Maxamba. Loko Maxamba na Khombo va tekanile, Maxamba u sindzisile Khombo ku dlaya n'wana wa yena na Xiviti. A vula leswaku Mihloti i ndzhuti wa Xiviti, loko a n'wi vona a vona tata wakwe. U tlherile a boxa leswaku yena a nga lavi tihomu ta mihlovohlovo entlhambini wa yena. Maxamba u lerisile Khombo ku pfuka a ya cukumeta n'wana eRivhubye, exidziveni xa Mphahlari - xidziva lexi a xi tele hi tingwenya na timpfuvu. Khombo u ringetile masiku manharhu hi ku landzelelana ku ya cukumeta n'wana kambe mbilu ya yena yi n'wi alela ku endla tano. Maxamba a vula leswaku loko Khombo a nga endlili tano, vukati a byi ta hela. Loko swo dlaya n'wana swi ta va swi tsandzile, Maxamba u vitanile vavasati va yena emahlweni ka Khombo a va byela leswaku Khombo a ri wansati wa ntiyiso tanihileswi ekusunguleni a n'wi

leriseke ku dlaya Xiviti, kambe a ala. Ravumbirhi u n'wi lerisile ku dlaya n'wana, naswona a nga swi endlangi. Maxamba u hlamuserile vavasati va yena leswaku swi le rivaleni leswaku Khombo a nge dlayi nuna, hambi ku ri vana va Maxamba lava nga ta kumeka. Maxamba u komberile vavasati va yena ku rhandza n'wana wa Khombo tanihi n'wana wa yena. Mhaka leyi yi vile tano. Mihloti a hamba a rhumiwa tanihi vana lavan'wana. Vavasati va Maxamba va twananile ku hamba va hanyisana kahle no kombana xichavo. A va pfunana ni ku rhulana eka swiphiqo swinyingi. (T.G. Chabalala, p.31)

1.9.1.4. **Timintsu ta rirhandzu**

Masingita Ngoveni na Bombeleni Khosa va dyondzile swin'we ekholichini ya Hanyani laha va nga pasa fomo III, kutani va ya eTivumbeni ku ya dyondzela vuthicara. Vanhu lava a va rhandzana, naswona rirhandzu ra vona a ri amukeriwile na hi vatswari va vona. Lembe ro sungula eTivumbeni Bombeleni u dzaberile, kasi Masingita u pasile hinkwato. Bombeleni a nga helangi matimba. Masingita u rhangele Bombeleni ku tirha. Vanhu lava a va rhandzana swinene naswona a va nga hambani. Loko swikolo swi pfarile Masingita a hamba a teka movha wa yena va jikajika ku bela hi moya. Siku rin'wana va tshamile endzhutini wa nkuwa va ri ku nweni ka namunti, Masingita u byerile Bombeleni leswaku yena u lava ku n'wi teka, kambe a nga lavi ku n'wi kanganyisa eka swa tidyondzo. Bombeleni u vuyile a heta xikolo. Masingita na Bombeleni va kunguhatile mucato. Vatswari va vona a va tsakile swinene hi ku tekana loku. Hi siku leri hi xamundzuku wa kona a ku fanekele ku va na mucato, Masingita swi n'wi kombile ku ya vona Bombeleni wa yena eka vona nivusiku. Masingita u kumile Bombeleni a vuyisile munhu wa xinuna. Masingita hi ku kwata u lavile ku hisa nhanga ya Bombeleni, kambe a tsandzeka. U kotile ku ba Maxava na Bombeleni, a heta hi ku tsutsumela eka vona. Bombeleni u bile rivanti ra mukhalabya Khosa loyi a nga pfuka vusiku byebyo ku ta phalala n'wana wa yena. Exinyamini lexikulu, Khosa u hlahlelele meno ma wanuna wa kona hi muchizo ku kondza a baleka. Bombeleni u hlamuserile tata wa yena leswaku xigevenga a ku nga ri wanuna loyi a biweke hi Khosa, kambe a ku ri Masingita. Mhaka leyi yi hlamarisile tata wa yena hikuva a va tiva Masingita ku ri yena mukon'wana lahaya mutini. Masingita yena le ka vona a nga ha copeti, hambi ku ri ku vulavula. Mana wa yena N'wa-Masiya u pfurile rivanti a nghena a kuma leswaku Masingita a te hono, kutani a tlhava mukhosi. Nkulukumba Sambu u ringetile

ku pfuneta kambe swi tsandza. Thicara Xileyi u rhwale Masingita ku n'wi yisa exhibedhlele. Dokodela Mahanyisi u ringetile hi matimba ku endla leswaku Masingita a tlhela a kota ku vulavula na ku va kahle, kambe swi n'wi tsandzile. Muongori Mavila Timanga u byele dokodela Mahanyisi leswaku yena a ta swi kota, kambe na yena swi n'wi tsandzile. Mpundzu wolowo ku fikile Bombeleni na dokodela Maxava va lava ku vona Masingita. Va hembale Mavila leswaku Bombeleni a ri n'wana malume wa Masingita, kasi Maxava a ri nuna wa yena. Loko Masingita a vona Bombeleni u hlamarile ngopfu, a heta hi ku boxa na marito. Bombeleni u tisorile eka Masingita ku va a endlile mhaka yo tano. U vurile leswaku a twile hi Kuba leswaku Masingita a nga ha n'wi rhandzi. Maxava na yena u komberile ku rivaleriwa hi Masingita. Va twananile ku herisa mhaka ya vona na leswaku yi fanele yi va xihundla. Muongori Mavila u hlamarile ku kuma Masingita a ri karhi a vulavula. Masingita u lerisile muongori Mavila leswaku a ya byela dokodela a n'wi chucha hikuva yena a horile. Dokodela Mahanyisi na Xileyi va hlamarile ku kuma Masingita a ri karhi a vulavula. Masingita u chuchiwele a ya ekaya na Xileyi. Dokodela Maxava yena a ri na rendzo ro ya endzhanzheni wa malwandle ku ya engetela tidyondzo ta yena. (T.G. Chabalala, p.41)

1.9.1.5. **Murhu wa mbyana ku halata n'wini**

Ndzhoba a tirha ePitori, naswona a tekile Topisa wa ka Xihundla. A va katekisiwile hi vana va mune. Munghana wa Ndzhoba ePitori a ri Masocha wa ka Xitlhangu loyi a va huma muganga wun'we. Emutini wa Ndzhoba wa le kaya a ku nweriwa kona byalwa. Topisa a rhandzana na Masocha hi hala tlhelo. Vanhu a va chava ku byela Ndzhoba hi mhaka leyi. Salani na Kufeni va lumile Ndzhoba ndleve hi manyala lama a ma endlwa hi Masocha loko Ndzhoba a sarile eJoni. Hi Ravuntlhanu wa siku rin'wana, Masocha u yile eka Ndzhoba a ya n'wi lela leswaku a ya ekaya, naswona loko Ndzhoba a ri na maphayisela kumbe mahungu a n'wi rhuma. Ndzhoba u n'wi khomisile makumenharhu wa tirhandi a tlhela a n'wi byela ku ya rungula ekaya. Hi Mugqivela wa siku leri tlhandlameke, Ndzhoba u komberile Nkulukumba Sibiya ku n'wi heleketa ekaya a ta n'wi hakela mali ya kona a tlhela a chela na mafurha. Ndzhoba na Sibiya va fikile eka Ndzhoba hi awara ya khumembirhi nivusiku. Ndzhoba na Sibiya va nghenile endlwini laha Topisa a tumbetile Masocha endzeni ka bokisi. Ndzhoba na Sibiya va xuxile hi byalwa ku kondza Masocha hi ku taleriwa ebokisini a kombela ku pfuleriwa a famba, naswona a ta riha nandzu wa yena hi tihomu. Ndzhoba u lerisile Topisa ku teka makhiya

a khiyinulela wanuna loyi a cema endzeni ka bokisi, kambe Topisa a ku makhiya a nga ma voni. Mhaka leyi yi holovisile Ndhoza na Topisa ku kondza Sibiya a lamula. Ndhoza u tshembisile Sibiya leswaku mhaka yoleyo a yi ta yisiwa eka Ndhuna Matlharini, kambe a lava vana na xuma ntsena. Loko Masocha a tava a pfuleriwile hi Topisa ebokisini, u lo huma hi ku tsutsuma a nyamalala. Hambileswi timbilu a ti tika, Ndhoza na Sibiya va sarile va fa hi mafenya. (T.G. Chabalala, p.52)

1.9.1.6. **Nkondzo i malahla**

Mukhalabye Voyama Xitlhangu u ta a huma eka Kokisi a ya eka Dinga ku ya pfuxela n'wana wa yena wa nhwana loyi a nga pfukangi. U peleriwe eXibababeni, kutani a nghena emutini wa Majomela loyi a tshamile ehenhla ka xitulu xa sofa. Xitlhangu u komberile mati yo nwa, byetlelo kumbe ku heleketiwa ka Dinga hi movha wa Majomela tanihileswi a peleriwise. Majomela u burisanile na nsati wa yena N'wa-Swixalu exihundleni hi mhaka leyi. N'wa-Swixalu u arile leswaku mukhalabye Voyama a rhurheliwa endlwini ya vayeni hikuva a ku ri na mubedwa wo rhurhela vanhu vo antswa hikuya hi yena. Voyama u kombiwile xiyindlwana xa swingolongondwana lexi a nga etlela eka xona, a pfuka nimixo a ya ka Dinga. Endzhaku ka n'hweti, Majomela u fambile a ri karhi a xavisa munyu hi miganga. U fikile na le ka Dinga laha a nga tshovekeriwa hi movha. U ringetile ku lunghisa movha kambe a tsandzeka ku kondza dyambu ri n'wi pelela. U bohekile ku lava muti lowu a ta kombela ku etlela a pfuka a famba. Majomela u tikumile a fikile emutini lowu a ku ri na mukhalabye Voyama. (F. Rikhotso, p.57)

1.9.1.7. **Mafela-sopo**

Timhaka hinkwato ti humelela etikweni ra ka Madzivi. Sasavona Rivele a tshama ni mana wa yena N'wa-Mkhayisi na kokwa wa yena N'wa-Marhanele. A a rhandzana na Dlayani Nukeri na Hetisani Makhuvele hi nkarhi wun'we. Dlayani u tshovile Sasavona nenge, kambe a heleketiwa eka va Hetisani tanihileswi eka vona a va fumile. Ntsumi ya kona a ku ri Ndhuna Magumeni. Sasavona u sindzisiwile hi mana wa yena na kokwana ku lumbeta Hetisani. Hetisani u arile nandzu. Tata wa Hetisani, yena Muzamani Makhuvele u amukerile nandzu kambe a vula leswaku va yimela n'wana a tswariwa va ta tiyisisa leswi ariwaka hi Hetisani. N'wana u vuyile a velekiwa, a thyiwa

na vito ra Sindzisani. Va ka Rivele va rhumerile tintsumi N'wa-Tsuvuka na N'wa-Mapisi ku ya vika n'wana. Va ka Makhuvele va komberile leswaku n'wana a heleketiwa eka dokodela ku ya languta ngati exibedhlele xa le Polokwane. A ku hundzile malembe mambirhi hi nkarhi wa kona. Dokodela un'wana wa Mulungu, hi ku tolokeriwa hi muongori wa Wantima, u va tivisile leswaku tingati ta n'wana na Hetisani a ti nga yelani helo. Sasavona u bohekile ku ya heleketiwa eka vaDlayani. Hi nkarhi lowu Magumeni a nga ha lavi ku twa nchumu hi ku va ntsumi ya ka Rivele. N'wa-Marhanele u heleketile Sasavona hi yexe eka Nukeri nimixo. Mukhalabye Nukeri u vitanile Dlayani ku ta yimela nandzu wa yena. Dlayani u nantswile tilo a vula leswaku yena na Sasavona a va tshikanile tanihileswi yena a ri xisiwana. Tatana Nukeri u hundziserile mhaka ya vona eka Hosi Madzivi. Eka Hosi Madzivi, Dlayani u amukerile leswaku yena wa ha n'wi rhandza Sasavona naswona u amukela na n'wana. (T.G. Chabalala, p.61)

1.9.1.8. **A ndzi swi tivangi**

Xigolonyana a tirha ku chayela lori yo rhwala mabokisi ya vafi a ma yisa laha a ma xaviseriwa kona. Siku rin'wana Xigolonyana na vatirhikulobye va sukile exidorobanini xa Mooketsi ku yisa mabokisi eka Dzingidzingi laha a ma xaviseriwa kona. Exikarhi ka mpfhuka, hi ntselavusiwana, u layichile Makondo loyi a ya eka Nhlaneki endzhaku ka lori laha a ku ri ni mabokisi ya vafi. A ku ba moya naswona a ku na mpfula. Makondo u ngenile eka rin'wana ra mabokisi ku titumbeta hi ku chava mpfula na moya. Vurhongo byi vuye byi n'wi vutla. Exikarhi ka mpfhuka, vavanuna van'wana vambirhi, Magazini na Xaxamela va komberile ku khandziyisiwa lori va vula leswaku vava eka Mapayeni. Va khandziyisiwile. Magazini u fikile a tshama ehenhla ka bokisi leri a ku etlerile Makondo, kasi Xaxamela a tshamile eka rin'wana kwala kusuhi. Makondo u pfurile xipfalu xa bokisi a kombela mecisi wo layitha fole. Magazini na Xaxamela va yimile hi ku chava no rhurhumela va vula leswaku va vona xipuku, va hetelela hi ku tlula va wela ehansi lori yi ri karhi yi tsutsuma. Xigolonyana u yimisile lori endzhaku ka loko a tava a twile ku huwelela ka vavanuna lavambirhi. Nkarhi wolowo ku fikile movha wun'wana lowu a wu huma tlhelo ra Duiwelskloof wu kongoma eGiyani. Xigolonyana u komberile muchayeri wa movha ku heleketa vavaviseki exibedhlele xa Nkhensani, yena a kongoma exitichini xa maphorisa eBendstore. Loko timhaka ti ya tengiwa ehubyeni, Xigolonyana a nga voniwanga nandzu. U byeriwile hi muavanyisi leswaku a ri Musamariya wa musa hikuva u pfunile vavanuna lava a va neriwa hi mpfula ya

xihango lexikulu. Endzhaku ka masiku mambirhi, Xaxamela u vuye a lova hi ku tshuka. N'wini wa feme ya mabokisi u humesile bokisi ro lahla Xaxamela mahala. Magazini yena a lo lamala kunene. (F. Rikhotso, p.78)

1.9.1.9. **Khamba ro tidlaya**

Magandlati a ri ni nsimu leyi a hamba a yiveriwa swirimiwa swa yena hi munhu loyi a nga n'wi tivi. U ringetile ku landzelerisa muyivi wa kona kambe a nga n'wi kumi. Ku na xindledyana xa tihomu lexi a xi mpfumbile xi kongoma entshaveni. A xi helela laha a ku ri ni murhi wa ximuwu. Lomu xindledyanini a ku pfa ku vonaka makamba ma swifaki, minkwihiri na swinkampfu swa matimba. Ehenhla ka murhi wa kona a ku vonaka xiyindlwana lexi a xi fuleriwile hi byanyi ni ku pfalapfariwa hi masaka na maphephe. Murhi lowu a wu ri ni switepisi swo gonya no chika hi swona. Magandlati a hamba a rindza nsimu ya yena hi xibamu. Siku rin'wana Magandlati a ri ku rindzeni, u khomiwile hi vurhongo lebyikulu a ri ni xibamu etlhelo ka yena. Khamba ri fikile ri teka xibamu, ri vula leswaku ri lava ku dlaya n'wini wa nsimu yi ta sala yi va ya rona. Khamba ri ringetile ku duvula Magandlati hi hala ko bumbula, hala ko lala laha ku humesaka maqulu ku kombeterile xifuva xa yena. Magandlati u pfuxiwile hi mpfumawulo wa xibalesa xa yena a tsutsumela lahaya ekulenyana. U vonile khamba ri tidlayile hi xona. Magandlati u tsutsumerile eka hosi ku ya hlamusela hi khamba leri nga tidlaya ensin'wini ya yena. Khamba leriya a va ku i Mapapila ri rhwariwile ri yisiwa eka va ka vona. (F. Rikhotso, p.82)

1.9.1.10. **Vurhena byakwe**

Machovo Xilepulani a ri xihloti, tlhelo mutshovi wa tihunyi. Siku rin'wana hi nkarhi wa ndzhenga u kongomile nhlonhlorhi ya ntshava ya Helani. U vonile tinyoxi ti mbongelana ehenhla ka murhi wa mbvangasi. U hiselerile no hakuta tinyoxi a teka vulombe a dya. Loko a ri kwale henhla, u twile huwa ya mabyetana ma ri karhi ma tsapelatsapela ehenhla ka murhi. Machovo a khomiwile hi gwitsi ro chava. Machovo u vuyile a lumiwa rintihlo ra nsasakambana hi mamba leyikulu ya ntima. U hatlisile a tsema rintihlo ra yena hi ripanga leswaku vuxungu byi nga tsutsumeli embilwini. U hetelele hi ku tsema na nhloko ya mamba a hatla a tsutsumela exhibedhlele lexi a xi ri exitasini laha hansinyana ka ntshava. Machovo u fike a wela enyangweni wa

xibedhlele, a dludla na xikhuvi enon'wini na tinhompfu. Vaongori vambirhi va n'wi rhwarile va ya n'wi lata emubedweni. Dokodela wa xibedhlele u hatlisile a pfuna Machovo loyi a lava ku dlaya hi vuxungu. Mahungu lama ma vuyile ma hangalaka na xibedhlele na le malayinini. Exibedhlele va nwi nyikile nyiko ya vunghwazi. Va vurile leswaku mhaka leyi a yi endleke i matimu swinene. (F. Rikhotso, p.85)

1.9.1.11. **A swi dlayi vuxaka**

Juluka Mulondzo a ri nuna wa Kulani N'wa-Mukhavele. A va tshama emalayinini ya Bonn. Vatswari va Juluka a ku ri Ndhayimana na N'wa-Rininga. Muti lowu a wu ri hava kurhula. N'wa-Rininga a tshamela ku khahla no karhata Kulani hambi ku nga ri na nandzu. Kulani a tirhisiwa mitirho yo ka yi nga heli hi N'wa-Rininga. Mhaka leyi a yi vavisa nuna wa yena Juluka. Ndhayimana yena a hlundzukela muholo wa n'wana wa yena Juluka. A lava leswaku mali yi khomiwa hi yena. Siku rin'wana N'wa-Rininga na Kulani va yimekalanile emahlweni ka Ndhayimana va lwa. Ndhayimana u lamurile loko a vona leswaku a va vavisanile. Loko ku ya vuya Juluka hi le ntirhweni, Ndhayimana u tekile timhaka a n'wi byela. Juluka a tsandzeka no vulavula hi ku nyangatseka. Masakhomu, un'wana wa vaakelani u yile eka va ka Mulondzo ku va tsundzuxa leswaku a swi fanerile leswaku Juluka na nsati va huma xitandi, a swi dlayi vuxaka. U kombisile leswaku na yena u tshama na nsati wa yena, naswona yena na vana va yena va vhakelana swinene. (T.M. Rikhotso, p.89)

1.9.1.12. **Tintswalo a ti weli hansi**

Munhu un'wana a ri na majaha mambirhi, lokulu na lotsongo a tiveka hi vito ra Ndandazi. Tata wa vona u va nyikile timhondzo timbirhi ta ndlopfu leswaku va ya peta eka Mpfumu. Ndandazi u fambile a ri karhi a nyiketela vanhu na swiharhi mali ya yena hinkwayo hikwalaho ka ntwelavusiwana. Loko va fika ekaya a nga ha ri na nchumu. Hosi ya yena yi rungulele tata wa vona hi ndlela leyi Ndandazi a nga nyikela xuma xa yena hakona. Tata wa vona u bohile leswaku Ndandazi a dlawa. Ndhandazi u tilunghisile a va byela ku n'wi landza, kambe a va n'wi landzangi. Ndandazi u tlherile hilaha a nga famba a nyikela hi kona. Swiharhi leswi a nga swi ponisa a swi n'wi amukela hi ntsako. U hetelerile hikuya pfuniwa hi nhlarhu, leyi n'wi aveleke na vuhosi bya tiko. (*Buku ya vahlayi Std.6*, p.113)

1.9.1.13. **Xiphukuphuku xa vuti**

Makuma-xi-vupfile a ri mininjhere wa mugodi wa nsuku eGolwe kwale Thejemu. Mulungu loyi a ri hava mahanyelo eka Vantima. Machangana mo huma eMozambiki na le Busgbuckridge a va tirha emugodini wa kona. Mininjhere loyi a nga bi a o chela ndlala. Vatirhi a va hola timpondo timbirhi hi n'hwet. Siku rin'wana hi mahelo ya n'hwet mininjhere u wisile xisakana xa muholo ekhoneneni ya patu a ri karhi a suka edorobeni ra Golwe hi xithuthuthu, kambe a nga swi voni.

Jiwawa Mbhazima wo huma eThavane u swi vonile hinkwaswo, kutani nimadyambu a heleketa xisakana xa mali ya mulungu. Ematshan'weni yo mulungu a khensa, mininjhere u tekile ntshilani a ba Jiwawa no n'wi kandziyela hi majombo ya le mugodini, a tlhela a n'wi hlongola a vula leswaku loko a nga telangi mali kusuka eMozambiki a tlheleli ekaya. Jiwawa u heleketiwile exibedhlele xa le komponi ku ya ongoriwa. Machangani ya ka vona va hlengerile Jiwawa mali ya timpondho ta dzana a muka na yona ekaya. (A.B. Sihlangu, p.102)

1.9.1.14. **Ndzi lava tihomu ta mina**

Mbhazo Majola a ri Muxhosa wo huma eCiskei. A tirha ku risa tihomu ta Japie Venter epurasisni leri a ri vuriwa Kafferfontein eBethal, eTransvaal. Hi n'hwet a hola timpondo timbirhi. Hi ku landza ndhavuko wa Maxhosa, loko va risa va hakeriwa hi xifuwo. Mbhazo a hamba loko ku mbekiwa rhole a ri tsema nhamu a ngenisa peni yo fungha a rhunga. Endzhaku ka khume ra malembe yo tirha, Mbhazo u komberile ku hakeriwa tihomu ta yena ta makumembirhi. Venter u n'wi hlongorisile hi xibalesa laha a nga n'wi balasela na tsolo hi xona. Ehubyeni ku vutisiwile Mbhazo loko hakunene a tiva tihomu ta yena. U va kombile hinkwato leti a ti funghile. Huvo yi n'wi nyikile tona a famba. Venter a nga ha pfukangi a thorile Muxhosa eKafferfontein. (A.B. Sihlangu, p.104)

1.9.2. **Mafelatiko (1988)**

1.9.2.1. **A mi ri kwihi?**

Exikolweni xa Xitsawana eSoweto a ku endliwa ntirho wo khensa khale ka nhloko ya xikolo nkulukumba Gezani Galaza loyi a ya ku wiseni hikwalaho ka malembe ma yena. Galaza u lerile xikolo hi ku kombela leswaku vadyondzisi va sala va tirhisana hi ku rhula, ntsetso ni ntwelovusiwana. Vandzawulo va sivile Galaza hi khale ka xandla xa

yena manana Lufumuni Mukondeleli Neluheni tanihi nhloko ya xikolo lontshwa. Mhaka leyi yi vangile mpfilumpfilu eka vadyondzisi va xinuna, ku kondza va endla xikungu. Va sungurile ku endla leswaku xikolo xi nga ha fambiseki, ku ri ndlela yo tikisela manana Neluheni. Va simekile na xikomitana xa vamatlhari. Vasihalalinkulu va komiti leya vavanuna a ku ri Dladla na Ntuli. Eka yin'wana ya tihlengeletana ta vona va longoloxile swikoxo swa vona leswi a swi katsa na ku ka va nga lavi ku fambisiwa hi Muvhenda (ku vula ka vona) naswona wa xisati. Neluheni a dyondzekile ku tlula hinkwavo exikolweni naswona a ri na ntokoto wo fambisa xikolo. Siku va xikomitana xa vavanuna va nga yisa swivilelo, manana Neluheni u ringetile ku lava ku veka ra yena rito, kutani Dladla a n'wi miyeta hi marito "shut up!". Mudyondzisi un'wana wa xisati, yena manana Nkele, a ya n'wi tsakisangi marito malawo. U chovorile Dladla na lavan'wana a vula leswaku hinkwavo va ringana eka mfumo naswona Neluheni a ringanerile ku fambisa xikolo. Nkele a tshembile leswi a ku ri yena la landzaka Neluheni hi tidyondzo na xiyimo. Makungu yo fambisa Neluheni a ma ha tirhangi. (G.S. Mayevu, p.1)

1.9.2.2. **Mitirho ya vulavula**

Nkulukumba Lekalakala a ri Mukamberintsongo wa Ndzawulo ya Dyondzo na Ndzetelo ePietersburg. Ntirho wa yena a ku ri ku famba a languta swikolo. Tirhelo ra yena a ri nga basangi. A ri na maendlelo yo tsala tirhipoto ta vuxisi hi swikolo leswi a ri na vuxaka na tinhloko ta swona. Swikolo swin'wana a swi tirhela henhla swinene hambi ku nga dyondziwangi. Mhaka leyi yi fikile na le hofisini ya Meneer va Vuuren, Mukamberinkulu wa Xifundzhakulu, loyi a languta swikolo swa Vatsonga, Vapedi na Vavhenda. Hi siku rin'wana ra xikolo, Meneer van Vuuren loyi a tiveka hi vito va Fasisa, u tekile Lekalakala ku ya endzela xikolo xa Cukumetani High Primary. Va fikile va nga kumi munhu. Egedeni a ku ri na xitiviso lexi nge "A ku na xikolo namuntlha. Vana hinkwavo va yile edibini". Nhloko ya xikolo lexi a ku ri Xilavadlayi. Fasisa na Lekalakala va longolokile va ya eka hosi Cukumetani ku ya twisisa mhaka ya xivangelo xo pfariwa ka xikolo hikwalaho ka dibi. Vavukosi va angurile leswaku swi tiviwa hi Lekalakala na Xilavadlayi. Va boxile na leswaku vana va vona va hadisiwa makenya na ku rimisiwa matsima mahala. Va hlamuserile na leswaku a swi tsakela ku ya vutisisa mhaka leyi ePietersburg, kambe Xilavadlayi a va alela, xin'wana a va nga ku tivi. Hinkwaswo a

swi boxiwa hi vavukosi emahlweni ka Fasisa, Lekalakala, na Xilavadlayi. (G.S. Mayevu, p.8)

1.9.2.3. **Dzolonga**

Dimakatso Mamabolo a ri mukreste wa kereke ya Rhoma loyi a tiveka hi vito ra *Father* Tefo. Kereke leyi a yi kumeka eMakweng, ekusuhi ni Yunivhesiti ya N'walungu. Hi nawu wa kereke leyi, loko munhu a ri *Father* kumbe *Sister*, a nga fanelangi ku teka kumbe ku tekiwa. Eka va Dimakatso a va hanya hi miphahlu wa mininjhere. Loko *Father* Tefo a chumayela rito a rhandza ku tsundzuxa vakereki leswaku va teka leswi a swi chumayelaka, va tshika leswi a swi endlaka. Hi hala tlhelo hi kuma Thandi Twala loyi a huma eTranskei. Manana loyi a lovele hi nuna Mahlalela loyi a va catile ximfumo na xikreste, va tlhela va katekisiwa hi n'wana wa mufana. Thandi a dyondzela vudyondzisi eYunivhesiti ya N'walungu, naswona a nghena kereke ya Rhoma. *Father* Tefo na Thandi a va ri na vuxaka bya le xihundleni. Eku heteleleni ka xihundla xa vona va tshovanile nenge. Havumbirhi va twananile leswaku mhaka leyi va ta yi endla xihundla ku hlayisa ntirho wa *Father* Tefo. Mhaka va yi bohile ekamareni ra 322 ehodela ya Manhattan. Thandi u vuye a kuma n'wana wa mufana loyi a n'wi thyeke vito ra Sizanani, ku ri ku hlayisa xitshembiso xa yena na *Father* Tefo xa le hodela. Timhaka ti vuyile ti biha ngopfu. N'wana wa Thandi u sungurile ku vabya a nga yimi. Endzhaku ka ku kayakaya no lava ku pfuna n'wana emadokodeleni lava a va tsandzeka, Thandi u ringetile na va mininjhere. Vona va n'wi byerile leswaku n'wana a karhatiwa hi vito ra tata wa tata wa yena. Hikwalaho ka xiyimo, Thandi u tibohile ku heleketa n'wana eka Mamabolo leswaku a ta hanya. A nga ha ri na mhaka ya vu-*Father* bya Tefu. Hi hala tlhelo, Dimakatso a onhile na vamanana van'wana vambirhi va xiambalo. Hi mpfumaleko wo rhula emoyeni, Dimakatso u tsutsumerile ekaya ku ya lava ku pfuniwa hi kokwa wa yena Mmaditaba. Dimakatso, malume wa yena Ramaifo, na kokwa wa yena, va yile eka Dokodela Vutisa Chauke lowo tshama eka Xitlhelani ku ya lavisisa leswi a swi karhata Dimakatso. Dokodela u va byerile leswaku tinhlolo ta yena ti n'wi komba leswaku ku na n'wana a rilelaka vito. Loko Dimakatso a swi twisa sweswo, u humile en'angeni a tsutsuma. (G.S. Mayevu, p.14)

1.9.2.4. **A nga swi tivi**

Gwelegwele i mudyondzisi loyi a nga kuma ntirho wa vuphurisipala exikolweni xa Ngulayavutivi emugangeni wa hosi Tshikamisava. Eka ntirho lowu a siva Sululwana loyi a nga hlongoriwa hi ku tikisa vana va xikolo. Loko Gwelegwele a fika u rhurheriwile emutini wa Mageva loyi a ri mutshamaxitulu wa Komiti ya Xikolo. Gwelegwele u rhurheriwile emutini wa Mageva hikwalaho ka ku va a huma ekule ka Maxakadzi, laha a nga ta swi kota ku tirha a ri karhi a suka kona kuveni u hava xo famba. Hi lembe ra vumbirhi, Gwelegwele u hlongoriwile exikolweni xa Ngulayavutivi hikwalaho ka nandzu wo tikisa Hlamalani n'wana Mageva. Gwelegwele u bohekile ku tlhelela ekaya a ya tirha kona, laha a nga titekela na nsati wa yena Hlamalani. Mageva u vuyile a hundza emisaveni. Hlamalani a nga swi kotangi ku lahla tata wakwe hikwalaho ko kuma n'wana hi siku leri va loveke hi rona. Khombomuni n'wana Hlamalani u kurile ku fana na van'wana vana. Khombomuni a endla BA 1 eUnigaz nimadyambu, ninhlikani a dyondzisa vana va Ntanga 10 le Adolf Sundhuza Mhinga loko a ta hlangana na Khatisa wa le ka Xitlhelani exibedhlele xa ka Malamulele. Khombomuni u tivisile tata wa yena leswaku u lava ku n'wi teka kambe va ala leswaku va tekana hikuva a va ri vamakwavo. Swi ve tano na le ka n'wana Masiya wa le Botsoleni na ntombhi ya Mutsonga le Tshikamisava. Tata wa yena u n'wi alerile leswaku va tekana tanihileswi a va ri vana va yena va le handle. Khombomuni hi mbilu ku vava, u pimaniserile mana wa yena hi mhaka leyi. Hlamalani u n'wi byerile leswaku a ya teka loyi a n'wi rhandzaka hikuva na yena Khombomuni a hi n'wana Gwelegwele. (G.S. Mayevu, p.21)

1.9.2.5. **Va n'wi bile nhloko**

Mabahleka i wanuna wa le Mukanye ekusuhi na Turfloop. U na nsati na vana vumbirhi, Nkhensani na Mavondzo. Vito ra nsati wa yena i Sayina. Wanuna loyi a tirha efemeni ya swivhevhulani eJavulani, eJoni. A nga holi mali yo nyawula, swingaleswi a rhandza ku xava swilo hi vugwinyata. Mabahleka a hanya ku fana na vavanuna van'wana lava loko ku fika khisimusi a va vuya va ta vona mindyangu ya vona. Hi rin'wana ra makhisimusi, Mabahleka u vuyile hi le Joni na mpahla ya muti, kambe a rivele ku xava swa le milengeni swa nsati na vana. U sukile ekaya a ya ePolokwane ku ya swi xava. U fikile a nghena eka vhengele ra ABC ku lava tintangu ta vona. U kumile ti ri kona kambe mali a yi nga fikeleli. A ku ri ni jaha rin'wana enyangweni wa vhengele leri ri

nga titivisa eka yena tanihi mutirhi wa ka ABC. Va burisanile hi ku xaviselana tintangu letiya to durha hi mali ya le hansi ekulenyana na vhengele swi nga ri enawini. Loko va hetile ku xaviselana phasele leri a ri phutseriwile hi vukheta hi jaha leriyani, Mabahleka u xavile nyama na byalwa a kongoma ekaya a nga ri pfulangi. U fikile a nyika nsati phasele ra tintangu. Loko nsati a ri pfula, u kumile leswaku a ku phutseriwile xitina xo petluka tikhona. Loko Mabahleka a ringeta ku rivala hi swona, a rhumile Khensani ku n'wi nyika phasela leri a nga vuya na rona hi le Joni ri phutseriwile hi phepha ra buraweni. Loko a phutsunula phasela ra yena ra byalwa, u kumile leswaku mabodlela lama a lava ku nwa wona ma burandi a ma pfariwile hi swipfalu swa tinamuneti naswona endzeni ka wona a ku cheriwile tiya yo kala chukele. A va n'wi be nhloko vafana hikwalaho ko rhandza vugwinyata. (G.S. Mayevu, p.30)

1.9.2.6. **Va n'wi menurile**

Xigwita u londza mafureme ma yena lama a lava ku tiakela hahisa eka kokwana N'wa-Misimeki. Mafureme ma kona ma yiviwile hi Khawurisa makwavo wa Basisa hikwalaho ko dyiwa emadayizini. Basisa u horisile mbilu ya mana wa yena hi ku tshika xikolo ku ya tirhela mafureme ma Xigwita loyi a tshamela ro va londza. Basisa u kumile ntirho wo holela kahle eka manana Mafuyeni vo huma eka Bakiti. Basisa a tirhela eTurfloop. Basisa u swi kotile ku tirhela mafureme ma Xigwita, kambe hi ku twa mali, a nga ha tlheleli exikolweni. Loko makhisimusi ma fika, Basisa u yile ekaya laha a nga fika a bombisa ntirho na maholelo ma yena eka vanghana. Munghana wa yena Rimbilani u n'wi kuceterile leswaku va famba swin'we laha yena a tirhela kona eka Nyamazani va ta tirhela mali yo tala loko lembe ri sungula. Basisa u khandziyile lori ya ka Nyamazani yexe. Rimbilani a nga ha yangi kona. Basisa hi ku vona a nga kumi mali yo fana na ya le ka Mafuyeni, u tshikile ntirho a tlhelela eTurfloop. Loko a fika kwale, u kumile Rimbilani a ambarile yunifomo ya khale ka yena. Manana Mafuyeni u hlamarile ku vona Basisa a ha hanya tanihileswi a tiva leswaku a nga ha ri kona. (G.S. Mayevu, p.36)

1.9.2.7. **Mafelatiko**

Mafelatiko a ri xandla xa mutshamaxitulu Phurofesa Kufakanaka eYunivhesiti ya Gazankulu eka komiti ya swivilelo hi matirhelo ma yunivhesiti. Mafelatiko na vatirhikulobye a va vilerisiwa hi ntalo wa Valungu eka khansele ya yunivhesiti ya

Vantima kuveni eka leta Valungu, Vantima a va nga laveki. Vatirhi lava a va hlundzukela na miholo leyi a yi nga fani na ya Valungu hambi Vantima va ri henhla eka lavo basa hi tidyondzo na madyondziselo. Vatirhi va Vantima va twananile ku tsala mapapila ya swivilelo va tsalela yunivhesiti. Van'wana va tsarile, loko van'wana va nga tsali nchumu. Phurofesa Kufakanaka a nga tsalangi nchumu eka ra yena papila, a lo heleketa vhilopho leyi a yi ri hava nchumu endzeni ka yona. Mafelatiko a komberile ku engeteriwa muholo ku nga si hela n'hwetlwa ya Hukuri, handle ka swona hi N'wendzamhala a va fanele ku langutela nothisi ya yena yo tshika ntirho. Yunivhesiti yi vuye yi pfala yi tlhela yi pfula. Loko va tlhela, Mafelatiko u kumile loko ra nyangwa wa hofisi ya yena ri cinciwile. Loko a languta laha ku tsariwaka mavito ma vona enyangweni u kumile leswaku hofisi a yi nyikiwile xandla xa yena. Ntirho wa Mafelatiko wu herise sweswo. Lavan'wana hinkwavo a va tlhelerile emitirhweni naswona muholo a wu nga cincangi handle ka wa Phurofesa Kufakanaka loyi a ri pimpi ya maphorisa ma swa vuhlayiseki bya Afrika-Dzonga. (G.S. Mayevu, p.43)

1.9.2.8. **A hi hexe**

Etikweni ra hosi Xikundu emugangeni wa ka Kucunga ku na xikolo xa sekondari ya Vulambi. Nhloko ya xikolo lexi a ri Mahlambaxilebvu. Vana va xikolo xa Vulambi a va pasa ngopfu kusuka eka ntangha tsevu ku ya fika eka ya kaye. Ntlawa wa khume a va nga wu pasi. Vana lava a va tsandzeka ku pasa ntlawa lowu a va nga ha pfumeleriwi ku vuyela eka xikolo lexi hikuya hi nawu wa Mahlambaxilebvu. A va boheka ku ya tilavela swikolo swin'wana leswi va nga ta hetisela eka swona ntlawa wa khume. Nhloko ya xikolo na vadyondzisi a va nga tshami entirhweni wa vona. Mahlambaxilebvu a tibyele leswaku ku hava loyi a ta n'wi endla nchumu. A tiveka Ndzawulo hinkwayo. Vanhu a va n'wi chava. Siku rin'wana ehubyeni ya Ndhabezitha, vaxikolo na tiko va hlanganile ku ta burisana hi mafambiselo ma xikolo. Nkulukumba Xikakala loyi a hlongoriweke entirhweni hikuva a yile eNtlhaveni High School ku ya lavela n'wana wa yena ndhawu yo dyondzela, u yimile a vulavula a ri na tshikilelo wa ku hlongoriwa kakwe entirweni eka Khikhinisi. Yena u sorile matirhelo ma Mahlambaxilebvu eka swa mafambiselo ma xikolo. Xikakala u yimeleriwele hi mukhalabye Mangaladzi, vana va xikolo na ntshungu leswaku xikolo xi fanele xi cinca maendlelo. Muyimeri wa SRC u hlamuserile leswaku vadyondzi a swi nga fanelangi leswaku va hlongoriwa hikwalaho ka ku feyila. U vurile na leswaku vadyondzisi lava

tidyondzo ta vona ti feyiriwaka va fanele ku hlongoriwa hikuva a va dyondzisi no pasisa. Huvo yi bohile leswaku vana va nga ha hlongoriwi hikwalaho ka ku feyila. Ku hlawuriwile na komiti yintshwa yo fambisa xikolo. Endzhaku ka hlengeletana ya kona, swilo a swi sungurile ku cinca eVulambi. (G.S. Mayevu, p.54)

1.9.2.9. **Mali ya mudende**

Ximakasiki Tycoon Joe wa ka Ntombyayini a ri Matsalanantsongo eka Ndzawulo ya Xikaya eGazankulu. Ekaya a huma eSaselamani. Ximakasiki a ri na nsati N'wa-Mafoyisi na vana. N'wa-Mafoyisi a ri nsati wa yena hi tihomu. Ximakasiki a ri na mitolovelolo yo xisa nsati wa yena leswaku u ya tikhantiriya, kasi u ya eswigangwini swa yena. Kaya ra yena a va hanya hi ku swogola hikwalaho ka swikweleti leswi a swi n'wi tshamile enhan'wini. Rin'wana ra masiku u lerile nsati wa yena a vula leswaku va ya eMhala, va ta vuya hi le Lulekani, va hetelela hi le Hlanganani ku ya languta tibuku ta miholo ya vadyuhari na vatirhikulobye. A fanele a teka mavhiki mambirhi kwale. Mhaka leyi a ku nga ri ntiyiso. Ximakasiki a tekile livhi ya mavhiki mambirhi entirhweni. N'wa-Mafoyisi u n'wi kumile ebucareni ya ka Mangaladzi eSaselamani va ri karhi va phakana nyama na vanghana va yena. N'wa-Mafoyisi u fikile a vutla nyama, a faya movha wa Ximakasiki, a hetelela hi ku khandziya xibazani a kongoma ekaya. A swi tekangi nkarhi wo leha Ximakasiki a nga khomiwani hi maphorisa. A hehliwa hi nandzu wa ku nyamalala ka magidigidi ma tirhandi eka tindzawulo ta Gazankulu. Tin'wana ta timali ta kona a ti katsa mudende wa vadyuhari. (G.S. Mayevu, p.63)

1.9.2.10. **Nawu a wu na mahlo**

Zikalala a ri foromani yo tshembeka ya Xivalamakhulu epurasini ra yena ra *Sweetwaters* ekusuhi na Louis Trichardt. Purasi leri a ri rima mazambala. Mulungu loyi a nga holeli kahle vatirhi va yena. Mhaka leyi yi endlile leswaku Zikalala a ngheniwa hi moya wo hamba a yivela mulungu wa yena mazambala. Loko tilori ti huma, Zikalala a ri na ya yena leyi a tiholela hi yona handle ka muholo wa muthori. Xivalamakhulu u hleveriwile hi Fukuzana hi ta manyala lama a ma endlwa hi Zikalala. Siku rin'wana, Xivalamakhulu u tumbelerile Zikalala endleleni. Mulungu na Zikalala va lwile epatwini laha Zikalala a nga pyandlase tihlo ra mulungu hi xibakele lexi fayelege tinghilazi ta mahlo etihlweni ra Xivalamakhulu. Maphorisa ma khomile Zikalala, kambe a ntshuxiwa hi beyila ya R500.00. Zikalala u tikumerile Mafelatiko loyara ra le

Pietersburg ra ka *Lawyers for Human Rights*. Hi siku ra khoto, Zikalala na loyara ra yena va hlwerile ku fika ekhoto hikwalaho ko folela machipisi ekhefina ya Gabisa tanihileswi a va twa ndlala. Ekhoto, Xivalamakhulu swi n'wi kwatisile ngopfu ku twa leswaku a heteriwa nkarhi wa yena wo ya xavisa hikwalaho ka machipisi lama 'nga pfuneki nchumu' hikuya hi yena. Mafelatiko u komberile khoto yi chucha vanhu va ya emakaya tanihileswi mazambala ma nga pfuneki nchumu. U boxile leswaku a swi nga ta pfuna nchumu ku hetela vanhu na khoto nkarhi hi swilo swo ka swi nga pfuni nchumu. Zikalala u humesile sweswo eka nandzu wa yena wo yiva mazambala no ba Xivalamakhulu. (G.S. Mayevu, p.73)

1.9.3. **Mavala ya yingwe (1990)**

1.9.3.1. **Nghunghunyana ni Xikhovha**

Hosi Nghunghunyana a ri hosi ya khale. Miganga ya yena a yi ri ehansi ka tindhuna tinharhu, leti ku nga Mugwaleni, Madlati na Cata. Ntsumi ya hosi leyi a ri Xitlhangoma wa Magudu. Siku rin'wana hosi u pfukile nimixo, a kuma xikhovha enyangweni wa yindlu ya yena xi ri karhi xi tsandzeka ku haha. A xi tshovekile timpapa. Hosi u khorwile xikan'we leswaku a ku ri valoyi lava a va lava ku n'wi dlaya. Tindhuna ta hosi ti vitaniwile ku ta vona ndzingo wa kona, kambe ti fikile ti hlamala swinene. Hosi u vitanile vangoma va tiko ku ta lavisisa hi ku ba mihlahle. Vangoma va kombile Mugwaleni, Madlati na Cata leswaku a ku ri vona vadlayi va hosi. Hosi yi lerisile leswaku va dlayiwa, kutani swi va tano. Xitlhangoma a ma n'wi khomangi kahle mafu ma tindhuna to xiximeka, ta mahanyelo, no rhandza hosi. U kombisile hosi leswaku vangoma a nga va tshembi. Swi tikomba va lava ku teka tiko ra hosi hi vutlharhi. Endzhaku ka lembe na masikunyana, Xitlhangoma hi rimbe siku a ri a huma ebyaleni u kotlanile na vavanuna van'wani va ri karhi va vulavula hi madlayiwelo ya tindhuna ta hosi. Un'wana wa vavanuna lava u boxile leswaku a ri kona loko ku kunguhatiwa ta madlawelo ya tindhuna. U hlamuserile leswaku vangoma va te va ta ya veka xikhovha enyangweni wa yindlu ya hosi lexi tshoviweke timpapa. Xikongomelo xa kona a ku ri ku dlayisa tindhuna ta hosi hikuva ti va tekerile vutshamo bya vona evukosini. Xitlhangoma u humelerile va ha bula tano, kutani a va teka a famba na vona ku ya byela hosi. Hosi yi amukerile mahungu lama kutani yi kunguhata nkhuvo wo khensa vangoma. Hosi na Xitlhangoma va kunguhatile ku dlaya vangoma. Loko va nga se va dlaya kwale xivaleni, Mabodlonga u ringetile ku hlamusela leswaku timhaka hinkwato a ti ri na

N'wankoti. Vangoma va vuyile va dlayiwa hi vuthu ra Xitlhangoma va fa hinkwavo. (B.M.K. Mtombeni, p.5)

1.9.3.2. **Ndzi xavelela yini?**

Malaza Ngomana, xigwili xa Thulamahaxi, a ri na vasati vanharhu: Tlhomana, Khombomuni na Rimbilana. Vasati lava a va tshama emitini yo hambana. Nsatinkulu a nga kumi vana va vafana, kasi lavan'wana a va ri na vona. Mhaka leyi yi vangerile Tlhomana vukwele ku kondza a ya xisana na munghana wa yena Cheyeza Nkhwaxu ku ya lava n'anga yo dlaya majaha ya vakatikulobye. Makwavo wa Tlhomana, yena Mdlasiri nsati wa Mandlati u ringetile ku khongotela Tlhomana leswaku a hambana na vukwele ehenhleni ka vatirhikulobye. Siku rin'wana Tlhomana u holovisile vatirhikulobye endleleni yo vuya exitolo a vula leswaku va n'wi loyile leswaku a nga kumi majaha va endlela ku dya swuma swa vanhwana va yena. Ku vava ka mbilu ya Tlhomana ku fikile na le ka Malaza laha va nga burisana hi ku avelana ndzhaka a ha hanya. Malaza a nga yimangi na yona mhaka yaleyo. Tlhomana u yile eka Khanyisa lowa n'anga ku ya lava murhi. U fikile a nyikiwa murhi wo herisa majaha ma Malaza na murhi wo nwa endzhaku ka swona leswaku majaha ma vatirhikulobye va ta nghena eka Tlhomana, vatirhikulobye va ya kuma vanhwana ntsena. Murhi wa kona a wu fanele ku cheriwa entswambeni lowu a wu ta nyikiwa Matsema na Ndhambi, majaha ma Khombomuni na Mbityimuni jaha ra Rimbilani. Matsema na Mbityimuni va nwile murhi wa kona, kambe Ndhambi a nga wu nwangi hikwalaho ko fayekeriwa hi xikhuwana. Ndhambi u sukile hi ku tsutsuma a ya vika mhangu leyi ekaya laha a nga fika a wa, a titivala. Malaza u rhumile vanhu ku landza Khanyisa leswaku a ta pfuna vana va yena. Khanyisa a ri hava murhi wo tshungula. Loko Ndhambi a ku phapha, u boxile hinkwaswo leswi swi nga endlekisa xiswona. Tlhomana u ringetile ku dlayisa Khanyisa, kambe Khanyisa u tivulavulerile leswaku loko munhu a ta eka yena a lava murhi wa swo karhi u endla tano. Rimbilana na Tlhomana va lwile ngopfu ku kondza Malaza a va lamula. Endzhaku ka ku vona leswaku timhaka ti bihile, Tlhomana u tiputile ku kondza a titivala. (B.M.K. Mtombeni, p.17)

1.9.3.3. **N'hwari mbirhi**

Orlando East yi tele hi madzolonga lama vangiwaka hi mitlawa ya swigevenga leswi tshovaka, ku xanisa ku rhula na mahanyelo ma lokhixi. Maphorisa va ringeta hi

matimba ku herisa mitlawwa ya kona. Mitlawwa leyi a yi karhata a ku ri ya: Tintsumi ta Sathana (Devil's Angels), Vadlayi va le Xinyamini (Dark Destroyers), Swikokovi (The Creepers), Tintshwulunga ta timbheveve, Maziyon, na Vamathwasana. Maphorisa ehansi ka vurhangeri bya Kolonelee Terblanche loyi a thiyiwile vito ra Mathevula va swi kotile ku herisa mitlawwa ya ntlhanu, kambe va tikeriwa hi ntlawa wa Tintsumi ta Sathana. Ntlawa lowu a wu rhangeriwile hi Bra Pampa, loyi a tirha na Oupa Tanganyika, Dan Dilolo, Mafisto Phaka, Qoqovisto Nzo, na Malombo Mtolo. Ntlawa wa Tintsumi ta Sathana a wu hamba wu vutlela mitlawwa leyin'wana ya swigevenga leswi a va tshova swona. Ntlawa lowu a wu tiva mitla ya maphorisa na lomu mitlawwa yin'wana a yi ta tshova kona. Soselina lowa xigangu xa Tanganyika u tirhisiwile hi maphorisa ku komba varhangeri va Tintsumi ta Sathana, kambe u kale a dlawa hi Tanganyika a nga se humelela eka kungu ra maphorisa. Siku rin'wana ntlawa wa Bra Pampa wu tshovile garaji ya petirolo wu tsutsuma laha wu nga hlongorisiwa hi maphorisa ya le Brixton, ku kondza swigevenga swi ya nghena eswilahlweni. Ku baleselana ku ve kona. Swigevenga swa ntlawa swi duvuriwile laha vanharhu va nga lova, Oupa Tanganyika a baleka, kasi Dan Dilolo a vaviseka kunene a heleketiwa exibedhlele ku ya tshunguleriwa kona ehansi ka vurindzi bya xiphorisa. Tanganyika u vuyile a ya khomeriwa exitimeleni xo ya Cape Town a ri karhi a baleka hi maphorisa lava nga komberiwa ku n'wi tlhelerisela eJohn Voster Square, eka Terblanche Mathebula. Hi siku leri Tanganyika a languteriwile ku fika hi rona, Secheni Nkaka Mahomo u yile a ya vonana na Mathebula. U fikile a hlamusela Mathebula leswaku u twile laha Bra Pampa a kumekaka kona naswona u kombela ku ya a ya n'wi khoma a vuya na yena a ri yexe. Hi ku pfumeleriwa hi Mathebula, Mahomo u sukile hi awara ya khume a vuya hi ya n'we. Mathebula na Mahomo va longolokile va ya pfalela murhangeri wa ntlawa wa Tintsumi ta Sathana. Lexi nga hlamarisa Mathebula hileswaku Bra Pampa a ri Secheni Nkaka Mahomo loyi a endla hansahansa eOrlando East. A tikhomile hi yexe hi ku chava ku dlayisiwa hi Dilolo na Tanganyika. Pampa a cincile mavito ya yena eka swa timali ta yena a tsarisa nsati wa yena. (B.M.K. Mtombeni, p.35)

1.9.4. Ntlhontlho (1991)

1.9.4.1. Timintsu ta mina

Kholani a ri un'wana wa vana va Namuka va makumembirhin'we. Kholani a kurile hi nxaniseko lowukulu. Tata wa yena a tiva leswaku n'wana loko a kala a kota ku hlaya no tsala, o fanela ku tshika xikolo a ya tirha emabunwini. Loko Kholani a pasa ntangha nharhu, tata wakwe a n'wi tshikisa xikolo, a n'wi komba entirhweni. Kholani u thoriwile eka mubunu un'wana wa purasi ra matamatisi loyi a va ku i Matiyani. Mubunu loyi a ba swinene. Siku rin'wana Kholani u vile na nkateko wo tekiwa hi mulungu un'wana loyi a va ku i Cunning wa le Kapa, hi ku tsakisiwa hi vutlharhi bya Kholani. Cunning a ri nhloko ya kholichi ya vuthicara eKapa. Cunning u ngenhisile Kholani xikolo xa madyambu ku kondza a pasa tidyondzo ta matiriki. Kholani u yisile tidyondzo ta yena emahlweni eka kholichi ya vuthicara laha na kona a nga pasa. Kholani a dyondza ninhlikani, a tirha nimadyambu, a hlaya nivusiku. Hi 1968, Kholani u nyikiwile mali ku ya dyondza xikolo eAmerika laha a nga vuya a tokotile swinene hi 1970. Cunning u komberile Kholani ku tthelela ekaya ku ya hluvukisa ndhawu ya ka vona hi ku n'wi endla nhloko ya xikolo xa Rhulani. A tekile na nsati wa Moxhosa loyi vito ra yena ku nga Ntombi. Kholani na Ntombi va katekisiwile hi n'wana wa mufana loyi va nga n'wi thya vito ra Light. N'wana loyi u kurile hi ku dyondza na Valungu. Tidyondzo ta vuthicara u yile a ya titokota eYunivhesiti ya Kentucky eAmerika. Loko Light a vuya u endliwile nhloko ya kholichi yintswa eka Ximunhwana. Siku rin'wana enhlengelletanini ya vadyondzisi, Light u hlaserile ririmi ra Xitsonga hi ku vula leswaku a ri pfuni nchumu, a ri peli milambu, swingaleswi ro fanele ku dlawa eka kholichi leyi fambisiwaka hi yena. Mhaka leyi yi hangalakile na ndhawu ya ka Ximunhwana. Light a twa onge va vulavula ndhuma ya vutlharhi bya yena. Siku rin'wana a ku ri na hlengelletana ya tinhloko ta swikolo na tikholichi, vakamberi na Holobye wa Ndzawulo ya Dyondzo. Light hi nkarhi wa swivutiso na mburisano u yimile a veka mavonelo ma yena ehenhleni ka ririmi ra Xitsonga. U hlaserile Xitsonga hilaha a nga swi kota hakona, ku kondza na tata wa yena a ngenenelela. Holobye u komberile Kholani na Light leswaku va tisola ehandle ka swona a va ta dyiwa hi mitirho. Kholani u endle tano, kambe Light u vone swi antswa a tshika ntirho ku nga ri na ku ya emahlweni no tirhela rixaka leri nga yiki helo. Light u yile a ya tirha exikolweni xa Valungu. A dyondzisa dyondzo ya matimu. Dyondzo leyi a yi dyondzisa hi xiyimo xa le henhla swinene naswona vana a va pasa.

Hi lembe ra 1988, Light u nghenerile hlengenetana ya *Society of the Future* leyi a yi ri hodeleni ya Carlton, eJoni. Xikongomelo xa hlengenetana leyi a ku ri ku lavisisa ndlela yo aka Afrika-Dzonga hi vuntswa. Xivulavuri xa siku a ku ri Phurofesa Nhlamulo wa le ka Shigalo. Phurofesa Nhlamulo u sungurile hi ku nyika dyondzo ya xipene na tinyimpfu. U hlaluserile leswaku xipene a xi navela mahanyelo ya tinyimpfu ku kondza xi ringeta na ku ya hanya na tona, xi tikhoma vunyimpfu, nkarhi wun'wana xi yingisela na mabulo ma tona lama a xi nga ma twi tanileswi a xi ri xipene. Xipene a xi tsakela na mafambelo ma tinyimpfu, kambe a xi pfa xi rivala xi thamuka hikuva a xi ri xipene. Loko ri ya pela, tinyimpfu a ti fanele ku ya eswitandini laha ti tshamaka kona, kambe leswi swi tsandza xipene hikuva a xi ri xiharhi xa nhova. Dyondzo leyi yi tlhontlhile Light ku kondza a pfuka hi xa mundzuku a landza Holobye ehofisini ya yena a ya kombela ku rivaleriwa na ku lava ntirho hi vuntshwa. Light a tiyimiserile ku ta tirhela rixaka ra ka vona ku nga ri ku ya pfuna rixaka ra vanhu lava swi kotaka ku tipfuna. Holobye u byerile Light leswaku ntirho wa Vatsonga wa ha tele, kambe a nga ha ta swi kota ku tlhela a n'wi nyika wa vunhloko bya xikolo. Light u amukerile hambi ku nyikiwa ntirho wa vudyondzisi. Ntsena loko yena a ta pfuna vanhu va ka vona, yena se a vona swi ringanerile. (W.R. Chauke, p.1)

1.9.4.2. **Mi ta ndzi endla yini?**

Mthovhu a tshama emugangeni wa Tshinelani. Hi ntirho a ri Majisitarata. Vanhu va le Tshinelani a va karhele hi timhaka ta yena. Mthovhu a endla milandzu a tshembile ku tirhisa Gqwetha ra yena Simango loyi a tiveka swinene hi ku tengela. Hi siku rin'wana ro sungula ra Dzivamusoko, Mthovhu u sukile a ya nghena endlwini ya Mufundhisi Ponani a tirhisa tivhese ta le bibeleni ku kombela Nyeleti n'wana wa vona leswaku a va nsati wa yena. Mthovhu u vurile hi ku suka a ya kamareni ra byetlelo ku ya teka Nyeleti a vula leswaku yena na tata wa Nyeleti va twananile. Loko Mufundhisi Ponani a fika a swi kumisa sweswo u bile Mthovhu loyi a nga tlherisela hi ku mbeyetela Ponani a n'wi vavisa. Ehubyeni Ponani u voniwile nandzu wo ba Mthovhu hi siku ra ti 1 ta Dzivamusoko, ku nga siku ro tlangisana no hembelana. Kusuka siku rolero vanhu a va dyangi ro vupfa. Mthovhu u rrange hi Xindlandlamuki. Mthovhu u yile eka Xindlandlamuki ku ya lombela mali yo ringana magidinharu hi ya yena a ya dipozita movha. Mthovhu a nga yi hakelangeni mali leyi, kambe a boxa leswaku Xindlandlamuki a n'wi poti emaphoriseni. Ehubyeni Simango u vutisile Xindlandlamuki loko ku ri na

laha a va sayinile kona leswaku mali a yi ta hakerisiwa ku yini? A ku ri hava. Mthovhu u tibohile ku hamba a hakela Xindlandlamuki R45.00 hi n'hwetl, ku nga mali leyi a ta kota yona. Hi lembe ra vumbirhi leri tlhandlameke, movha wa Mthovhu wu bisanile na wa Nkulukumba Ntlhava emahambanweni ya mapatu ekusuhi na bara ya ka Xikalo. Mimovha ya vona a yi fayekile swinene. Loyi a ri na xihoxo a ku ri Mthovhu, kambe enawini Simango u vonile xihoxo eka Ntlhava. Ehubyeni Ntlhava u karhathiwele hi Simango loyi a nga vula leswaku Ntlhava a nga yimangi emahandzeni, movha wa yena wu kumekile wu onhakile tibiriki, mathayere na wona a ma hlakele. Ntlhava u bohiwile ku riha ku lahlekeriwa ka Mthovhu na ku hakela Simango. Hi N'wendzamhala ya 1987 Mthovhu u biwile hi muakelana wa yena Rikhotso hikwalaho ko gangisa nsati wakwe. Ehubyeni Simango u vurile leswaku Rikhotso a n'wi bela ku londza mali ya yena ya R70.00 leyi va kolotanaka. Rikhotso u voniwile nandzu wa ku ba hi xikongomelo xo vavisa, a tlhela a bohiwa ku hakela timali hinkwato ta xibedhlele na madokodela lama pfuneke Mthovhu, na ku hakela masiku hinkwawo lama Mthovhu a nga yangiki entirhweni hikwalaho ka timbanga, xikan'we no tlherisa R70.00 ya Mthovhu n'hwetl yi nga si hela. Mhangu leyi nga ningisisa muti wa Tshinelani hi loko Mthovhu siku rin'wana a ya bisa xikhekudyana xi ri karhi xi vuya emudendeni xi lovela kwalaho. Mthovhu u humesiwile hi timbhoni ta vakhegula lava a va vula switori swo hambana ekhoto. Leyi hi yona mhaka leyi nga endla leswaku xitandi xi kunguhata ku ya n'wi dlayela endlwini vusiku byin'wana. Mthovhu ku swi vonisa sweswo, u lo tiduvula hi yexe a lova, a tlhela a tshwela kwale ndlwini. (W.R. Chauke, p.14)

1.9.4.3. **Ndluwa eka hove**

Xikhafuli wa le Petanhloko a ri na vasati vumbirhi (Matanato na Xihangalasi) na majaha mumbirhi (Murhandziwana na Petani). Murhandziwana a ri n'wana manana lonkulu Matanato, kasi Petani a ri wa Xihangalasi. Xikhafuli a rhandza ngopfu Matanato hikuva a ri xitirhi naswona a nga fani na Xihangalasi loyi a nwa byalwa. Loko Xikhafuli a tava a tshikile ntirho eka Rhaliweyi, u vuyile ekaya a ta xava switandi swinharhu laha exikarhi eka leswimbirhi a nga aka bucara na Matanato. Lexo sungula a xi ri xa nsati lonkulu lexin'wana xi va xa Xihangalasi. Xihangalasi na Petani a va nga laveki endzeni ka bucara leyi. Mhaka leyi a yi kwatisa Xihangalasi loyi a nga kombisa na n'wana wa yena hi swona. Petani u hlumurile leswaku a swi fanerile leswaku mana wa yena a nga xavisi tanihileswi cinci a nga yi tivi kahle. Xihangalasi u vutisile Petani

leswaku hambiloko yena a tekiwa a nga yi tivi cinci, xana hikokwalaho ka yini Murhandziwana a pfumeleriwa ku xavisa yena Petani a nga xavisisiwi? Xana na yena cinci a nga yi tivi ke? Mhaka leyi yi endlile leswaku Petani a sungula ku venga tata wa yena, a heta hi ku tshika xikolo a sungula swa mabyalwa na timbangi. Siku rin'wana u komberile ku dyondzisiwa movha hi tata wa yena leswaku a ta va pfuna kwala kaya. Tata wa yena u vurile leswaku a nge swi kotu ku pfuna n'wana loyi a nga tshika xikolo. Mhaka leyi yi engeterile rivengo exikarhi ka jaha na tata wa rona. Siku rin'wana Jiza, Mkhwayi, Zwakala, na Ngamthi va kunguhatile ku ya tshova ebucareni hi siku leri Xikhafuli na vasati va yena a va yile enkosini eDivila, va siyile bucara na Murhandziwana. Vafana lava va hlengeletile mavivi va ya ma tshivela endzhaku ka yindlu ya Mafanato. Loko ma khomile ku yile Nghamthi a ya vika musu wa ku tshwa ka yindlu eka Murhandziwana ebucareni. Loko Murhandziwana a huma ku ya vona, vona va sala va gungundza mali exisefeni. Ku vuya ka Murhandziwana ebucareni a swi n'wi telangi leswaku mali a yi nga ha ri kona. Mhaka leyi u yi lemukile loko a ta xavisela wanuna un'wana nyama. U vuyile a tivisa tata wa yena leswi endlekeke. Xikhafula u te Nghamthi a ku ri yena a nga yiva. Murhandziwana u yimelerile Nghamthi tanihileswi a va yile swin'we ku ya vona musu, va tlhela va vuya swin'we ebucareni. Endzhaku ka tin'hwetitimbirhi, Petani na vanghana vakwe va yenganile va ya teka movha wa Xikhafula va ya entlangwini wa vana va xikolo eGandlanani. Va fikile va nwa mabyalwa ma va dakwa. Va layichile na vanhwana emovheni wu ku mphaa! Endleleni yo vuya movha wu endlile ngozi yo chayisa bazi laha valayichiwa va nga lova hinkwavo ku sala Petani a vavisekile. Petani u tekiwile a yisiwa exhibedhile. Tata wa yena loko a twa ta ngozi leyi u yile ku ya vona jaha ra yena na ku twa xivangelo. Petani u hlumurile leswaku a endlile mhaka yaleyo hinkwayo hikwalaho ko pfumala rirhandzu ra tata wa yena, kutani a timeka emahlweni ka vona. (W.R. Chauke, p.24)

1.9.4.4. **Tiko ra mina**

Vaaki va Afrika-Dzonga a va ri na ku navela ku aka tiko lerintshwa laha vanhu va tinxaka hinkwato va nga ta hanya swin'we. Mhaka leyi yi hlohloterile mufambisi wa bangi ya *The Nation*, yena Nkulukumba Maddern ku aka xikolo xo kala nhlawulambala eMidrand. Midrand i muti lowu teleke Valungu. Maddern u vumbile komiti leyi nga nyikiwa ntirho wo simeka xikolo lexi a xi ta amukela vana hinkwavo: Vantima, Valungu, Ma-Indiya, Vayuda, na van'wana. Nkulukumba Scootly u vile murhangeri wa komiti ya

kona. Scootly a ri na ntokoto eka swa dyondzo; a tshame a va nhloko ya xikolo, mukamberi wa swikolo, mulawuri eka Ndzawulo ya Dyondzo, a tlhela a va museketeri wa mutshamaxitulu wa xihubiyana xa mavumbiwele ma pulani leyintshwa ya dyondzo. Scootly u tirhile ntirho wa yena hinkwawo ku kondza xikolo xi ya pfuriwa. A swi kotile no ya kuma mpfumelelo eka Ndzawulo ya Dyondzo ehofisini ya Van de Vevre. U kotile na ku thola na nhloko ya xikolo, ku nga Nkulukumba Naidoo. The Nation's School a xi ri ni vadyondzisi va khume laha ntlhanu a va ri Valungu, vanharhu va ri Vantima na Vayuda vambirhi. Loko xikolo xi sungula ku tirha, Van de Vevre u vitanile Scootly ehofisini. U n'wi byerile leswaku vaaki va na swivilelo ehenhleni ka xikolo lexintshwa, kutani xi fanekele ku pfariwa. Scootly u vitaniwile eka hlengeletana leyi a yi kunguhatiwile ku ya khomeriwa ehofisini ya Van de Vevre na huvo ya vaaki. Swivilelo swa vaaki va Midrand a swi ri na vanhu vambirhi. Mufambisi wa hlengeletana ya siku a ku ri Nk. Jonker loyi a nga nyika Tatana Mckenzie nkarhi wo vulavula. Mckenzie u boxile leswaku yena a nyangatsiwa hi huwa leyi a yi te na xikolo ekusuhi na muti wa yena, timbyana ta yena ti fayeteriwa hi maribye, vana va cukumetela maphephe ejarateni ra yena, vukona bya Vantima ekusuhi na yindlu ya yena swi ta chicha nxavo wa yindlu ya yena, naswona Vantima va ta va yivela swilo swa vona. A hetelela hi ku kombela leswaku xikolo xi pfariwa. Un'wana a nga yima a vulavula i Manana Strydom loyi a yimela vamanana va muti wa Midrand. Manana loyi u boxile leswaku mindhavuko ya vona yi ta lahleka loko vana va Valungu vo katsana na Vantima, Ma-Indiya na Vayuda. U hlamuserile leswaku vona a va chava ku xenga tiko. Wa vunharhu a ku ri Dokodela Preez, xidyondzeki lexikulu emutini wa Midrand. Yena u vurile ntsena leswaku va nge pfintlusi mati lama tengeke. Rixaka ra vona ri kumile leswi ri nga na swona hi nyuku na ngati, ri ta swi tshika ntsena hi nyuku na ngati. Swivilelo leswi swi endlile leswaku xikolo xa *The Nation* xi pfariwa. Scooty u ringetile ku kombisa nkoka wa xona na leswaku vapfuni va xona a va tiyimiserile ku rhurha loko xo pfariwa. Huvo yi byerile Scooty leswaku a yi rhangeri mabindzu yi rhangela vanhu, yi hetelela hi ku nyika xikolo lexi mavhiki mambirhi ku va xi fambile emutini wa Midrand. Xi pfarise xisweswo. (W.R. Chauke, p.35)

1.9.4.5. **Nkalaxaka**

Muganga wa ka Manghovo i muti lowu a wu swerile swinene, naswona a wu fumiwa hi hosi. Muti lowu a wu pfumala swilo swo tala. A wo va na pureyimara ntsena leyi

vana loko va pasile eka yona a va fanele ku hlalwa ku tshika xikolo kumbe ku mbeyetela hi milenge va ya dyondza kun'wana. Siku rin'wana ku fikile munhu loyi a nga tivitana dokodela Dlamini wo huma eZimbabwe. U tihlamuserile leswaku a thwaserile vudokodela byakwe eUganda. Dlamini u komberile ku pfuna vanhu va ka Manghovo hi ku va tshungula eka mavabyi lama a ma va hlasela. Hosi yi n'wi nyikile mpfumelelo wo endla tano hi ku n'wi pandzela na xitandi xo tirhela eka xona. Gaveni, murhangeri wa xikolo a kanakana hi vudokodela bya Dlamini. U lavile ku ta kombiwa maphephe ehubenyi, kambe Dlamini a vula leswaku a ya tshwile emovheni. Gaveni u endlile xirhambo xa hlengeletana ya madokodela ku ta pfuna vanhu va ka Manghovo hi tindlela to sivela mavabyi na ku ma tshungurisa. Dlamini a yi n'wi khomangi kahle mhaka leyi. Hosi yi yimile na Gaveni. Loko siku ra hlengeletana ri ya fika, Dlamini a nga tangi eka yona. Hosi yi rhumile Gaveni ku ya n'wi kamba emutini wa yena, kambe u kumile Dlamini a ti dlayile hi musu wa movha. A swi hlwelangi ku voniwa leswaku Dlamini a chavile ku paluxiwa hikuva a nga ri dokodela. Madokodela laman'wana ma paluxile leswaku ku hava yunivhesiti ya vutshunguri Yuganda. (W.R. Chauke, p.43)

1.9.4.6. **Ndza rhandziwa**

Mavis na Sophie a va ri vanghana lava nga eka ntangha khume exikolweni xa Nhluvuko. Sophie a ri munhu wo rhandza swa vugangu, naswona a rhandzana na vanhu lavakulu eka yena. A ambala swiambalo swo durha a tlhela a tshama a ri na timali. Sophie a tshamela ku naveta Mavis hi ndlela leyi a tiphinisa xiswona lomu ku fambeni. Mavis yena a nga twanani na mhaka ya vugangu. A tirhandzela xikolo naswona a xixima sesi wa yena Makhanani loyi a ku ri yena muhlayisi wa Mavis, kusukela loka vatswari va yena va lovile hi nghozi ya movha. Sophie a tshamela ku naveta Mavis hi lomu a endzela kona na vanhu va yena ku ya tiphina. Eku sunguleni ka n'hwetini ya Nyenyakulu hi lembe rolero ku vile na rendzodyondzo ro ya eManyeleti exikolweni xa vona. Makhanani a tikarhatile a hakelela Mavis leswaku na yena a ya. Sophie na yena a yile kambe a nga fambani na xikolo. A fambile na Randy wa ka Homu. Leswi nga humelela eriendzweni exikarhi ka Sophie na Randy swi navetile Mavis ku kondza a nghena eka mhaka ya vugangu hi nhloko. A tsakisiwile hi mpahla ya Sophie leyo durha. Hi hala tlhelo, loko Sophie a ya eku xaveni hi mali ya phepha, cinci a yi nga tlheleli eka n'wini wa yona. Sophie u kunguhatile riendzo ro ya eSun City na Mavis na vanhu va vona. Sophie a ta va na Randy, Mavis a va na Jonathan wanuna

wa Muxhosa loyi a a tirha kontiraka yo aka a tlhela a va mabalaninkulu wa kona. Va fambile hi timovha timbirhi. Loko va fika eSun City, Sophie u tiphinile na munhu wa yena kasi Mavis a nga eneli hi Jonathan. Ekamareni ra vuwiselo, Jonathan u ringetile ku endla Mavis nsele, kambe Mavis a cema ku kondza ku fika maphorisa. Mavis u ponise sweswo emavokweni ya Jonathan. Loko va tlhelela ekaya Sophie u byerile vanhu exikolweni hi leswi humeהלake eSun City. (W.R. Chauke, p.58)

1.9.4.7. **Khomela wa Mkhuhlwana**

Khomela n'wana Mkhuhlwana a ri nuna wa Mbityini n'wana Roseline wansati wa Musuthu na Sambhoko. Khomela na nsati wa yena a va tshamile hi ku rhula. Khomela a hamba loko a hola muholo a nyika nsati wa yena cheke ku ya yi cinca a ta fambisa muti. Ku nghenelela ka mana wa Mbityini eka swa vukati bya n'wana wa yena swi tisile ku cinca eximutanini lexi. Roseline u byeleterile Mbityini ku pfula xibukwana xa le xihundleni xo veka mali eka leyi a nyikiwa hi nuna wa yena. Mali ya Khomela yi sungurile ku ka yi nga ha fikeleli ku eneta swidingo swa muti hambi muholo wu engetela. Xibukwana xa Mbityini a xi tshama eka Roseline tanihilaha va twananeke hakona. Siku rin'wana, Mbityini u vuyile hi le ku vekeni ka mali ebangini kutani a kuma mana wa yena va nga ri kona. U hundzile na xibukwana a ya ekaya. U fikile a xi tumbeta etibukwini tin'wana ekamareni ra vuwiselo. Hi rin'wana ra masiku, Khomela a ri ku voneni ka thelevhixini kutani ku famba gezi. Hi ku borheka u pfurile yin'wana ya tibuku ku susa xivundza. U hlamarisiwile hi xibukwana xa le bangini lexi nga wa eka yin'wana ya tibuku. Mhaka leyi a nga yi vona endzeni ka xibukwana yi n'wi vavisile ku kondza a luka mano. Khomela u yile ebangini ku ya cincisa mavito kambe swi tsandza. A va lava nsayino wa nsati ku pfumelela ku susa matimba ma Mbityini ku ya eka yena. Hi vutlharhi, u tekile tifomo ta le bangini ku ya nyika nsati leswaku a sayina, endzhaku ka loko a n'wi xisile leswaku u lava ku lombela mali entirhweni yo ta pfuneta swin'wana ekaya ra vona. U komberile nsayino wa nsati ku tiyisisisa leswaku Mbityini wa yi tiva mhaka leyi. Khomela u yile a ya susa matimba ma ku teka mali ku suka eka nsati ku ya eka yena. Loko Khomela a vuya ebangi, u tivisile nsati leswaku entirhweni va arile na mali. Mhaka leyi yi vangile mbholovo ku kondza Mbityini a lan'wa a famba. Khomela u ringetile ku landza ekaya, kambe Roseline a ala na n'wana wa yena. Hi siku leri tlhandlameke, Roseline na Mbityini va pfukile va ya ebangini ku ya kutsula mali leyi a yi hlengeletwa hi Mbityini. Mali yi fikile yi tsandza. Ebangi va vule leswaku mali a yi ta

kutsuriwa hi Khomela ntsena tanihileswi Mbithini a hundziserile matimba ku ya eka yena. Mbithini na mana wa yena va holovile ngopfu hi mhaka leyi. (W.R. Chauke, p.68)

1.9.4.8. **Timbambu ta mina**

Jackson a tirha eka feme yo endla tintanghu. A hanya na vanghana vakwe Robert na Abel lava se a ku ri malembe va ri swin'we. Jackson a ri dirayivha ya lori leyi a yi famba yi dilivhara tintanghu emaxopeni. Siku rin'wana vanghana lava va kucetelanile ku kanganyisa lori ya tintanghu leti a va ta tixavisa. Abel a ta famba a lava mavhengele lama a ma lava tintanghu hi nxavo wo tsemiwa. Loko swi tshamisekile, Jackson a ta dirayivha lori etlhelweni leri Abel na Robert a va ta n'wi yimela kona. Siku ri vuye ri fika. Jackson u endlile tano, kambe a ri na Brown mupfuneti wa yena wa le ntirhweni loyi a nga tivi nchumu hi kungu leri. Lori yi fikile endleleni yi kuma Abel na Robert lava a va tikomba va lava ku pfuniwa kutani yi va yimela. Abel na Robert va tlhakisile lori na vatirhi. Vatirhi va bohiwile enhoveni laha va nga fika va fumbuteriwa swinene. Lori yi tekiwile hi Abel na Robert va ya xavisa tintangu, yi hetelela hi ku layitiwa yi tshwa. Loko vanhu va ya fika laha a ku ri na mhangu va kotile ku ponisa vutomi bya Brown na Jackson hi ku va yisa exibedhlele. Jackson a tshoviwile timbambu timbirhi, kasi Brown a hlanganile nhloko. Loko Jackson a tava a antswile eka xiyimo xa yena u yile eka vanghana va yena ku ya koxa xiave xa mali ya tintanghu. Abel na Robert va nantswile tilo va vula leswaku a va nga swi tivi leswaku Jackson a vulavula hi yini. Swi helerile kwalaho. Jackson a nga yi kumangi mali ya tintanghu. (W.R. Chauke, p.82)

1.9.4.9. **Mi swi vonisa ku yini?**

Dokodela Randies wa Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga na Mandhevhani wo huma eka Xihosana va rhambiwe eka hlengeletana leyi nhlokomhaka ya yona a ku ri '*Science* - rifu kumbe vutomi'. Mufambisi wa ntirho a ku ri Nk. Mzimba. Hlengeletana a yi aviwile hi swiyenge swinharhu: sungula a ku ri xa swivulavuri ku nyika mikomiso, vumbirhi ku va swivulavuri swi vulavula hi ku hlamulana, hetelela ku va nkarhi wa swivutiso hi vayingiseri. Wo sungula ku nyika nkomiso ku vile Randies loyi a nga boxa leswaku *Science* yi hundzukile vutomi bya vanhu, naswona vanhu a va nge koti ku hanya ehandle ka vukona bya *Science*. Mandhevhani u hlamurile leswaku munhu a nga hanyeli ku herisa vutomi bya van'wana. Loko *Science* swi vula vutomi swi kahle, kambe loko swi vula rifu a yi kahle. Randies u kombisile hilaha *Science* yi nga pfuna

hakona ku herisa mavabyi ya tinxakanxaka. Mandhevhani yena a hlamula leswaku *Science* yi le ku tsandzekeni ka *Aids*. Randies u kombisile leswaku *Science* yi le ku pfuneni eka ku hlota vutivi na swin'wana leswi nga kumekaka en'wetini swo fana na migodi na swin'wana. Mandhevhana yena u boxile leswaku *Science* yo heta mali hi ku ya lava swa le xibakabakeni kuveni swa laha emisaveni a swi se hela ku lavisisiwa, ko fana na le ndzeni ka misava na lwandle. U hlamuserile leswaku *Science* yi hetela vanhu mitirho hi ku aka michini leyi kotaka ku tirha ntirho lowu a wu ta tirhiwa hi vanhu vo tala. Loko swi ta eka matlharhi ma swa tinyimpi, Randies u kombisile leswaku matlharhi ma manguvalawa ma tisile ku rhula emisaveni hikuva Russia na Amerika a ti nge lwi hikwalaho ka ku tumbuluxiwa ka matlharhi lama. Mandhevhani u lulamisile Randies leswaku ku na ku hambana exikarhi ka ku rhula na ku chavana. Russia na Amerika mo chavana, ku nga ri ku va ma rhurile. U themendherile nyimpi ya vakhale leswaku a ku ri yona yo tisa kurhula hikuva vanhu a va lwa va karhi va vonana. Loko van'wana va hluriwile a swi tiveka naswona ku tlhela ku va na ntshamiseko. Mandhevhani u sorile tinyimpi ta *Science* leta xitumbelelana. Loko hlengeletana yi ya hela, nhlokomhaka a ya ha tshamise sweswiya: "*Science* - rifu kumbe vutomi." (W.R. Chauke, p.91)

1.9.5. Ndzhaka ya vusiwana (1991)

1.9.5.1. Mandlakulova

Nomasi a ri na majaha mambirhi, ku nga Mgavateri lonkulu na Musesenyana lontsongo. Tata wa majaha lawa a a lovile. Mgavateri hi yena a nga sala a vona leswaku muti wa ka vona wu ya emahlweni. U dyondzisile Musesenyana xikolo ku kondza a twasela vudyondzisi. Hi lembe leri Musesenyana a nga heta hi rona xikolo, Mgavateri u tekile wansati. Mandlakulova a ri nsati wa Mgavateri hi xuma naswona a ri mudyondzisi. Ku kuma ka Musesenyana ntirho wa vudyondzisi swi tisile ku cinca emutini. Musesenyana na Mandlakulova va sungurile ku rhandzana kwala jarateni. Mhaka leyi a yi tiviwa na hi mana wa vona Nomasi loyi a nga ringeta ku swi sivela ku ya emahlweni. Musesenyana u arile ku hambana na Mandlakulova. Lavambirhi va hetelele hi ku rhurha va ya tshama ekule na le kaya. Mandlakulova u siyile papila ra mahlomulambilu ro lela Mgavateri. Musesenyana na Mandlakulova va fikile va katekisiwa hi n'wana wa jaha. Siku rin'wana Mandlakulova u kumile mahungu kusuka eka maphorisa ma leswaku Musesenyana u dibile hi movha lowu a ha ku wu xava a

lovela kwalaho. Yindlu ya yena na yona va tekile. Leswi swi karhatile Mandlakulova ku kondza a tlakuka a ya eka Mgavateri ku ya kombela ndzivalelelo. Mgavateri u alerile ekule xikombelo xa Mandlakulova. (B.K.M. Mtombeni, p.3)

1.9.5.2. **Matanato**

Mbombocha Mahungele na Nhlalala a va ri vatekani lava a va tshamile malembe ma khumembirhi va tsakile, kambe va nga katekisiwangi hi vana. Mbombocha u hanyile na Nhlalala malembe malamo a nga n'wi byelangi Nhlalala leswaku yena a ri na n'wana kun'wana. Siku rin'wana nimadyambu ma tilo leri a ri ri na mpfula leyo chavisa, va gongondzeriwile hi munhu va tshamile kahle endlwini. Mugongondzi a ri Matanato, n'wana Mbombocha wa nhwana loyi a n'wi kumile a nga si tekana na Nhlalala. Matanato u titivisile eka tata wa yena na Nhlalala. Tata wa yena u n'wi amukerile, kutani a rhurheriwa ekamareni ro etlela eka rona tanihileswi a ri dzindza swo chavisa. Mbombocha na Nhlalala va sungurile ku holova. Nhlalala a kwatisiwa hi xihundla xa Mbombocha xa malembe lamo tala. Timhaka leti hinkwato Matanato a ri ku titweni, kutani hi ku karhateka a pfuka a khoma ndlela a tifambela ku ya kwalomo hikwalaho ko titwa a pfumala munhu wo n'wi amukela no n'wi twela vusiwana. Loko Mbombocha na Nhlalala va ya tsundzuka leswaku leswi a va swi vulavula swi nga va swi ri karhi swi twiwa hi munhu, naswona a va rhurherile Matanato ekamareni leri a nga ri tolovelangi, havambirhi va yile ku ya n'wi kamba. Va kumile kamara ri ri hava munhu. Mbombocha na Nhlalala va khomile ndlela va famba va karhi va lava Matanato empfuleni na tilo lero chavisa. A va famba va karhi va huwelela ni ku xiyaxiya. Exinyamini lexo chavisa, havambirhi va fikile va phijiwa hi miri wa Matanato loyi a wele hi rhavi leri nga n'wi tshova nenge hi le nyongeni ya xinene. Loko va pfuka va swi vonile leswaku a ri Matanato. (B.K.M. Mtombeni, p.14)

1.9.5.3. **Ncongeyin'we**

Ncongeyin'we a ri Matsemana, jaha ra mativula ra N'wamkhomazi na Mondlana. Vito ra Ncongeyin'we a ri kumile hikwalaho ka ku tswariwa ni tintombi timbirhi. A ri jaha exikarhi ka vanhvana vambirhi. Hi vutshamo a va kumeka eChiawelo. Tanihi mativula, Matsemana u kurile hi ku tisirhelela na ku sirhelela vamakwavo eka tinyimpi. Mana wa vona a nga twanani na ku byeriwa hi leswi a swi humelela eku riseni. Siku rin'wana Mudlayi, xikumandzeni xa muti, u vuyile ekaya a ri karhi a rila hi ku sapateriwa hi ta

mana wa vona N'wamkhomazi. Mudlasiri, Mabale na Mthoyiwana a va vurile leswaku na Matsemana a va n'wi voni ku i yini. Loko Matsemana a twa mhaka leyi, swi katsana na ku taleriwa hi ku vona mihloti ya Mudlayi, u landzile vafana lavaya laha a va ri kona. Matsemana u fikile a ba ndzilekano hi nenge ku lava ku lwa na loyi a ta tsemakanya. Mthoyiwana hi yena wo sungula ku titshemba. Matsemana u hundlile Mthoyiwana hi ximoko ku kondza a tsema a ri vona. Mudlasiri na Mabale va tsemakanyile va ri vambirhi. Na vona nyimpi yi va tsandzise sweswo. Ndhuma ya Matsemana yi sungule ku hangalaka hinkwako, laha a va vula leswaku hi yena Ncongeyin'we leyi nga pyisa tinharhu. Siku rin'wana Matsemana u tifamberile yexe eOrlando, kutani a nghena exihodelanini ku ya xava swakudya. Loko a ya tshama exitulwini, u hlamarisiwile hiloko wanhwana un'wana a vula leswaku ku na lava a va vula leswaku a ta hakela mali ya swakudya swa vona. Mhaka leyi a nga yimangi na yona. Mhaka ya kona a yi ri na Maphyandlasa-Nhwala loyi a venga rixaka ra Machangana. Loko Matsemana a heta ku dya, u arile ku hakela swakudya leswin'wana leswi a koxiwa ku swi hakela hambiloko a nga swi dyangi. Leswi swi vangile nyimpi. Matsemana na Maphyandlasa-Nhwala va lwile nyimpi leyo leha swinene. Eku heteleleni, Matsemana a vavisile Maphyandlasa-Nhwala loyi a nga tekiwa hi ambulese yi famba na yena exibedhlele. Ncongayin'we yena a khomiwile hi maphorisa. Hi siku ro avanyisa, huvo yi vonile Maphyandlasa-Nhwala nandzu hi ku n'wi xupula hi nkhave ka ntlhanu na kan'we. (B.K.M. Mtombeni, p.21)

1.9.5.4. **Nkelunkelu**

Magenge Mtileni u xaniseka hi milorho ya swilo swo hambana exibedhlele laha a nga etlela kona. U na nkelunkelu. Mhaka leyi yi n'wi endlekela hi nkarhi lowu mana wa yena a ri na lembe a lovile. U sungurile ku lorha hi siku leri a nga hambana na nhwana wa ka Mdilasiri loyi a tiyimiserile ku n'wi teka. Yena na nhwana wa kona va hambanisiwile hikwalaho ka vupyopyi bya Magenge lebyi a byi nyenyetsa ntombi ya leyi. Mikarhi hinkwayo loko Magenge a nwile byalwa a toloverile ku hundza hi le ka va lowa nhwana wa yena. Nhwana wa ka Mdilasiri u hambanile na Magenge a ya cata na jaha rin'wana. Nkelunkelu wa yena wu kavanyetilenyana loko a phaphama a vona muongori ekusuhi na yena. Muongori u n'wi byerile leswaku a wisa. Magenge u ringetile ku pfuxa nhamu ku vona, kambe a tivavisa. U teriwile hi vurhongo byin'wani lebyi endleke leswaku a tikuma a ri karhi a lorha a hlongorisa mana wa yena. Eka

norho wa kona u tsandzekile ku kuma mana wa yena ku kondza a pfuka, a kuma leswaku a ko va na vaongori na madokodela ntsena ekusuhi ni mubedwa lowu a ri eka wona. Magenge u yile a ya huma exibedhlele endzhaku ka mavhiki mambirhi ma nkelunkelu. (B.K.M. Mtombeni, p.30)

1.9.5.5. **N'wamahungu**

Emutini wa Skoppensloot ePitori a ku tshama nsati wa noni loyi a ri na vana vambirhi va vanhwana. Vito ra yena a ri N'wamahungu. N'wamahungu a tiveka muti hinkwawo hi mavunwa kambe vanhu a va nga tshiki ku ma yingisela. Munhu loyi a karhateka hi mavunwa ya N'wamahungu i Mabirimisi Ntsotsoselo, n'wini wa xitolo lexi a xi pfuna vanhu hi ku va xavisela tinhundzu. Mabirimisi a swi tsakela ku hlangana na N'wamahungu ku n'wi khawurisa ku hamba. Siku rin'wana N'wamahungu u yile exitolo xa Mabirimisi ku ya xava swimapanana swa ndyangu wa yena. U kumile Mabirimisi a titshamerile yexe, ku nga ri na munhu exitolo. N'wamahungu u lavile ku tiva leswi Mabirimisi a swi endlisaka xiswona ku kurisa bindzu ra yena. Mabirimisi u n'wi byerile leswaku yena a lo dlaya munhu a celela swirho swa kona exitolo xa yena. N'wamahungu u yile a ya byela nkata sejeni Mathonsi mhaka ya ku celeriwa ka swirho swa munhu wo dlayiwa exitolo xa Mabirimisi. Mathonsi u kombisile vatirhikulobye va yena Mahandze na Xitlakati hi mhaka leyi. Maphorisa va endlile vulavisisi lebyi va koxeke ku ya cela xitolo xa Mabirimisi. Hi siku ra kona exitolo xa Mabirimisi a ku tele hi vaaki, ku katsa na N'wamahungu. Maphorisa a va byeriwile leswaku enyangweni wa xitolo a ku celeriwile nhloko ya munhu, kasi lomu timhewheni ta xitolo a ku ri na swirho leswin'wana ku suka emavokweni ku ya emilengeni. Maphorisa va cerile tindhawu leti a va byeriwile tona, laha va nga kuma mabokisi ya mune yo lahla swihlangi. Loko va pfula va kumile marito lama a ma tsariwile hi maletere lamakulukumba ntsena. A ku ri hava swirho swa munhu. Eka bokisi leri a ri celeriwile enyangweni wa xitolo a ku tsariwile leswi: "Nhloko ya Xitolo hi Yena Loyi a nga hi fela leswaku hi ta kutsuriwa endzilweni wa rifu - hi Yena a ehleketaka swa Xitolo lexi hinkwaxo." Eka bokisi ra vumbirhi a ku tsariwile leswi: "Voko ra Yena ra Xinene hi rona leri letelaka vuchiviriko bya xitolo lexi," kasi ra vunharhu a ri tsariwe ku: "Voko ra yena ra ximatsi ri hletela vatirhi va xitolo loko va karharile masiku hinkwawo ya vutomi bya xitolo," loko ra vumune ni ku hetelela ri tsariwe ku: "Miri ni ngati ya Yena i vundzeni ni vuhandle bya xitolo hikwalaho ka Yena a hi feleke." N'wamahungu ku swi vonisa

sweswo o huma a famba a ya ekaya a nga ha vuyi. Vanhu a va karhatekile ngopfu tanihileswi a va nga langutelangi ku kuma marito ntsena. Loko va ri maphorisa va nyumile ngopfu. Mabirimisi yena a karhatiwile hileswi maphorisa a vo tela ku ta n'wi onhela xitolo hikwalaho ka mavunwa ya N'wamahungu. (B.K.M. Mtombeni, p.37)

1.9.5.6. **Mati ya Ndlala**

Joab Matebule u tshamile na majaha ma mune lama a ma byelaka hi ta vutomi bya yena bya le Natalspruit eGermiston hi lembe ra 1966. Hi nkarhi wa kona a va ri ku phuzeni. Joab u va hlamuserile hileswi n'wi endleke nghwendza ya le malayinini. Joab u boxile leswaku yena u karile a teka nsati loyi va nga katekisiwa hi vana vanharhu. Vito ra nsati wa yena a ku ri Euphine wo huma eRustenburg loyi a tele ku dyondzela vuongori exibedhlele xa Baragwanath. Joab na Euphine a va hlanganile Alexandra entlangwini wa malume wa yena lowa nhloko ya xikolo. Loko Joab a ta va a hetile ku lovola na ku cata na Euphine eMeadowlands va rhurherile eKatlehong laha va nga tshamisana kona kusukela hi 1953 ku fikela 1966. Joab u vurile na leswaku siku rin'wana u vuyile hi le ntirweni a kuma yindlu ya yena yi ri hava nchumu kumbe munhu. Nhundzu ya yena a yi longiwile hinkwayo yi ya eRustenburg ka vo Euphine laha a nga ku tivi. Joab u yile eka muti lowu a lovolele no cata nsati wakwe kona ku ya lava adirese. Va muti va n'wi pfunile hi adirese va tlhela va n'wi byela ku a swi tiva leswaku vona a va nga hlangani helo na Euphine. Xikhalabyana xa muti xi n'wi byerile leswaku vukati bya yena a ko va vuxisi. U byeriwile na leswaku Euphine a ri na nuna wa dokodela loyi a yile ematikweni mambe ku ya hetisa tidyondzo. Euphine a lo yimela ntsena leswaku jaha ra yena a vuya a ta hloma ka rona. Joab u yile emahlweni a hlamusela na leswaku siku rin'wana u sukile ku ya lava Euphine eRustenburg. Muti wa ka vona u wu kumile. U fikile a amukeriwa hi nhundzu na mpahla ya yena leyi a yi ambariwile hi tata wa Euphine. Euphine yena a tshama na nuna wa yena wa dokodela. Endzhaku ka ku dya swakudya, Joab u tekiwile a yisiwa laha Euphine a tshama kona na nuna wa yena. U tsutsumeriwile hi vana va yena hi ku tsaka. Mana wa vona u va khahlile a va byela leswaku Joab a nga ri tata wa vona. U byerile vana va yena leswaku tatana a ri lowa dokodela. Mana wa vona u va vutisile loko va ta swi kota ku hanya hi swimalana swo kwenga-kenga ke? N'wana wa vona lowa mativula u vurile leswaku yena a swi ta antswa 'a hanya hi mati ya ndlala etsheveni ra tata wa yena xidzi.' (B.K.M. Mtombeni, p.59)

1.9.5.7. **Mudlayi wo Tidlaya**

Somisa na Bobo Chauke va tekanile Xilungu kwalomu ka malembe ma makumenharhu va nga si kuma vana. Bobo a ri munhu loyi a ri na swa yena, naswona a ri na xitolo kwala Alexandra a va tshama kona. Va ringetile na tin'anga hi ku hambana ka tona leswaku ti va pfuna ku kuma n'wana. Loko va tava va tsandzekile va sungurile ku nghena kereke hi matimba. N'wana va vuyile va n'wi kuma, wa jaha, loyi va nga n'wi thya vito ra Nxwelo. N'wana loyi u kurile hi ku yimeleriwa eka milandzu ya yena hi tata wa yena. Exikolweni tata wa kona a vula leswaku va venga n'wana wa vona. A tiyisa no vula leswaku xikolo a xi nga bohi eka n'wana wa yena tanihileswi mali a ri na yona. Swo tala a onha a ri na munghana wa yena Dledlele Mahuntsu. Vatswari va Dledlele a va nga yimeleli n'wana wa vona loko a dyohile. A va tiyela no n'wi tshinya hi ku n'wi ba. Siku rin'wana thicara Masiya u kumile Nxwelo na Dledlele va ri karhi va dzaha fole exikolweni, loko a va konanisa va suka va tsutsuma. Mhaka leyi yi fikile na le ka nhloko ya xikolo loyi a nga va secha a kuma mafole ya tisigareti to hambana eswikhwameni swa Nxwelo. Ku sukela kwalaho Nxwelo na Dledlele a va xwa exikolweni. Nhloko ya xikolo Mazibandlela u rhumile mudyondzisi N'wa-Mavundza ku ya lavisisa xivangelo xa ku xwa ka vana lava exikolweni. Vatswari va Dledlele va hlamarile ku twa mhaka ya leswaku n'wana wa vona a nga fiki exikolweni. A va tiva a nga xwi tanihileswi ekaya a suka ka ha ri nkarhi a ya exikolweni. Loko Dledlele a konanisiwa u boxile leswaku a ya eka nkata mhani N'waxilenge ku ya va pfuna exitolo. Mhaka leyi yi endlile leswaku tata wa yena Maringa a n'wi ba hi nkhave leswaku a nga ha endli mhaka yo tano. Eka va Nxwelo mudyondzisi N'wa-Mavundza a nga kumangi munhu wo burisana na yena handle ka vatirhi. Siku rin'wana Nxwelo u fayile fasitere ra le mahlweni ra movha wa Mazibandlela a suka a tsutsuma. Hi madyambu ma siku rolero Mazibandlela na Hlekani muakelani wa yena va heleketile nandzu eka Chauke. Chauke u yimelerile n'wana wa yena a tlhela a vula leswaku loko va rila hi mali ya fasitere a nga va nyika. Mazibandlela u titsongahatile a heta hi ku ala na mali ya Chauke yo riha fasitere ra movha. Loko va Mazibandlela va ha ku suka, Chauke u tsundzukile leswaku a rivarile swin'wana exitolo. Chauke u sukile na nghamu ya yena Somisa ku ya exitolo. Loko va ha ta hi le kule va vonile ku ri na movha yikulu ya ntima leyi a yi rhwalela nhundzu ya xitolo xa yena. A ku ri na vanhu vambirhi: un'wana a ri muchayeri, loko loyi un'wana a layichela nhundzu endzeni ka wona. Loko

muchayeri a vona movha lowu a wu va kongomile u kandziyile mafurha eka wa yena, kutani wu tlula wu ya ba nyangwa wu nghena exitolo wu fayekela, wu tima timboni na njhini ya wona. Loko Chauke na Somisa va huma ku ya vona leswi humeletele va kumile leswaku murhwaleri wa nhundzu a ri Nxwelo, kasi muchayeri a ri Dledlele. Havambirhi a va fele kwalaho. (B.K.M. Mtombeni, p.66)

1.9.5.8. Swa Sangu Rin'we

Jojo Mhangwani na ndyangu wa yena a va tshama Elima. Nsati wa yena a ri Ntimela kasi n'wana wa vona wa nhwana a ri Khikhinini. Jojo a fumile swinene, naswona a ri na xitolo lexi a xi n'wi ngenisela mali. Jojo a karhatiwa ngopfu hi ku rhandzana ka n'wana wa yena wa nhwana na jaha ra ka Shingange leri eka vona a va swerile. Jaha leri a ri dyondzela ku endla tipulani ta tindlu. Khikhinini u ringetile hi matimba ku endla leswaku tata wa yena va amukela ku rhandzana ka yena na mufana wa ka Shingange. Tata wa yena a va ala va vula leswaku a nge tekiwi hi xisiwana. Hulumende u humesile xileriso xa ku rhurhisiwa ka muti wa Elima ku ya akeriwa ethelonyana. Vaaki a va fanekele ku aka tindlu tintshwa. Mufana wa ka Shingange a kumile ntirho wo endlela muti lowu tipulani ta tindlu ta vaaki. A ku ri yena ntsena jaha ro sungula ra Mutima ku va na maphephe yo endla tipulani e-Elima. Siku rin'wana xitolo xa Jojo xi tshwile hi ndzilo. Mapato u tivisile Jojo hi mhangu leyi. Jojo u tekile movha hi ku hatlisa a nga langutangi na tigere ta wona. Loko movha wu suka wu chayisile yindlu wu nghena endzeni ka yona wu onhaka kun'we na yindlu. Jojo a hundzukile xisiwana hi xikadyana. Jaha ra ka Shingange hi rona ri nga wa ri pfuka ku vona leswaku va ka Mhangwani va pfuneka eka swa yindlu na xitolo lexi a xi nga tsarisiwangi eka ndzindzakhombo. (B.K.M. Mtombeni, p.74)

1.9.5.9. Xidyondzi xa Xiphukuphuku

Ntshabeleni Nkuna u loveriwile hi vatswari a ha ri lontsongo swinene. U kurisiwile hi vakokwa va yena vo bebula tata wa yena, kambe lowa xisati u vuyile a lova ku sala mukhalabya Rikhahlamba. Ndyangu lowu a wu tshama eXitandani. Rikhahlamba hi yena loyi a wa a pfuka ku vona leswaku Ntshabeleni u kula kahle. Lexi a xi tsakisa hi Ntshabeleni hileswaku a rhandza xikolo. Tshabeleni u dyondzile xikolo ku kondza a ya fika eYunivhesiti ya N'walungu laha a dyondzela tidyondzo ta milawu na tindzimi ta Xintima. Kokwa wa yena hi yena a n'wi nyikile mali yo ya sungula tidyondzo leti a nga

se kuma mpfuneto wa swa timali. Hi nkarhi wa tidyondzo leti, Ntshabeleni u hlanganile na Mapule Maake wanhwana wo huma vupeladyambu bya Polokwane. Lama a ku ri wona machudeni lama a ma pasela ehenhla etlilasini. Ntshabeleni a swi tsakela leswaku a nga tikuma a ri nuna wa Mapule loko va ya heta swa tidyondzo. Tidyondzo ta vona va tihetile hi nkarhi. Mukhalabye Rikhahlamba u humesile na mali ya leswaku Ntshabeleni a ya xava swiambalo swo havaxela swona hi siku ra ku nyikiwa ka vona switifikheti. Ntshabeleni a nga n'wi rhambangi kokwa wa yena ku ya vona ntirho lowu. U tifamberile yexe. Rikhahlamba u twile hi vanhu leswaku Ntshabeleni wa ambala kutani a khandziya xitimela a ya tivonela hi yexe. Mukhalabye u fikile a lavalava ntukulu wa yena hi ku rhuma vanhu vo hlaya ku byela Ntshabeleni leswaku a lava ku n'wi vona. Ntshabeleni u titumbetile exitshabyanini ku kondza ntirho wu ya sungula. Loko un'wana wa vadyondzisi a n'wi byela leswaku a ku ri ni kokwa wa yena loyi a lava ku n'wi vona, Ntshabeleni u hlamurile leswaku yena a ri xisiwana lexi kalaka xaka laha misaveni. Loko ntirho wo ambala wu ya hela, Ntshabeleni u kumekile a bisiwile hi movha hikwalaho ka ku fambafamba hi ku halahala na matlotlo. Loko Ntshabeleni a nga si timeka, kokwa wa yena u yile a ya n'wi ntswontswa, va rila kun'we. (B.K.M. Mtombeni, p.81)

1.9.5.10. **Ntsandza-Vatimi**

Mbitsimuni a beburiwile na vanhwana vambirhi eximutanini xa N'walungu wa Xitandani. Tata wa vona Mabedle wa Nhlanyini a tshamela ro vabya. Exibedhlele va n'wi kamberile va kuma leswaku a vabya vuvabyi bya vukhohlokhohlo, leswi boheke leswaku ni dyangu wa yena hinkwawo wu xiyiwa. Exibedhlele va kumile leswaku na nsati wa yena a byi n'wi khomile vuvabyi lebyi. Vatswari va Mbitsimuni va dlawe hi mavabyi lama, leswi vangeleke Mbitsimuni ku ya kulela eka hahani wa yena Ntsakisi. Vamakwavo va yena va yile va ya hlayisiwa eka vakokwa wa vona vo bebula mana wa vona. Mbitsimuni a ri na malembe ma khume, loyi a n'wi landza a ri na nkombo, kasi rikotse a ri na ntlhanu wa malembe. Mbitsimuni u kurile ku vava eka vahahani wa yena. A tirha mitirho hinkwayo ya muti. Hahani wa yena a ri na jaha leri vito ra rona a ku ri Dudula, leri a ri dyondza swin'we xikolo na Mbitsimuni. Mbitsimuni nhloko ya yena a yi olova, kasi ya Dudula a yi nonoha eka swa xikolo. Dudula na Mbitsimuni va dyondzile swin'we ku kondza va ya fika eka ntlawa wa Std. 6 lowu Mbitsimuni a nga wu pasa hi *First Class*, kasi Dudula wu n'wi tsandzisile sweswo. Siku rin'wana

Mbitsimuni u biwile hi Dudula a n'wi vavisa. Hahani wa yena ematshan'weni yo n'wi twela vusiwana u n'wi lerisile ku ya emahlweni na mitirho ya muti, a heta hi ku tshova nkhave a n'wi ba. Mhaka leyi yi endlile leswaku Mbitsimuni a ya mativahimpfhuka. Endleleni yo famba ka yena, u layichiwile hi mulungu loyi a ri na nsati wakwe. Mulungu Watson u kumerile Mbitsimuni ntirho exitolo xa yena lexi a xi vandzakanile na xikolo. Xikolo lexi hi xona xi hlohlolele Mbitsimuni ku kombela Watson ku n'wi pfumelela ku nghena eka xona na tintangha ta yena. Mbitsimuni u dyondzile ku kondza a heta. Eku heteni ka yena Watson a tsakela leswaku a dyondzela swa mabindzu ku endlela leswaku a ta va pfuna loko a hetile. Mbitsimuni u dyondzerile vudokodela. Loko a sungula ku tirha, Mbitsimuni u lavile vamaqwavo va yena a va kuma, a va teka, a va ngenisa xikolo va kondza na vona va heta. Siku rin'wana hahani wa Mbitsimuni u hlanganile na ngozi leyi n'wi vaviseke endzeni ka bazi leri a ri khandziyile ku ya Xitandani. Mbitsimuni hi yena loyi a ongoleke Ntsakisi. Nkulukumba Mageza na Dudula va hlamarile ngopfu loko va ya ku pfluxeleni ka manana Mageza ku kuma leswaku Mbitsimuni a ri dokodela. (B.K.M. Mtombeni, p.88)

1.9.5.11. **Phameriwa hi Thomo**

Makasana na Mdlayi a va ri vanghana va le xikolweni. Siku rin'wana Mdlayi u lombile xikanyakanya eka mufana un'wana ku ya pfluxela kokwa wa yena ekusuhi na laha a nghena kona xikolo. Endleleni, Mdlayi u fikile a kandziya nyoka leyi a yi hingakanyile ndlela. Mdlayi loko a ha ta hi le kulenyana a ehleketa leswaku a ku ri rimbalelo. Mdlayi u wile hi xikanyakanya, a wela ehenhla ka nyoka leyi nga n'wi luma muhlapfanini, kutani yi nghena ebyanyini yi nyamala. Mdlayi u swi kotile ku tiboha nenge wa yena hi xidukwana hi le henhla ka tsolo a tswinya. Hi nkarhi wa kona, Masakana a ri endleleni yo landza munghana wa yena lomu a endzerile kona hi xikanyakanya. Loko Masakana a fika laha Mdlayi a hlanganile na ngozi kona, u rhwarile Mdlayi hi xikanyakanya xakwe a n'wi heleketa etlilini. Dokodela ra le tlilini ri pfunile Mdlayi ri hetelela hi ku n'wi hundzisela exhibedhlele. Loko Mdlayi a ta va a ponile ku dlawa hi vuxungu, u tsalerile Masakana papila ro n'wi khensa. (B.K.M. Mtombeni, p.99)

1.9.5.12. **Nghenani mi tsetsa**

Hlekani na Khensani a va ri vanghana lavakulu lava a va tshama ekusuhi na le kusuhi emakaya ya vona. Vatswari va Hlekani a va ri tatana Maringa na N'wandhengeza, kasi

va Khensani a va ri tatana Mandlati na Matluka. Khensani na Hlekani a va nga hambani. Exikolweni a va tshama no dya swin'we. A va rhandzana swinene. Siku rin'wana Khensani na Hlekani va lwile ku kondza va vavisana no handzulelana swiambalo. Hlekani loko a ya fika ekaya a ri karhi a rila. Vatswari va yena va lavile ku tiva muvangi wa swona. Loko Hlekani a va byerile leswaku a ri Khensani, vatswari va Hlekani va twananile ku pfuka hi xa mundzuku ku ya holovisa vatswari va Khensani hikwalaho ko tsandzeka ku tshinya n'wana wa vona leswaku a nga endli tihanyi eka van'wani. Khensani na yena loko a ya fika ekaya, tata wa yena u kwatile ngopfu ku vona timbanga emirini wa n'wana. Maringa u tibohile ku ya hlasela vatswari va Hlekani hikwalaho ka mhangu ya kona. Mana wa Hlekani yena a nga yimi na yona mhaka yo landzelela nyimpi ya swihlangi. Loko dyambu ri ya xa, Mandlati u pfukile ni nsati ku ya eka Maringa. Endleleni va kumile Hlekani na Khensani va ri karhi va bula tanihi vanghana vakhale. A va rivalelanile. Maringa na yena loko a ri ndleleni yo ya eka Mandlati na nsati wa yena va hlamarisiwile hi vana lavambirhi lava a va ri ku oleleni ka vulongo byo ya tlanga hi byona exikolweni, hi hala tlhelo va tsakile. Mhaka leyi yi nyangatsile vatswari va vana lava. A va nga ha tivi timhaka ta vona. (B.K.M. Mtombeni, p.104)

1.9.5.13. **Vubombi bya swo lomba**

Mageza na nsati wa yena Estere a va katekisiwile hi vanhwana vanharhu. Muti wa vona a wu ri wa xiyimo xo antswa. Hi ku famba ka nkarhi, Mageza u endlile vugangu na Nelly wa ka Shigatsu loyi a tirha exibedhlele xa kwalaya ekusuhi. Nelly a tirha ku gula meno ya swigulani. Mhaka ya vugangu lebyi yi konanisiwile hi Estere eka nuna wa yena loyi a nga nantswa tilo. Estere hi ku kwata u kale a ya na le xibedhlele ku ya kombela Nelly leswaku a hambana na nuna wa yena. Nelly u bakanyerile etlhelo mhaka leyi a vula leswaku yena a nga n'wi tivi na Mageza wa kona. Endzhaku ka sweswo, Nelly u byerile Mageza hi xiyimo lexi a chichiweke xona hi Estere emahlweni ka vavabyi exibedhlele. Mageza ku twa teto o ya ekaya a ya ba nsati. Siku rin'wana ku ri karhi ku na mpfula, Mageza na Nelly a va titsakerile va ri karhi va tifambela hi movha va ri ku tibuleleni. Movha wa Mageza wu kandziyile qhivi ra mati wu rheta wu ya wa, wu tlhela wu bisiwa hi lowu a wu landzela hi le ndzhaku. Hinkwavo a va lovangi. Nelly u lo huma tinghonyamanyana, kasi Mageza a tshovekile milenge leyi nga boha leswaku exibedhlele va ya yi tsema. Nelly na Mageza va vuyile va hambana

emahlweni ka Estere kwale xibedhlele, laha Nelly a nga vula leswaku a a tekiwa hi Sonto wa kona naswona a nga ri na ntirho na xigono xo famba xi ndzundza hi le hansi tanihi swikokovi. (B.K.M. Mtombeni, p.110)

1.9.5.14. **Madambi ya Joni**

Timhaka leti hume lelaka eka xirungulwana lexi ti hlamuseriwa hi murunguri loyi a nga boxiwangiki vito. Murunguri u ri a ya eJoni ro sungula. U sukile hi xitimela lexi nga n'wi chicha exitichini xa switimela xa le Joni. U rihlanganisiwile hi Titus lowa n'wana kokwa wa yena. Loko va suka kwalaho exitichini xa switimela ku ya khandziya to ya eDiepkloof, murunguri u hlamarisiwile hi leswi Titus a famba a ri karhi a yivela vanhu swipaci swa vona eswikhwameni. Murunguri u tlherile a hlamarisiwa hi ku tala ka vanhu, timovha, miako, tirhoboto na mphesaphesa leyi a yi endleka. Loko Titus na muruguri va ya fika laha a va ya kona, murunguri u tlherile a hlamarisiwa hi vutomi lebyi a byi humelela emutini lowu a endzela eka wona. U vonile na loko mhana Titus a ba wanuna va n'wi tekela mali leyi a kolota yona ya byalwa. Kokwa wa yena loko va nghena ekaya, a va dakwile. Hi xikarhana ku nghenile nhwanyana a ri karhi a hlongorisiwa hi jaha leri a ri vula leswaku i nsati wa rona. Va humesiwile ku ya ololoxa timhaka ta vona exitarateni. Mana wa Titus u hlamuserile leswaku va ta n'wi onhela bindzu. Loko hinkwaswo leswi swi ri karhi swi endleka, tata wa Titus a khudzeherile khale. (B.K.M. Mtombeni, p.116)

1.9.6. **Tihlolo ti hlolela vinyi (1992)**

1.9.6.1. **Noyi wo tiloya**

Thembanani Dlomu na Tirhani Chuma a va ri vanghana lava a va tshama eSoshanguve G. Thembanani a ri nuna wa Mixo wa le Mamelodi. Mixo na Thembanani va hlanganile endzhaku ka loko Thembanani a hambanile na Khanani. Thembanani, Tirhani na Mixo va endlile swa tidyondzo ta vona eYunivhesiti ya N'walungu, kasi Khanani a endlile ta yena eTransvaal College of Education. Thembanani u vuyile a cata na Mixo, kasi Tirhani a tekana na Khanani. Hambileswi Thembanani a ri ni nsati, yena na Khanani a va nga hambanangi. Mhaka leyi yi kotlanile na vugangu bya Mixo na Tirhani bya le xihundleni. Siku rin'wana Thembanani u lerile nsati wa yena a n'wi byela leswaku u ya ekhonifereseni eKapa Mugqivela wa kona, naswona a ta vuya hi Sonto nimadyambu. Mixo u amukerile mhaka leyi, kambe a byela nuna leswaku yena a ta ya etlela ka vona.

Loko Mixo na Tirhani va tava va kombisanile hi mhaka leyi swi endlile leswaku na Tirhani a ya hembela Khanani a ku u ya eDurban, a vula na leswaku a nge fambi hi movha wa yena. Khanani a nga alangi hi ku tiva leswaku a ta ya vonana na xigangu xakwe Thembani. Thembani u hundzile a lela nsati entirhweni leswaku wa famba. Nimadyambu, Mixo u ngenisile Tirhani ekamareni ra yena na nuna va wisa. Tirhani a nga tangi hi movha wa yena. Endzhaku ka nkarhi ku fikile Thembani na Khanani hi movha lava a va tiva leswaku ku hava munhu endlwini. Lexi nga hlamarisanyana Thembani hileswi kamara ra vuwiselo a ri layitiwile. Tirhani a ku ri yena a rivele ku endla tano. Mixo hi ku hatlisa u tumbetile Tirhani ehansi ka mubedwa exikamaranini, yena a ya titshamisa emasofeni. Thembani ku vona nsati emasofeni u kombile Khanani ku ya tumbela ehansi ka mubedwa lowu a ku tumberile Tirhani, kambe havumbirhi a va nga swi tivi. Huwa yi ta ku mpoti kwale xikamaranini. Varhandzani hinkwavo va holovile swinene. Ya Thembani na Mixo yi helele ehubyeni laha va nga avanyirisiwa tinhundzu ta vona va tshikanela makumu. Tirhani yena u hetelele hi ku ya longa nhundzu ya yena hi nkarhi lowu Khanani a ri entirhweni, kutani a rhurhela eSwaziland laha a nga fika a tshama ni nhwana wa Muxhosa. (S.P. Chauke, p.5)

1.9.6.2. **Humani eminkeleni ya timhandzele**

Timhaka hinkwato ti humelela eMagawunyani exitandini xa ka Tshwene. Makhaveni Munyanyi na nsati wa yena Ramayisela Nyembe a va nghena kereke ya Evangelical Presbyterian. Mufundhisi wa vona a ku ri tatana Xandlani. A va nghena kun'we ni ndyangu wa nhloko ya xikolo vona tatana Copecope. Makhaveni na Ramayisela a va katekisiwile hi n'wana un'we wa jaha loyi a ri ni khume ra tin'hwet. Hi ntirho Makhaveni a tirha eka feme ya *Allied Construction*. Hi mikarhi yo tala a tirhela ekaya, kambe mikarhi yin'wana a swi endleka leswaku a ya tirhela ekule. Siku rin'wana Makhaveni u kumile xileriso xa leswaku a ta fanela ku ya tirhela ekule ni le kaya ku ringana tin'hwet tinharhu. Ndyangu wa mufundhisi ni wa nhloko ya xikolo va khongelerile riendzo ra Makhaveni, tanihileswi a ri munhu wo rhandza kereke. Eku fambeni ka yena, Xandlani na Copecope va sarile va hungasa le mutini wa Makhaveni hi ku hambana ka mikarhi ya vona. Mhaka leyi a yi vava Zongo khale ka munghana wa Makhaveni loyi a nga hetelela hi ku tsalela Makhaveni papila hi ta xiyimo xintshwa emutini wakwe. Makhaveni u komberile ku ya kaya eka Mulungu wa yena loyi a nga n'wi pfumelela. Ku fika ka Makhaveni ekaya u rihlanganisiwile hi nsati loyi a khome

nghilazi ya mati lama ma nga dibeka kun'we ni ku fayeka ka nghilazi. Ematshan'weni yo va nsati a hlanganisa nuna, u tsutsumerile ekamareni laha a nga fika a byela Xandlani ku nghena ehansi ka mubedwa. Makhaveni loko a fika endlwini u tiendlile muvabyi, kutani a etlela ehenhla ka mubedwa lowu ehansi ka wona a ku ri ni mufundhisi Xandlani. U komberile nsati ku ya vitana ndyangu wa mufundhisi na wa Copecope ku ta n'wi khongelela. Lava nga fika i Copecope ni nsati wa yena, nkata mufundhisi na Ramayisela hi yexe. Makhaveni u va hlamuserile leswaku yena wa fa, swingaleswi u kombela va tlakula ntarasi ra yena va ri tshineta ekusuhi ni fasitere leswaku a ta bela hi moya. Mufundhisi Xandlani u sarile erivaleni a nga ambalangi na nchumu. Emakumu ka mhaka leyi, Makhaveni u hlongorile Ramayisela. Va kereke na vona va bohekile ku tsema mufundhisi Xandlani hikwalaho ka swiendlo swa yena. Hi ku chava sweswo, Xandlani u pfukile a baleka a hambana na swona. (S.P. Chauke, p.29)

1.9.6.3. **Sagwati ranga**

Xisiwana Musopolo u kulerile ehansi ka kokwa wa yena wo bebula mana wa yena. U tshikile xikolo endzhaku ka ku rhandzana na Boyboy lowa muchayeri wa tilori. Boyboy na Xisiwana va katekisiwile hi n'wana wa mufana loyi a nga thyiwa vito ra Lucky. Boyboy ku swi vonisa sweswo u balekile a siya Xisiwana na n'wana enhluphekweni. Xisiwana ku vona leswaku ku hlayisa n'wana swa n'wi tikela, u tekile n'wana a ya n'wi siya enyangweni wa hofisi ya ma-*social worker*. Maziseni loyi a rhandzana na Velaphi a hubuterile etihofisini ta Hulumende ku ya pfuniwa hi swin'wana loko a ya thumba n'wana loyi a ri hava munhu. Loko vatirhi va le tihofisini va ya fika, Maziseni u vitaniwile leswaku a nghena ku ta pfuniwa. Maziseni u hlamuserile leswaku yena a nga telangi ku ta pfuniwa, kambe a lava ku siya n'wana loyi mana wa yena a nga vonakeki. *Social Worker* u vurile leswaku Maziseni o lava ku cukumeta n'wana wa yena, swingaleswi a tlhele na yena a ya tihlayisela. *Social worker* u vitanile na phorisa ku teka vuxokoxoko bya Maziseni, laha a nga fonela na le ntirhweni wa Maziseni hi mhaka ya n'wana loyi a lava ku n'wi cukumeta etihofisini. Minijhere wa laha Maziseni a tirha kona na xigangu xa yena Velaphi u komberile leswaku Maziseni a ta na n'wana entirhweni, naswona n'wana a nga n'wi lahli, a ta engeteriwa muholo wo a kota ku hlayisa n'wana. Maziseni hi ku karhateka u yile ekaya ni n'wana loyi a nga riki wa yena. Hi vuyena, Maziseni a ri hava n'wana. Velaphi loko a chayisa u hundzile hi le ka Maziseni ku ya

twaga ta mafambele ya yena le tihofisini. Velaphi u twile ku rila ka xihlangi. Mhaka leyi yi rilise Maziseni tanihileswi a n'wi byerile leswaku u hava n'wana. Loko ri ya xa Maziseni u pfukile a ya entirhweni ni n'wana eka mininjhere wa yena Siphiwe Shadayi. Loko Maziseni a ha ri ehofisini ya Siphiwe ku ngenile riqingho leri a ri londza yin'wana ya tioda. Velaphi hi yena loyi a fanele a heleketile oda ya kona, kambe hikwalaho ko rivala nomboro ya *invoice*, u hlongoleriwile emahlweni ka Maziseni. Velaphi u tsalerile tata wa Siphiwe papila ro lela, laha a nga hlaya na ta mahlongoriwele ya yena. Velaphi u vule leswaku u hlongoriwile hikwalaho ko rhandzana na Maziseni loyi a ri ni n'wana wa jaha na Siphiwe, ku nga mhaka leyi Maziseni a n'wi tumbeterile yona kusuka emasunguleni. Vatswari va Siphiwe va khomekile kahle hi hungu leri. Va kunguhatile na leswaku Siphiwe na Maziseni va tekana. N'wana wa Xisiwana a thiywile mavito ya Sagwadi Vuyani Shadayi. Sagwadi u tlandlametiwile hi makwavo wa jaha, Vukosi. Vana lava va kurile kahle. Sagwadi u hetile na xikolo xa vudokodela eNatal, laha Siphiwe a nga n'wi akela na *Surgery* yo tirhela eka yona kwala kaya. Siku rin'wana ku tile Valungu va ri ni xigulani xa mutirhi wa xisati loyi a nwile *Benzine* hi ku ehleketa leswaku i namuneti. Endzhaku ka loko Sagwadi a tava a pfunile manana loyi, u lavile ku tiva mavito ya yena. Xisiwana u tihlayile mavito na lomu a huma kona hi vutomi. Sagwadi u byerile Xisiwana leswaku mali leyi a va ta n'wi hakela, va yi thandlekela eka muholo wa yena. (S.P. Chauke, p.53)

1.9.6.4. **Ku rimiwa hi ta van'wana**

Bazimarimba na nsati wa yena Nandzumuni a va tshama eMuholela. Bazimarimba a tirha ku lawula mabazi ma ka Pitso. Muti wa yena a wu kumeka ekusuhi na xitichi lexi xa mabazi ma Pitso. Wanuna loyi a hlayisa muti wa yena hi ndlela leyo xiximeka. A a endlela nsati ni vana timfanelo hinkwato leti a ti laveka emutini. Siku rin'wana Nandzumuni a ri karhi a endla tiya loko ku gongondza wanuna wo famba a gangisa vanhu leswaku va ya xava fanichara exitolo xa *Savells Furniture* ePretoria-North laha a tirha kona. Wanuna loyi u nyikiwile na tiya tanihileswi a kotlanile na nkarhi wa yona. Swi kumekile leswaku Nandzumuni a nga ri ku laveni ka nchumu hi nkarhi wolowo naswona yena na nuna a va ri na xitolo lexi a va toloverile ku xava eka xona. Wanuna u tifamberile hi ku rhula a ya mahlweni no jikajika a xavisa. Wanuna loyi a ri Shadrack Nyafunyafu Mabiyeleja. Shady u ttherile a vuya hi rin'wana siku hi nkarhi wa tiya a vula leswaku a nga ha vuyelangi ku xavisa, kambe a kumele Nandzumuni ntirho wo fana

na wa yena. Shadrack u byerile Nandzumuni leswaku a fanele ku burisana na nuna wa yena hi mhaka leyi. Nandzumuni u burisanile na nuna wa yena hi ta ntirho lowu, kambe a tata no hamba a vula leswaku a kumeriwile ntirho lowu hi mhana yena lava rhumeleke wansati un'wani loyi a tshamaka eStinkwater. Nuna u pfumelelanile na nsati wa yena leswaku a ya tirha ku ta pfuna swin'wana na swin'wana ekaya. Shady na Nandzumuni a va fanele va sungula hi ku tirha swin'we va karhi va kombana matirhelo. Mhaka leyi yi tswarile vugangu exikarhi ka vona. Siku rin'wana va yile eka Bazimarimba ku ya tirhela kona. Va hetelele hi ku ya nghena ekamareni ku ya wisanyana. Hi siku leri Bazimarimba a nga titwi kahle, kutani a tshunxiwa entirhweni leswaku a ya wisa ekaya. Mbazimarimba a tiva leswaku ekaya ku hava munhu, nsati a yile entirhweni. U hlamarisiwile hi loko a nghena endlwini a hlangana na wanuna loyi a huma ekamareni ra yena hi ku tsutsuma. Bazimarimba a ehleketa leswaku i xigevenga, kutani a n'wi hlongorisa hi xihloka lexi a nga heta hi ku xi hoxa xi ya tsema wanuna wa vanhu ndleve. Shady a nga yimangi ku tsutsuma ku kondza a tiponisa. Loko Bazimarimba a vuya ekaya u nghenile endlwini a ha khomile xihloka. Nsati ku swi vonisa sweswo o tlhava mukhosi a kombela ku rivaleriwa hi nuna. Bazimarimba u nambe a swi twisisa leswi a swi humelela emutini wa yena. Ku sukela kwalaho Bazimarimba na Nandzumuni a va ha hlamulanangi. Bazimarimba a hlamula vana ntsena, naswona a nga ha khudzeheli ekamareni ni nsati. Mhaka leyi yi ondzisile Nandzumuni ku kondza a hela. Loko nuna a ta va a swi vonile leswaku nsati a nga ha koti nchumu, hambi ku ri ku yima, u nghenile ekamareni ku n'wi pfluxela. Ku sukela kwalaho hi kona Nandzumuni a nga antswa. Bazimarimba u tshinyile nsati hi marito mo aka a tlhela a vula na leswaku u ta sungula ku etlela ekamareni ya vona loko n'hwetile yi hela. Loko n'hwetile yi ya hela, Bazimarimba u nghenisile mubedwa wuntshwa ekamareni ya yena. A vula leswaku yena a nge swi koti ku etlela emubedweni lowu nga etlela wanuna un'wani. (S.P. Chauke, p.79)

1.9.6.5. **Nkungwa enhlohlorhini ya Man'ombe**

Xigiyagiya na Xisimbhana a va tshama eka Mahamba eMagawunyani. Vatekani lava a va ri ni majaha manharhu: Xiweruweru, Muzamapulani na Mapeco. Muti wa Xigiyagiya a wu tihanyela hi xitolo xa yena lexi tivekaka hi vito ra *Xigiyagiya General Dealer*. N'wana wa vona lonkulu Xiweruweru a nga xi rhandzi xikolo, swingaleswi u xi tshikile hi ku tshemba vhengele ra ka vona. Muzamapulani a endlile *Public*

Administration Diploma ekholichi ya *Mabopane-East Technicon*, loko lowa rikotse Mapeco a dyondzerile vuthicara ekholichini ya *Transvaal College of Education*. Muzamapulani na Mapeco a va nga swi landzeleli swa vhengele ra ka vona. Loyi vhengele a ri ri vutomi eka yena a ri Xiweruweru loyi a rhandzana na vanhwana vanharhu: Dlayiseta, Nhlalala na Ntombi. Xiweruweru a hamba a nyiketela vanhwana lava timali ta le vhengeleni. Xiweruweru a ri jaha ra futa, ro venga vanhu, ro ka ri nga hlayisi mali. Siku rin'wana vatswari va yena va n'wi komberile leswaku a va heleketa enhlengelletanini ya van'wabindzu eSwaaibooistad. Xiweruweru u sukile na vona hi awara ya khume kuve hlengelletana a yi ta sungula hi hafu ku bile awara ya khume. Kwala ndleleni, hi rivilo lero chavisa, Xiweruweru u lahlekeriwile hi vulawuri bya movha lowu nga diba, kutani wu dlayela Xigiyagiya kwalaho, mana wa yena va lovela endleleni yo ya exibedhlele, kasi Xiweruweru hi yexe a lo ngeniwa hi manghilazi etihlweni ra yena ra xinene leri boheke ku susiwa. Loko vatswari va lahliwa, Xiweruweru a ha ri exibedhlele. Ku vuya ka yena swi n'wi hundzurile mininjhere wa vhengele wa ntiyso. Hi vusompfa, Xiweruweru u dyile mali ya vhengele hinkwayo ku kondza va ka S.B.D.C va n'wi tekela bindzu va n'wi nyika madzana ma nga ri mangani mo n'wi rilisa. Mali ya kona na yona u yi tirhisile ku kondza yi hela. Mali a yi dya na swigangu swa yena. Loko ya ndziho yi hela u bohekile ku ya tsavula na leyi a yi ri ebangi a yi tirhisa. Ku hela ka timali letiya hinkwato swi endlile leswaku a hanya hi ku swogola. Swigangu swa yena swi n'wi tshikile hinkwaswo swi vula leswaku a swi nga ta rhandzana na munhu wo vona hi tihlo rin'we. Vutomi bya Xiweruweru a byi getsela swinene. (S.P. Chauke, p.103)

1.9.6.6. **Hlolwa ra tihlolela**

Maxalaxala na Hanyeleni a va tekanile evusiwaneni byo chavisa. A va hanya hi rikoko ra xilondza. Maxalaxala a pfa a ringeta ku beja tihanci ku ringeta nkateko. Kavula rin'wana ra masiku u vile na wona nkateko wo tano, laha a nga wina makumetsevu wa magidi ma tirhandi. Maxalaxala a nga tshembi leswi a nga byeriwa hi Madawuri leswaku hakunene mali ya kona hinkwayo a yi ri ya yena. Maxalaxala ni nghamu va akile *Chacha Bottle Store* eBuffetlsdrift endzhaku ka ku tikumela layisense ya kona. A va hanya hi mabindzu. Maxalaxala u sungurile nkondo wo ya ekholichi ya vuthicara ya Hebron laha a ku dyondza Phangasasa, xigangu xa yena xa n'wana wa xikolo. Phangasasa hi hala tlhelo a rhandzana na Rhulani loyi a va tshembisanile ku tekana

loko va heta xikolo lexi a va dyondza swin'we eka xona. Rirhandzu ra Maxalaxala na Phangasasa ri endlile leswaku Maxalaxala a sungula ku vengwa nsati wa yena ku kondza a kunguhata no n'wi hundzisa emisaveni a ta sala na Phangasasa va fambisa bindzu swin'we. A ku ri mikarhi ya makhisimusi, swikolo swi pfarile. Maxalaxala u lerile nsati wa yena na Phangasasa hi ku hambana ka vona a vula leswaku u ya eBosplaas hi Muqghivela eka malume wa yena lava n'wi vitaneleke hungu ro karhi. Maxalaxala a vule leswaku u ya vuya hi xa Sonto wa kona. Nsati a n'wi byerile na leswaku u ya sungula hi ku ya edorobeni ku ya xava nhundzu yo va longela kutani a ta vuya a komba nsati a nga se ya eka malume wa yena. Maxalaxala u yile edorobeni ku ya xava swo longa, mhondzo na nyama ya *Kentucky Fried Chicken* ya nsati. Endleleni yo vuya ekaya, Maxalaxala u totile mhondzo eka nyama leyi a xaverile nsati wa yena. Loko a fika ekaya u kombile nsati wa yena mpahla leyi a yi xavile kutani a n'wi lela. Loko a lava ku suka u nyikile Hanyeleni nyama leyi a cherile mhondzo leswaku a sala a fihlula. Loko Maxalaxala a ta va a fambile, ku hundzile Phangasasa loyi a tikhomerile namuneti leyi a yi xavile evhengeleni. Hanyeleni u vitanile Phangasasa endlwini ya yena laha va nga burisana hi ta ku tikarhata ka Hanyeleni eka swa xikolo. Hanyeleni u navelerile Phangasasa mikateko eka vukati bya yena na Rhulani. Hi tintswalo Hanyeleni u nyikile Phangasasa nyama leyi a xaveriwile hi nuna wa yena leswaku a famba na yona ekaya a ta tidyela yona kona. Nyama ya kona Hanyeleni a nga se yi pfallula. Hanyeleni loko a n'wi nyika a vula leswaku a rivatiwile hi mabulu lama nga endla leswaku a nga n'wi endlile swakudya tanihi muyeni. Phangasasa u amukeli nyama yaleyo a ya ekaya. Phangasasa u fikile a tidyela nyama a rhelerisa hi namuneti kutani a khudzehele. Phangasasa u sungurile ku lumiwa ekhwirini ku kondza mhondzo yi n'wi tekela vutomi. Loko mana wa Phangasasa a vuya hi le ntirhweni u kumile n'wana wa yena a lovile. Rifu ra Phangasasa ri hangalakile na ndhawu hinkwayo laha vanhu a va tivulela swo hambana hi rifu ra yena. Hanyeleni na yena u boxile leswaku yena a heteleleli ku vona Phangasasa loko a n'wi nyika nyama leyi a xaveriwile hi nuna wa yena, naswona nyama ya kona a nga se yi pfallula. Va ka vo Phangasasa va lavile Maxalaxala a beriwa riqingho a vuya a ta hlamusela leswi nyama a yi ri xiswona. Loko Maxalaxala loyi a nga vuya hi ku tshemba leswaku kungu ra yena a ri tirhile hikuya hileswi a swi lavisile xiswona, u kumile leswaku mhangu a yi dlayile Phangasasa ematshan'weni ya Hanyeleni. Ku swi vonisa sweswo, Maxalaxala u tekile xibalesa a tibalesela a lovela kwalaho. (S.P. Chauke, p.123)

1.9.6.7. **Magugu ya tlhonge ra menci**

Majekejeke Mathonsi a a tirha exhibedhilele xa Ga-Rankuwa tanihi matsalani. Mathonsi loyi a tiveka hi vito ra Jeki a rhandzana na Sibangani Mthimunya loyi a ri n'wana wa xikolo hi nkarhi wa kona. Rirhandzu ra vona a ri vengha hi vatswari va Bangi lava a va boxa leswaku swi ta n'wi onhela eka swa xikolo. Bangi a nga ha ri na mhaka na xikolo leswi endleke na leswaku a feyila emahelweni ya lembe. Jeki u tshovile Bangi nenge a tlhela a n'wi ala ku n'wi teka a vula leswaku u ta kota ku hakela nandzu hambileswi a wu tivaka. N'wana wa nhwana u vuyile a kumeka, laha a nga thiywa na vito ra Masaswivona hi kokwa wa yena lava xinuna. Va ka Mthimunya va rhumerile tintsumi eka Mathonsi ku va tivisa leswaku a swi nga bihangile ku va ta vona n'wana, naswona vona a va nge hambanisiwi hi ticece. Va ka Mathonsi va endlile tano. Vatswari va Jeki va burisanile na yena leswaku a vuyelelana ni Bangi. Jeki u ringetile ku endla tano, kambe Bangi a alela ekule. Bangi a a tibyerile leswaku n'wana a ta n'wi kurisa yexe. Jeki u vuye a teka nsati wa Muqhosa loyi a va ku i Pumzile lava katekiseweke hi xijahetana. Bangi na n'wana wa yena va rhurhele eSoshanguve eka yindlu leyi Bangi a yi xavile hambileswi se a khomakhoma. N'wana wa yena Masaswivona u dyondzile xikolo a kondza a heta, a kuma na ntirho exhibedhilele xa Ga-Rankuwa. Masaswivona u kumekile a rhandzana na Jeki. Siku rin'wana Masaswivona na Jeki va vhakisanile endlwini ya Bangi. Masaswivona a nga swi tivi leswaku Jeki i tata wa yena. Loko Jeki a nghena endlwini ya ka Masaswivona, mana wa yena a nga ri kona. Ku vuya ka Bangi, Masaswivona u komberile mana wa yena ku ta tiva munhu wa yena loyi a tibyele leswaku a nge hambani na yena hi ndlela leyi a n'wi rhandza hi yona. Bangi u herile matimba ku kuma leswaku n'wana wa yena a rhandzana na tata wa yena wa ngati. (S.P. Chauke, p.149)

1.9.7. **Ntiyiso ntsena (1993)**

1.9.7.1. **A ku te ku fuma ka wena**

Tatana Mathebula na nsati wa yena N'wa-Mzamani a va karhateka hi jaha ra vona Matimba loyi a nghenelerile swa tipolitiki. Matimba a ri eka ntangha khumembirhi. A nga ri munhu wo feyila exikolweni. Mhaka yo feyila yi sungurile loko a ta va a joyinile swa tipolitiki. Siku rin'wana vatswari va yena va n'wi vitanile ekamareni ra vuwiselo ku ta burisana na yena hi swa xikolo. Matimba u va hlamlulerile etlhelo, a hetelela hi ku

tsundzuxa tata wa yena leswaku vandla rakwe ra 'Refomist' ri kunguhatile leswaku eka vhiki leri a ri landzela ku nga tirhiwi. U vurile leswaku ku tava ku karhi ku tlangeriwa ntshunxeko, laha un'wana na un'wana a nga fanelangiki ku ya entirhweni. Mathebula a ri wa vandla ra Khomanani. Hi ku honisa, Mathebula u pfukile a ti lulamisela ku ya entirhweni. Nsati wa yena u n'wi vutisile loko a lava ku hanya kumbe ku fa. Nuna u humile a ya dumisa movha kambe movha wu arile ku duma. Mathebula u sukile hi nkanu a kongoma entirhweni hi milenge. Epatwini a ku ri hava munhu handle ka vanhu va mzavalazo. Endleleni u kumile ntshungu wu karhi wu hisa timovha timbirhi leti a ti ya entirhweni. Mathebula na n'wana wa yena Matimba va hlanganile hi mahlo. Matimba u nyikile tata wa yena *rotor* ya movha leyi nga endla leswaku movha wu nga dumi. Hi ku vona xiyimo xa vatereki, Mathebula u tlhelerile ekaya a fika a teka vhilopho a chela *rotor* ya movha, kutani a hoxa endzeni ka bege ya Matimba. Loko Mathebula a nghena ekamareni yo khudzehela eka yona u vone N'wa-Mzamani a lo lakahla, emubedweni. Xikhomo xa mukwana a xi hlometele ehenhla ka vele rakwe ra ximatsi leri a ri lo juu, hi ngati leyintshwa. (W.R. Chauke, p.1)

1.9.7.2. **Khotso ra vatirhi**

Eka xirungulwana lexi ku hlamuseriwa hi ntshamiseko wa le hositele. Ku hava swimunhuhatwa leswi hlamulanaka. Mutsari u hlamusela maxangu ni xiyimo xa yin'wana ya tihositele ta le Joni leswi swilo swi nga xiswona. Ehositele i ndhawu leyi ku tshamaka vavanuna lava tirhaka etindhawini to hambana. Ku ni futa, hansahansa, mpfilumpfilu na hinkwaswo leswi humeke endleleni. Vavanuna va ndhawu leyi va hanya hi ku ka va nga landzelelani vutomi bya vona. Un'wana na un'wana u hanya swo tivana na yena. Vavanuna lava va na wona makaya lama ma hletelaka. Loko n'hwetlhi yi hela va hola hi Ravuntlhanu wa mahelo ma yona, van'wana va vona va ya emakaya ku ya vona mindyangu ya vona. Loko ri ku Sonto va tlhela va ya kwale hositele ku ya hanya kona. Van'wana va salela ku pfukela hi ku landza nawu wa vathori va vona lava va va lavaka na hi Mugqivela. Swo antswa hileswaku hositele leyi yi na gezi. (W.R. Chauke, p.12)

1.9.7.3. **Xa dyisa**

A ku tsariwa dyondzo ya *Biology* ya matiriki eka xikambelo xa ku hela ka lembe ra 1991 hi awara ya kaye. Rogers a nga tilulamiselangiki. Yena a ngenile exikambelweni

a ri na xijumbana. U kayakayile ngopfu ku humesa xijumbana xa yena hikwalaho ko tshamela ro tlhaviwa tihlo hi mufambisi wa xikambelo. Xijumbana a xi vekile exikhwameni xa nenge wa ximatsi. Loko a ringeta ku xi humesa xi n'wi werile ku kondza mufambisi wa xikambelo a n'wi tshinelela. Rogers a julukile hi nkarhi wa kona. Loko a vutisiwa leswaku a swi lo yini, u lo vula leswaku ka hisa. Hi nkarhi lowu a kandziyile xijumbana. Ku suka ka mufambisi wa xikambelo a ya efasitereni swi endlile leswaku Rogers a teka xijumbana a xi hoxa eka buku leyi a tsalela eka yona. Emaheteleleni, Rogers u humesile xijumbana ku kopela, kambe a kuma leswaku a longile xa *History*. Mhaka leyi yi endlile leswaku a hima xitafulani hi ku nyangatseka swi kavanyeta na tlilasi hinkwayo. (W.R. Chauke, p.24)

1.9.7.4. Ku tiye ra mina

Munhu un'wana a ri ku tilorheleni. U tikuma a ri eUnion Buildings, ePitori, emilorhweni ya siku rin'wana ra ku hela ka n'hwet. Munhu u vone rivanti lerikulu ri pfuriwile hi Frederick De Klerk a amukela Nelson Mandela ehofisini. Frederick na Nelson a va burisana hi ndlela ya kahle yo aka Afrika-Dzonga lontshwa. A va ri karhi va kanetana hi miehleketo na timhaka leti a va vulavula hi tona. Frederick a lava leswaku eka Afrika-Dzonga lontshwa ku va na ku sirheleriwa ka timfanelo ta lava nhlonge yo basa, naswona vuthu ra nyimpi ra vandla ra Nelson ri herisiwa hi ku copeta ka tihlo. Nelson yena a lava leswaku vuthu ra nyimpi ra vandla ra yena ri werisiwa eka masocha ma vusirheleri bya tiko, naswona xuma xa tiko xi averiwa tinxaka hinkwato. Va burisanile na hi tinyimpi leti a ti ri kona exikarhi ka Vantima lava a va hloma hi mabanga, mikwana, swigwagwa, tinhonga ni swin'wana swithavana swa vukarhi. Eka madyambu lama landzeleke, munhu u vonile Nelson na Frederick va ri eka thelevhixini va karhi va burisana na mavandla ma vona. Frederick u byerile nhlango wa yena leswaku yena a nge tshiki matimba ma mfumo loko a nga se vona ku sirheleriwa ka timfanelo ta nhlayo leyitsongo ti hlayisekile. Nelson yena u te Frederick na mfumo wa yena lowu nga riki nawini va chava ku famba kilomita yo hetelela tanihileswi a ku yiwa eka nhlawulo wa mani na mani. Munhu u vuyile a phaphama. (W.R. Chauke, p.31)

1.9.7.5. **Ndzi rhandze nghona**

Risimati Thompson Maluleke a ri mudyondzisi exikolweni xa le henhla xa Vonani ka Tiva. Tintswalo Cherryl Mkhulu a huma eka Nkomo, kasi hi ntirho a ri mabalani etihofisini ta Ndzawulo ya Vurimi ni Swihlahla eGiyani. Risimati na Tintswalo a va ri nsati na nuna. Va hlanganile etendeni ra kereke ya Mufundhisi Metzing exikhongelweni. Vanhu lava va vuyile va rhandzana laha Risimati a nga teka na mali leyi a yi vekele ku ta xava movha hi yona a n'wi lovola no n'wi cata. Vanhu lava a va tshama hi rirhandzu. Timhaka ti onhakile loko Risimati a ta tivisa nsati leswaku u ehleketile ku xava movha wa lahaya kaya ra vona. Tintswalo u arile, a kombisa leswaku va fanele hi ku sungula va ya xava *buit-in kitchen unit* ya R10900.00 ePietersburg ka Bonaza. Ku sukela siku lero rirhandzu ra vona a ri tsekatseka. A ri pfuka ntsena loko va ri ekerekeni laha nkarhi wo rhandzana a wu nga kumeki. (W.R. Chauke, p.40)

1.9.7.6. **Jim na Skopo**

Jim na Skopo a va tirha eka ABC promotions ehofisini ya vurihlanganisi exikarhi ka mfumo ni mitirho yin'wana leyi nga riki ya mfumo. Ntirho wa Jim a ku ri ku gandlisa maphepha, ku hlayisa mapapila etifayilini, na ku ma hoxa etivhilopheni. Skopo yena a ri mabalanankulu wa ABC promotions. Vavanuna lavambirhi a va tirha ehansi ka Mbhurhi loyi a ku ri yena murhangeri, tlhelo a sayina mapapila. Mbhurhi na yena a twa hi mulawurinkulu wa yena Nkulukumba Stanely Pambula. Pambula a nga twanani na tipolitiki. A vula leswaku van'watipolitiki lava nga kona va ringanile. Eka ABC promotions a ku ri ni rivengo ra Jim na Skopo ehenhleni ka Mbhurhi loyi a landzelela swinene milawu ya le ntirhweni. Jim na Skopo a va xwa ngopfu entirhweni hi Musumbhuluko. Leswi a swi vangiwa hi tibabalaza. Jim a venga Mbhurhi hikwalaho ko va a n'wi rhumile ku heleketa mapapila eposweni hi siku leri Robert loyi a tirhaka swona a nga ri kona. Jim yena a hlundzukela ku va a tluriseriwile muholo n'hweti yo karhi. Jim na Skopo va endlile xikungu xo menula Mbhurhi entirhweni. Skopo u kandziyisile papila ekaya ra yena a endla ongeti hi yena Mbhurhi. Papila leri a ri fanele ku rhumeriwa eka Nkulukumba wa vona a ri boxa hi ta ku tshika ka Mbhurhi ntirho. Papila ri posiwile hi Jim. Mbhurhi u ri sayinile a nga ri hlayangi. Loko Mbhurhi a byeriwa hi ta papila leri a ri sayineke ra ku tshika ka yena ntirho hi Pambula, u hlamarile

swinene. Mbhurhi u sukile a ya himetela Jim hi swibakela. Pambula u landzile ku ya lamula nyimpi. Jim u boxile leswaku papila a ku nga tsalangi yena, kambe a ku tsarile Skopo. Sweswo swi vangile ku hela ka ntirho wa Jim na Skopo eka ABC promotions. (W.R. Chauke, p.49)

1.9.7.7. **Ntiyiso ntsena**

Rhumbuka a ri mudyondzisi exikolweni xa le henhla. Etikweni ra ka vona a ri munhu loyi a ri ka tihuvo to hlayanyana ta mafambisele ma tiko na vanhu, naswona a tiveka tanihi munhu wa ntiyiso. Malembe mo tala a lwerile vanhu vaka vona eka mafambisele mo biha ni makhombo. Ku fikile nkarhi lowu a nga titwi kahle. A vabya. Vanghana va yena va n'wi tsundzuxile ku dya maphilisi ma tivhitamini. U dyile kambe a nga holi. U yile exibedlhele ku ya xiyiwa AIDS. Vatirhi vo tsundzuxa exibedhlele va n'wi hlamuserile hi vuvabyi bya AIDS va nga se n'wi languta. U amukerile hinkwaswo. Dokodela u n'wi byerile leswaku u na byona. Rhumbuka u byerile dokodela leswaku u titwa swi fanerile leswaku a ya dyondzisa muti ka vona hi vuvabyi lebyi, na leswaku yena se u na byona. Dokodela u n'wi byerile leswaku nkarhi wun'wani swi na khombo ku byela ntshungu ntiyiso wa muxaka wolowo, kambe dokodela a nga alangi. Hi siku ra hlengeletana, Rhumbuka u dyondzisile vanhu hi vuvabyi bya AIDS, a heta hi ku boxa leswaku na yena byi n'wi khomile. Ntshungu wu sungurile hansahansa. Hlengeletana a yi helangi kahle. Vanhu va sungurile ku ka va nga ha n'wi tsakeli emugangeni. Rhumbuka u ringetile ku ya ekerekeni, kambe na kona a va tshamela ekule na yena va nga n'wi hlamuli no n'wi hlamula. Eswitarateni vatswari a va huwelela vana va vona leswaku va suka epatwini loko a hundza hi ndlela. Van'wana a va tipfalela etindlwini va hlometela hi mafasitere. Siku rin'wana, Rhumbuka u ringetile ku pfuka a ya exikolweni entirhweni, kambe a nga hlenganangi na munhu endleleni. Loko a fika entirhweni u kumile gede yi fakiwile dyiganju dyintshwa ledyikulu. Darata a yi ri na maphepha lama a ma n'wi tseketsela ma leswaku a nga ha laveki. Loko a tlhelela ekaya, u kumile yindlu yakwe yi karhi yi pfurha. Edarateni a ku hayekiwe phepha leri a ri tsariwe ku 'ku ta landzela wena.' Rhumbuka u nambe a tihoxa endzilweni a helela kona. (W.R. Chauke, p.58)

1.9.7.8. **Enkoveni wa ndzhuti wa rifu**

Hi lembe ra 1960 hi Ravumune eSharpeville, vavanuna, vavasati na vana a va ri na hlengeletana leyikulu. Tinhlayo a ti ri kwalomu ka magidimambirhi kumbe manharhu ma vanhu. A va hlengeletanela ku famba hi milenge va ya exitichini xa maphorisa ku ya vilela hi mhaka ya mapasi. Vantima lava a va vilela hi nawu lowu a wu va bohelela ku tshama va ri na mapasi lomu va fambaka kona. Loko munhu a kumiwa hi maphorisa a ri hava pasi a khomiwa a ya pfaleriwa. Kumbe a humesa mali yo riha nandzu. Loko vanhu va tava va hlengeletanile exitichini xa maphorisa, mfumo wu rhumerile maphorisa ma engetelo lava a va hlome va helela ku ya xiyaxiyisisa xiyimo. Ntshungu wu yimile ehandle ka darata laha wu nga fika wu dlidlimbetana kona ku kondza darata ya xitichi yi voyama. Maphorisa loko ma vona sweswo ma lo pfulela swibalesa ma hlasela ntshungu. Ku file no vaviseka vanhu lavo tala ngopfu. Mahungu lama ma hangalakile na misava hinkwayo. Nawu wa mapasi a wu cincangi. Mfumo wu siverile na mihlangano ya tipolitiki ku ya emahlweni no tirha exikarhi ka vanhu. Valungu van'wana va tsutsumerile ku ya xava swibamu swo tisirhelela. Eka vona nyimpi a yi sungurile. (W.R. Chauke, p.66)

1.9.7.9. **Nomboro 13**

Wanuna un'wana wa ka Malamulele a kumile ntirho wo maka maphepha ma xikambelo xa Xinghezi xa ka matiriki hi N'wendzamhala wa 1990. Va makile maphepha ma kona mavhiki mambirhi ntsena. Siku ro hetelela u khomile ndlela yo ya ekaya hi movha wa yena wa Ford Cortina nimadyambu. U fikile a nyana ePietersburg a nwa namuneti ku vuyisa matimba. Ku suka kwalaho u khomile ndlela ku kondza a ya fika eka njhiko wa le Soekmekaar laha a nga vona vuketiketi bya rivoni empfhukeni. Loko a tshinela ekusuhi na thoci movha wa yena wu timekile njhini. Timboni ta movha ti hungutile matimba kutani na tona ti timeka. Wanuna loyi u susumetile movha wa yena wu ya yima etlhelo ka patu. U hlamarisiwile hi ku vona thoci leyi a yi ta laha a nga kona, kambe n'wini wa yona a nga vonaki. Wanuna u ti khiyerile emovheni. Hiloko a twa ku gongondza kanharhu efasitereni ra movha wa yena. Loko a languta a nga voni munhu. Wanuna loyi u twile rito ra munhu loyi a twala endzhaku ka xitulu xa yena a n'wi vutisa loko a nga n'wi pfuna. Loko wanuna a languta n'wini wa rito a nga n'wi vonangi. Muchayeri u lavile ku tiva leswaku loyi a vulavula na yena a a ri munhu ke?

Rito ri n'wi vutisile loko ri ri mbyana, ri tlhela ri n'wi byela leswaku loko ku ve a nga lavi ku pfuniwa swi lulamile, kutani ri suka ri famba. Wanuna u huwelerile rito hi ku lava ku pfuniwa. Rivoni leriyani ri vuyile ku ta n'wi pfuna. Rito ri n'wi vutisile leswaku movha a wu lo yini? Wanuna u hlamuserile leswi nga humelela kambe a nga voni muvutisi. Wanuna u byeriwile ku pfula bonete hi rito leri a ri khomile thoci. Wanuna u endlile tano hi vuxiyaxiya bya loyi a a khomile thoci. A nga helangi a swi vonile. Rito ri komberile ku nyikiwa nomboro 13. Wanuna u ringetile ku ya lava xipanere a chuhile kambe a nga xi voni hi xinyami. Loko a vuya eboneteni u ringetile hi matimba ku lava ku vona n'wini wa rito. Loko a fika ekusuhi rito ri n'wi hlamurile leswaku a vona ku ri dlidlimbeta. Wanuna u thamukile hi ku chuha lokukulu. Rito ri byerile wanuna ku ya pfumisa movha, hiloko a endla tano. Movha wu dumile. Rito ri pfarile bonete, ri ta efasitereni ra muchayeri ri fika ri vula leswaku movha wa yena wu ta fika ekaya ntsena a nga wu timi endleleni. Wanuna u vutisile leswaku a nga hakela mali muni. Rito ri komberile wanuna ku ri hakela hi ku va yena muchayeri a hambana na ku ngwingwa vusiku. Wanuna u byerile rito leswaku a nga swi tivi leswaku loko a ku nga ri rona a ta pfuniwa hi mani. Rito ri hlamurile leswaku swo boha a ku ta humelela van'wana vo fana na yena. Muchayeri u yisile emahlweni a vutisa loko va nga chavi ku hanya emunyameni wa muxaka luwa. Rito ri n'wi hlamurile leswaku a va chava khale va ha hanya, sweswi a va ha chavi nchumu. Leswi wanuna a nga sukisa xiswona, u ze a ya nghena ekaya movha wu nga se kandziya ehansi. Ku va kona a nga tsundzuka leswaku a nga ha tekangi na xipanere xa yena xa nomboro 13. (W.R. Chauke, p.73)

1.9.8. Xikumakumani (1993)

1.9.8.1. Leti humaka eka Mavhavaza

Mugwena a tshama na Mukhalabye Mavhavaza ekamareni yin'we ehositele ya *Jeppe* eJoni. Munghana wa Mavhavaza wo tiya a ri Matanato. Mavhavaza na Matanato va hanyile malembe mo hlaya swin'we. Siku rin'wani, Mugwena u lavile ku tiva lexi a xi vangela Mavhavaza leswaku a nga tiphini. Mavhavaza u n'wi hlamuserile hinkwato na leswaku ekaya u huma eBileni Masiya. EBileni u sukile hi ku nyengisiwa hi hahani wa yena hi 1916. A ku ri vona lava nga n'wi kurisa endzhaku ka ku loveriwa hi manana. Mavhavaza a xavisiwile hi tata wa yena va n'wi xavisela tiko leswaku a ta dlayiwa ku ta endliwa nkelenkele hi yena ku kombela mpfula. Tata wa yena a va amukerile na mali ya kona. Loko Mavhavaza a nyengisiwa hi mahlambandlopfu, u pandzile

mananga a kongoma Phafula. A etlela ehenhla ka mirhi. U tshamile a pona ku dlawa hi nghala leyi nga dlayiwa hi Valungu, va tlhela va n'wi teka va famba na yena ePhafula laha va nga n'wi xavela mpahla kutani va hambana na yena. Mavhavaza u yile a ya tshama ekomponi ya ka Wenela. Laha hi kona a nga teka Ma-Dlamini loyi a nga lova va nga kumangi vana. Ma-Dlamini u siviwile hi Muphiphirosi loyi va nga katekisiwa hi majaha mambirhi (Mahlori na Nyiko) na xinhwanyetana (Khanyisa). Muphiphirosi a xavisa byalwa emutini wa vona naswona a tlanga switokofela leswi a swi endla a pfa a nga vuyi ekaya. Siku rin'wana Mavhavaza u vuyile entirhweni a fika a kuma ku ri hava munhu na nhundzu yi rhwariwile. U yile ePhiphirosi ku ya kamba ndyangu wa yena, kambe ko fana ni kwala. Endleleni ya yena yo tlhelela eJoni u hlanganile na nkulukumba un'wana wa ka Mbhonani loyi a n'wi byeleke leswaku wansati loyi a tele yena a tshame a tekiwa ka Ledwaba. Hi ku karhala hi ta le Joni, Mavhavaza u byerile Mugwena leswaku a ehleketile na ku ya tilavela xitandi eka Xikundu kumbe ka Xigalo a tikumela xivuya a tihanyela na xona kona. (A.D. Mahatlani, p.1)

1.9.8.2. **Matanato**

Tsalwa leri ri twisiseka kahle loko munhu a sungurile a hlaya leri nga laha henhla. Leri ko va ku yisa emahlweni eka lero sungula. Siku rin'wana, Matanato u hlayerile Mugwena hi ta maxangu ma yena ma laha vuton'wini endzhaku ka ku komberiwa hi Mugwena kwale hositele. Matanato u siyile nsati eka Xigalo a tela ku ta va tirhela exilungwini. Nsati wa yena Xalati a nwa byalwa na ku hungasa. Mhaka ya vusompfa bya nsati yi endlile leswaku a ringeta ku tikumela wo n'wi wisisa mbilu yakwe kwale Joni. Matanato u te u tshame a vhakela muhlekisani wa yena laha a nga vhaka siku rin'we. Loko a ri kwale, u te ku tile xihovori lexi nga fika xi n'wi tlhava hi mukwana a ya pfuka exibedhlele. Loko a ta va a horile timbanga, u hlamuserile leswaku u hlanganile na wansati un'wana exitimeleni xo suka ePitori ku ya Joni. Va longolokile. Matanato u khomerile wansati wa kona phusumende leyi a yi khomile, kambe wansati u vuye a nyamalala a n'wi siya na pusumende leriyani. Matanato u tekile phusumende liyani hi ku tibyela leswaku wansati wa kona u ta n'wi landza leswi a va nyikanile tiadirese. Xihlamariso hileswaku hi siku leri landzeleke loko a vuya entirhweni u kume ehositele ku tele. Vavanuna na maphorisa ma hositele a va kumile leswaku endzeni ka phusumende a ku phutseriwile n'wana wo fa hi ku tswinyiwa nhamu hi xingotana.

Matanato u gweviwile malembe mambirhi hi nandzu wo dlaya n'wana a tlhela a ala ku boxa mana wa n'wana. (A.D. Mahatlani, p.13)

1.9.8.3. **Mahlambaxilebv u mfa' ka Ripindzi**

Mahlambaxilebv u a ku ri jaha leri a ri rhandza ngopfu ku dzaha mbangi. Jaha leri a ri huma eXaswita. Hi masiku loko vafana va yile ekuriseni a va tlanga ntlangu wa dema. Ntlangu lowu wu tlangiwa hi mikhanji, ku nga mikhavi yo tontswa, magwadi, timbupununu, kumbe marhanga. Loko muhoxi wa dema a yi hoxela ehenhla, lavan'wana va hoxa mikhanju ya vona ku yi tlhavela. Siku rin'wana entlangwini lowu, Mahlambaxilebv u hoxile dema a tlhela a yi landza a ya wela etlhelweni ra yona. Mikanju yimbirhi yi n'wi tlhavile, wun'we ekatleni, lowun'wana enengeni. Loko lavan'wana va sungula ku chava, Mahlambaxilebv u hi ku twa mbangi u titthemendherile leswaku yena hi yena Dema Ntulentule xihovori xa ka Ripindzi. A hetelela hi ku va byela va n'wi tlhavetela. Vafana va tlhaveterile a ri karhi a hleka hi swona. Loko a fika ekaya a vavisekile kambe loko a dzahile mbangi a tshamela ro hlekelela. Mahlambaxilebv u yisiwile exibedhlele laha a nga fika a sayinela ku susiwa nenge lowu se a wu vavisekile swinene. A fambile na mbangi leyi a nga yi khoneta ko tiva hi yena kwale xibedhlele. Mikarhi hinkwayo loko a yi dzaha a tshamela ro hleka. A hleka a hleka na tinhongani leti a ti tela mbanga ya yena. Timhaka leti a ti humelela ntsena loko a dzahile mbangi. A hamba a londza nenge wa yena eka dokodela kwale xibedhlele a ri ku hlekeleleni. Loko mbanga ya yena yi tava yi horile, u chuchiwile a ya ekaya laha na kona a tshamela ro hlongorisa maphaphatana hambi ku vulavula yexe. Eku heteleleni u rhumeriwile etihlanyini ePitori. (A.D. Mahatlani, p.24)

1.9.8.4. **Wendle yini Chochoma n'wana wa n'wananga?**

Chochoma a ku ri nuna wa Debora, kasi Ganyani a a ri nuna wa Emelina. Vanhu lava a va tshama eka Malamulele. Ganyani a ri malume wa Chochoma. Chochoma a ri mudyondzisi tlhelo mukereki, loko Ganyani a ri xitirhi xa le Joni. Hi masiku Chochoma a hamba a ya faya ndyangu wa malume wa yena. Mhaka leyi yi fikile na le tindleveni ta Debora na ta Ganyani. Loko Debora a ya twisisa mhaka leyi u hlongoriwile hi Emelina loyi a n'wi byeleke leswaku a nga n'wi tiseli swicele endyangwini wa yena. Ganyani yena loko a tava a lavile ku landzelerisa maheveheve lama a ma twile, nsati wa yena u n'wi tsalerile papila ro n'wi byela leswaku vanhu va vondzokela ku pfluxela

ka Chohcoma na fanichara leyi nga endlwini. Emelina u hetelerile hi ku vula leswaku loko Ganyani a nga tshembi, a vuyi ekaya nkarhi wun'wana ni wun'wana u ta kuma swilo swa ha ri leswi a nga swi siyisa swona. Siku rin'wana Ganyani u vuyile ekaya hi ndlela ya xitandani a pfuxela vakokwa wakwe eElim. U yile ekaya nivusiku a fika a kuma Emelina na Chochoma loyi a ha lwa na ku ambala buruku va ri swin'we. Ganyani na ntukulu va lwile ku kondza Chochoma a humesa mukwana a tlhava malume wa yena va fela kwalaho. Chochoma u kumile xigwevo xa rifu. (A.D. Mahatlani p.32)

1.9.8.5. Tinga hinkwaseyo a nga na nhloto

Xikolokolo a ri na majaha mambirhi, Vhambha na Makandu. Ndyangu lowu a wu akile eka Ndhuna Mafelatiko wa tiko ra ka Mayeke. Xikolokolo loko a tshamile na majaha ma yena a hamba a va hlayela mitsheketo ya khale ya vuhloti. A rhandza ku byela vana va yena leswaku va swi tiva leswaku 'tinga hinkwaseyo a nga na nhloto' leswi vulaka 'famba hi kwaleyo, mina ndzi ta famba hi hala, loko mi ri eku hloteni a swi lulamangi, hikuva loko mi hlongorisa xiharhi xin'we mi tlhela mi xi tsutsumisa un'wana a famba hi hala, loyi un'wana a famba hi le ka yena swi na khombo swinene'. Nkarhi wun'wana a va dyondzisa ni tinxaka ta swiphasi swo hambanahambana swa swiharhi. Siku rin'wana Vhamba na Makandu va tekile timbyana ta vona Vaswikotile na Chayansimbhi va ya ku hloteni. Va pfuxile nhongo leyi va nga yi hlongorisa hi le matlhelo. Makandu na mbyana ya yena Chayansimbhi va vuyile va lahleka va ya kuma yin'wana nhongo leyi va nga yi hlongorisa ku kondza yi va lahlekela. Vhambha yena na Vaswikotile va hlongorisile nhongo leyo sungula ku kondza va ya yi khoma hi ku karhala. Majaha lama ma vuyile ma lahlekelana. Makandu u swi kotile ku tlhelela ekaya, kambe a fika a etlela axivaleni xa timbuti hi ku chava ku vutsiwa hi ta makwavo. Mbyana ya yena yi tihumelerisile erivaleni va yi vona. Le nhoveni, mbyana ya Vhambha yi biwile hi ngwenya hi nkarhi lowu a va nwa mati ku timula torha. Vhambha u tsandzekile ku tiva ekaya ku kondza ri ya n'wi pelela. Hi ku karhala u etlerile ehansi ka xigungwana xa nkolokotsa. Exikarhi ka vusiku ku fikile nhlarhu yi n'wi tsondzela yi sungula ku ringeta ku n'wi mita milenge. Hi ku chava lokukulu, Vhamba u humesile mukwana a yi xeka hi le maphiteni, a hetelela hi swimbi. Nhlarhu yi tlharhamurile hi ku twa ku vava, havumbirhi va ya wela ekule. Vhambha u titivarile hikwalaho ko hela matimba. Nimixo Makandu u pfukile a ya lava makwavo. U pfuniwile hi nhlalala na mbyana leswi nga n'wi rhangela ndlela ku kondza a ya kuma Vhambha. Va bebulanile

va kongoma ekaya. Vhambha u fikile a tlhaveriwa vuxungu leswaku a hola. (A.D. Mahatlani, p.39)

1.9.9. **Mabibi ya mbilu (1993)**

1.9.9.1. **Ndzi ta tlakusiwa**

Rhulani u tshikile xikolo eka ntangha nhungu hikwalaho ko pfumala vatswari ni ku karhatiwa hi vusweti. Rhulani u kumile ntirho wa le makhixini emutini wa tatana Tlakula na Sarah loyi a tirha exibedhlele xa ka Shiluvana. Ntirho wa Rhulani a ku ri ku hlayisa n'wana loko Tlakula na Sarah va yile entirhweni. Yin'wana ya mitirho ya Rhulani leyi a engeteleriwe yona hi Sara a yi katsa: ku basisa yindlu, ku vula Sarah hi vito ra *madam*, ku hlanganisa Sara loko a vuya entirhweni, ku va songela, ku gudla Sarah milenge loko a hlamba na ku hlambisa Sarah swandla loko a lava ku dya swakudya. Ka hinkwaswo leswi, Rhulani a hola makumembirhi ya tirhandi hi n'hwet. Tlakula u endlile manyala na Rhulani yo hamba va vonana ninhlikani loko Sarah a ha ri entirhweni. Tlakula u engeterile Rhulani muholo wa dzana ra tirhandi hi le tlhelo. Mabaselo ma Rhulani entirhweni ma vangele Sarah mavondzo ku kondza a n'wi holovisa. Nhlamulo n'wana Tlakula na Sarah u byerile mana wakwe leswi tata wa yena a va swi endla na Rhulani loko Sarah a ri entirhweni. Mhaka leyi yi hlongorise Rhulani, kutani a longa a famba ku ya tshama na sesi wa Tlakula. Sarah u vitanile na maphorisa ku nghenelela kambe a swi pfunangi nchumu. Tlakula na Rhulani se a va ri nsati na nuna. Rhulani u xaveriwe yindlu hi Tlakula eGiyani laha va nga tshama swin'we kona. Eku heteleleni, Tlakula u xavisile yindlu ya yena na Sarah eNkowankowa. Sarah u lo hlamala hiloko ku ta movha wu rhwale nhundzu, laha vinyi va nhundzu va nga n'wi lerisa ku rhwala swa yena a va nyizela tanihi vinyi va yindlu lavantshwa. (N.J. Chabalala, p.5)

1.9.9.2. **Xihlovo xa le mahlweni**

Mangumana Marhanele a tshama eka Matsotsosela ni nsati wa yena N'wa-Xipenenyana. Nsati wa Mangumana a nga kumi vana. Mhaka leyi yi vavisile Mangumana ku kondza a tilavela muhle kisani. Mangumana u rhandzanile na Ndaheni Nester Ntshani n'wana wa xikolo. Eka rirhandzu ra vona, Ndaheni a komberile leswaku va tekana loko a tava a pasile ntangha khume endzhaku ka tsevu wa malembe, naswona Mangumana a nga fanelangi a khoma Ndaheni matsheve, hambi ku ri

tindleve. Malembe ma vuye ma hundza laha Ndaheni se a khomakhoma exikolweni xa le hansi xa ka Matsotsosela tanihi thicara ro ka ri nga thwasangi. Mangumana u lavile ku hlomisa Ndaheni, kambe Ndaheni a n'wi kombela ku kondzelela a heta xikan'we. Mangumana a hamba a nyika Ndaheni timali to xava mpahla no dya. Ekaya Mangumana a tshamela ku dyisa nsati wa yena mbitsi ku kondza N'wa-Xipenenyana a ya tiboha hi ntambu a tisunga. Loko Ndaheni a hetile xikolo, u tsalerile Mangumana papila ro n'wi byela leswaku a va nga he tekani tanihieswi a nga kuma phorisa ro tirha hi xibamu ra le ka Mhlaba. Mhaka leyi yi endlile leswaku Mangumana a ya tirihsela eka xikhalabyane Ntshani hi ku xi mbeyetela tanihieswi Ndaheni a fambile a ya evukatini. Mangumana u khomiwile a ya exitichini xa maphorisa xa le Giyani laha a nga fika a va nhenha ya kwale hi ku tilwela. U hetelele hi ku sungiwa hi swimbocwakuloni endzhaku ka ku khomiwa hi vurhongo kwale seleni. (S.S. Maluleke, p.10)

1.9.9.3. **Vusiwana i vuloyi**

Yingwani u lovele hi nsati - Mjaji loyi a n'wi siyeke na vana vambirhi, Makhaveni na Nsovo. Nsovo a tshama eka vakokwa wa yena, loko Makhaveni a tshama na tata wa yena. Yingwani u tekile nsati un'wana loyi vito ra yena a ri Javurisa. Wansati loyi a tshame a tekiwa tindhawu to hambana laha a nga siya na vana. Javurisa a khola swinene. A hamba a tirhisa no kholela Makhaveni loko Yingwani a ri entirhweni. A nga xi nyiki swakudya, hambu ku xi hlambisa. A xi hamba xi kelerisiwa mati na ku tshova tihunyi loko tata wa xona a nga ri kona. Hi hala tlhelo, Javurisa a rhandzana na Mtarini lowa muakelana loyi a hlongorile nsati. Mtarini na Javurisa a va hamba va nwa byalwa swin'we. Siku rin'wana Yingwani u hlanganile na Javurisa a rhwarile thini ra mugayu lowu a wu yisa eka Mtarini. Yingwani u bile nsati hikwalaho ka swona. Mtarini u ngenelerile a vula leswaku Yingwani u n'wi lumbeta ku rhandzana na makwavo wa yena. Mhaka leyi Mtarini u yi fikisile na le ka mkhulu. Hi siku leri hi xa mundzuku wa kona a ku fanele ku tengiwa mhaka ya Yingwani na Mtarini, Javurisa na Mtarini a va ri ka Mtarini ku nweni ka byalwa bya Xilungu loko Yingwani a ha pandza nhloko entirhweni. Mtarini u komberile Javurisa ku ya n'wi vondela. Javurisa u tekile pharafini ku ya tshivela hi rona ndzilo. U tekile mencisi a lumeka laha ndzilo wu nga n'wi vutla wu khoma na xitanga. Loko Mtarini a ya pfuxiwa; Javurisa a tshwile khale, na ndzilo a wu vohlile. (N.J. Chabalala, p.21)

1.9.9.4. **Swi tsandze koti**

Mkhekhelezi Mawelele a ri nuna wa N'waMbhedlhe lava a va tshama eBulwini. Hi ntirho, Mkhekhelezi a ri phorisa ra le Giyani. Vanhu lava a va catile, naswona rirhandzu ra vona a ri naveriwa hi vanhu lavo tala. Hambileswi swa vukati bya N'waMbhedlhe a swi famba kahle, siku rin'wana N'waMbhedle u yile eGiyani laha a nga vulavurisiwa hi Xihahluli wa le Bambeni. Va twananile ku hamba va endla swa xihundla xa vona etlhelo. Xihahluli a tirha ku risa ni ku dibisa tihomu, ku tsema tihunyi na ku hlota. Mahungu ma vugangu bya Xihahluli na N'waMbhedlhe ma fikile eka Mkhekhelezi. Siku rin'wana Mkhekhelezi u hemberile nsati leswaku hi Ravumune ra vhiki leri a ri landzela a ta ya khosweni ePitori laha a ta teka mavhiki mambirhi. N'waMbhedlhe u sarile a vhakisa Xihahluli emutini wa Mkhekhelezi. Mkhekhelezi u jikile a vuya nivusiku laha a nga kuma N'waMbhedlhe na Xihahluli va wisile. U fikile a duvula xibamu a lava ku pfuleriwa rivanti. Mkhekhelezi a nga bangi no dlaya munhu. U lo kombela xikhindi xa Xihahluli lexi a xi boxekile hala hansi ntsena, kutani va xuxa hi ku nwa byalwa ku kondza rixa. Loko ri xa Mkhekhelezi na N'waMbhedlhe va heleketile Xihahluli exitichini xa bazi ku ya eBambeni vona va vuya. Mkhekhelezi a hamba a dyisa nsati mbitsi hi ku n'wi komba xikhindi xa Xihahluli hala hansi ka xona ku kondza N'waMbhedlhe a ya tichela exidziveni xa timpfuvu na tingwenya eka N'wamarhanga. (S.S. Maluleke, p.27)

1.9.9.5. **Hi ta famba hi ndlela yin'we**

Biza na Joe i majaha lama nga maxaka. Mahlasela tata wa Joe na mhana Biza i vama kwavo. Majaha lava va kumile ntirho wo dlaya vanhu no va secha va va tekela swa vona eka Madyaswilova. Madyaswilova a hanya hi bindzu ra moxari, ku dlaya vanhu na ku pfukula mabokisi ma vafi lava lahlwaka hi mabokisi lamo durha. Ntirho lowu a wu tirha kun'we na Makonyete. Siku rin'wana Magigwani u tsundzuxile Matsatsela leswaku a nga fambifambi nivusiku emalayinini. Matsatsela a fanela ku ya pfluxela nsati wa yena loyi a nga pfukangi. Khombo ra kona Joe na Diza a va tumbelerile. Joe u duvurile tata wa yena exitichini xa Mambonya a nga va tivangi, loko va tsutsumela ku ya secha mali va kavanyetiwa hi timboni ta movha lowu a wu va kongomile, kutani va suka va tsutsuma. Hi xa mundzuku va yile emakaya. Va kumile ka va Joe ku tele hi vanhu va ri ku rileni. Joe a lava ku tshika ntirho lowu, kambe a nga swi kotangi hikwalaho ko tshembisiwa bonasi hi Madyaswilova. Madyaswilova u

hetelele hi ku dlaya vafana lavambirhi. Joe u seleteiriwile egojini ra sirha, kasi Diza a pyanyiwa hi movha a lovela kwalaho hi Madyaswilova. (N.J. Chabalala, p.39)

1.9.9.6. **Mfundze emakatleni**

Nhlaluko Matsemeta a ri nhloko xa xikolo xa Vilavila eNkowanowa. Matsemeta a fambisa xikolo lexi hi voko ra nsimbhi. A tshamela ro chovola vadyondzisi na ku mbeyetela vana va vanhu switshamu handle ka rimbewu. Siku rin'wana, Matsemeta u hubudze mudyondzisi Babalaza Benson Madlayisani exikhongelweni xo pfula siku ra xikolo hikwalaho ko khohlola hi nkarhi lowu Matsemeta a ri ku vulavuleni. Leswi a nga chovorisiwa xiswona swi endlile leswaku Madlayisani a huma exikolweni a ya ekaya hi ku nyangatseka. Hi ku famba ka masiku, Madlayisani u hlohloterile Hlupheka Nkosana leswaku a hlengeleta machudeni ku vilela hi mahanyelo ma Matsemeta. A va tshembisile ku ta va kutsula emaphoriseni loko vo tshuka va khomiwile. Siku rin'wana machudeni hi ku rhangeriwa hi Hlupheka va yile ehofisini ya Matsemeta ku heleketa swikoxo swa vona. Xin'wana xa swikoxo swa vona a ku ri leswaku Matsemeta a famba exikolweni leswaku a ta siviwa hi Madlayisani. Hoyihoyi ya machudeni yi endlile leswaku Matsemeta a kombela ku pfuniwa hi vatirhikulobye kambe va arile hi ku chava vana va xikolo. Machudeni va hete hi ku hisa Matsemeta a lova. Madlayisani u tsutsumerile eJoni laha a nga fika a hlangana na nyimpi ya maphorisa na vanhu lava a va hise switolo swa xitarata xa *Hoek* etsheveni ra *Park Station*. U vile na badi ro duvuriwa a ya wela exitarateni laha ku nga ta movha wu ri karhi wu tsutsuma swinene kutani wu fika wu n'wi bisa exikontirini. Hlupheka yena maphorisa a va n'wi duvurile milenge le xikolweni va tlhela va n'wi teka ku ya lava ku tiva leswaku a hlohloteriwile hi mani ku endla dzolonga exikolweni. Hi ku twa ku biwa no xanisiwa, tlhelo timbanga ta xibamu emilengeni, u boxile leswaku a va hlohloteriwile hi mudyondzisi Madlayisani. (S.S. Maluleke, p.46)

1.9.9.7. **A hi tandza**

Shikwambani na nsati wakwe Maria va tshamile nkarhi wo leha eka Ngove va nga kumi n'wana. A va khongela masiku hinkwavo leswaku Xikwembu xi va twela vusiwana. Vamakhwavo va Shikwambana, Javurisa na Sevengwana, a va tshamela ku n'wi byela leswaku a teka nsati wa vumbirhi leswaku a ta kurisa xivongo. Siku rin'wana Maria u vuyile hi le ka madokodela lama nga n'wi byela leswaku u tikile. Mhaka leyi yi

va tsakisile havambirhi laha va khongela ku khensa Hosi. Maria u vuyile a chucheka a kuma n'wana wa mufana a ri eka vona eShawela. N'wana u thiyiwile vito ra Tinyiko. N'wana loyi a nga biwi kumbe ku tshinyiwa. Mana wa kona a vula leswaku a nga ta fa. Tinyiko u kurile a ri karhi a phungela. Eka vamakhelwani u fayile mafasitere ma yindlu. Siku rin'wana u yivile na xibalesa xa tata wa yena. Mfundhisi un'wana u duvuleriwile timbuti ta yena tinharhu hi Tinyiko loyi a nga hetelela hi ku hlongorisa na varisi va tona hi xibamu xa kona. Loko Mfundhisi a tisa nandzu mana wa kona u n'wi yimelerile kutani mufundhisi a huma a famba. Hi nkarhi wolowo, Tinyiko a tsutsumerili eKrimantart laha a nga fika a balesela xinhwanyetana xa mulungu xi fela kwalaho. Loko va n'wi hlongorisa ku ri karhi ku balesaniwa, Tinyiko u fikile a chayisiwa hi movha a fela kwalaho hikwalaho ka ku ringeta ku tsemakanya patu a nga xiyaxiyangi. A ku ta movha lowu a wu ri erivilwini lerikulu. Vanhu lava a va ri emovheni va lovile hinkwavo va ri vunharhu. (N.J. Chabalala, p.56)

1.9.9.8. **Noyi wo tiloya**

Seventien Mampfhumpfhani a ri xitsutsu xa le Mabidi. Wanuna loyi a tshama na nsati wa yena N'wa-Kheyi na n'wana wa vona Mapukunyani. Mampfhumpfhani a nga swi lavi leswaku n'wana wa yena a hanya na vana va swisiwana. A vula leswaku va ta n'wi lumisa hi tinhwala. Mapukunyani u kurile hi moya wa tata wa yena. A tshamela ku endla milandzu leyi tata wa yena a n'wi yimelela. Mana wa yena a ringeta hi matimba ku tshinya n'wana wa yena kambe ko fana ni kwala. Siku rin'wana Mapukunyana u tlhotlhorile tihlo ra n'wana mukhalabye Ndlhanyaza. Loko mukhalabye a yisa nadzu u hlongoriwile onge o va mbyana hi Mampfhumpfhani. Rin'wana siku u tlhavile mufana un'wana hi mukwana. Tata wa yena va n'wi laverile muyimeri wa nawu a n'wi humesa ejele. Lembe rin'wana u hungukisile n'wana Ndlhanyaza, kambe tata wa yena a ala nandzu. Timhaka ti bihile laha a lwa na mufana un'wana loyi a nga n'wi hlula. Loko a vone leswaku u hluriwile hi mavoko, Mapukunyani u yile ekaya a ya teka xibalesa. U fikile eka vamufana luya a lwa na yena, a fika a n'wi duvula a fela kwalaho. Ekhoto u gweviwile rifu. (S.S. Maluleke, p.63)

1.9.9.9. **Tshangava i ra timanga na swidzotelo**

Duvula i mulanguteri wa xibedhlele, kasi nsati wa yena Nkensani i hosi ya vakamberi. Swidyondzeki leswi a swi ri na vana vambirhi. Vongani a ri jaha, kasi Nsovo a ri wa

xisati. Vongani u feyirile eka lembe ra vumbirhi ra tidyondzo ta nawu eYunivhesiti ya N'walungu. Nsovo yena a pasile ntangha khume naswona a fanele ku ya dyondzela vudokodela. Swa tidyondzo ta Nsovo swi kanganyisiwile hi ku biha ka yena emirini a nga se ya na le Yunivhesiti. Loko mana wa yena a n'wi vutisa hi xiyimo lexi a xi ehleketelele, Nsovo u humile a tsutsuma a nga ha vuyi ekaya. Siku rin'wana Davula u endzerile nhloko ya xikolo Khosa hi timhaka ta Nsovo. Loko a nga se vika ku vaviseka ka yena, Khosa u n'wi byerile leswaku u twile n'wana wa yena a ku Vongani a khomiwile hikwalaho ka tipolitiki exikolweni. Davula u hlambile swandla eka vana va yena a va lan'wela mana wa vona. Davula u vuyile a ya entsungeni ku ya engetela tidyondzo ta yena. Loko a vuya a ku pfarile swikolo. Na Vongani a ri kona ekaya. Vongani u vutisiwile hi tata wa yena loko a pasile. Vongani u va byerile leswaku a nga tivi hikuva a nga tsalangi kahle. Kusuka siku rolero Davula na Vongani a va ri ximanga na kondlo. Mbuyelo wa Vongani wu vuye wu posiwa. A pasile eka tidyondzo ta yena ta swa nawu. Mhaka leyi yi tsakisile tata wa yena loyi a ku a ka ha ri n'wana wa yena. (N.J. Chabalala, p.71)

1.9.9.10. **Mutlhotlhi wa mimpfi hi rhavarhava**

Gudulani Mtlhoko wa le Gavaza u kurile a nga rhandzi xikolo. A hanya hi ku tlanga madayizi na ku yiva swilo swa vanhu. Loko vanhu va ya exikolweni a va tlherisa a vula leswaku xikolo a xi pfuni nchumu. Endzhaku ka malembe, mbilu ya yena yi sungurile ku vava loko a vona tintangha ta yena leti kondzeleleke xikolo swi tifambela kahle. U ringetile ku ya tshova eZanini, kambe va khoma va ba ku kondza a guleka na meno ma nhungu, mune ehansi na mune ehenhla. Gudulani loko a swi vonise sweswo u yile ePhafuri eka Nengewansuna ku ya khendlela mali. U nyikiwile murhi wo tshova hi wona mavhengele a tlhela a byeriwa leswaku a nge tshami na le khotsweni. Mhaka ya vukhamba u tinyikerile ngopfu eka yona laha na vaka mhani a va n'wi tshinelela. Mali a yi endla swinene hi ku yiva swilo swa vanhu a ya xavisa. Siku rin'wana u yile a ya xava mpahla a ta xavisa. Loko a vuya maphorisa va yimisa bazi leri a ri khandziyile eMoriya. Hi mbilu yo yiva Gudulani u tekile bege leyi n'wini wa yona a yi tshikile hi ku chava maphorisa. A yi ri na mbangi. Maphorisa va n'wi khomerile mbangi leyi a ha ku yi tekaka ebazini. Gudulani u gweviwile ku ya tshama nhungu wa malembe ekhotsweni. (S.S. Maluleke, p.77)

1.9.10. ... hi le fasitereni (1996)

1.9.10.1. Hi kumekile

Kulani Xingwenyani na Hedrick Mahlwehlwe va vile vanghana kusuka evujaheni bya vona ku kondza va teka vavasati va va na miti ya vona. Ku holova ka vona ku ve kona ntsena hi siku leri Mahlwehlwe a nga vula nsati wa Xingwenyani rhandzavula hikwalaho ka manyuhelelo ma nsati wa yena Takalani. Vunghana bya vona byi vuyelelanile hi nkosi wa mufi tata wa Mahlwehlwe kwale Xitandani. Kulani a tshama eZone 4, kasi Mahlwehlwe a kumeka eZone 7 kwale Pimville. A ku ri mitolovelolo ya vanghana lava ku vhakelana Sonto rin'wana na rin'wana. Hi mixo wa Sonto rin'wana Mahlwehlwe u lerisile n'wana wa yena Reckson ku ya eka Xingwenyana ku ya n'wi byela leswaku a nga xavi phepha ra *Sunday Times* va ta hlaya ra mahlwehlwe. Reckson u vuyile na mahungu ma leswaku nkata Xingwenyani u le xibedhlele na Xingwenyani. A lerisiwile hi sesi Nkiyasi. Hi ndzhenga wa siku rolero Mahlwehlwe u endzerile munghana wa yena ku ya twisisa timhaka ta xibedhlele.

Xingwenyana a kumile n'wana wa xirhundzu. U n'wi thiyile vito ra Mavungu mana wa Takalani loyi a hundzile emisaveni. Xingwenyani a lavile ku n'wi thya ra Nxalati mana wa yena. Vito ra Mavungu a lo ri rilela. Mahlwehlwe u sorile mavito ma vanhu va khale. Hikuya hi yena n'wana a swi fanerile a thyiwa mavito mo fana na va *Petronella*, *Geraldine*, *Ouma* na man'wana mavito ma Xilungu. Hambileswi Xingwenyani a nga tsakisiwangiki hi mavonelo ma munghana wa yena, u kombisile leswaku mavito ma Xilungu makomba matimba ya Valungu ehenhleni ka Vantima. U yisile emahlweni a hlamusela leswaku na vito ra Hendrick a ro va kahle hikuva i ra nkuzi ya Bunu yena Hendrick Verwoerd musweki wa mfumo wa xihlawuhlawu lexi hambaniseke Vantima, a endleke na leswaku Mutima a jikajika na pasi hinkwako lomu a kumekaka kona.

Matimu lama ma endlile leswaku Mahlwehlwe a sungula ku venga vito ra yena kusukela siku rolero. A tsakela ku vitaniwa hi ra Mahlwehlwe hambileswi epasini Valungu a va tsarile mavito ma Hendrick Makhekhe Tshawuke hi ku tsandzeka ku tsala ku Mahlwehlwe Chawuke. Mahlwehlwe u tibohile na ku cinca mavito ma vana va yena emapasini loko va kula. (X.E. Mabaso, p.1)

1.9.10.2. **Ganyani**

Ralph na mana wakwe a va tshama na Ganyani muhle kisani wa mhana yena. Ganyani a tirha emalahleni. Ganyani a ri munhu wa rigombo. Siku rin'wana u himeterile Ralph ku kondza a pfimba miri hinkwawo a vula leswaku a n'wi yiverile wachi ya yena. Endzhaku ka masikunyana, mana wa Ralph u kumile wachi ya kona exikhwameni xa hovhorolo ya Ganyani loko a ri karhi a hlantswa mpahla. Ganyani u phikizile a vula leswaku Ralph a lo yi chela endzeni. Ganyani a nga ha kumani na vaakelani va yena. Ganyani u tshamile a holova na Magayisa lowa makhelwani wa phorisa. Magayisa a hlurile eka nyimpi ya kona. Ganyani a vula leswaku Magayisa u n'wi holovisela nsati ku endlela leswaku a ta n'wi khomisa a sala na yena. Emugangeni, Ganyani a kotana ntsena na Tshamano loyi a va nwa swin'we byalwa. Handle ka sweswo, siku rin'wana ku tile manana Macevele na Javu eka va Ralph. Manana Macevele a va tisa hi mahungu lama a ma fambelana na ku yiveriwa ka vona mali ya R200,00. Javu a byerile mana wa yena leswaku Ralph wa swi tiva. Javu a tekile mali eka vona a ya yi dya na vanghana va yena, ku katsa na Ralph. Loko ka ha tengiwa mhaka leyi ku fikile Ganyani loyi a nga kanakanangiki leswaku Ralph wa yi tiva mali ya kona. Ralph a lo nyikiwa R3,00 ntsena hi Javu eka mali ya kona. Ganyani u lave ku tshinya vafana lava hi ku va ridimba, ku hlaya ka yena, kambe va suke va tsutsuma va baleka. Ralph a hamba a vuya hi ku yiva ekaya hi ku chava Ganyani.

Siku rin'wana Ralph u vuyile nivusiku a ya laha mana wakwe a n'wi khonetela swakudya kona, a kotlana na mbyana leyi a yi rhwale xinkwa xa yena lexi a xi boxiwile xi ndoveteriwile xiculu endzeni. Ralph u khudzeherile ku kondza ri xa, a ya pfuka se Ganyani a humile a ya ntirhweni. Endzhaku ka nkarhinyana Ganyani u vuye a vuya laha a nga kuma Ralph ni mana wakwe va ri swin'we. Ralph u ringetile ku baleka kambe Ganyani a n'wi khoma. Loko Ganyani a sungula ku ba Ralph, mana wa yena u cherile Ganyani hi khuvi ro basa emahlweni. Ganyani u dumerile mana wa Ralph a n'wi tlimba mikolo. Loko Ralph a swi vonisa sweswo u tekile mukwana lowu a nga wu copeta a tlhava Ganyani enhlaneni a wela ehansi hi wona. Hikwalaho ko va timhaka se ti bihile, Ralph u balekile. Kusukela siku rero, Ralph u hanya emabiloheni tanihi xikalakaya. (X.E. Mabaso, p.9)

1.9.10.3. **Kambe swa endleka**

Xirilele Benjamin Mashava na Molefe i vanghana tlhelo vadyondzisi exikolweni xa Sekano-Ntoane eSenaoane eSoweto. Benji a ri na nsati loyi vito ra yena ku nga Tinyiko. Benjamin loyi a tiveka hi vito ra Benji a ri na xigangu lexi vito ra xona a ku ri Gladys. Siku rin'wana Benji u kunguhatile ku ya vona Gladys laha Molefe a ta kuma Angie munghana wa Gladys. Makungu ma kona a ku ri leswaku Molefe a fanele ku ya eka Benji ku ya hembela Tinyiko leswaku malume wa yena Steve a kombela leswaku Molefe a ta na vakokwana Michisi ePitori madyambu malawo, a ku ri ni swa xihatla. Rendzo ra vuxisi ri vile kona. Molefe na Benji va fambile va ya tiphina, va tlhela va ya chicha Gladys na Angie nivusiku kutani va khoma ndlela. Molefe na yena u chichiwile laha a qachile kona, kambe Benji a nga fikangi ekaya. Tinyiko u yile a ya gongondzela Molefe loyi a ti wiserile ku lava ku tiva leswaku nuna wa yena a ri kwihi, kambe Molefe u hlalure leswi a tiva swona. Exikolweni ku fikile maphorisa *detective* Ngoveni na *kolonele* Chingisa lava nga fika va teka Molefe leswaku a ya tsarisa xitatimente mayelana na ntsumbu wa Benji lowu a wu kumekile hi mixo wa vo fayifi emovheni wa yena. Vana va xikolo va sarile va ala ku dyondza hikwalaho ka ku longoloka ka Molefe na maphorisa va ya exitichini xa maphorisa. Magagani lowa nhloko ya xikolo u sarile yi n'wi karhata mhaka ya ku kavanyetiwa ka xikolo hi vana. Sello, ntukulu wa Benji, na ntlawa wa yena va ngungumerile va ya hisa yindlu ya ka vaGladys, ivi va vuyela ya Mbokota loyi a qachisile Molefe. Mbokota u swi kotile ku timela yindlu leswaku yi nga tshwi. Loko Molefe a ya vuya, va burisanile hi xiyimo xa swilo. Molefe u komberile ku ya wisa endzhaku ka ku hlalure Mbokota leswi humelelake na ku n'wi tshembisa leswaku a ta n'wi rihela nhundzu yakwe. Loko dyambu ri ya xela xa mundzuku, Mbokota u ringetile ku ya pfluxa Molefe leswaku a ta ya entirhweni, khombo ra kona u kumile Molefe a lovine, naswona ku tele hi tingati laha a etlerile kona. (X.E. Mabaso, p.23)

1.9.10.4. **Xikhigelo**

Majokweni a ri ni nsati, Mpfanganiso ni vana vambirhi Khanyisa na Nkiyasi. Khanyisa a ri ni malembe ma mune, kasi Nkiyasi a ri na mambirhi. Majokweni a tirhela eJoni naswona a ri wanuna wo rhandza muti wakwe, kasi hi tlhelo a ri murhangeri wa kereke. Hi lembe ra 1991 Nyenyankulu 26, u tsalerile nsati wa yena papila ro hlalure

leswaku a a nga ta vuya hi Good Friday tanihileswi a ri ni riendzo ra kereke ro ya eHammanskraal hi Ravumune wa kona. A ta vuya ekaya hi xa Sonto wa kona. Hi siku leri a yimerile Mlunglisi leswaku a ta hundza a n'wi teka va ya eHammanskraal, Mlunglisi a nga ha swi kotangi ku fika. Mhaka leyi yi endlile leswaku a kunguhata ku pfuka a ya ekaya ku ya vona ndyangu wa yena xikan'we tanihileswi riendzo ro ya ekerekeni a ri tsandzile hikwalaho ka mpfumaleko wa xifambo.

Majokweni u pfukile a teka xitimela a ya ekaya. Ekaya u fikile nivusiku laha a nga kuma ku ri na marito ma vanhu lava a va hlevetela endlwini ya yena. Vanhu va kona va humile hi fasitere va tsutsuma va nga ambalangi nchumu. U ringetile ku va hlongorisa hi ku ehleketa leswaku a ku ri swigevenga leswi a swi lava ku n'wi dlayela nsati. A nga va kumangi.

Loko a vuya endlwini u kumile leswaku a ku ri ni vana va yena ntsena. Loko a funungula xikhigelo ku teka mencihi ku layita, u hlamarisiwile hi ku vona buruku ya *Lybro* na hembe ya kona leya swikhwama la xifuveni, kun'we na rhoko ya Mpfanganiso ya rihlaza. U tlierile a kotlana na xiburukwana xa xinuna xa le ndzeni na xa nsati wa yena etlhelo ka xikhigelo. (X.E. Mabaso, p.36)

1.9.10.5. **Ku chucheke rihi bawuti?**

Exikolweni xa le henhla xa Dzwororo eDiepkloof eSoweto ku na ntlawa wa vadyondzi lava a va nga lavi xikolo. Majaha lama a va kavanyeta tidyondzo na mafambisele ma xikolo lexi. Madonono loyi a ri murhangeri wa ntlawa wa va Stan na Zero. A va tirha ku kavanyeta dyondzo. Siku rin'wana Madonono u vekerile bakiti ra thyaka ehenhla ka rivanti ra tlilasi ya vona ya ka 10B leswaku mudyondzisi loyi a nga ta nghena a weriwa hi rona. Mudyondzisi Byarara u vile na badi eka mhangu leyi. Byarara u yile a ya hlamusela nhloko ya xikolo Baloyi hi mhaka leyi nga n'wi endlekela. A tsakamile a lo bvururu! Baloyi u yile etlilasini ya 10B ku ya tiva muvangi wa mhaka yo tano. Ku hava loyi a boxeke vito ra Madonono. Baloyi u rhumile Jakob ku ya vitana vadyondzisi lavan'wana ku ta n'wi pfuna ku tshinya vadyondzi, kambe Jakob o va a dyiwile hi mpfhuka. Loko Baloyi a ya ehofisini ku ya lava ntshilana, ku vuya ka yena u hlamarisiwile hi ku kuma tlilasi ya 10B yi nga ha ri na munhu. Ku vile na nyimpi exikarhi ka Madonono na Tomasi etlilasini. Tomasi u tsemiwe hi banga a wela kwalaho, laha a nga heleketiwa xibedhlele xa Bara. Mhangu leyi yi mangariwile emaphoriseni hi

Baloyi loyi se a tivangerile khwara. Xikolo a ka ha ri hava. Vadyondzi na vadyondzisi a vo tela ku jika. Movha ya vaMadonono a yi tshamela ku kavanyeta tidyondzo. Ku vuya ka Tomasi exibedhlele ku tisile ku cinca. Vadyondzi va tibohile ku tilwela. Ku sukile nyimpi ya swibalesa na maribye exikarhi ka ntlawa wa Madonono na vadyondzi va xikolo. Ntlawa wa Madonono wu heleriwile hi maqulu, ivi vadyondzi va va tala ehenhla ku va fayetela. Madonono a tsutsumerile emutini wa le kusuhi na xikolo a fika a tigogela kona. Vadyondzi va n'wi cherile hi mati yo hisa ku kondza a tihumesa hi ku twa ku hisa ka wona. Ku huma ka yena ku rihlanganisiwile hi maribye lama n'wi fayeteleke ku kondza a wela ehansi va n'wi kandziyela. Vadyondzi va tekile mitsumbu ya ntlawa lowu va yi veka ndhawu yin'we ku ta yi hisa hi mathayere. Kambe va nga si yi hisa, va kavanyetiwele hi tihipo ta maphorisa. Madonono u vikiwile ku va a vuyile a lova, lavan'wana vona va va eka xiyimo xo chavisa exibedhlele. (X.E. Mabaso, p.47)

1.9.10.6. **Sasela vanungu**

Makondlo na Xivonivoni a va ri nsati na nuna. Vatekani lava a va tshamela ku kwelana eka rirhandzu ra vona. Makondlo a tshamela ro khahliwa hi nsati wa yena hambi ku nga ri ni nandzu wa vugangu. Loko Makondlo o languta xinhwanyetana Xivonivoni a ri karhi a swi vona a ku ta va na nyimpi ya marito. Swi tsandza hambi loko o tlakula n'wana wa malembe ma ntlhanu, Xivonivoni a ta ya susa n'wana yaloye exifuveni xa Makondlo a n'wi hlongola. Mhaka leyi a yi karhata Makondlo hileswaku yena Xivonivoni a nga voni swi ri nandzu ku va yena a hlekela vavanuna emahlweni ka nuna. Makondlo a fananisiwa na Sawule lowa khale ka munhu wa yena. Sawule a n'wi tshikile endzhaku ka loko Xivonivoni a n'wi kumile na xinhwanyetana xin'wana endlwini. Loko Makondlo a ringeta ku tipfurisa nomu eka hinkwaswo a ta byeriwa hi khale ka munhu wa yena Vusi loyi va nga hambanisiwa hi Xivonivoni. Eka vanhu va Xivonivoni hinkwavo, Makondlo a tiva Tapitapi ntsena loyi a nga tshama a n'wi tshova nenge kun'we na Queen. Ta Sawule a nga ti tivi. Xihundla xikulu lexi a nga xi tiveki na sweswi i xa Spoil loyi a nga ku n'wi dyeni ka swirhendze. Hambiswiritano, Xivonivoni u ehleketa na ku hambana na Spoil hambileswi a kanakanaka. (X.E. Mabaso, p.58)

1.9.10.7. **Muhlotti wa tinyarhi**

Manyenga Mkhari a tshama Pfharanani eJoni. Jaha leri a ra ha ku lovola nsati wa rona Madu n'wana Muhehi Ndove na N'wa-Mavhavaza lava a va kumeka enomboro 1012

eTshiawelo. Manyenga a hanya vutomi byo ka byi nga amukeleki. Siku rin'wana u landzile nsati wa yena eTshiawelo nivusiku laha a nga fika a fayetela mafasitere ma yindlu a tlhela a kombetela N'wa-Mavhavaza hi xibalesa exikarhi ka mahlo, ivi a fayetela nsati a n'wi kokakoka va kongoma laha va tshamaka kona vusiku byolebyo. Timhaka ta yena ti hlamuseriwa kahle hi Gazi munghana wa yena loyi a tshama eMeadowlands. Gazi u hlamusela leswaku hi siku leri tlhandlameke lero ba nsati, va tekanile hi Cressida ya Gazi ku heleketana eHillbrow ku ya teka muchini wo chayisa wa Manyenga. Kwala ndleleni Manyenga u lerisile Gazi leswaku a nghena evhengeleni a ta xava fole. Hi xihatla Gazi u jikisile movha a hupa na munhu. Munhu wa kona u rhuketerile muchayeri. Ematshan'weni ya muchayeri, ku tlheriserile Manyenga. Gazi u yimile egaraji ya Toby ku pompela mavhilwa loko Manyenga a nghena evhengeleni ku ya xava fole. Kwale vhengeleni, muyisa un'wana u kandziyile ntanghu ya Manyenga hi xihoxo a tlhela a tisola. Ematshan'weni yo n'wi rivalela, Manyenga u tikisile xiyimo a hetelela hi ku vula leswaku a nga n'wi 'mura nou'. Timhaka leti hinkwato a ti ri karhi ti voniwa hi Gazi. Hi ku twa ntshungu Manyenga o nyanyuka a hoxa xibakela lexi nga khomiwa hi muyisa wa kona, kutani a koka mpama a ba Manyenga a ya wela ehansi. Muyisa wa kona u tlakurile Manyenga hi le ka ziphu ya buruku a huma na yena ehandle laha na kona a nga n'wi lahela hi wun'wana mpama a ya wela ekule. Loko Manyenga a pfuka u tsutsumile a nga languti na le ndzhaku. Swifanyetana swin'wana a swi tekerile xikhalabyana xin'wani mali le handle laha a ku ri na nyandayeye. Manyenga a ri karhi a tsutsumela tlhelo ra rona. Hi ku chava rivilo ra Manyenga, swifanyetana swi cukumetile nkwama wa mali laha xikhalabyani xi nga wu rhwalela. Manyenga a wisile na ntangu ya yena le garaji hi ku tsutsuma leyi rhwaleriweke hi Gazi. Va sukile kwalaho va kongoma eHillbrow Manyenga a ri karhi a hembela Gazi onge hiloko Gazi a nga vonangi nchumu. Manyenga u chikile a ya efuleteni laha a ya teka kona muchini wa yena eka mulungu. Gazi u sale a vona xinhwanyetana xin'wana xa Wantima lexi a xi nga ambalangi emirini xi tamele phese hi voko ra ximatsi, ntanghu, buruku ya xinuna, na swiambalo swin'wana xi ri karhi xi tsutsuma endzhaku ka xona ku ri karhi ku hlongorisa xikhalabyana xin'wana xa mulungu xa milenge yo vuna, xa mpandlha, xi ambale hembhe yo basa ntsena. Xinhwanyetana lexiya xi hundze xi tlumba Manyenga a khomile swipikara swa 'technics' leswi nga hangalaka ehansi xi hundza hi ku tsutsuma. Manyenga o xi sala hi le ndzhaku, kasi u ta hlongorisa hi maphorisa

mambirhi lava a va vona mihlolo yo va wanuna a hlongorisa waxisati a nga ambalangi a helela naswona a khomile mpahla. Manyenga u ponisiwile hi ku fika ka xikhalabyani lexi nga boxa leswaku xona a xi tekeriwe mpahla na mali hi wansati, ku nga ri wanuna. Ku vuya ka Gazi na Manyenga eHillbrow va lo fika va lawulula nhundzu ya vona va hundzela eka Jikamukhuva ku ya nwa timbirhitharhu. Kwale byaleni Manyenga u sukeriwile hi xifanyetana xin'wana xi vitaniwaka 303, lexi a xi khomile banga. Xi n'wi tlhokotlhile leswaku a humesa xibalesa lexi a nga duma hi xona. Vanghana va 303 va vungavungile 303 va huma na yena ehandle va tlhela va vuya ebyalweni. Ku swi vonisa sweswo, Gazi u lerisile Manyenga leswaku va famba. Manyenga a nga alangi. Nimixo hi xa mundzuku Gazi u nghenele hi maphorisa lava a va lava xibamu xa Manyenga eka yena. A va vula leswaku hi xa vusiku bya tolo wa kona Gazi na Manyenga va dlayile mufana wa ka Matimbi. Va sechile yindlu ya Gazi hinkwayo, kambe a va kumangi nchumu wo fana na xibalesa. Va fayeterile Gazi va hetelela hi ku humesa thoyi yo karhi ku n'wi vutisa loko hakunene a tiva swin'wani hiyona. Manyenga u vurile leswaku i xibamu xa Gazi. Va pfaleriwile evheneni havumbirhi ka vona hikwalaho ka thoyi leyi a va kumbeteriwa ku famba va chavisela vanhu va va tekela tinhundzu ta vona. Manyenga na yena a pfimbile xikandza ni miri hi ku fayeteriwa hi maphorisa hikwalaho ka thoyi ya kona. (X.E. Mabaso, p.66)

1.10. **Nkatsakanyo wa mangheneloangarhelo**

Ndzima leyi yi katsakanya manghenelo ma ndzavisiso hinkwawo. Eka yona ku kamberiwile swiyenge swa nkoka leswi katsaka: xitatimente xa xiphiqo, nsunsumeto, nkoka wa ndzavisiso, xikongomelo, tinhlamuselo ta matheme, na nkomiso wa swirungulwana leswi tirhisiweke ku hlengeta mahungu ma ndzavisiso kusuka eka swona. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu xi aviwile hi ku landza xikongomelokulu na swikongomelotsongo. Swikongomelo leswi swi boxiwile, laha ku nga tlhela ku nyikiwa na swivutiso leswi letelaka ndzavisiso hinkwawo. Ndzima leyi hi yona yi nyikaka xivumbeko xa ndzavisiso tanihi manghenelo ma dyondzo leyi hinkwayo.

NDZIMA YA 2

LESWI LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku valangiwa matsalwa mo hambana lama hlamuselaka swo karhi hi nsiyeto. Ndzima leyi yi aviwile hi swiyenge swa ntlhanu leswi landzelaka: manghenelo, nhlamuselo ya nsiyeto, mbalango wa nsiyeto eka tindzimi tin'wana ta misava, nkoka wa milavisiso yin'wana eka ndzavisiso lowu, na nkatsakanyo. Matsalwa ma xopaxopiwa hi ku landza tinhlokomhakatsongo. Timhaka leti langutiwaka eka ndzima leyi ti khumba tinxaka to hambana ta nsiyeto na matirhelo, xikan'we na vuxaka bya leswi lavisisiweke na ndzavisiso lowu. Timhaka hinkwato leti kaneriwaka, kun'we na leti kumiweke, ti katsakanyiwa eka xiphemu xo hetelela xa ndzima leyi.

2.2. Nhlamuselo ya nsiyeto

Vatsari vo hambanahambana va nyika tinhlamuselo to hambana ta nsiyeto hi ku landza matwisiselo ma vona. Nsiyeto wu khumba ku susiwa ka xiphemu xo karhi lexi nga ha vonakiki exivulwanini kumbe xivulwa, naswona xi nga siviwi hi nchumu, kambe hungu na mongo wa xivulwana kumbe xivulwa swi tama swa ha twala (Swam, 1981; Hinds, 1982; Hameed, 2008; Motaqed na Annapurna, 2016). Nsiyeto i nchumu lowu nga boxiwiki, kambe nchumu wa kona wu karhi wu twisiseka (Halliday na Hasan, 1976; Phillips na Parker, 2014; Tajeddin na Rahimi, 2017). Xiphemu lexi susiwaka exivulweni xi sala erivaleni eka xivulwanahosi ntsena, kambe xi kumeka xi nga ha ri kona eka xivulwananandza xi yimela nsiyeto (Teddiman na Newman, 2007; Tajeddin na Rahimi, 2017). Nsiyeto wu khumba ku papalata vuyelelo wa marito kumbe masivi exivulweni (Swam, 1981; Hameed, 2008; Brown na Miller, 2013; Vollan, 2016). Nsiyeto i xiphemu xa xivulwa laha ku susiweke marito ma nkoka lama hi ntolovelo ma bohaka ku va kona exivulweni naswona ma sivekaka hambi ku nga ri na nchumu hi ku landza ntivovulongoloxamarito (Phillips na Parker, 2014)

2.3. Tinxaka ta nsiyeto hi ku landza tindzimi

Nsiyeto wu humelela eka swiyimo swo hambana swa ririmi. Mhaka leyi yi tikomba eka tinxaka to hambana ta nsiyeto na matirhelo ma tona eswivulweni. Nsiyeto wu humelela ku hambana eswivulweni naswona wu ya hi muxaka wa xivulwa xa kona. Tin'wana ta

tinxaka ta nsiyeto na matirhelo ma tona hi leti kaneriwaka laha hansi hi ku landza tindzimi tin'wana ta misava.

2.3.1. Nsiyeto eka Xinghezi

Vatsari vo hambana va kanerile hi nsiyeto eka Xinghezi, va tlhela va nyika no hlamusela hi tinxaka na matirhelo mo hambana ma tona eswivulweni. Swam (1981) u nyika no hlamusela hi tinxaka to hambana ta nsiyeto. Swam u boxa leswaku ku na nsiyeto wa le masungulweni ma xivulwa. Mayelana na nsiyeto wa muxaka lowu, Swam u hlamusela leswaku nkarhi wun'wana eka mbulavulo wa Xinghezi xo ka xi nga ri xa ximfumo, vanhu va pfa va susa marito mo karhi emasungulweni ma xivulwa, kambe mongo wa xivulwa xa kona wu tama wa ha twala. Hakanyingi marito lama siyetiwa ku va ku ri: atikili, ripfunetariendli, rifuwi na risivanene (Swam, 1981). Xikombiso xa nsiyeto wa atikili lexi a xi nyikaka xi ri. (6) *Car's giving trouble again* (Movha wu le ku nyikeni xiphiqo nakambe). Hi xikombiso lexi, Swam u komba leswaku xivulwa lexi xi pfumala atikili *the* leyi a yi fanele yi ri kona emasungulweni ma xona, hikuva loko xi helerile no tshamiseka hiloko xi ku: (7) *The car's giving trouble again.* (Movha wu le ku nyikeni ka xiphiqo nakambe.)

Swam u kombisa na leswaku nsiyeto wa endleka na le ka ripfunetariendli ra le masungulweni ma xivulwa. Swam u nyika xikombiso xa nsiyeto wa kona hi ndlela leyi: (8) *Seen Andy?* (Vonile Andy?). Hikuya hi Swam, xivutiso lexi a xi fanele xi ku: (9) *Have you seen Andy?* (Xana u n'wi vonile Andy?). Swam u boxa leswaku vavulavuri hi xivona va kumeka va twanana leswaku hungu ri ri yini hambi ku nga ngenisiwangi rivitikulu kumbe ripfunetariendli eka xivutiso.

Swam u tlhela a komba leswaku mapfunetariendli hi woxe a ma susiwi emahlweni ka *I* (mina) na *It* (xona) eka Xinghezi. Mayelana na *I*, Swam u ri swi nga ha antswa xivulavuri xi ku: (10) *Am I getting in your way?* (Xana ndzi le ku ngeneleleni endleleni ya wena?) kumbe xi ku: (11) *Getting in your way?* (ngeneleleni endleleni ya wena?); ku nga ri ku: (12) **I getting in your way?* (*Mina ngeneleleni endleleni ya wena?). Loko swi ta eka *It* (xi), Swam u kombisa leswaku yona yi pfumela eka xiyimo lexi: (13) *Is it raining?* (Yi le ku neni?); ku nga ri: (14) **It raining?* (Yi neni?). Hi swikombiso leswimbirhi, Swam u tiyisisa leswaku mapfunetariendli hi woxe a ma susiwi emahlweni ka masivi lama kombisiweke laha henhla eka Xinghezi. Swam u yisa emahlweni a

boxa leswaku marito man'wana ma tala ku susiwa loko hlamuselo ya xivulwa yi twisiseka. Xikombiso lexi a xi nyikeke xi ri: (15) *Have you seen any good films today?* (Xana u vonile tifilimi ta kahle namuntlha?).

Handle ka tiatikili na ripfunetariendli, Swam u tlhela a kanela hi risivanene eka nsiyeto. Hi risivanene u boxa leswaku swa endleka ri susiwa emasungulweni ma xivulwa, kambe xivulwa xi sala xa ha hundzisa hungu ro twisiseka. Swam u ri risivanene ra susiwa emahlweni ka maendli ma ntolovelo ku nga ri ripfunetariendli, ntsena loko mongo wa xivulwa wa ha twala. Swam u komba matirhelo ma nsiyeto eka risivanene ra le masungulweni ka xivulwa xa riendli ra ntolovelo hi ndlela leyi: (16) *Wonder what she is doing.* (Ndza hlamala leswaku u endla yini?). Swam u ri risivanene a ri tshameli ku susiwa emahlweni ka ripfunetariendli ntsena, kambe ku pfa ku susiwa risivi ra nhlokomhaka emahlweni ka ripfunetariendli eka nandzulo. Xk: (17) *Haven't seen him.* (A ndzi n'wi vonangi.) Swam u hlamusela leswaku nsiyeto eka Xinghezi a wu pfumeli leswaku nhlokomhaka yi susiwa emahlweni ka mpfumelo wa *have* (na), *be* (na) na *will* (ta). Xk: (18) **Have seen him.* (Ndzi n'wi vonile.) Swam u kombisa leswaku xikombiso lexa nyeleti* xa koteka eka mbulavulo wa le tiqinghweni, kambe ku nga ri eka mbulavulo wa kun'wani na kun'wani. Hambiswiritano, Swam u tlhela a boxa mhaka ya leswaku swa koteka ku susiwa risivi na ripfunetariendli, ntsena loko nhlamuselo ya xivulwa yi boxiwa. Xk: (19) *Fogotten your name.* Rivele vito ra wena.)

Loko swi ta eka swivulwa swa mpfumelo, Swam u ri nsiyeto wu tolovelekile ku vonaka eka munhu wo sungula na wa vunharhu tanihi nhlokomhaka. Xk: (20) *Nobody at home = There is nobody ...* (Ku hava munhu ekaya = A ku na munhu). Swam u yisa emahlweni a boxa leswaku nsiyeto a wu tolovelekangi ku tirha eka munhu wa vumbirhi tanihi nhlokomhaka, kambe wu nga tirha loko mongo wu boxiwa. Xk: (21) *Can't go in there = You can't ...* (U nge yi lahaya endzeni = U nge yi ...). Hambiswiritano, Swam eka xiyimo lexi u hlamusela leswaku nsiyeto wu tikomba eka swivutiso ngopfu. Eka swivutiso, Swam u boxa leswaku ku va nsiyeto wu vonaka, ku va ku susiwile mapfunetariendli mo fana na *do*, *have*, *be* kumbe *will*. Eka xiyimo xa kona, nhlokomhaka yi nga susiwa loko mongo wo sala wa ha twala. Xk: (22) *You ready?* (U lunghekile?), (23) *Ready?* (Lunghekile?), (24) *Your father got a car?* (*Papa wena va kumile movha?*), (25) *Anybody want more?* (Un'wana na un'wana u lava swo tala?), na (26) *You be here tomorrow?* (U va laha mundzuku?).

Rixaka rin'wana leri Swam a kanelaka hi rona eka nsiyeto hi leri khumbaka mahlanganisi *naswona, na, kumbe, na kambe*. Swam u boxa leswaku mikarhi yin'wana nsiyeto wa tikomba loko mavulwankatsano ma rihlanganisi hi ma hlanganisa na *naswona, kumbe, na kambe*. Eka xiyimo lexi, marito lama vuyelelaka ma susiwa hi ku papalata ku ma vula nakambe, kambe mongo wu sala wa ha twala (Swam, 1981). Swam u nyika swiyimo swa tsevu laha nsiyeto wa mahlanganisi *naswona, na, kumbe, na kambe* wu tikombisaka eka swona.

Xiyimo xosungula hiloko maendli mambirhi ma kumeka ma tirhisa tinhlokomhaka kumbe swiendlwa swimbirhi swo fana. Eka xiyimo xolexo a swi bohi ku vuyelerisa nhlokomhaka yo sungula kumbe xiendlwa. Xk: (27) *He sang and (he) played the guitar*. (U yimbelerile naswona (u?) chayile nkatara.) Swam u tlhela a nyika xikombiso xin'wana hi ndlela leyi: (28) *She peeled (the onions) and chopped the onions*. (U vandlile (tinyala) naswona u tsemelerile tinyala). Hi swikombiso leswimbirhi, Swam u tiyisisa leswaku nhlokomhaka na xiendlwa a yi vuyeleli exivulweni lexi tirhaka na rihlanganisi ra *naswona*.

Xiyimo xavumbirhi lexi Swam a kanelaka hi xona hilaha ripfunetariendli ri vuyelelaka exivulweni xa rihlanganisi. Xk: (29) *You could have come and (you could have) told me*. (A wu fanerile u tile naswona (a wu fanerile) u ndzi byerile). Hikuya hi Swam, ripfunetariendli a ri bohi ku vuyelela eka xiyimo xolexo.

Xiyimo xavunharhu hi lexi maendlikulu nawona ma vuyelelaka exivulweni xa rihlanganisi. Swam u nyika swikombiso swimbirhi hi ndlela leyi: (30) *Please clean my father's office and (clean) the kitchen*. (Ndzi kombela u basisa hofisi ya tatana na (u basisa) khixi). (31) Xikombiso xin'wani xi ri: *I have explained twice and I'm not going to (explain) again*. (Ndzi hlamuserile kambirhi naswona a ndzi nge he (hlamuseli) nakambe). Eka swikombiso leswi, maendli *basisa* na *hlamusela* a swi bohengi leswaku ma vuyelerisiwa eka xivulwa.

Eka maendlelo ma vumune, Swam u boxa leswaku nsiyeto wa humelela loko xivulwankatsano xa rihlanganisi xi ri na ku vuyelela ka *tiatikili, rifuwi, risivakomba* kumbe *ritolawulo*. Marito ma susiwa ku papalata vuyelelo. Swk: (32) *A man and (a) woman* (Wanuna na wansati); (33) *My wife and (my) children* (Nsati wa mina na vana (va mina)); (34) *Those books and (those) papers*. (Tibuku leto na maphepha

(malamo)); na (35) *Several trains and (several) buses*. (Switimela swinyingi na mabazi (manyingi)).

Xiyimo xavuntlhanu xona, hi lexi Swam a ngo ku susiwa riviti leri vuyelelaka na mahlawuri mambirhi kumbe ku tlula eka xivulwa xo tirha na rihlanganisi -na. Swk: (36) *Middle-aged (women) and elderly women*. ((Vavasati) va le xikarhi na vavasati lavakulu); (37) *Young boys and (young) girls*. (Majaha lamantsongo na vanhvana (lavantsongo)). Riviti *women* na rihlawuri *young* a swi bohi ma vuyelela eka xiyimo xa swikombiso leswi nyikiweke.

Swam u nyika xiyimo xa vutsevu xa nsiyeto leswaku wa loko rihlanganisi kumbe rito ro rhangela swi vuyelela exivulweni. Swk: (38) *In France and (in) Germany*. (eFurhwa na (le) Jarimani); na (39) *She was late because she overslept and (because she had) missed the train*. (U hlwerile hikuva u xerwile naswona (hikuva) u siyiwele hi xitimela). Loko swi ta eka mahlanganisi *kumbe* na *kambe*, Swam u boxa leswaku ma na mahanyelo kumbe ma tirha ku fana na rihlanganisi -na/naswona eka swiyimo swa tsevu leswi boxiweke.

Swam u kanela hi nsiyeto wa ripfunetariendli lowu humelelaka emasungulweni ma xivulwa. Swam u nyika swiyimo swimbirhi swa nsiyeto lowu hi ndlela leyi landzelaka: Eka xiyimo xosungula, hilaha ripfunetariendli ri tirhaka ri ri roxe exivulweni ematshan'weni ya ku ri tirha na riendlikulu (auxiliary verb + main verb). Swam u hlamusela leswaku leswi swi humelela loko riendlikulu ri sungurile exivulweni, swi va swi nga ha ri na nkoka leswaku ri tlhela ri vuyelerisiwa exivulweni. Xk: (40) *He said he'd write, but he hasn't*. (= ... *he hasn't written*.) (U te u ta tsala, kambe a nga (ha tsalangi)). Swam u yisa emahlweni a boxa leswaku hakanyingi loko ku susiwa riendlikulu hi ndlela leyi kombisiweke laha henhla ku va ku susiwa na marito lama ri landzelaka mo fana na xiendliwa. Xk: (41) *I can't see you today, but I can tomorrow*. (= ... I can see you tomorrow). (A ndzi nge ku voni namuntlha, kambe ndzi nga (ku vona) mundzuku). Swam u komba leswaku swa endleka nsiyeto wu humelela endzhaku ka *be* na *have* loko ti nga tirhi tanihi ripfunetariendli. Swk: (42) *I'm tired*. - *I am too*. (Ndzi karhele. - Na mina); na (43) *Who has a dictionary?* - *I have*. (I mani a nga na dikixinari? - Ndzi na yona). Swam u tiyisisa leswaku nsiyeto a wu tolovelekangi leswaku wu va kona eka maendli ma ntoloveloko ku nga ri mapfunetariendli. Xk: (44) *What do you think of the play?* - *I like it*. (U ehleketa yini hi ntlangu? - Ndza wu tsakela).

Eka xiyimo lexi, Swam u ri xiphemu *I like it* (Ndza wu tsakela) a xi nge cinci xi va **I like*. (Ndza tsakela).

Eka xiyimo xa vumbirhi, Swam (1981) u boxa leswaku loko eka xivulwa ku va na mapfunetariendli mo hlaya, ku vuyelerisiwa lero sungula ntsena. Xk: (45) *Peter hasn't been told, but I have.* (= ... *I have been told.*) Kambe nkarhi wun'wana swa endleka ripfunetariendli ra vumbirhi ri vuyelela. Eka xiyimo lexi, Swam u hlamusela leswaku ri vuyelela ntsena loko ku ve ri na xivumbeko xo hambana emasungulweni. Xk: (46) *I think Marry should be told. - She has been.* (Ndzi ehleketa leswaku Marry a nga byeriwa. - (U byeriwile). Swam u ri leswi swi vangyiwa hikwalaho ka xivumbeko xa *should be* (a nga) emasungulweni.

Handle ka tinxaka leti boxiweke hi Swam (1981), Tajeddin na Rahimi (2017) vona va kanela hi nsiyeto kusuka eka matsalwa ma mabindzu eka Xinghezi. Tajeddin na Rahimi va pfumelelana na mhaka ya leswaku nsiyeto eka ririmi a wu tatiwi kuveni wu na xiave xa nhlango eka mbulavulo (Buikiene, 2005; Jafarpur, 1991; Rostami, 2010). Tajeddin na Rahimi (2017) va kombisa leswaku nsiyeto wu tirha hi tindlela timbirhi, leti ku nga nsiyeto wa riviti (nominal ellipsis) na nsiyeto wa riendli (verbal ellipsis). Nsiyeto wa riviti hi lowu eka wona ku pfumalaka riviti kumbe ntlawa wa rona eka xivulwahava (Tajeddin na Rahimi, 2017). Tajeddin na Rahimi va andlala mhaka leyi hi ku tirhisa swikombiso leswi landzelaka:

Xk: (47) Jim: *How many people work on it?* (I vanhu vangani va tirhaka eka yona?)

Olivia: *About thirty, I think.* (Kwalomu ka makumenharhu, Ndza ehleketa.)

Xk: (48) Nina: *Maybe you should take some holidays too.* (Kumbexana u fanele ku teka tiholideyi tin'wana na wena.)

Florin: *I don't have any left.* (Ndza ha ri hava leyi saleke.)

Mayelana na swikombiso swa (47) na (48), Tajeddin na Rahimi va kombisa leswaku marito *vanhu* na masiku ma *tiholideyi* ma susiwile eka mbulavulo kutani ma siviwa hi marito lamo ka ma nga voyamisiwangi hi ku hambana ka wona. Hikuya hi Tajeddin na Rahimi, marito ma Xinghezi *thirty* na *any* ma katsakanyile leswi marito *people* na *holidays* ma vulaka swona eka mimbulavulo ya swikombiso leswi nyikiweke.

Loko swi ta eka nsiyeto wa riendli, lowu ku nga nsiyeto wo kayivela riendli exivulweni, Tajeddin na Rahimi (2017) va boxa leswaku wu tikomba eka swiyimo swa ntlhanu swo hambana. Tajeddin na Rahimi va longoloxa swiyimo swa kona hi ndlela leyi landzelaka: Xiyimo xosungula, hiloko exivulweni ku ri na swivutiso swa ina/ee, naswona hilaha ku kumekaka mitlawwa ya maendli lama siyewiwaka. Languta xikombiso lexi landzelaka xa Tajeddin na Rahimi (2017):

(49) Customer: *Do you have a catalog?* (Xana u na yona khatalogo?)

Eurooffice: *No. But you can see all our products online.* (E-e. Kambe u nga vona switirhisiwa swa hina hinkwaswo emoyeni.)

Hi xikombiso lexi nga laha henhla, Tajeddin na Rahimi va hlamusela leswaku, nhlamulo ya *We don't* (Hi hava) kumbe ya *We don't have a catalog* (Hi hava khatalogo) a yi katsiwangi hi ku va yi nga bohi.

Xiyimo xavumbirhi hi lexi Tajeddin na Rahimi (2017) va nge eka xona ku va ku pfumaleka riendli ra xivumbeko be exivulweni. Hlaya xikombiso lexi nga aha hansi:

(50) Paul: *Well, I think the next step is to get him over to visit us and show him our operation.* (Ee, Ndzi ehleketa leswaku goza leri landzelaka i ku n'wi kuma a hi endzela naswona hi n'wi komba matirhelo ma hina.)

Sandrine: *Great. I'm going to speak to him in the next few days. I'll invite him then.* (Swilulamile. Ndzi ya ku vulavuleni na yena eka masikunyana lama landzelaka. Ndzi ta n'wi ramba hi nkarhi wa kona.) (Tajeddin na Rahimi, 2017)

Hi xikombiso lexi nga laha henhla, Tajeddin na Rahimi va kombisa leswaku hambiloko marito *That's* na *It's* ma nga ha bohengi ku tirhisiwa emahlweni ka rito *Great*, kambe hungu ri sala ra ha twala. Xiyimo xa vunharhu xa nsiyeto lowu hi lexi Tajeddin na Rahimi (2017) va nge xi tikomba eka swivutiso swo koma swa Ina/E-e. Xk:

(51) A: *Ken Lee. I work in the customer service department. I deal with clients' problems.* (Ken Lee. Ndzi tirha eka ndzawulo ya vukorhokeri bya tikhasimende. Ndzi tirhana na swiphiko swa vakorhokeriwa.)

B: *And I'm Marisa Leon ... Now let's begin, shall we?* (Ndzi Marisa Leon ... Sweswi a hi sungule, *hi nga?*) (Tajeddin na Rahimi, 2017)

Hi xikombiso lexi nga laha henhla, xivutiso lexo koma (xa *shall we?*) xi va xi siyetile marito mo karhi lama Tajeddin na Rahimi va nge na wona a ma bohi ku vuriwa. Tajeddin na Rahimi va yisa emahlweni va nyika xiyimo xa vumune xa leswaku ku kumeka ku siyetiwele riendli eka xivulwa. Xk:

(52) B: ... *What about you? Are you still playing golf?* (Xana wena ke? Wa ha tlanga golufu?)

A: Yes, I am. *But I don't play as much as I used to.* (*Ina, ndza ... Kambe a ndzi tlangi ku fana na hindlela leyi a ndzi endlisa xiswona...*) (Tajeddin na Rahimi, 2017)

Hi xikombiso lexi nga laha henhla, riendli *play* a ra ha bohangi leswaku A a ri katsa eka xivulwa xa yena xo komba ku pfumela leswaku golufu wa ha yi tlanga. Hi vuxona a xi hoxekangi hambi a lo *I am playing*.

Xiyimo xa vuntlhanu lexi Tajeddin na Rahimi va nga gimeta hi xona ku hlamusela hi swiyimo swa maendli, hilexi va nge eka xona ku siyetiwa riendli endzhaku ka ripfunetariendli. Tajeddin na Rahimi a va kotangi ku nyika xikombiso mayelana na xiyimo lexi, kambe va kotle ku boxa maendli ma kona lama ku nga: *might, will, shall, could*. Tajeddin na Rahimi (2017) va tlhela va boxa leswaku nsiyeto wa endleka na le ka swivulwana hi swoxe. Eka xiyimo xa kona xivulwana xi kumeka xi susiwa hinkwaxo handle ko xi vuyisela exivulweni xa masungulo. Va ri nsiyeto wa swivulwana wu tikomba eka swiyimo swimbirhi, leswi ku nga xiviko xa swivutiso swa *wh* na swivutiso swa *yes/no* eka Xinghezi. Xk:

(53) A: *What's the date on the progress report?* (Hi rihi siku eka mbuyelo?)

B: *Let me see. Oh yes, here it is. March 3rd, 1995.* (Wo ndzi vona, Ina, hi leri laha. Hi ti3 ta Nyenyakulu, 1995). (Teddiman na Newman, 2007)

Mhaka leyi boxiwaka hi Tajeddin na Rahimi eka xikombiso lexi hileswaku xivutiso hinkwaxo xa xivulwana xi kumeka xi siyetiwele na marito ma xona ma nga ha katsiwi. Xiyimo xa vumbirhi eka nsiyeto wa xivulwana hilexi Tajeddin na Rahimi va nge ripfunetariendli a ri vuyiseriwi eka xivulwana. Xk:

(54) A: *No, it isn't definite yet. Could I confirm tonight?* (E-e, a swi si tshamiseka. Ndzi nga tiyisisa nimadyambu?)

B: Yes, of course. (Ina, *swa fanela*). (Tajeddin na Rahimi, 2017)

Mhaka leyi boxiwaka hi Tajeddin na Rahimi eka xikombiso lexi hileswaku loko *B* a pfumela a nga ha vonangi swi boha leswaku a nga ha tlhela a sungula hi ku vula na marito lama boxiweke hi *A* eku sunguleni.

Teddiman na Newman (2007) vona va kumile leswaku eka tidayari to tala ta Xinghezi ku na nsiyeto wa nhlokomhaka, laha masivi *I* (mina) na *It* (xona) ma susiwaka exivulweni. Teddiman na Newman va tlhela va boxa leswaku eka swivulwa swa Xinghezi, ku na leswi nga na tinhlokomhaka ta le rivaleni, na leswi pfumalaka tinhlokomhaka ta le rivaleni. Va hlamusela leswaku swivulwa leswi pfumalaka tinhlokomhaka ta le rivaleni swa twisiseka, naswona a swi twali swi ri na xihoxo eka vavulavuri. Xk: (55) *don't know* (*A* ndzi tivi). Teddiman na Newman (2007) va hlamusela leswaku eka xivulwahava xa xikombiso lexi, vavulavuri va xona va twisisana leswaku loyi un'wana u ri yini hambiloko risivi *I* (mina) ri susiwile. Xikombiso xa (55) loko xi helerile a xi fanele xi ku *I don't know* loko xi ri na nhlokomhaka ya xona. Teddiman na Newman va tlhela va hlamusela leswaku nsiyeto wa nhlokomhaka wa tikomba eka marhijisitara ma tidayari na le ka mbulavulo wa tiqingho laha nkomiso wa marito wu nga na nkoka.

Teddiman na Newman va kombisa leswaku nsiyeto wa nhlokomhaka wu kumeka eka xivulwanahosi, ku nga ri eka swivulwana leswin'wana. Xk: (56) *Went to the store* (yile exitolo). Teddiman na Newman va boxa leswaku risivi *I* (mina) hi rona ri siyetiwa ngopfu eka tidayari tanihi munhu wo sungula. Risivi leri landzelaka rona hi ku tirhisiwa no siyetiwa tanihi nhlokomhaka eka tidayari ta Xinghezi i *It* (xona). Teddiman na Newman va komba leswaku a swi talangi ku tirhisiwa masivi mo fana na *we, she, he, they* eka timhaka leti tsariwaka etidayarini. Teddiman na Newman (2007) va nyika swikombiso swinharhu hi ndlela leyi landzelaka: Xk:

(57) *My hair is black with a purple sheen. (It) looks really cool.* (Misisi ya mina i ya ntimba na xini ya xivunguvungu. (Yi) languteka kahle ngopfu.)
(Teddiman na Newman, 2007)

- (58) *I actually cleaned quite a bit of my living room up, filling up a whole gigantic trash bag with stuff for which I no longer have a use. (It) made me feel good and horrified at the same time.* (Ndzi basisilenyana kamara ro tshama eka rona ra mina, *ndzi* tata bege lerikulu ra mina ra thyaka hi nhundzu leyi *ndzi* nga ha yi tirhisiki. (Swi) *ndzi* endlile *ndzi* titwa kahle no chava hi nkarhi wu ri wun'we.) (Teddiman na Newman, 2007)
- (59) *This time next week ... I'll be living in East London!! Most of the weekend was spent packing - all books/cds/dvds/ornaments are packed. Still to be packed are all my kitchen stuff and clothes. (It) should be ok ...* (Hi nkarhi lowu vhiki leri landzelaka ... Ndzi ta va ndzi suka eLandanivuxa!! Mahelo ma vhiki mo hlaya a ma tirhisiwa ku paketela - tibuku hinkwato, *ticd/dvd* na swikhavisi swi pakiwile. Leswi nga yimela ku pakiwa i tinhundzu ta mina ta le khixini na mpahla. (Swi) ta va kahle ...). (Teddiman na Newman, 2007)

Hi swikombiso leswi, Teddiman na Newman va kombisa leswaku masivi lama nga susiwa eka swona i / na *It* eka tindzima. Teddiman na Newman va hlamusela leswaku na hambiloko masivi lama ma susiwile eka tindzimana, mongo wa xivulwa wu sala wa ha twala leswaku ku na nhlokomhaka. Teddiman na Newman va kombisa leswaku a swi olovi ku tiva nhlokomhaka ya le rivaleni leyi susiweke loko swikongomisiwa swi tele naswona loko eka ndzimana ku ri hava mahungu lama andlariweke kahle. Teddiman na Newman (2007) va nyika xikombiso hi ndlela leyi:

- (60) *Thurs: Bec still here ... Imogen came over ... (We) Went to see the Mercers (Ben, Kalim, etc), play one for [sic] their last gigs. (We/I/They) Pissed off bartender. Ali brought Thomas Dennis along, (They/We) Sat. (We/they) Drank. (We/they) Talked. (I/We) Spent ages with bec looking for bus stop [sic] because sas is really dopey sometimes.* (Ravumune: Bec a ha ri kona ... Imogen u tile ... (Hi/Va) Yile ku ya vona Mercers (Ben, Kalim, navan'wana), tlanga yin'wana ya vunanga lebyo hetelela. (Hi/Va) Nyangatsile muxavisi. Ali u tile na Thomas Dennis. (Hi/Va) Tshamile. (Hi/Va) Nwile. (Hi/Va) burisanile. (Hi/Va) hetile nkarhi na bec

hi karhi hi lava xitichi xa mabazi hikuva sas u phuntile nkarhi wun'wana).

(Teddiman na Newman, 2007)

Eka swiyimo swa muxaka lowu, Teddiman na Newman va kombisa leswaku nhlokomhaka ya nsiyeto a yi olovangi ku yi twisisa hi kan'we. Mhaka leyi va boxa leswaku yi fana na ya muxaka wun'wana wa matsalwa eka xitayili xa tidayari. Leswi swi vangiwa hikuva vanhu lava ku kongomisiwaka eka vona va nga tiveki, kambe ku ngo kumbeteriwa kunene (Teddiman na Newman, 2007).

Handle ka Teddiman na Newman, Hameed (2008) na yena u boxa swo karhi mayelana na ku hlangana loku nga kona eswivulweni tanihileswi ku nga na xiave lexikulu eku humeleriseni ka tinhlamuselo ta marito. Nkanelo wa yena wu langutana na swiphemu swa tindzimana eka timagazini ta mahungu ma Xinghezi. Hameed u hlamusela leswaku ku hlangana swi khumba swiphemu swa swivulwa leswi khomaneke ku boxa mhaka. Mhaka leyi yi tikomba laha mhaka leyi tolokiwaka eswivulweni yi tshembelaka eka yin'wana (Halliday na Hasan, 1976). Xivulwana xo karhi xi kota ku boxa mhaka yo twisiseka loko xi tirha na xin'wana (Hameed, 2008).

Hameed u boxa leswaku nsiyeto wu le ka ririmi, ku nga ri vulongoloxamarito, hileswaku wu andlala vuxaka bya marito, swivulwana kumbe swivulwahava. Hameed u pfumelelana na tinxaka tinharhu ta nsiyeto leti kaneriweke hi Halliday na Hasan (1976). Tinxaka ta kona i nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli na nsiyeto wa xivulwana. Mhaka leyi a yi boxaka eka nsiyeto wa riviti na wa riendli ya fana na leyi boxiweke hi Halliday na Hasan (1976). Loko swi ta eka nsiyeto wa swivulwana, Hameed u tiyisisa leswaku eka rixaka leri nsiyeto wa kona wu hi ndlela yin'wana. Hameed u ri a ku na ku tsemiwa loku hambanisekaka kahle na leswi endlekaka eka nsiyeto wa riviti na wa riendli.

Handle ka Hameed (2008), Motaqed na Annapurna (2016) vona va kana hi nsiyeto eka swinavetiso swa Xinghezi. Swinavetiso leswi swi tekiwa kusuka eka timagazini to hambana, tanihileswi vunavetisi byi nga na nkoka eka vaxavisi hikuva byi koka rinoko ra vaxavi (Motaqed na Annapurna, 2016). Motaqed na Annapurna va kombisa leswaku swinavetiso swi hlohlotela no sindzisa vaxavi ku xava nhundzu ya muxavisi. Motaqed na Annapurna va komba leswaku eka swinavetiso swa ka thelevhixini, hlayelo leri landzelaka ro tivisa hi ku tirhisiwa i ra ndzeriso. Ku yisa emahlweni, Motaqed na Annapurna va kombisa leswaku hlayelo ra ndzeriso ri tshama ri ri ro

kongomisa, kambe ku kongomisa a swo vula leswaku mikarhi hinkwayo i ka hlayelo ra ndzeriso. Motaged na Annapurna (2007) va tiyisisa leswaku vanavetisi hi mikarhi yo tala va tirhisa swivulwa swa ndzeriso hikuva hi rona ri endlaka ongeti munhu un'wana u le ku vulavuleni na un'wana tanihileswi swikhedzekhedze swa xinavetiso swi lavaka leswaku ku endleka xo karhi. Motaged na Annapurna va hlamusela leswaku ku na mitlawa yinharhu ya swiphemu swa maendli leyi nga toloveleka eka swivulwana swa ndzeriso. Ntlawa wo sungula hi lowu wu nga na marito lama fambelanaka na leswaku xixavisiwa xi xaviwa, Xk: (61) *kuma, xava, kombela, hlawula*, na man'wana. Ntlawa wa vumbirhi hi lowu wu nga na marito mo fana na, Xk: (62) *teka, ringeta, tirhisa, tiphini*, na man'wana. Ntlawa wa vunharhu hi lowu wu nga na marito mo fana na, Xk: (63) *vona, languta, cingela, tsundzuka, tiyisisa*, na man'wana.

Motaged na Annapurna va kombisa leswaku hi ndhavuko wa Xinghezi a swi kona leswaku loko ku komberiwa munhu ku endla lexi nga ta pfuna yena muyingiseri a xaveleriwa, ku nga ri muvuri. Xk: (64) *Take a seat* (Teka xitulu). Swinavetiso swi tirhisa swileriso na swivutiso (Motaged na Annapurna, 2007). Motaged na Annapurna va hlamusela leswaku xivangelo xa ku va swinavetiso swi tirhisa swivutiso na ndzeriso i ku lava ku hlohlotella ku vulavurisana eka miehleketo ya muhlayi a ri yexe. Swi endla leswaku muhlayi a tirhana na hungu a ri yexe emiehleketweni (Motaged na Annapurna, kkl). Va tlhela va boxa leswaku vanavetisi a va languteli ku hlamuseriwa eka swivavetiso swa vona kambe va lava leswaku vahlayi va tihlamula hi voxex va miyerile. Vahlayi va nga tlhela va langutela swo karhi leswi va swi ehleketelelaka. Motaged na Annapurna va komba leswaku swivutiso swi endla leswaku vanhu va ehleketelela swo karhi hi mikarhi hinkwayo. Motaged na Annapurna (2007) va nyika xikombiso lexi nge: (65) *Why do leading beauty experts and models use and recommend Perfectil?* (Hikokwalaho ka yini van'wambhurhi va le henhla na vativi va tirhisa no bumabumela ku hetiseka?). Hi xikombiso xa (66), Motaged na Annapurna va boxa leswaku swi le rivaleni leswaku loko munhu a hlaya xinavetiso lexi u ta va na ku tshemba leswaku van'wambhurhi va le henhla na vativi va tirhisa no bumabumela vuhetiseki? Eka ririmi ra vunavetisi, ku ehleketelela hi yona ndlela leyi tirhisiwaka ngopfu ku boxa vundzeni bya mhaka.

Swin'wana swa swivulwana leswi tirhisiwaka eka swinavetiso hi leswi swi nga na nsiyeto (Motaged na Annapurna). Motaged na Annapurna va boxa leswaku nsiyeto

eka vunavetisi wu tirhisiwa hi swikongomelo swo hlaya, leswi katsaka ku tsongahata marito na ku hlayisa ndhawu na mali tanihileswi marito ma koxaka mali eka xinavetiso. Motaqed na Annapurna va tirhisa xikombiso xa Cook (1996) ku humelerisa mhaka leyi, Xk:

(67) *When Lisa made a surprise visit, you didn't have time to worry about spotted glasses. Fortunately, you didn't have to. Cascade. Because you don't have time for spots.* (Loko Lisa a endla vhakacho wo hlamarisa, a wu vangi na nkarhi wo vilela hi tinghilazi ta swicoticoti. Nkateko wa kona, a wu nga fanelangi. Khasikhedi. Hikuva u hava nkarhi wa swicoticoti).

Hi xikombiso xa (67) laha henhla, Motaqed na Annapurna va kombisa leswaku nsiyeto wu endlwile eka xivulwa lexi nge: *Fortunately, you didn't have to.* Hikuya hi Motaqed na Annapurna, xivulwa lexi loko xi helerile a xi fanele xi te: *Fortunately, you didn't have time to worry about spotted glasses.* Motaqed na Annapurna va boxa leswaku ku tlhela ku va na nsiyeto na le ka rito *Cascade* na xiphemu lexi nge *Because you don't have time for spots.* Motaqed na Annapurna va yima na Cook (1996) leswaku xivulwanahosi a xi fanele xi sungurile hi ndlela leyi: *You ought to use Cascade ... / You ought to buy Cascade ... because you don't have time for spots.* Motaqed na Annapurna va tiyisisa leswaku swiphemu leswi siyetiweke eka xikombiso lexi, hungu ra kona ri boxiwa hi xivulwana xo rhangela hambu hungu ri nga engetiwangi nakambe. Motaqed na Annapurna va hlamusela leswaku ku vuyelerisa swiphemu leswi susiweke a swa ha ri na nkoka.

Motaqed na Annapurna (2007) va hlamusela leswaku eka swinavetiso, ku kumeka swikombiso swa nsiyeto wa swivulwana swo vutisa. Xikombiso lexi va xi nyikaka xi ri: (68) *Expecting guests?* (Languterile vayeni). Hi xikombiso lexi, Motaqed na Annapurna va hlamusela leswaku loko ho xi xiya hi ta kuma leswaku ku susiwile nhlokomhaka na xihlohleteri. Motaqed na Annapurna veri xivutiso xa (69) hi vuxona a xi fanele xi te (*Are you*) *expecting guests?* (Xana u languterile vayeni?).

Motaqed na Annapurna (2007) va tlhela va ku swivutiso swa swinavetiso swi ya hi vutivi bya vanhu bya ririmi. Motaqed na Annapurna va nyika xikombiso hi ndlela leyi: (70) *Nespresso. What else?* (Nespresso. Xin'wana ke?). Motaqed na Annapurna va kombisa leswaku leyi i nhlokomhaka ya xinavetiso xa kofi. Hi xikombiso lexi, Motaqed na Annapurna va boxa leswaku munhu un'wana na un'wana u ta swi twisisa leswaku

loyi a vutisaka xivutiso i mutirhi wa xisati wo xavisa kofi. Motaqed na Annapurna va kombisa leswaku hi vuxona xivutiso lexi a xi fanele xi ku: (71) *You'll take Nespresso. What else would you like to drink?* (U ta teka Nespresso. I yini xin'wana lexi u tsakelaka ku xi nwa?). Hikuya hi Motaqed na Annapurna, ve ri swi le rivaleni leswaku munhu un'wana na un'wana u twisisa leswaku xivutiso *What else?* xi vula leswaku muxavi a nga ha xava swin'wana ehenhleni ka kofi ya *Nespresso*. Hungu leri a ri tsariwangi eka xinavetiso kambe vahlayi kumbe muyingiseri u kota ku twisisa leswi boxiwaka (Motaqed na Annapurna, 2007).

Chen (2016) u kanela hi nsiyeto eka mbulavulo wa swavuhahisi (Radiotelephony communication). Mbulavulo wa swavuhahisi ku kongomisiwa eka n'wangulano exikarhi ka mulawuri na muhahisi wa xihahampfhuka (Chen, 2016). Chen u pfumelelana na Golberg (1995) leswaku xikongomelo xa nsiyeto i ku boxa mhaka leyi tiviwaka hi muyingiseri hi ku komisa. Chen u hlamusela leswaku nsiyeto eka swavuhahisi wu na swipimelo. Nsiyeto wu fanele ku eneta swipimelo leswi faneleke ku twisiseka hi ku landza swileriso swa vuhahisi, naswona vahahisi va fanele ku swi twisisa (Lakoff, 1993). Chen u tiyisisa leswaku eka vuhahisi bya swihahampfhuka ku na nsiyeto wa xirhangelarito *to* lowu vangiweka hi nomboro *two* ya Xinghezi leyi vangeke nghozi hi Nyenyenyani 1990, eKualaLumpur Airport.

Chen u vika leswaku mulawuri u leterile muhahisi leswaku a ehla eka mpfhuka lowu a haha eka wona hi ku tirhisa marito *descend two four zero zero* (ehlela mbirhi mune tandza tandza). Hi ku twisisa ka muhahisi, leswi a swi vula leswaku: *Descend to four zero zero* (ehlela eka mune tandza tandza). Chen u kumile leswaku mhaka leyi yi vangile nghozi tanihileswi xihahampfhuka xi nga vuya xi tlumba nhlohlorhi ya ntshava. Chen u yisa emahlweni a tiyisisa leswaku mhangu leyi yi vangiwele hikwalaho ka ku fanana hi matwariselo ma *to* ya xirhangelarito na '*two*' ya nomboro.

Ku sukela kwalaho marito *descend to* eka vuhahisi a ma ha bohi, ku tirhisiwa '*descend*' loko ku lava ku leteriwa muhahisi ku enhlanyana eka mpfhuka lowu a nga eka wona (Chen, 1995). Chen u nyika xikombiso xa n'wangulano exikarhi ka mulawuri (C) na muhahisi (P) hi ndlela leyi landzelaka:

(72) P: *Beijing Tower, CCA102, approaching holding point runway 36R.*

C: *CCA102, clear to destination, flight planned route, follow D05, initial climb to 900m and maintain, squawk 4325.*

P: *Clear to destination, flight planned route, follow D05, initial climb to 900m and maintain, squawk 4325, CCA102.*

Hi xikombiso lexi, Chen u tiyisisa leswaku muhahisi a swi bohi a tirhisa xirhangelarito to ku hlaya leswi boxiweke hi mulawuri. Ematshan'wini yo va muhahisi a tlhela a hlaya marito *initial climb to 900 and maintain*, yena u te: *initial climb 900 and maintain*. Chen u kombisa leswaku nsiyeto wa muxaka lowu wu tolovelekile eka swa vuhahisi. Nsiyeto wa muxaka lowu wu endleka loko xirhangelarito to xi fanele ku landziwa hi tinomboro. Chen u boxa leswaku leswi endleriwa ku papalata xona ku va xirhangelarito xi twisiseka tanihi nomboro loko ku fanele ku tirhirhisiwa tin'wana tinomboro endzhaka xona.

Phillips na Parker (2014) va lavisisile hi tidyondzo leti kaneleke hi swiyimeri eka swivulwa swa nsiyeto. Phillips na Parker va kumile leswaku xiphemu lexi kumekaka xi kayivela eka xivulwa ku va ku ri lexi boxaka loko xivulwa xi helerile. Eka Xinghezi, ku na swikombiso swinharhu leswi nsiyeto wu tikombaka eka swona, leswi katsaka nsiyeto wa riendli, nsiyeto wa riviti, na nsiyeto wa xivulwana (Phillips na Parker, 2014). Xikombiso xa nsiyeto wa riendli lexi va xi nyikeke xi ri:

(73) *Chloe wouldn't like to climb a big rock face, but Zoe would* (Chloe a nga swi tsakeli ku tlula ribye lerikulu, kambe Zoe a nga).

Xikombiso xa nsiyeto wa riviti lexi va xi nyikeke xi ri:

(74) *Marvin really likes Beth's chocolate chip cookies, but he can't stand Judy's* (Marvin u tsakela swikhekhani swa chokoleti ya Berth, kambe a nge swi yimeli swa Judy).

Xikombiso xa nsiyeto wa xivulwana lexi va xi nyikaka xi ri:

(75) *Teresa is sure that Bob said something nice on her birthday, but she can't remember what* (Teresa u tshemba leswaku Bob u vurile swin'wana swa kahle hi siku ra ku velekiwa ka yena, kambe a nga swi tsundziki hi swihi).

Phillips na Parker va tiyisisa leswaku swikombiso leswinharhu swi yimela nsiyeto hikuva ku na swiphemu swa marito leswi nga ha vuyeleriki, kambe mongo wu tama wa ha twala. Va tlhela va boxa leswaku nsiyeto i sisiteme yo dyondza nhlamuselo yo twala eka xivulwa xo kayivela swiphemu. Swingaleswi, mixopoxopo yo tala ya nsiyeto eka Xinghezi yi komba leswi vavulavuri va kumaka hakona hungu eka xivulwa lexi

kayivelaka marito man'wana (Phillips na Parker, 2014). Ku yisa emahlweni, Phillips na Parker va boxa leswaku nsiyeto wu tirha hi anafora, tanihileswi wu tshembelaka eka xivulwanahosi ku kuma hungu ra xivulwananandza. Phillips na Parker va tlhela va hlamusela leswaku vuxaka bya nsiyeto na xivulwanahosi a hi swa ntumbuluko kambe swi ya hi xiyimo.

2.3.2. Nsiyeto eka Xinghezi xa Khoriya

Seong na Lee (2008) va kanela hi nsiyeto eka Xinghezi xa Khoriya (Korea English). Hikuya hi vona, swiyimo laha marito lama susiwaka eswivulweni kambe muhlamuseri wa mona a twisiseka swi tolovelekile ku va swi endleka eka Xinghezi xa Khoriya. Eka ririmi leri, ku tala ku va na swihoxo leswi endliwaka swa nsiyeto loko vavulavuri va ririmi leri va burisana (Seong na Lee, kkl). Ku na swiyimo leswi swihoxo leswi swi endlekaka eka swona eka mimburisano yo karhi. Seong na Lee va nyika swiyimo laha nsiyeto wu nga toloveleka ku va wu endleka eka swona.

Seong na Lee (2008) va boxa leswaku xiyimo xo sungula hilaha ku vaka ku susiwile nhlokomhaka na riendli exivulwanini kambe xivulwana xi tama xa ha twisiseka. Xk: (76) *Today hot* (Namuntlha hisa). Hi xikombiso lexi, Seong na Lee veri loko ku landziwa xivumbeko xa xivulwa lexi toloveriweke, a xi fanele xi ku: (77) *It was hot today/Today was hot* (A ku hisa namuntlha/Namuntlha a ku hisa).

Xiyimo xa vumbirhi hilaha xivulwana xi siyetaka nhlokomhaka na xiendliwa. Xk: (78) *Have to teach how to study* (Ndzi fanele ku dyondzisa kuri ku dyondziwa njhani). Hi xikombiso lexi, Seong na Lee (2008) va boxa leswaku loko xi ri na nhlokomhaka na xiendliwa a xi fanele xi ku: (79) *I have to teach someone how to study* (Ndzi fanele ku dyondzisa un'wana ku hlayiwa njhani).

Xiyimo xa vunharhu hilaha eka xivulwana ku susiwaka xiendliwa. Xk: (80) *I thanked for* (Ndzi khensile eka). Hikuya hi Seong na Lee (2008) xivulwana lexi kuri xi twisiseka eka munhu un'wana na un'wana a xi fanele xi ku: (81) *I thanked you for that* (Ndzi ku khensile eka sweswo).

Xiyimo xa vumune hilaha ku susiwaka nhlokomhaka ntsena. Xk: (82) *Know how to go* (Ndza swi tiva ku famba). Seong na Lee (2008) veri xikombiso lexi a xi fanele xi ku: (83) *I know how to go* (Ndza swi tiva kuri ku fambiwa njhani). Xikombiso xin'wana lexi

va xi nyikaka eka xiyimo lexi xi ri: (84) *In Korea have four seasons* (Ekhoriya ku na tinguva ta mune). Hikuya hi Seong na Lee, xivulwana lexi a xi fanele xi ku: (85) *In Korea, there are four seasons/Korea has four seasons/There are four seasons in Korea* (Ku na tinguva ta mune eKhoriya).

Xiyimo xa vuntlhanu hilaha nhlokomhaka yo yimela munhu yi siyetiwa exivulweni. Xk: (86) *Have to persevere until send a car* (Fanele ku kondzelela ku kondza rhumela movha). Seong na Lee va boxa leswaku xivulwa lexi hi vuxona a xi fanele xi ku: (87) *You have to persevere until I send you a car* (U fanele ku kondzelela ku kondza ndzi ku rhumela movha). Nsiyeto wu humelela hi ku siyeta xi/swiphemu.

2.3.3. Nsiyeto eka Xinghezi na Xiarabu

Ahmed na Khalaf (2019) va kanela hi swivumbeko swa nsiyeto wa swiphemu swa riendli eka Xinghezi na Xiarabu. Mhaka ya leswaku nsiyeto wu khumba ku papalata vuyelelo wa marito exivulweni va pfumelelana na yona, va tlhela va tatisa leswaku nsiyeto wu humelela eka tindzimi hinkwato ta misava. Ahmed na Khalaf va pfumela na leswaku swidyondzeki swa khale swi vile se swi tekela enhlokweni nkoka wa nsiyeto eka ririmi, naswona va lavisisile hi wona.

Ahmed na Khalaf (2019) va nyika ntlhanu wa swikongomelo swo tirhisa nsiyeto eka ririmi hi ndlela leyi landzelaka: ku papalata ku vuyelerisa swivumbeko leswi nga riki na nkoka kumbe leswi phirhaka ku swi katsa nakambe exivulweni, ku kavanyeta ntivombulavulo, ku hlayisa marito, ku fikelela nhlango na ku hunguta marito lama tikiselaka mbulavulo.

Ahmed na Khalaf (2019) va tlhela va boxa leswaku ku na swiphemu swo tirha na riendli leswi nsiyeto wu humelelaka na le ka swona. Ahmed na Khalaf va kanela hi tindlela leti nsiyeto wu humelelaka hatona eka swiphemu swa riendli exivulweni.

Ndlela yo sungula hi leyi va yi vulaka nsiyeto wa riendli embulavulweni. Xikombiso lexi va nga xi nyika xi ri: (88) *Is she eating? Yes, she is.* (U le ku dyeni? Ina, u le ...) Ahmed na Khalaf va boxa leswaku riendli leri tirhisiweke eka xivulwa xo sungula a ra ha tirhisiwangi eka xivulwa xa vumbirhi hikuva swi nga ha bohi.

Ndlela ya vumbirhi hi leyi Ahmed na Khalaf (2019) va nge i nsiyeto wa ripfunetariendli. Va nyika xikombiso hi ndlela leyi: (89) *Jack has played football and Tom (has played)*

tennis. (Jack u tlangile bolo ya milenge naswona Tom (u tlangile) thenisi.) Hi xikombiso lexi, Ahmed na Khalaf va kombisa leswaku xiphemu xo sungula xa riendli *has played* a swi bohi leswaku xi vuyelerisiwa eka xivulwana xa vumbirhi. Laha ku va ku susiwa riendli na ripfunetariendli (Ahmed na Khalaf).

Ndlela ya vunharhu leyi Ahmed na Khalaf (2019) va nga kana hi yona hi leyi va yi vulaka nsiyeto wa riendli na nhlokomhaka. Xk: (90) *John was the winner in 1971 and Bob (was the winner) in 1970*. (John a a ri muhluri hi 1971 naswona Bob (a ri muhluri) hi 1970.) Mhaka leyi Ahmed na Khalaf (va yi hlamuselaka eka xikombiso lexi hileswaku nhlokomhaka *the winner* (muhluri) a swi bohi leswaku yi vuyelerisiwa eka xivulwana xa vumbirhi tanihileswi tsarisiweke xiswona eka xikombiso xa vona.

Ahmed na Khalaf va tlhela va nyika ndlela ya vumune ya nsiyeto leswaku i ya riendli na xiendliwa. Va boxa leswaku eka xiyimo lexi riendli na xiendliwa swi nga siyetiwa eka xivulwa tanihi xiphemu xa riendli eka xivulwana xa vumbirhi. Xk: (91) *Mary will clean the room today and Jory (will clean the room) tomorrow*. (Mary u ta basisa kamara namuntlha naswona Jory (u ta basisa kamara) mundzuku). Mhaka leyi boxiwaka hi Ahmed na Khalaf eka maendlelo lama hileswaku xiphemu xa riendli lexi tirhaka na xiendliwa swa tsemiwa.

Ahmed na Khalaf (2019) va tlhela va boxa na leswaku ku na ku fanana na ku hambana exikarhi ka nsiyeto wa Xinghezi na wa Xiarabu. Va hlamusela hi tindzimi letimbirhi leswaku, xosungula, loko ko vuyelerisiwa xiphemu xin'we kambirhi exivulwanini xi ta vevuka. Xavumbirhi, hileswaku nsiyeto a wu endli leswaku swivulwana swi nga twisiseki. Xavunharhu, hileswaku nsiyeto wu vuyelerisa hungu leri wu ri boxeke eka xivulwana xosungula hambi ri nga boxiwi eka xivulwana xa vumbirhi. Xavumune, hileswaku eka Xinghezi mhaka leyi boxiwaka eka xivulwana xo sungula yi andlariwa nakambe hi riendli. Xohetelela, hileswaku eka Xinghezi marito mo fana na *do, will, too* ma swi kota ku hetisa xivulwana xa vumbirhi hambi marito lama tirhisiweke eka lexo sungula ma nga ha vuyeleli kumbe ku katsiwa eka lexi nga na marito lama.

2.3.4. Nsiyeto eka Xijapani

Hinds (1982) u kana hi tinxaka to hambana ta nsiyeto eka Xijapani hi ku landza swiyimo swo hambana exivulweni. Hinds u hlamusela nsiyeto tanihi xiyimo laha exivulweni swiphemu swin'wana swi nyamalalaka erivaleni. Swiphemu leswi

nyamalalaka hi leswi nyikaka nhlamuselo ya nkoka eka xivulwa hi xikongomelo xo karhi (Hinds, 1982). Xk: (92) *Kuruma-ga aru / Car exits* (Movha wa hundza). Hi xikombiso xa (93), Hinds u boxa leswaku muvuri wa xivulwa u va a ri karhi a twisiseka leswaku u vula yini hi ku landza xivulwa hi xoxe. Hinds u hlamusela leswaku nsiyeto wu humelela laha muvulavuri a twisisaka leswaku mubyeriwa u ta swi kota ku vuyelerisa marito lama siyetiweke exivulweni hambi muvuri a nga ha swi vulangi nakambe. Hinds u tlhela a ku nsiyeto wu ya hi vundzeni kumbe hungu leri ku vulavuriwaka hi rona.

Hinds (1982) u kana hi tinxaka to hambana ta nsiyeto leti katsaka: nsiyeto wa riendli (verbal/gapping), nsiyeto wa riviti (nominal) na nsiyeto wa swiphemu swa swivulwa (particles). Hinds u boxa leswaku nsiyeto lowu nga toloveleka ngopfu eka Xijapani hi lowu vuriwaka nsiyeto wa riendli. Hinds u tiyisisa leswaku eka nsiyeto wa riendli, riendli ra susiwa eka xivulwana xa vumbirhi. Xk: (94) *Watashi-wa sakana-a, Yoshiko-wa gohan-o tabeta / I ate fish and Yoshiko ø rice*. (Ndzi dyile nhlampfi na Yoshiko ø rhayisi). Eka xikombiso lexi riendli leri siyetiweke i *taberu* (dya) eka xivulwana xo sungula xa Xijapani, kambe ri tlhela ri vuriwa eka xivulwana xa vumbirhi. Hinds u xaxameta maendli lama nga toloveleka ku susiwa eka Xijapani leswaku i: *suru* (ku endla), *da* (ku va), *aru* na *iru* (famba). Hinds (1982) u tlhela a kana hi nsiyeto wa riviti. Hi rixaka leri, Hinds u boxa leswaku ku na swiyimo swinharhu leswi ri tirhaka hi swona eswivulweni. Hinds u nyika swiyimo swa kona hi ndlela leyi landzekaka.

Xiyimo xo sungula, hilaha nsiyeto wu tikombaka loko xivulwana xa riviti xi kongomisiwa exivulweni lexi nga na *rashi* (ku fana), laha swi kongomaka munhu wa vunharhu, kumbe eka xivulwa xa *tsumori da* (kunguhata ku), leswi kongomaka munhu wo sungula tanihi nhlokomhaka.

Eka xiyimo xa vumbirhi, hilaha nsiyeto wu humelelaka loko riendli ri komba ku xixima. Riendli ro fana na *irassharu* (ku famba/vuya kumbe ku tshika) ri koxa leswaku nhlokomhaka ku va munhu un'wana handle ka muvulavuri.

Xiyimo xa vunharhu, xi komba leswaku nsiyeto wu nga humelela loko xivulwana xa riviti leri susiweke xi kongomisa eka hungu ra ndzimana. Hinds u hlamusela leswaku loko hungu ri cinca ku tumbuluka xivulwana xa riviti xintshwa, naswona endzhaku ka sweswo riviti ri nga ha tlhela ri susiwa nakambe exivulweni lexi landzelaka.

Rixaka rin'wana ra nsiyeto leri Hinds (2008) a kaneleke na hi rona ri vuriwa nsiyeto wa swiphemu. Hinds u boxa leswaku ku na tinxaka tinharhu ta nsiyeto wa swiphemu: pureyimara (primary), sekondari (secondary) na wo nhloko-hatiwa (topicalized). Swiphemu swa nsiyeto wa pureyimara eka Xijapani swi katsa: *ga*, *o* na *ni*; kasi swiphemu swa sekondari swi katsa: *kara*, *de*, *made* na *ni*; loko swo nhloko-hatiwa ku va *wa* na *mo*. Hinds u boxa leswaku tinxaka hinkwato ta swiphemu ti nga siyetiwa, kambe tin'wana ti siyetiwa ku tlula tin'wana. Hinds u komba leswaku wa yi siyetiwa hi ku olova exivulweni kambe *mo* a yi olovangi hikuva yi na tinhlamuselo tin'wani leti nga oloviki ku twiwa hi muyingiseri loko ti siyetiwile.

Vollan (2016) yena u kanela hi nsiyeto wa nhloko-haka ya riviti eka Xijapani. Vollan u boxa leswaku rito nsiyeto ri tumbuluka eka Xigiriki, leswi vulaka ku siya. Vollan u pfumela leswaku ku na tinxaka ta nsiyeto wa vulongoloxamarito leti ku nga: nsiyeto wa xivulwahava xa riendli na nsiyeto wa xivulwahava xa nhloko-haka. Vollan u tiyisisa leswaku nsiyeto wa xivulwahava xa riendli wu khumba ku siyeta riendli leswaku ri nga vuyeleli (Swam, 1981; Hameed, 2008).

Xikombiso lexi Vollan a xi nyikaka xi ri: (95) *John can play the guitar, and Marry can too*. (John a nga tlanga nkatara, Mary na yena a nga). Hi xikombiso lexi, Vollan u hlamusela leswaku swi papalatiwile ku vula riendli *tlanga* kambirhi tanihileswi riendli leri ri nga ha riki na nkoka ku ri vula kambirhi ku hundzisa hungu hi ndlela yo fana na ya xivulwana xo sungula (Swam, 1981). Vollan u ri loko xivulwa lexi a xi fanele ku tsariwa handle ka nsiyeto, a xi fanele xi te John a nga tlanga nkatara, na Mary a nga tlanga nkatara.

Vollan u boxa leswaku nsiyeto wa xivulwahava xa nhloko-haka wu tolovelekile eka Xijapani, kambe a wu olovi ku wu twisisa loko u ri mudyondzi wa Xijapani tanihileswi wu khumbaka ku susa nhloko-haka, xiendliwa, na swin'wana exivulweni. Xk: (96) *Kinō aisukurīmu katta yo ((I) bought ice cream yesterday)* ((Ndzi) xavile ayisikhirimu tolo). Vollan u ri hambu nhloko-haka tanihi munhu wo sungula yi siyetiwile, hungu ri tama ra ha twala eka loyi a yingiselaka leswaku muxavi wa ayisikhirimu u ri yini hikwalaho ka vundzeni bya hungu.

Vollan u yisa emahlweni a boxa na leswaku ku siyetiwa ka tiagumente leti hakanyingi ku nga masivi, swi endla leswaku Xijapani xi tlawahatiwa eka tindzimi leti vuriwaka *Pro-drop languages*. Leti i tindzimi leti siyetaka masivi eka swivulwa swa tona

naswona a ti boheki ku va na tinhlokomhaka (Swam, 1981; Brown na Miller, 2013; Vollan, 2016). Xk: (97) *Watashi-ni-wa-ane-ga ite, ø Tōkyō-de shigoto-o shiteimasu (I have an older sister, and (she) is working in Tokyo)* (Ndzi na sesi lonkulu, naswona (u) tirha eTokyo). Mhaka leyi kombisiwaka hi Vollan hileswaku eka Xijapani masivi a ma vuyerisiwi exivulweni.

Vollan u tlhela a boxa leswaku eka Xijapani hungukulu ra xivulwa hi rona leri ku vulavuriwaka hi rona, naswona leswi boxiwaka hileswi andlariwaka hi hungukulu leswi a nge i *topic-prominent* (Brown na Miller, 2013). Xk: (98) *Zō-wa hana-ga nagai desu (When it comes to elephants, their noses are long)* (Loko swi ta eka tindlopfu, tinhompfu ta tona i tikulu). Vollan u kombisa leswaku ku na hungukulu na nhlokomhaka eka xikombiso lexi. Hungukulu laha i *ndlopfu* leyi ku vulavuriwaka hi yona, kasi mhaka leyi andlariwaka hi hungukulu hileswaku *tinhompfu ta tona i tikulu*. Vollan u ri tindzimi to fana na Xijapani, swiphemu swa vulongoloxamarito swa swivulwa swa tona i nhlokomhaka na riendli/rihlawuri.

Vollan u boxa leswaku Xijapani xa swi kota ku tirhisa hungukulu na nhlokomhaka exivulweni xin'we. Xk: (99) *Haru-wa hana-ga kirei desu (When it comes to spring, the flowers are beautiful)* (Loko swi ta ka ximun'wana, swiluva swi sasekile). Eka xikombiso lexi, Vollan u komba leswaku *Ximun'wana* hi xona mhakakulu ya xivulwa, kasi nhlokomhaka i *swiluva*. Nchumu wun'wana na wun'wana lowu taka endzhaka mhakakulu hileswi andlariwaka mayelana nhlokomhaka (Vollan, 2016).

Vollan u yisa mahlweni a boxa leswaku eka Xijapani ku na riviti rin'we ra hungukulu eka xivulwa, naswona ku hava swipimelo swa leswaku ku nga tirha agumente muni tanihi hungukulu. Xk: (100) *Watashi-wa kinō Tōkyō-ni ikimashita (I went to Tokyo yesterday)* (Ndzi yile Tokyo tolo). Hi xikombiso lexi, Vollan u kombisa leswaku eka Xijapani tinhlokomhaka ti tikomba hi wa leyi ku nga mfungho wa hungukulu ematshan'weni ya *ga* leyi ku nga mfungho wa nhlokomhaka. Vollan u ri wa eka tinhlokomhaka ta maviti yi nyika tinhlamuselo na mitirho yo hambana ku ngetelela ntirho eka hungukulu.

Loko Vollan a yisa emahlweni u boxa na leswaku Xijapani xi tirhisa ngopfu swiphemu (particles) leswi ku nga swinembeletwana (suffixes) kumbe swiritwana (shortwords) leswi landzelaka riviti, naswona leswi nyikaka tinhlamuselo to hambana. Hikuya hi

Vollan, wa yi tirhisiwa loko u lava ku tshikilela leswi landzelaka nhlokomhaka, naswona leswi taka endzhaku ka wa, swi tekiwa ku ri hungu rintshwa.

Loko ko va na ti wa to tlula yin'we exivulweni, leyo sungula yi tekiwa ku ri yona yo fungha hungukulu (topic marker), kasi ya vumbirhi kumbe ku tlula hi leto nyika hungu ro hambana na leyo sungula (Vollan, 2016; Makino na Tsutsui, 2006). Xk: (101) *Boku-wa kyō-wa tenisu-wa shinai* (*I won't play tennis today*) (A ndzi nge tlangi thenisi namuntlha). Vollan u kombisa leswaku munhu loyi a vulavulaka eka xikombiso xa (102) u ri a nge tlangi thenisi *namuntlha*, kambe a nga ha tlanga swin'wani, kumbe a ya tlanga thenisi siku rin'wana ku nga ri lera *namuntlha* (Makino na Tsutsui, 2006).

Vollan u tlhela a boxa leswaku wa ya tlhela yi tirha ku komba nandzulo. Xk: (103) *Watashi-wa kinō-wa Boston-e ikanakatta* (*I didn't go to Boston yesterday*) (A ndzi yangi eBoston tolo). Vollan u ri xikombiso lexi xo vula leswaku muvulavuri a nga yangi eBoston hi xamatolo, kambe swa endleka a nga va a yile hi siku rin'wani.

Vollan u hlamusela leswaku wa yi tirhisiwa ku fungha hungu leri muvulavuri a ehleketaka leswaku ri twisisiwa hi muyingiseri. Loko hungu ro ka ri nga twisisiwi hi muyingiseri wa rona, nhlokomhaka yi fungiwa hi *ga* (Vollan, 2016; Makino na Tsutsui, 2006). Swk: (104) *Mukashi mujashi, hitori-no ojisan-ga sundeimashita* (*Once upon a time there lived an old man*) (Khale ka khaleni, ku vile na mukhalabye); (105) *Ojisan-wa totemo binbō deshita* (*The old man was very poor*) (Mukhalabye a a hluphekile swinene).

Eka xikombiso xa (105), Vollan u hlamusela leswaku mukhalabye u tivisiwa eka xitori na xiphemu *ga* hikuva a nga se tiviwa hi muyingiseri, kambe loko a ta va a tivisiwile ku fana na le ka (104), u tirhiseriwa mfungho wa *ga*. Ku hambana loku nga kona exikarhi ka *ga* na wa hileswaku mhaka leyi boxiwaka emahlweni ka *ga* ya tshikileriwa naswona yi boxa hungu rintshwa, kasi eka *ga* ku tshikileriwa leyi boxiwaka endzhaku ka wa (Vollan, 2016; Makino na Tsutsui, 2006).

Vollan u kanela na hi *Anaphora* (Anafora) eka Xijapani. Vollan u nyika hlamuselo ya Anafora leswaku i nsiyeto lowu tirhisaka masivi eka xivulwa xa vumbirhi ku siva nhlokomhaka ya xivulwa xosungula. Vollan u boxa leswaku ku na tinxaka to hambana ta Anafora, leti katsaka: nsiyeto wa maviti lama siviwaka mo landzela (pronominal anaphora), nsiyeto wa maendli lama siviwaka mo landzela (pro-verb anaphora),

nsiyeto wa xivulwa lexi siviwaka xo landzela (pro-sentence anaphora); na khatafora (Cataphora). Vollan u boxa leswaku tinxaka letinharhu ta fana loko swi ta eka ku rito kumbe xiphemu xa xivulwa i risivi.

Mayelana na nsiyeto wa riviti leri siviwaka ro landzela (pronominal), Vollan u hlamusela leswaku hilaha riviti ra nhlokomhaka eka xivulwana xo sungula ri siviwaka hi risivi eka xivulwana xa vumbirhi. Xk: (106) *Jane got herself a new dog and it is very cute* (Jane u tikumerile mbyana yintswa naswona yi kahle). Hi xikombiso lexi, Vollan u komba leswaku riviti *dog* eka xivulwana xosungula ri siviwile hi risivi 'it' eka xivulwana xa vumbirhi ku papalata ku vuyelelo wa rito 'dog.'

Loko swi ta eka nsiyeto wa riendli leri siviwaka ro landzela (pro-verb), Vollan u wu hlamusela leswaku wu khumba ku siviwa ka riendli ra xivulwana xo sungula hi risivi eka xivulwana xa vumbirhi. Xk: (107) *My cat chased the mouse, and the neighbour's cat did too* (Ximanga xanga xi hlongorisile nkondlo, na ximanga xa makhelwana xi *endlile* tano naxona). Mhaka leyi boxiwaka eka xikombiso lexi i ku siviwa ka riendli *chased* ra xivulwana xo sungula hi ripfunetariendli *did* eka xivulwana xa vumbirhi.

Nsiyeto wa xivulwa lexi siviwaka xo landzela (pro-sentence) wona wu kongomisa eka ku siviwa ka xivulwahava xa xivulwanahosi xo sungula hi risivi ro karhi eka xivulwananandza xa vumbirhi (Vollan, 2016). Xk: (108) *My cat killed a mouse, which makes me sad* (Ximanga xa mina xi dlayile nkondlo, *leswi* endlaka ndzi tsana). Vollan u ri nsivo lowu nga endlwa eka xivulwa lexi wu hunguta na ku leha ka xona. Hikuya hi Vollan, xivulwa lexi a xi fanele xi te: *My cat killed a mouse, and my cat having killed a mouse makes me sad* (Ximanga xa mina xi dlayile nkondlo, naswona *ku va ximanga xa mina xi dlayile nkondlo* swi endla ndzi khunguvanyeka). Mhaka leyi endlekaka eka rixaka leri i ku susiwa ka xivulwahava hinkwaxo xi siviwa hi risivi (Vollan, 2016).

Vollan u tlhela a boxa leswaku ku na rixaka rin'wana na Anafora leri vuriwaka khatafora (Cataphora); leri tivekaka tanihi xikongomiso xa le mahlweni (forward reference). Vollan u ri leri i muxaka wa Anafora yo tlhelela endzhaku laha eka yona risivi ra xivulwana xo sungula ri yimelaka xiphemu xo karhi eka xivulwana xa vumbirhi. Xk: (109) *When he got home, John had an ice cold beer* (Loko a fika ekaya, John u vile na biya yo titimela). Hi xikombiso lexi, Vollan u hlamusela leswaku risivi *he* ri yimela xikongomisiwa xa le mahlweni loko xivulwa xa ha hlayiwa.

Ku yisa emahlweni, Vollan (2016) u paluxa na leswaku Xijapani xi hava ku cinca ka riendli eka munhu kumbe nhlayo, kambe xi va na ku cinca ka nkarhi, tlhelo, hlayelo na nandzulo. Maendli ma Xijapani ma hlamuseriwa ku va ma ri na vuxokoxoko byo tala ku tlula dyondzo ya vulongoloxamarito (Vollan, 2016). Vollan u boxa leswaku ku na milawu na swivangelo leswi lawulaka nsiyeto wa nhlokomhaka na ku pfumaleka ka yona eka Xijapani hi ndlela leyi landzelaka:

- ❖ Loko nhlokomhaka ya xivulwa xa ndzeriso ku ri munhu wo sungula, yi nga ha siyetiwa.
- ❖ A swi tolovekangi leswaku munhu wa vumbirhi na wa vunharhu na michumu leyi nga hanyeki yi siyetiwa loko ku landzeleriwa nxaxameto ku suka eka munhu wo sungula tanihi nhlokomhaka.
- ❖ Loko xivulwana xa riviti xi tirhisiwa eka swivulwa swo sungula, ku nga va hungukulu, nhlokomhaka, kumbe xiendliwa xo kongoma loko swi vonaka kusuka eka ndzimana, swi nga ha va na nsiyeto eka swivulwa leswi landzelaka.
- ❖ Hikuva swiphemu *ga*, swo kaneta *wa*, mfungho wa hungukulu *wa* na *mo* swi tala ku va swi hundzisa hungu rintshwa, tinhlokomhaka leti tirhaka na swiphemu leswi a ti susiwi.
- ❖ Riendlikulu ra xivulwa ri tala ku tirhisa mahungu mo khorwisa hi nhlokomhaka na/kumbe xiendliwa, naswona eka switsanana swi nga pfuna hi ku komba tiagumente.

Vollan u tiyisisa leswaku leyi i milawu na swivangelo leswi lawulaka nsiyeto wa nhlokomhaka na ku pfumaleka ka yona eka Xijapani.

2.4. Vuxaka bya leswi lavisisiweke na ndzavisiso lowu

Milavisiso leyi lavisisiweke hi swidyondzeki swin'wana na leswi ndzavisiso lowu wu languteke swona byi na nkoka hikuva byi endlile leswaku hi kota ku tiva loko nsiyeto wu humelela eka Xitsonga, xikan'we no tiva swin'wana hi nsiyeto kusuka eka milavisiso yin'wana, kambe swi nga katsiwangiki eka dyondzo leyi. Timhaka ta nsiyeto leti fambelaneke na ndzavisiso lowu ti kamberiwile. Mahungu man'wana lama lavisisiweke naswona lama tlheleke ma xopaxopiwa eka ndzima leyi, kambe ku ri lama nga katsiwangiki eka ndzavisiso lowu, a ma vangi na xiave xo hlela ndzavisiso. Ku xopela mahungu lama lavisisiweke eka nkarhi lowu nga hundza swi endlile leswaku

swi koteka ku yelanisa mahungu ma nkoka lama fambelanaka swinene na leswi ndzivisiso lowu wu kongomaneke no kambela swona.

2.5. **Nkatsakanyo wa milavisiso leyi lavisisiweke**

Eka ndzima ya mbirhi ku xopaxopiwile milavisiso yo hambanahambana ya nsiyeto kusuka eka tindzimi to hambana. Matsalwa hinkwawo ma pfumelelana na leswaku nsiyeto i xiphemu xa ririmi lexi eka xona mbulavulo wu humelelaka hi ku siya swin'wana swa swiphemu. Nsiyeto wa humelela eka xivulwana xa riviti, xivulwana riendli na xivulwana hi xoxe. Milavisiso yi komba leswaku mongo wa xivulwa wu kumeka wu nga lahleki eka vavulavuri hambiloko swiphemu swin'wana swa xivulwa swi siyetiwa eka xivulwa. Xikongomelo xo xopela matsalwa lama tirhisiweke eka dyondzo leyi i ku valanga leswi kamberiweke hi swidyondzeki swin'wana, ku ta swi kambisisa loko swin'wana swa swona swi humelela eka ndzavisiso lowu hi ku tirhisa mahungu lama hlengeletweke. Milavisiso leyi xoperiweke yi langutile nsiyeto wa riviti na swiphemu swa rona, nsiyeto wa riendli na swiphemu swa rona, nsiyeto wa swivulwana na swivulwahava eka swivulwa. Timhaka leti nga langutiwa eka ntirho lowu, ku nga leti fambelanaka swinene na leti kumekaka eka mitirho yin'wana ti katsa: nsiyeto wa riviti eka xivulwa/xivulwana, nsiyeto wa riendli kumbe swivulwahava swa riendli, na nsiyeto wa xivulwana. Hinkwaswo leswi kamberiwaka swi kongomisa eka tinhlamuselo na vulongoloxamarito swa nsiyeto. Leswi hlohloleleke ku languta ngopfu nsiyeto wa tinxaka leti boxiweke ta nsiyeto eka swiyenge leswi boxiwaka i ku lava ku fambelanisa nhlokomhaka na xikongomelo swa dyondzo leyi, na leswi nga kona eka matsalwa man'wana hi ku landza tindzimi to hambana ta misava. Timhaka leti kaneriweke eka milavisiso leyi nga laha henhla, kambe ti nga katsiwangiki eka dyondzo leyi ti katsa: nsiyeto wa atikili tanihi rito ro rhangela rito rin'wana, nsiyeto wa tinhlamulo ta swivutiso swa ina kumbe e-e, nsiyeto wa swivutiso swa *wh-* eka Xinghezi, na nsiyeto wa riendli *be* eka Xinghezi. Mhaka leyi endleke leswaku nsiyeto wa tiatikili wu nga langutiwi hileswaku eka Xitsonga ku hava marito ma muxaka lowu. Tidyondzo hinkwato leti langutiweke mayelana na nsiyeto ti tiyisisa leswaku nsiyeto wa marito wa humelela eka tindzimi tin'wana ta misava, swi nga leswi swi fanerile leswaku na le ka Xitsonga wu lavisisiwa loko wu humelela hi ku kongomisa eka tinhlamuselo na vulongoloxamarito eka xivulwa.

NDZIMA YA 3

MAENDLELO, MICHUMU LEYI LAVISISIWAKA NA THYORI SWA NDZAVISISO

3.1. Manghenelo

Ndzima leyi yi kongomanile na ndlela leyi ndzavisiso lowu wu nga vumbekisa xiswona, ku katsa ni maendlelo lama tirhisiweke ku hlamula swivutiso swa wona. Ndzima leyi yi tlhela yi kombisa na michumu leyi lavisisiweke ku fikelela leswi kumiweke eka ndzavisiso. Thiyori leyi tirhisiweke ku fambelanisa dyondzo leyi yi kombisiwile no hlamuseriwa, naswona nkoka wa yona eka dyondzo leyi wu andlariwile. Ku tlhela ku hlamuseriwa tinxaka to hambana ta mavonelo na dizayini swa ndzavisiso. Ndzima ya nharhu yi vumbiwile hi swiyenge swa khume leswi longoloxiweke laha hansi kusuka eka 3.1. kufika eka 3.10. Timhaka hinkwato leti khumbaka maendlelo na xivumbeko xa ndzavisiso ti andlariwile, naswona hinkwato ta katsakanyiwa eka xiyenge xa 3.10.

3.2. Maendlelo ya ndzavisiso

Maendlelo ya ndzavisiso ya hlamuseriwa tanihi swiphiqo swo karhi leswi lavaka ku ahluriwa hi ku tirhisa tindlela na maendlelo mo karhi (Takavoli, 2012: 548). Maendlelo ma ndzavisiso ma kongomanile na ku lavisisa muxaka wa xiphiqo xo karhi lexi ringaneleke ku lavisisiwa na ku kuma tindlela to ahlula xiphiqo xa kona. Kothari (2004:8) u vona maendlelo ma ndzavisiso tanihi ndlela yo ahlula xiphiqo hi ku ringanela. Xiyenge xin'wana xa nkoka lexi welaka eka maendlelo i muxaka wa mahungu lama faneleke ku hlengeletwa eka ndzavisiso wo karhi. Mahungu ma ndzavisiso ma nga aviwa hi swiyenge swimbirhi, ku nga mahungu ma purayimari (mahungulamosungula) na mahungu ma sekondari (mahungu ma vumbirhi). Kabir (2016) u hlamusela leswaku mahungu ma purayimari i mahungu lama hlengeletweke kusuka eka ntokoto lowu muhlengeleti a nga va na wona hi yexe, naswona mahungu ma kona ma va lama nga si kandziyisiwaka na ku hangalasiwa. U kombisa swihlovo swo hambanahambana swa mahungu ma purayimari, lama katsaka lama landzelaka: swipirimente, tisavheyi, mapapila ma swivutiso, tiinthavhiyu, mixiyaxiyo, n.sw.

Kasi mahungu ma sekondari ku kongomisiwa eka muxaka wa mahungu lama nga hlengeletwangiki hi mulavisisi, kambe hi un'wana handle ka mutirhisi (Sileyew, 2019). Muxaka lowu wa mahungu wu katsa mahungu lama nga tshama ma hlengeletwa eka

nkharhi lowu nga hundza lama lavaka ku tirhisiwa nakambe eka ndzavisiso leswaku ma hlamula swivutiso swintshwa (Martins, Serra, na Cunha, 2018). Kabir u seketela mhaka leyi loko a ku mahungu ma sekondari ku kongomisiwa eka mahungu lama nga hlengeletwa kusuka eka xihlovo lexi nga hangalasiwa hi xivumbeko xo karhi, naswona mahungu mo tano ma hlengeletwa hi un'wana hikokwalaho ka xikongomelo xo karhi. Kabir u kombisa leswaku swihlovo swa mahungu ma sekondari swi katsa leswi landzelaka: tibuku, tirhekhodo, matimu ma mutsari, maphephahungu, tinhlayo ta vanhu leti hangalasiweke kumbe mahungu mo karhi ma tinhlayonhlayo, vuhlayiselo bya mahungu, tiatikili ta le ka inthanete, tiatikili ta milavisiso na vuhlayiselomahungu. Maendlelo lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu hi lamo tirhisa mahungu ma sekondari hikuva mahungu lama xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu hi lama humaka eka matsalwa ma swirungulwala leswi kandziyisiweke.

3.3. Pharadayimi ya ndzavisiso

Rehman na Alharthi (2016) va hlamusela pharadayimi tanihi mikhuva leyi fambelanaka na ku tshemba ko karhi ka munhu xikan'we na xiletelo mayelana na thiyori ni mavonelo ma yona. Saunders, Lewis na Thornhill (2019) va seketela mhaka leyi loko va ku pharadayimi yi kongomisa eka ntlawa wa mavonelo ma masungulo, naswona lama talaka ku ka ma nga tekeriwi ngopfu enhlokweni, lama talaka ku va tshaku ra rimba ro karhi, matirhiselo ma thiyori na tindlela ta matirhelo leswi ntlawa wo karhi wu tirhisaka xiswona. Hi ku landza leswi boxiweke laha henhla mayelana na nhlamuselo ya pharadayimi, Saunders, Lewis na Thornhill (kkl) va hlamusela vonelo ra vutomi eka swa ndzavisiso tanihi swilo leswi khumbaka ku tshemba ko karhi na mavonelo mo karhi mayelana na ku hluvukisiwa ka vutivi. Va tlhela va kombisa leswaku mavonelo ma vutomi eka swa ndzavisiso lama nga na ntikelo hilama ma simekiwaka ehenhla ka maendlelo, qhingha ra ndzavisiso, tindlela na maendlelo ma ku hlengeleta na ku hlela mahungu ma ndzavisiso leswi hlawuriwaka hi mulavisisi. Saunders, Lewis na Thornhill va boxa tinxaka leti landzelaka ta ntlhanu ta mavonelo ma swa vutomi eka ndzavisiso: Vonelo ro hetiseka (Positivism), Vonelo ro hlela (Critical realism), Vonelo ro hlamusela (Interpretivism), Vonelo ro landzela ra ximanguvalawa (Postmodernism) na Vonelo ra ntiyiso (Pragmatism). Rehman na Alharthi (2016) vona va khumba ntsena tinxaka tinharhu ta mavonele ma vutomi eka ndzavisiso eka leti andlariweke hi Saunders, Lewis na Thornhill laha henhla.

Saunders, Lewis na Thornhill (2019) va hlamusela leswaku hambileswi mavonelo ma swa vutomi eka ndzavisiso ma nga vonakaka ma nga ri nchumu wa nkoka eka ndzavisiso, kambe vatumbuluxi na valandzeri va mavonelo lama va vona ma ri na xiave xikulu tanihiloko ma pfuna ku ba ndzilekano exikarhi ka tindlela leti vanhu va vonaka swilo hakona, leswi vaka na xiave lexikulu eka ku letela ndzavisiso lowu wu vaka wu endliwa. Yin'wana na yin'wana ya tipharadayimi leti boxiweke laha henhla ya kaneriwa laha hansi.

3.3.1. Pharadayimi yo hetiseka

Saunders, Lewis na Thornhill (2019) va hlamusela vonelo ro hetiseka tanihi leri khumbaka timhaka ta ku tirhana na mitiyiso ya swa mahanyelo leyi xiyekaka/khomekaka ku humelerisa mavonelo lama tekiwaka tanihi milawu. Mavonelo lama hilama ku tshembiwaka leswaku ma tumbuluxa vutivi lebyi hetisekeke lebyi nga kanakaniseki, naswona lebyi fambelanaka na mavonelo mo karhi ma vutomi ma vativi va sayense ya ntumbuluko. Vonelo ro hetiseka ri tumbuluka eka mitirho ya Francis Bacon, Augustine Comte na ntlawa wa tifikosofasi na vativi va sayense ya ntumbuluko va le masungulweni ma malembexidzana ma makumembirhi lava a va tiveka tanihi swidyondzekinkulu swa Vienna (Saunders, Lewis na Thornhill, 2019, Rehman na Alharthi, 2016). Hi ku landza vonelo ro hetiseka, ku tshembiwa leswaku leswi u vonaka swona hi swona leswi u tlhelaka u kuma swona. Rehman na Alharthi (2016) va seketela leswi boxiweke laha henhla hi ku hlamusela leswaku vonelo ro hetiseka ri lwela ku endla leswaku mahanyelo ma vanhu ma fambelana na ntumbuluko. Vonelo leri ri kombisa leswaku eka ntumbuluko ku na vuxaka bya xivangelombuyelo exikarhi ka michumu leswi nga kotekaka ku bvumba hi ku hetiseka na leswaku vuxaka byo tano bya humelela na le ka mahanyelo ma vanhu. Valandzeri va vonelo leri va tshemba leswaku ntiyiso a wu landzi mbangu wo karhi. Vonelo leri a ri tirhisiwi eka ndzavisiso lowu tanihiloko ri voyamela ngopfu eka swa tidyondzo ta sayense ya ntumbuluko, kasi ndzavisiso lowu wona wu wela eka swa tisayense ta mahanyelo ma vanhu.

3.3.2. Pharadayimi yo hlamusela

Vonelo ro hlamusela ri tshemba leswaku vanhu va hambanile na swilo swa ntumbuluko hikuva vanhu va swi kota ku tumbuluxa tinhlamuselo leti dyondziwaka hi

vona (Saunders, Lewis na Thornhill, 2019). Hi marito man'wana, swidyondzeki swa vonelo ro hlamusela va kholwa leswaku vanhu na swa mahanyelo ma vanhu swi nge dyondziwi hi ndlela yo fana na le ka swilo swa ntumbuluko. Hi marito man'wana va vona leswaku milavisiso ya swa mahanyelo ma vanhu yi fanele ku endliwa hi ndlela yo hambana na milavisiso ya swa sayense ya ntumbuluko. Xikongomelo xa ndzavisiso wo hlamusela i ku tumbuluxa mahlamuselelo na matwisiselo mantshwa, mo fuwa ma swa mahanyelo na mivangu ya swona. Rehman na Alharthi (2016) va seketela mavonelo lama boxiweke hi swidyondzeki leswi nga laha henhla loko va ku xikongomelo xa ndzavisiso wo hlamusela a hi ku kuma mitiyiso na vutivi leswi paluxaka swihlawulekisi swo fana eka misava hinkwayo, kumbe leswi nga fambelaniki na mbango wo karhi, kumbe leswi nga riki na ntikelo wo karhi, kambe ku ringeta ku twisisa tinhlamuselo ta vanhu mayelana na swilo swa vutomi leswi va hlanganaka na ku khumbana na swona evuton'wini. Ndzavisiso lowu wu tirhisa pharadayimi leyi na mahungu lama nga tirhisiwa ma hlamuseriwile kusuka eka matsalwa mo hambana.

3.3.3. Pharadayimi yo hlela

Hikuya hi Saunders, Lewis na Thornhill (2019), vonelo ro hlela ri khumbana na leswi hi swi vonaka na ku swi tokota hi ku landza swiyimo swa ntumbuluko leswi letelaka swilo leswi humelelaka. Hi ku seketela mhaka leyi, Rehman na Alharthi (2016) va hlamusela leswaku vonelo ro hlela ri tshemba leswaku ntiyiso wu kona, kambe ntiyiso walowo wu va wu lawuriwa hi swilo swo fana ni swa ndhavuko, swa tipolitiki, swa rixaka ra vanhu, swa rimbewu, na swa vukhongerile leswi swi humelelaka na ku tirhisana swin'we ku vumba xiyimo xa mahanyelo. Eka mavonelo lama ku tshembiwa leswaku a swi koteki leswaku nchumu lowu lavisisiwaka wu nga khumbeki hi xiyimo xa mulavisisi mayelana na leswi hlamuseriweke laha henhla. Endlelo leri na rona a ri tirhisiwangi eka ndzavisiso lowu.

3.3.4. Pharadayimi ya ku landzela ya ximanguvalawa

Saunders, Lewis na Thornhill (2019) va hlamusela vonelo ra ku landzela ra ximanguvalawa tanihi pharadayimi leyi tshikilelaka xiave xa ririmi na matimba ma vuxaka, hi ku lava ku tlhontlha tindlela leti nga kona to amukeleka ta maehleketelelo na ku humesa rito mayelana na mavonelo man'wana lama kandziyeriwaka. Nkoka wa ririmi wu tekeriwa ngopfu eka mavonelo lama. Ku tshembiwa leswaku mhaka yin'wana

na yin'wana leyi twisisekaka i ya xinkarhana, naswona yi hava masungulo na ku yi nga kota ku humelerisiwa hi ririmi ra hina xikan'we na swiyenge na mitlawwa ya rona. Kambe va tlhela va kombisa leswaku na rona ririmi hi roxe ri va ri nga hetisekangi hikuva hi mikarhi hinkwayo ri kandziyela, tshikilela na ku ka ri nga katsi swiyenge leswi ri talaka ku vula leswaku ra swi hlamusela hi ku va ri karhi ri langutisa na ku tshikilela ngopfu swiyenge swo karhi. Hikuya hi valandzeri va vonelo leri ra ku landzela ra ximanguvalawa, ku hava matshamelo lamanene eka vutomi bya masiku hinkwawo handle ka leswi hi swi nyikaka wona hi ku tirhisa ririmi leswi hikuya hi swona swi kombisaka leswaku kahlekahle ku hava ndlela ya *ntiyiso* yo hlamusela mahanyelo ma vanhu hikuva leswi swi talaka ku tekiwa swi ri *ntiyiso* hileswi nga bohiwa hi vanhu, leswi nga kuceteriwa hi vafambisi kumbe varhangeri na hi mavonelo lama nga kona eka mivango yo karhi. Hikuya hi valandzeri va vonelo ro landzela ra ximanguvalawa, a swi vuli leswaku ndlela ya mavonelo leyi tirhisiwaka na ku amukeleka ngopfu hi yona ya *ntiyiso*, kambe swo tekisiwa xisweswo kusukela eka mavonelo mo karhi hi ku landza nkarhi wo karhi na mitlawwa yo karhi ya vanhu. Valandzeri va vonelo ra ku landzela ra ximanguvalawa va tshemba leswaku mavonelo man'wana lama kandziyeriwaka na wona ma nga swi kota ku va ma nkoka, naswona ma na vuswikoti byo tumbuluxa mitiyiso na mavonelo man'wana. Xikongomelo xa valandzeri va vonelo ra ku landzela ra ximanguvalawa i ku veka erivaleni na ku tlhontlha varhangeri lava va seketelaka na ku hlayisa mavonelo kumbe mitiyiso leyi tirhisiwaka. Va tikarhatela ku herisa mavonelo ma kona hi ku lavisisa mipfumalantshamiseko, mpfumaleko wa swo karhi endzeni ka mavonelo lama nga wona ma amukeriwaka/tirhisiwaka ngopfu. Vonelo leri landzelaka ra ximanguvalawa ri tlhela ri tekela enhlokweni mhaka ya leswaku swiyimo swo hambana swa mulavisisi na swa vatekaxiave swi na nkucetelo ehenhla ka vutivi lebyi tumbuluxiwaka tanihi xiphemu xa ntirho wo lavisisa. Endlelo leri a ri katsiwangi eka dyondzo leyi.

3.3.5. **Pharadayimi ya ntiyiso**

Vonelo ra ntiyiso ri kongomanile ngopfu na mivuyelo ya ntiyiso kumbe yo khomeka ku tlula ku hambana loku fambelanaka na swianakanyiwa. Hikuya hi Saunders, Lewis na Thornhill (2019), vonelo ra ntiyiso ri boxa leswaku milongoti yi va yi laveka ntsena eka xiyimo lexi xi seketelaka xiendlo. Xikongomelo xa vonelo ra ntiyiso i ku vuyelelanisa mavonelo mo khuma na mavonelo mo anama, mitiyiso na mikoka, vutivi byo hetiseka

na ntikelo na mitokoto ya mivangu yo hambana. Valandzeri va vonelo ra ntiyiso va languta tithiyori, milongoti, mianakanyo, mikumbetelo na mivuyelo swa ndzavisiso ku nga ri hi tlhelo ra swianakanyiwa, kambe ku ri hi tlhelo ra mitirho leyi swi yi endlaka tanihi switirhisiwa swa vuehleketi na xiendlo, na hi ku landza xiave xa swona eka mivangu yo karhi. Hi marito man'wana, lexi nga xa nkoka eka vona eka ndzavisiso i ntiyiso. Valandzeri va vonelo ra ntiyiso va tshemba leswaku mikucetelo leyi khomekaka ya miehleketi na vutivi swi voniwa swi ri ni nkoka mayelana na ku humelerisa swiendlo hikuya hileswi swi languteriweke hakona. Va tshemba leswaku swa koteka eka ndzavisiso ku tirhisa vutivi na maendlelo swo hambanahambana na leswaku ku na tindlela to hlaya to hlamusela swilo na ku endla ndzavisiso na leswaku vonelo rin'we swi nga endleka ri nga ringanelangi eka ndzavisiso walowo, kambe ku laveka mavonelo mo hlaya. Hikokwalaho, valandzeri va vonelo ra ntiyiso va tirhisa endlelo kumbe maendlelo lama pfunetaka ku fikelela mahungu ma ndzavisiso lama khomekaka, lama nga na ntikelo, lama tshembekaka, naswona lama fambelanaka. Pharadayimi ya muxaka lowu yi pfunile ngopfu eka ndzavisiso lowu tanihi leswi na wona a wu lava mitiyiso mayelana na loko nsiyeto wu humelela eka Xitsonga. Timhaka leti kumiweke hi leta ntiyiso ntsena.

3.4. Dizayini ya ndzavisiso

Mouton (1996) u hlamusela dizayini ya ndzavisiso tanihi kungu kumbe xiletelo xo endla ndzavisiso. Dizayini ya ndzavisiso yi hi nyika rimba leri kombaka hilaha ndzavisiso wu nga kunguhatiwa hakona. Creswell na Clark (2007: 58) va paluxa miehleketi yo fana na leyi loko va ku dizayini ya ndzavisiso i maendlelo lama landzeleriwa eka ku hlengeleta, ku hlela, ku hlamusela na ku vika mahungu eka tidyondzo ta mlavisiso. Bostley (2019: 78) u hlamusela leswaku dizayini ya ndzavisiso mikarhi hinkwayo yi letela mixaka ya mixopelo leyi faneleke ku endliwa leswaku ku fikeleriwa mivuyelo leyi languteriweke. Hi marito man'wana, dizayini ya ndzavisiso yi letela muxaka wa mahungu lama faneleke ku tirhisiwa, maendlelo lama nga ta tirhisiwa ku hlengeleta mahungu na ku ma xiya na hilaha yi nga ta hlamula hakona swivutiso swa ndzavisiso. Nhlamuselo ya Bostley (2019: 78) yi seketeriwa hi ya Inaam (2016:71) leyi nge dizayini ya ndzavisiso yi tirhana na nkunguhato wa maendlelo lama faneleke ku tirhisiwa eka ku hlengeleta mahungu na maqhingha lama nga ta tirhisiwa eka ku hlela mahungu hi ku landza swikongomelotsongo. Inaam (2016: 71) u tlhela a

yisa emahlweni a kombisa leswaku dizayini ya ndzavisiso yi pfuna mulavisisi ku va a xaxameta kahle na swiphemu swa nkoka swa ndzavisiso swo tanihi swivutiso swa dzavisiso na xikongomelokulu xa ndzavisiso leswaku mulavisisi a nga humi endleleni. Ku na tidizayini to hambanahambana leti nga tirhisiwaka eka milavisiso, tin'wana ta tona ku nga leti landzelaka: dizayini ya vubulandlela (exploratory research), dizayini ya ndzavisiso wo hlamusela (descriptive research), dizayini yo kambisisa (diagnostic research), dizayini ya ndzavisiso wo dyondza hi ku languta (experimental research design), dizayini ya ndzavisiso wa nkarhi wun'we (one-time research), dizayini ya ndzavisiso wa nkarhi wo leha (longitudinal research), na tin'wana na tin'wana. Eka ndzavisiso lowu ku hlamuseriwile ntsena tsevu wa tinxaka ta tidizayini eka leti andlariweke laha henhla.

3.4.1. Dizayini ya ndzavisiso wa vubulandlela

Ndzavisiso wa vubulandlela wu kongomanile na ku vumba xiphiko mayelana na ndzavisiso wo karhi. Ndzavisiso wa muxaka lowu wu endliwa loko ku nga ri na vutivi byo ringanela mayelana na nchumu wo karhi, naswona ku ri na xiphiko lexi xi nga boxiwa (Saunders et al., 2019). Ndzavisiso wa muxaka lowu a wu langutelanghi ku nyika tinhlamulo ta xiheri no hetelela eka swivutiso swa ndzavisiso, kambe wu lava ku lavisisa nhlokomhaka ya ndzavisiso ntsena ku fikelela vuenti byo karhi. Xikongomelo xa ndzavisiso wa vubulandlela i ku tumbuluxa mikumbetelo/mavonelo mo karhi kambe ku nga ri ku yi languta. (Mishra na Alok, 2017). Mhakakulu leyi milavisiso yo tano yi langutanaka na yona i ku kuma mianakanyo na matwisiselo mantshwa. (Kothari, 2004). Hi marito man'wana, xikongomnello xa ndzavisiso wa muxaka lowu i ku tirhana na swiphiko swintshwa leswi ku nga na milavisiso yitsongo kumbe ku nga hava milavisiso leyi endliweke mayelana na swona (Braun na Clarke, 2006). Eka milavisiso yo tano, tihayiphothesisi leti tirhisiweke hi vatsari van'wana ti nga kambisisiwa ku kumisisa nkoka wa swona mayelana na milavisiso leyi nga ha endliwaka eka nkarhi lowu taka. Hi marito man'wana, milavisiso yo tano yi kambisisa na ku akelela eka mitirho yin'wana leyi endliweke. Xihlawulekisikulu xa ndzavisiso wa muxaka lowu i ku va wu ri lowu pfumelaka ku amukela matlhelo man'wana ma xiphiko (Kothari, 2004). Muxaka lowu wa dizayini ya ndzavisiso a wu hlawuriwanghi ku letela ndzavisiso lowu.

3.4.2. Dizayini ya ndzavisiso wo hlamusela

Ndzavisiso wo hlamusela wu kongomanile na ku hlamusela swihlawulekisi swa nchumu wo karhi, kumbe swa ntlawa wo karhi (Kothari, 2004). Blumberg, Cooper na Schindler (2014) va seketela mhaka leyi loko va ku xikongomelo xa ndzavisiso wo hlamusela i ku nyika xifaniso xa xiyimo, xa munhu, xa xiendleko, kumbe ku komba hilaha swilo swi nga na vuxaka hakona hi ntumbuluko. Ndzavisiso wa muxaka lowu wu andlala mikumbetelo yo karhi, ku hlamusela mitiyiso yo karhi na ku paluxa swihlawulekisi swo karhi mayelana na nchumu, ntlawa kumbe xiyimo. Xikongemelokulu xa ndzavisiso wo hlamusela i ku hlamusela swiyimo swo hambanahambana (Mishra and Alok, 2017). Eka ndzavisiso wa muxaka lowu, mulavisisi u va a ri hava vulawuri lebyi kongomaka ehenhla ka michumu leyi xiyiwaka. Xa yena i ku vika leswi humelelaka kumbe leswi humeleleke (Mishra and Alok, 2017). Mulavisisi a nge swi koti ku hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini xiendleko xo karhi xi humelerile (Punch, 2005). Eka muxaka lowu wa ndzavisiso mulavisisi a nga vutisa xivutiso xo fana na “I ncini?” Mulavisisi a nga tirhisa timhaka leti khomekaka, mahungu na mahungu ma ndzavisiso leswi nga kona kun’wana kutani a swi hlela (Mishra and Alok, 2017). Dizayini ya ndzavisiso wo hlamusela yi fanele ku va leyi nga tiya, yi nga ninginikiki. Eka muxaka lowu wa ndzavisiso, xikongomelo na swikongomelotsongo swa ndzavisiso swi fanele swi va leswi nga hlamuseriwa swi va erivaleni, naswona ku fanele ku tirhisiwa maendlelo lama fambelanaka na ku hlamusela muxaka wa michumu leyi lavisisiwaka. Dyondzo leyi yi landzelerile na dizayini ya muxaka lowu tanihileswi xikongomelo xa wona ku nga ku nyika xivumbeko xa nsiyeto eka Xitsonga.

3.4.3. Dizayini ya ndzavisiso wo kambisisa

Ndzavisiso wo kambisisa wu kongomanile na ku khumba swivangelo swa xiphiqo xo karhi. Wu tirhisa timhaka to karhi leti humelelake hakunene evuton’wini (Mishra and Alok, 2017). Ndzavisiso wo kambisisa wu kambisisa vutalo bya hilaha nchumu wo karhi wu humelelaka hakona, kumbe mfambelano wa wona na nchumu wun’wana (Kothari, 2004). Ndzavisiso wa muxaka lowu wu na swihlawulekisi leswi wu yelanaka swinene haswona na ndzavisiso wo hlamusela hikuva tanihi ndzavisiso wo hlamusela, dizayini ya wona na yona ku nga leyi tiyeke, ku nga ri leyo ninginika. Eka muxaka lowu wa ndzavisiso, xikongomelo na swikongomelotsongo na swona swi fanele ku

andlariwa swi va erivaleni. Kasi hambi ku ri maendlelo na michumu leyi lavisisiwaka swi fanele ku andlariwa swi va erivaleni (Kothari, 2004). Ndzavisiso lowu a wu yi landzelelangi dizayini ya ndzavisiso wo kambisisa.

3.4.4. Dizayini ya ndzavisiso wa ku ya hi nkoka

Dizayini ya ku ya hi nkoka hileyi yi tirhisaka ngopfu ku hlamusela timhaka leti humelelaka mayelana na leswi nga ku kambisisiweni. Eka dizayini leyi tinhlasyonhlayo ta swilo a ti na xiave. Dizayini leyi hi yona phuphu ra ndzavisiso lowu. Babie na Mouton (2009) va hlamusela dizayini ya ndzavisiso wa ku ya hi nkoka hi ndlela leyi landzelaka:

The non-numerical examination and interpretation of observations,
for the purpose of discovering underlying meanings and patterns of
relationships.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa mhaka ya leswaku dizayini ya ku ya hi nkoka yi kongomanile ngopfu na ku lava ku kuma vuxokoxoko hi tlhelo ra tinhlamuselo leti kumekaka eka michumu leyi lavisisiwaka. Dizayini leyi hi yona yi landzeleriwa eka ndzavisiso lowu hikuva xa nkoka mayelana na ndzavisiso lowu i ku hlamusela hilaha nsiyeto wu humelelaka hakona eka Xitsonga. Ku hava leswi fambelanaka na tinhlasyonhlayo leswi langutiweke eka ndzavisiso lowu, ku nga mhaka leyi endleke leswaku dizayini ya ndzavisiso wa ku ya hi nkoka ku va wona lowu tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

3.4.5. Dizayini ya ndzavisiso wa ku ya hi ntsengo

Rixaka rin'wana ra dizayini hi leri vuriwaka dizayini ya ku ya hi ntsengo. Eka dizayini leyi, xikongomelo xa ndzavisiso xi fikeleriwa hi ku tirhisa mitsengo ya swilo leswi vaka swi lavisisiwa. Ahmad na van'wana (2019) va hlamusela dizayini ya ku ya hi ntsengo hi ndlela leyi kombisiwaka laha hansi:

Quantitative research is a form of research that relies on the
methods of natural sciences, which produces numerical data and
hard facts. It aims at establishing cause and effect relationship
between two variables by using mathematical, computational and
statistical methods.

Dizayini ya ku ya hi ntsengo yi hambana na dizayini ya ku ya hi nkoka hikuva leyi yi tshembela eka mahungu lama hlengeletiwaka hi ku tirhisa tinhlanyonhlayo. Dizayini leyi yi tala ku tirhisiwa ngopfu eka tidyondzo leti tirhisaka ngopfu tinhlayo, to fana na ta sayense, matematiki, thekinoloji na tin'wana. Dizayini ya ku ya hi ntsengo a yi tirhisiwi eka ndzavisiso lowu hikuva xikongomelo xa ndzavisiso lowu a hi ku languta ntsengo wa nsiyeto, ku nga mhakakulu leyi ku kaneriwaka hi yona eka ntirho lowu, kambe i ku hlamusela hilaha nsiyeto wu humelelaka hakona eka Xitsonga. Hi marito man'wana tinhlanyonhlayo a ti fambelani helo na leswi ndzavisiso lowu wu kaneleke hi swona.

3.4.6. Dizayini ya nhlanganelo

Dizayini ya nhlanganelo ku kongomisa eka ku pfanganisiwa ka dizayini ya ku ya hi nkoka na dizayini ya ku ya hi ntsengo ku vumba dizayini yin'wana. Tashakkori na Teddlie (2008) va hlamusela dizayini leyi hi ndlela leyi:

Studies that are products of the pragmatist paradigm and that combine the qualitative and quantitative approaches within different phases of the research process.

Dizayini ya nhlanganelo yi tumbuluxiwile hi xikongomelo xo lava ndlela yintshwa ya malavisiselo ya timhaka hi ku pfanganisa dizayini ya ku ya hi nkoka na dizayini ya ku ya hi ntsengo. Dizayini ya muxaka lowu i ya nkoka eka malavisiso leyi endliwaka hi ku languta tinhlamuselo tin'we na tinhlanyonhlayo. Dizayini leyi yi tirhisiwa ngopfu eka tidyondzo to fana na ta rihanyo, miehleketi, dyondzo, sayense ya swa layiburari, ta tipolitiki na tin'wana tidyondzo. Ndzavisiso lowu a wu landzelelangi muxaka lowu wa dizayini hikuva a wu langutanile na mhaka ya ku khedzakhedza timhaka ta nsiyeto eka Xitsonga hi ndlela yo hlamusela ntsena ku nga katsiwangi na tinhlanyonhlayo.

3.5. Michumu leyi xiyiwaka

Michumu leyi xiyiwaka yi hlamuseriwa tanihi mitlawe ya swilo leswi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Pandey na Pandey (2015:40) lava va hlamuselaka leswaku michumu leyi xiyiwaka ku kongomisiwa eka mitshungu hinkwayo leyi welaka eka leswi lavaka ku xiyiwa. Hileswaku, i michumu hinkwayo leyi swilo leswi ku nga tekiwaka sampula ya leswi nga ku kamberiwani kusuka eka swona. Un'wana loyi a tiyisisaka vonelo leri i Bhattacharjee (2012: 65) loyi a nge michumu leyi

xiyiwaka eka ndzavisiso ku kongomisiwa eka vanhu hinkwavo kumbe michumu leyi nga na swihlawulekisi leswi mulavisisi a lavaka ku lavisisa swona. Kasi na Leavy (2017: 76) u paluxa miehleketo yo fana na leyi boxiweke hi lava van'wana loko a ku michumu leyi xiyiwaka eka ndzavisiso yi kongomisa eka ntlawa wa swilo laha mulavisisi a tekaka sampula ya yena eka swona. Hi marito man'wana, handle ka michumu leyi xiyiwaka a swi nge koteki ku teka sampula. Eka ndzavisiso lowu, michumu leyi kamberaweke ku vile swiyenge leswi nga na nsiyeto kusuka eka swin'wana swa swirungulwana swa Xitsonga leswi nga xopaxopiwa. Hi marito man'wana, hambiloko swiyenge swa nsiyeto swi hlayile eka swirungulwana swa Xitsonga leswi nga hlawuriwa, ku tsavuriwile swokarhi ntsena leswi nga tirhisiwa tanihi sampula.

3.5.1. Endlelo ra tisampula

Endlelo rin'wana leri nga tirhisiwa xikan'we na lera khopasi ri nga hlamuseriwa laha hansi i ra sampula. Eka endlelo leri hilaha ku hlawuriwaka michumu yitsongo eka leyotala ya rixaka rin'we ku kambisisa swo karhi, laha leswi kumiwaka eka leswitsongo swi tekiwaka swi ri leswi kumekaka na le ka leswotala leswi nga xiyiwangiki. Mhaka leyi yi boxiwa hi Bhardwaj (2019) hi ndlela leyi:

In research terms, sampling is a group of people, objects, or items that are taken from a large population for measurements.

Bhardwaj (2019) u tiyisisa leswaku ku sampula swi nga ha kongomisiwa eka vanhu, switirhisiwa kumbe michumu yin'wana ku yimela leswin'wana swo tala swa rixaka rolero. Shukla (2020) u yima na leswi hlamuseriweke hi Bhardwaj (2019) a ku:

A part of population that represents it completely is known as sample. It means, the units, selected from the population as a sample, must represent all kind of characteristics of different types of units of population. Due to various reasons, data are collected from units of sample instead of all units of population in majority of researches and their findings are generalized in the context of entire population.

Eka ndzavisiso lowu, ku tsavuriwile swivulwa switsongo leswi nga na nsiyeto kusuka eka swirungulwana leswi hlawuriweke ku yimela swivulwa hinkwaswo leswi nga na nsiyeto leswi vaka swi nga katsiwangi, swo suka eka swirungulwana swoleswo, hambi ku ri eka swirungulwana leswi vaka swi nga katsiwi eka leswi tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu. Leswi swi endlaka leswaku ku tirhisiwa endlelo ra sampula eka ndzavisiso lowu i ku vona leswaku a swi nge koteki ku va ku tekiwa swivulwa hinkwaswo leswi nga na nsiyeto kusuka eka swirungulwana leswi hlawuriweke kumbe eka swirungulwana swa Xitsonga hinkwaswo hikuva ntirho walowo wu ta va wu kule ku hundza mpimo, kambe xa nkoka hileswaku hambiloko swi tele, timhaka kumbe swihlawulekisi swa swona swi ta va swi fana lero swi ta va swi nga pfuni nchumu ku tata swivulwa leswi swi yimelaka mhaka yin'we.

Ku na tinxakakulu timbirhi to hambana ta sampula. Ku na sampula ya nkumbetelo (probability sampling) na sampula yo nkankumbetelo (nonprobability sampling). Sampula ya nkumbetelo i sampula leyi ku tshembiwaka leswaku wun'wana na wun'wana wa michumu lowu sampula yi wu yimelaka wu na swona swilo leswi swi nga eku lavisisiweni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Bhardwaj (2019) hi ndlela leyi:

In this type of sampling, there is a known probability of each member of the population of being selected in the sample.

Muxaka lowu wa sampula wu pfuna leswaku ku nga hetwi nkarhi hi ku languta swilo leswi swi nga endlekaka emahetelelweni swi nga ri na swona swilo leswi swi nga eku lavisisiweni naswona muxaka lowu wa sampula wu humesa mbuyelo lowu tshembekeke hikuva swilo leswi langutiwaka swa fana. Eka dyondzo leyi ku tirhisiwa sampula ya muxaka lowu. Sampula yo nkankumbetelo yona hileyi eka yona swi nga oloviki ku tiyisisa ku fanana ka swihlawulekisi swa nhlayo leyi xiyiwaka. Shukla (2020) seketela a ku:

This method of sample selection does not have any scientific base, so it increases the chances of selecting biased sample. In most cases, such sample does not represent all characteristics of entire population.

Mhaka leyi boxiwaka eka ntshaho lowu hileswaku sampula yo nkankumbetelo a yi swi koti kahle ku yimela swihlawulekisi leswi kumekaka eka michumu leyi ku lavisisiwaka

yona hikuva ku va ku nga ri na ntiyiso wa leswaku michumu leyi nga ku kamberiweni yi na swihlawulekisi swo fana. Maendlelo ma muxaka lowu ma nga nyika mbuyelo wo ka wu nga ri wa ntiyiso hikuva ku va ku sampuriwile eka swilo leswi nga faneki hi ku hetiseka. Hikokwalaho mbuyelo wa muxaka walowo wu nga kumeka wu pfumala ku tshembeka. Hikokwalaho ka leswi, sampula ya muxaka lowu yi nga kumekaka yi nyika mbuyelo wo pfumala ntiyiso no ka wu nga tshembekangi. Sampula ya muxaka lowu a yi tirhisiwi eka ndzavisiso lowu hikuva yi nga huhurisa ndzavisiso no endla leswaku swikongomelo swa ndzavisiso swi nga fikeleleki. Sampula leyi tirhisiweke hileyi ya nkumbetelo hikuva swa tiveka kusukela emasungulweni leswaku mahungu ma ndzavisiso ma khumba swiphemu swa nsiyeto leswi nga tsavuriwa kusuka eka swirungulwana swa Xitsonga leswi nga hlawuriwa. Hikokwalaho, mahungu lama nga khumbiki nsiyeto a ma nga katsiwangi eka ndzavisiso lowu.

3.5.2. **Matirhiselo ya sampula ya nkumbetelo eka ndzavisiso lowu**

Hilaha swi boxiweke hakona laha henhla leswaku eka ndzavisiso ku tirhisiwa sampula ya nkumbetelo, mulavisisi u tsavurile swivulwa swa kwalomu ka ntlhanuntlhanu na le hansi ka swona swo yimela nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli na nsiyeto wa xivulwana kusuka eka swirungulwana leswi hlawuriweke. Mulavisisi u tirhisa rixakatsongo ra sampulantlovantlovo (random). Sampulantlavantlovo i muxaka wa sampula lowu tsavulaka michumu yitsongo ya leswi lavaka ku kambisisiwa hi ndlela yo tlovatlova, ku nga ri hi ku landzelelana ka yona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Bhardwaj (2019) hi ndlela leyi landzelaka:

In this type of sampling, the members of the sample are selected randomly and purely by chance. Hence the quality of the sample is not affected as every member has an equal chance of being selected in the sample.

Mhaka ya nkoka hi sampulantlovantlovo hileswaku nchumu wun'wana ni wun'wana eka ntlawa wa leswi faneleke ku hlawuriwa, wu ta yimela na leyin'wana tanihiloko yi fana. Ku na ku tshemba ka leswaku mhaka leyi fanaka yi kota ku angarhela hinkwaswo leswi fanaka na yona.

3.6. **Mahlengeletelo na mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso**

Xiyenge lexi xi languta ndlela leyi mahungu ya ndzavisiso ya nga hlengeletisiwa xiswona ya nga se hleriwa.

3.6.1. **Khopasi**

Mahungu ma ndzavisiso lowu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khopasi. Endlelo leri ri tihlawulekisa hi ku va mahungu ma tekiwa kumbe ku tsavuriwa kusuka eka xitsariwa/xitshuriwa kumbe switsariwa/switshuriwa swo karhi. Bennet (2010) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

A corpus is a large, principled collection of a naturally occurring examples of a language stored electronically.

Bennet (2010) u kombisa leswaku eka endlelo leri ku hlengeletywa mahungu mo hlaya lama tirhisiweke hi ndlela ya ntumbuluko kusuka eka matsalwa lama kandziyisiweke hi ndlela ya buku kumbe xiekitironiki. Eka ndzavisiso lowu endlelo leri ra khopasi ri tirhisiwile ku hlengeleta swivulwa leswi nga na nsiyeto kusuka eka swirungulwana swa Xitsonga leswi nga hlawuriwa. Endlelo ra khopasi ri hlawuriwile ku va rona eka ndzavisiso lowu hikokwalaho ka ku va ri tirhisa mahungu lama tirhisiweke eka mivangu ya ntumbuluko. Leswi i swa nkoka hikuva matsalwa hinkwawo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu hilama ma hleriweke loko ma nga si kandziyisiwa lero mahungu lama ma va lama tshembekaka no tiyisiwa leswaku hilama yimelaka hi ku hetiseka ndlela leyi Vatsonga va tirhisaka ririmi ra vona hakona eka mavulavulelo ma masiku hinkwawo.

3.6.2. **Nxopoxopo wa vundzeni**

Eka ndzavisiso lowu swivulwa na swivulwahava leswi tsavuriweke eka matsalwa lama ma nga tirhisiwa hi mulavisisi swi hleriwa hi ku tirhisa endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni bya xitsariwa hi ku landza mikongomelo. Braun na Clarke (2006) va seketela mhaka leyi loko va ku:

Thematic content analysis is the process of identifying patterns or themes within qualitative data.

Eka endlelo leri hilaha ku kumiwaka mahungu ma nkoka mayelana na leswi lavisisiwaka kutani mahungu ma kona ma andlariwa hi ku landza mikongomelo yo karhi. Eka ndzavisiso lowu wa nsiyeto eka Xitsonga, mahungu lama tsavuriweke kusuka eka matsalwa ma swirungulwana lama nga kombisiwa laha henhla ma aviwe na ku andlariwa hi ku landza mikongomelo ya tinxaka tinharhu ta nsiyeto leti ku nga nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli na nsiyeto wa xivulwahava. Maendlelo lama ma pfuna leswaku mahungu ma ndzavisiso lama tirhisiweke eka tindzimakulu ta ndzavisiso, ku nga ndzima ya mune leyi nga languta nhlamuselo ya nsiyeto na ndzima ya ntlhanu leyi kanelaka vulongoloxamarito bya nsiyeto, ma landzelelana hi mukhuva lowunene lowu endlaka leswaku muhlayi un'wana na un'wana a kota ku landzelela leswi kaneriwaka hi ku olova.

3.7. Rimba ra thiyori ya ndzavisiso

Grant na Osanloo (2014:12) u hlamusela rimba ra thiyori tanihi masungulo lama vutivi hinkwabyo bya ndzavisiso byi faneleke ku simekiwa ehenhla ka wona. Loko a ya emahlweni u hlamusela leswaku rimba ra thiyori ri tirha tanihi hi xiletelo na nseketelo wa nsusumeto wa ndzavisiso, xitatimente xa xiphiqo, xikongomelokulu, nkoka wa ndzavisiso na swivutiso swa ndzavisiso. Hi marito man'wana, rimba ra thiyori i swinawana swo karhi leswi ndzavisiso wu faneleke ku swi landzelela leswaku wu kota ku fikelela swikongomelo swa wona. Rimba ra thiyori leri nga tirhisiwa eka ndzavisiso lowu hileri vitaniwaka Thiyori ya *Iceberg*, leri eka mikarhi yin'wana ri tivekaka hi Thiyori ya nsiyeto/nsuso. Thiyori leyi yi tumbuluxiwile hi Hemingway. Loko va hlamusela leswi thiyori leyi yi kongomisaka eka swona, Halliday na Hassan (1976) va boxamleswaku yi kongomanile na ku siyeta vuxokoxoko byo karhi na tinhlamuselo to karhi leti nga erivaleni eka xitsariwa hi xikongomelo xo siyela muhlayi leswaku a tikumela hi yexe leswi hlamuseriwaka na nkoka wa xitori. Eka switsariwa swa yena, Hemingway u tirhisile thiyori leyi hi ku va a tsala swivulwa swo koma no olova, kambe swi ri karhi swi hundzisa timhaka leti khumbaka moya na miehleketo. Thiyori leyi yi tirha ku fikelela mfambelano hi ku siyeta marito lama a ma tirhisiwile eka mbulavulo wa le masungulweni (Halliday na Hassan, 1976: 196). Kahlekahle, hi ku ya hi thiyori leyi, nsiyeto ku kongomisiwa eka ku siva xokarhi hi vupfumanchumu (ziro). Thiyori leyi yi amukela leswaku nsuso/nsiyeto wa humelela eka xitshuriwa. Thiyori leyi boxiweke laha henhla yi ve na ku letela swinene eka ndzavisiso lowu hikuva na wona wu xiyile

swiphemu swa nsiyeto leswi welaka eka tinxaka tinharhu, ku nga nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli na nsiyeto wa xivulwahava kusuka eka swirungulwana swa Xitsonga leswi nga hlawuriwa hi xikongomelo xo kambisisa hilaha swiphemu swa nsiyeto swi khumbaka hakona nhlamuselo ya swivulwa leswi swi kumekaka eka swona na ku xiya tindhawu to hambanahambana ta xivulwa laha nsiyeto wu humelexelaka kona na nkucetelo wa tindhawu leti, mayelana na nhlamuselo ya xivulwa.

3.8. Matikhomelo eka ndzavisiso

Xiyenge lexi xi kongomana na ku kombisa ndlela leyi tirhisiweke loko swi ta eka matikhomelo lama landzeleriweke hi nkarhi wa ndzavisiso lowu.

3.8.1. Ku kuma mpfumelelo

Mulavisisi u endlile xikombelo xa mbasiso eka swa matikhomelo eka ndzavisiso kusuka eka komiti leyi tirhanaka na swa matikhomelo eka swa mulavisiso ya Yunivesiti ya Venda. Mpfumelelo wa endla ndzavisiso a wu komberiwa tanihi vumbhoni bya leswaku ndzavisiso lowu wu tiveka ximfumo. Hambileswi ndzavisiso lowu wu nga tirhisangiki vuxokoxoko lebyi lavaka leswaku ku sunguriwa ku kumiwa mpfumelelo wa swa matikhomelo, mahungu ma wona ma hlengeletiwile kusuka eka matsalwa ma swirungulwana leswi kandziyisiweke swa Xitsonga.

3.8.2. Ku teka xiave hi ku swi tsakela

Xiyenge lexi a xi katsiwangi eka ndzavisiso lowu hikuva a ku ri hava vanyiki va mahungu, naswona mahungu ma ndzavisiso lowu ma tsavuriwile kusuka eka swirungulwana leswi nga eka matsalwa lama kandziyisiweke ku fikeleriwa hi mani na mani.

3.8.3. Ku ka ku nga vavisiwi vatekaxiave

Xiyenge lexi a xi katsiwangi eka ndzavisiso lowu hikuva a ku ri hava vatekaxiave eka wona, naswona mahungu ma ndzavisiso ma tsavuriwile kusuka eka swirungulwana leswi nga eka matsalwa lama kandziyisiweke.

3.8.4. Timhaka ta xihundla

Ku hava timhaka ta xihundla eka ndzavisiso lowu. Mahungu hinkwawo hi lama humaka eka matsalwa lama kandziyisiweke naswona ma hlayiwa hi mani na mani. Xiyenge lexi a xi katsiwangi eka ndzavisiso lowu hikuva a ku ri hava vatekaxiave eka wona lava a ku fanele ku hlayisiwile xihundla xa vona.

3.9. Ndzilekano na malongolokelo swa ndzavisiso

Xiyenge xi nyika ndzilekano wa ndzavisiso na ndlela leyi ndzavisiso hinkwawo wu nga vumbekisa xiswona. Xi kombisa na leswi ndzavisiso wu nga swi langutangiki.

3.9.1. Ndzilekano wa ndzavisiso

Ku na tindhawu to hambana ta swa vuvulavuri laha nsiyeto wu endlekaka eka tona. Nsiyeto wa humelela eka matsalwa, swinavetiso, mahungu, maphephahungu, makombakule, mburisano wa vanhu ni tin'wana to tala. Ndzavisiso lowu wu langutana ntsena na nsiyeto eka swin'wana swa swirungulwana swa Xitsonga hi ku xiya nsiyeto wa riviti (nominal), nsiyeto wa riendli (verbal) na nsiyeto wa xivulwahava (phrasal). Mahungu ma hlengeletiwile kusuka eka swirungulwana swa khume ntsena, leswi hlawuriweke hikwalaho ka ku va swi kandziyisiwile. Swiyenge leswin'wana laha nsiyeto wu humelelaka eka swona a swi nga langutiwi eka ndzavisiso lowu.

3.9.2. Malongolokelo ma tindzima

Ndzima yo sungula yi andlala mangheneloangarhelo, xitatimente xa xiphiqo, xikongomelo xa ndzavisiso, thiyori ya ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme, maendlelo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso. Ndzima leyi yi tlhela yi nyika mikomiso ya swirungulwana leswi mahungu ma ndzavisiso ma sukaka eka swona.

Ndzima ya mbirhi yi kambisisa matsalwa na milavisiso leyi nga endliwa eka nkarhi lowu nga hundza leyi vulavulaka hi nsiyeto.

Ndzima ya nharhu yi kanela hi dizayini, maendlelo, michumu leyi lavisisiwaka na thiyori swa ndzavisiso

Ndzima ya mune yi kambisisa nkucetelo wa xiphemu lexi siyetiweke eka nhlamuselo ya xivulwa eka tinxaka tinharhu ta nsiyeto, ku nga nsiyeto wa riviti, wa riendli na wa xivulwana.

Ndzima ya ntlhanu yi kanela hi vulongoloxamarito bya xiphemu lexi siyetiweke eka tinxaka tinharhu ta nsiyeto, ku nga nsiyeto wa riviti, wa riendli na wa xivulwana.

Ndzima ya tsevu yi gimeta ndzavisiso, laha ku andlariwaka nkatsakanyo na swibumabumelo swa ndzavisiso hi ku angarhela.

3.10. **Nkatsakanyo wa maendlelo, leswi lavisisiwaka na thiyori swa ndzavisiso**

Ndzima ya nharhu a yi langutana na maendlelo ma ndzavisiso lowu hi ku angarhela. Mahungu lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu hilama sekondari tanihileswi ma humaka eka swirungulwana swa Xitsonga. Ndzima leyi yi hlamuserile hi tipharadayimi na tidizayini to hambanahambana. Ku tlherile ku kombisiwa leswaku michumu leyi xiyiwaka yi katsa swivulwa leswi hlengeletweke eka matsalwa ma swirungulwana, leswi nga na nsiyeto. Mhaka ya tisapula yi andlariwile, laha ku nga hlamuseriwa leswaku ndzavisiso lowu wu tirhisile sampula ya nkumbetelo wo tlovatlova. Ndzima leyi yi kombile na endlelo leri tirhisiwaka eka dyondzo leyi, kun'we na ndlela leyi tirhisiweke hi mulavisisi ku hlela mahungu. Rimba ra ndzavisiso leri tirhisiweke ku humelerisa dyondzo leyi ku kombisiwile leswaku i thiyori ya nsiyeto/nsuso. Ndzima yi tlherile yi andlala erivaleni leswaku ndzavisiso a wu ri hava vatekaxiave tanihileswi mahungu ma tsavuriweke kusuka eka matsalwa. Mpumelelo, ku vaviseka na mhaka ya xihundla na vatekaxiave, ndzima leyi yi tiyisisa leswaku a swi vangi kona. Ndzima yi gimetile hi ku komba malongolokelo ma ndzavisiso, ndzilekano na mivuyelo leyi languteriweke emakumu ka dyondzo loko yi gimetiwa. Hi ku katsakanya, ndzavisiso lowu wu landzelerile tiparadayimi timbirhi, ku nga yo hlamusela na ya ntiyiso. Dizayini leyi tirhisiweke yi katsa yo kambisisa na ya nkoka. Ndzavisiso lowu i wa nkoka hi xivumbeko naswona wu tirhisile endlelo ra khophasi ku hlengeleta mahungu.

NDZIMA YA 4

TINHLAMUSELO TA NSIYETO EKA XITSONGA

4.1. Manghenelo

Ndzima leyi yi aviwile hi swiyenge swa ntlhanu leswi katsaka: manghenelo, tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti, tinhlamuselo ta nsiyeto wa riendli, tinhlamuselo ta nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana na kantsakanyo wa ndzima. Xiyenge xa 4.1. i manghenelo ma ndzima ya mune. Eka xiyenge lexi, ku katsakanyiwa timhaka hinkwato leti ndzima leyi yi ti langutaka kusuka eka 4.2. ku fika eka 4.5. Xiyenge xa 4.2. xi languta nsiyeto wa riviti kusuka eka swiphemu swo hambanahambana swa xivulwa. Eka nsiyeto wa riviti ku xiyiwa ndlela leyi riviti ri siyetiwa hakona exivulwanini. Nsiyeto wa riviti wu xiyiwa kusuka eka swiphemu swa xivulwa leswi katsaka: *rihlanganisi*, *risivi*, *rivutisi*, *riengeteri*, *ribumabumeri*, *riencisi*, *rihlamari*, na xiyenge xa *swithosana*. Eka xivulwana xa rihlanganisi, ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka swivulwa swa mahlanganisi lama landzelaka: *loko*, *leswaku*, *kambe*, *hikuva*, *kumbe*, *kasi*, *kutani*, *naswona*, *hambi*, *hambileswi*, *hiloko*, *hambiswiritano*, *nakona*, *ivi*, *kun'we*, *hikokwalaho*, *hambiloko*, *hambikona*, *ni* na *tanihileswi*. Eka xivulwana xa risivi, ku xiyiwa nsiyeto wa riviti hi ku landza ntlawa lowu risivi ri welaka eka wona. Tinxaka ta swivulwa swa masivi leti kambisisiwa ti katsa: *risivanene*, *risivakomba* na *risivantalo*. Ndzima leyi yi languta na nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi ku landza tinxaka to hambana ta rona exivulweni. Ku tlhela ku xiyiwa nsiyeto wa riengeteri hi ku landza tinxaka ta maengeteri *ma nkarhi*, *ma mikhuva* na *ma ndhawu*. Eka riengeteri ra nkarhi, ku langutiwa swivulwa swa *nkari* wa *sweswi* na *nkari* lowu nga *hundza*. Eka riengeteri ra ndhawu ku xiyiwa nsiyeto wa tindhawu ta maviti ma ntlawa wa 16, 17, na 18, ta *matikoxikaya*, *madorobatsongo*, *madorobakulu*, *swikolo* na *switolo*. Kasi eka riengeteri ra mikhuva ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka maengeteri: *swinene*, *ngopfu* na *khwatsi*. Handle ka riengeteri, ku tlhela ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri hi ku landza tinxaka to hambanahambana. Swivulwana swa mabumabumeri lama ku xiyiwaka nsiyeto wa riviti eka swona hileswi nga na mabumabumeri lama landzelaka: *rihlawuri*, *rihlayi*, *rifuwi*, na *riengetelo*. Ndzima leyi yi yisa emahlweni yi languta na nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *riencisi*, *rihlamari* na xiphemu xa *swithosana*. Eka xivulwana xa riencisi, nsiyeto wa riviti wu langutiwa eka tinxaka ta maencisi hi ku hambanahambana ka wona, leti katsaka:

maencisi ma peletwana rin'we, maencisi ma mapeletwana mambirhi, maencisi ma mapeletwana manharhu na maencisi ma mapeletwana ya mune.

Handle ka nsiyeto wa riviti, ndzima leyi yi languta na nsiyeto wa riendli exivulweni xa Xitsonga eka xiyenge xa 4.3. Xiyenge lexi xi xiya nsiyeto wa riendli kusuka eka swivulwana swa maendli hi ku landza matlhelo ma *mpfumelo* na *nandzulo*. Nsiyeto wa riendli wu xiya na swivulwana hi ku landza marhavi ya maendli lama landzelaka: *xikongomelo, xivangelo, xihlamulana, xitwisiwo, xiendleko, xitlhandluko* na *xitlhelelo*. Nsiyeto wa riendli wu tlhela wu xiyiwa kusuka eka swivulwa swo komba *nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu nga hundza* na *nkarhi lowu taka*.

Xiyenge xa 4.4. xi xopela nsiyeto wa swivulwahava na swivulwana swo hambana eka xivulwa. Nsiyeto wu xiyiwa eka xivulwa lexi siyetaka swimphemu swa xivulwahava xa marito *mambirhi, manharhu, xivulwahava/xivulwana xa marito ya mune, ntlhanu* na *mo tlula ntlhanu*. Swikombiso swo hambana swi tirhisiwile ku languta loko nsiyeto wa xivulwahava kumbe xivulwana wu humelela.

Xiyenge xa 4.5. xi katsakanya timhaka hinkwato leti kaneriwaka eka ndzima ya mune. Lexi i xiyenge lexi songasongaka mikumisiso ya ndzima na swa nkoka leswi kaneriweke, kun'we no gimeta ndzima ya mune hinkwayo.

4.2. Tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti

Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti yi nyikiwile eka ndzima ya 1 ehansi ka 1.9.2. Xiyenge xa 4.2. xi avanyisiwile hi tinhlokomhaka ta nhungu. Eka xiyenge lexi ku langutiwa nsiyeto wa riviti eka swivulwa swa swiphemu swo hambana. Nxopaxopo wa nsiyeto wa riviti wu xiyiwa eka swivulwana swa *rihlanganisi, risivi, rivutisi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari*, na *xivulwana xa swithosana*. Eka xiyenge xa 4.2.1. ku kaberiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi, laha ku xiyiwaka ndlela leyi riviti ri siyetiwa hakona exivulwanini. Eka xiyenge 4.2.2. ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi. Eka xona ku langutiwa ndlela leyi riviti ri siyetiwa hakona eka swivulwana swa risivi hi ku landza mitlawa leyi masivi ma welaka eka yona. Xiyenge xa 4.2.3. xi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi, kasi xa 4.2.4. xi vonisisa nsiyeto wa maengeteri hi ku landza tinxaka ta wona. Xiyenge xa 4.2.5. xi xopela nsiyeto wa riviti exivulwanini xa ribumabumeri. Xiyenge xa 4.2.6. xi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi hi ku landza tinxaka ta maencesi. Xiyenge xa 4.2.7.

xona xi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlamari, loko xiyenge xa 4.2.8. xi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa swithosana. Eka swiyenge hinkwaswo, ku tirhisiwa swikombiso swa swivulwa leswi tsavuriweke eka matsalwa lama boxiweke eka ndzima ya n'we. Swikumiwa hinkwaswo swa nsiyeto swi andlariwile emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana eka leswa nhungu swi boxiweke laha henhla.

4.2.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi**

Xiyenge xa 4.2.1. xi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwa/xivulwana xa rihlanganisi, laha ku nyikiwaka na tinhlamuselo ta kona. Swivulwana swa mahlanganisi lama ku xiyiwaka tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti eka wona hi lama boxiweke eka manghenelo ya ndzima leyi. Xiyenge lexi xi tlhela xi kombisa muxaka wa riviti leri siyetiweke, xikan'we na ntlawa lowu riviti ri welaka eka wona.

4.2.1.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *loko***

Eka xiyengetsongo lexi ku xopaxopiwa tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti kusuka eka swivulwa leswi tirheke na xivulwana xa rihlanganisi *loko*, leri ku nga rihlanganisi ra xipimelo. Swivulwa leswi tirhisiweke swi tsavuriwile kusuka eka matsalwa lama andlariweke. Kusuka ka tsalwa ra Mabaso (1996), hi kuma swivulwa leswi landzelaka tanihi swikombiso:

- (110) a. *Loko* [Mpfanganyiso] a ngenile ndzeni ka thelerina liya ya xitshopana, [Mpfanganyiso] a ku bulawuzi liya ya yena yo basa, a wu nga ta vula leswaku hi yena loyi a a vumbekile. (p.37)
- b. Endzhaku ka *loko* [Baloyi] a rhambile mathicara mambirhi-manharhu, [Baloyi] u va rhangele mahlweni va kongoma tlilasi liyani. (p.49)
- c. *Loko* [mathicara] va ya fika, [mathicara] va pfuxeriwe hi madesika ya tlhela ya va honokela. (p.49)
- d. *Loko* [Baloyi] a ya hela hi ku va kota, vadyondzisi na vona a se va nyamile. (p.52)

- e. Phela munhu *loko* [munhu] o tshamela ku byeleteriwa leswaku [munhu] wa vabya, [munhu] o za a vabya hakunene.
(p.61)

Swikombiso swa (110a-e) swi komba nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko*. Eka xikombiso xa (110a) ku humelela nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 1a ku hundzisa hungu ra xivulwa. Xivulwa lexi xi vulavula hi ndlela leyi *Mpfanganyiso* a xongise xiswona loko a hlovile, kambe a ku boxiwangi vito ra yena exivulweni. Hungu ri kumeka ri hundziseka handle ka vuyelelo wa rivitavito *Mpfanganyiso* exivulweni. Xikombiso xa (110b) xi hundzisa hungu ra *Baloyi* laha a rhamba mathicara ku n'wi pfuna ku ya ba vadyondzi va ka ntlawa wa 10B. Nsiyeto lowu humelelaka eka xikombiso lexi i wa rivitavito. Eka xivulwana *u va rhangerile* a ku boxiwangi leswaku i mani loyi a rhangike, kambe hungu ra twala leswaku ku rhangile *Baloyi*. Hungu leri ri twisiseka loko ku hlayiwa ndzimana hinkwayo. Leswi swi tlhela swi tikomba na le ka xivulwana xa vumbirhi. Switwananisi swa nhlokomhaka swa a na *u* eka xikombiso lexi hi swona swi hundzisaka hungu leri boxiwaka. Xikombiso lexi xi siyetile rivitavito ra ntlawa wa 1a. Xikombiso xa (110c) xi yisa emahlweni hungu ra xivulwa xa (110b). Loko xivulwa xi yisa hungu emahlweni a xi bohekangi ku vuyelela riviti *mathicara*. Mutsari u tirhisile xivulwahava *loko va ya fika...* ku hundzisa hungu ra kona. Eka xivulwa lexi ku siyetiwiwe rivitavito *mathicara* ra ntlawa wa 2a ku boxa leswi humelelaka. Hambiloko rivitavito leri ri nga ri kona, vuxaka bya rihlanganisi *loko* na xitwananisi va byi hundzisa hungu hi ndlela yo twisiseka. Kasi xivulwa xa (110d) xi tsavuriwa eka mbangu lowu *Baloyi* a tlheriselaka vana etitlilasini exikolweni leswaku tidyondzo ti ta ya emahlweni endzhaku ka nkavanyeto lowu a wu ri kona. Hungu ra kona ri hundzisiwa hambi ku siyetiwiwe rivitavito *Baloyi*. Hungu leri ri tama ra ha twisiseka exivulweni hikwalaho ka xitwananisi xa nhlokomhaka a lexi tirheke na rihlanganisi *loko*. Eka xikombiso lexi, ku siyetiwiwe rivitavito ra ntlawa wa 1a. Loko swi ta eka xikombiso xa (110e) ku hlamuseriwa ndlela leyi *Makondlo* a tshamelaka ku lumbetiwa hakona hi nsati wa yena *Xivonivoni* leswaku a nga tshembekangi. Hungu ra kona ri hundzisiwa hi ku siyeta rivitavito *munhu* ra ntlawa wa 1 ko hlaya. Hambiloko riviti *munhu* ri siyetiwiwe kanharhu, hungu ri sala ra ha twala leswaku ku humelela yini. Hi xiya swivulwa leswi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* wu humelela kusuka eka tsalwa ra Masinge (1993):

- (111) a. *Loko* [Mangumani] a cukumeta tihlo rakwe ra ngaye ematini yo hlamba mavoko a vona swange ya lo kiwa lomu timbhongolo ti tshaneteke kona vulongo. (p.13)
- b. *Loko* [Mkhekhelezi] a nga ri kona ye n'wini, [Mkhekhelezi] u ta tshwa chuku hi ku badama. (p.30)
- c. *Loko* [Madlayisani] a ha ku heta ku avunula ticonge ta mianakanyo, [Madlayisani] o teka patu rakwe. (p.48)
- d. *Loko* [Madlayisani] a ku phaphara. (p.48)
- e. *Loko* [Matsemeta] a ku phaphara. (p.51)

Loko hi xiya swivulwa swa (111a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Eka swivulwa hinkwaswo ku siyetiwa rivitavito ra ntlawa wa 1a, kambe hungu ri tama ra ha twisiseka. Eka xikombiso xa (111a) Mangumani a ri ku anakanyeni hi ndlela leyi a karheleke hakona hi futa leri a sungula ku ri vona eka nsati wa yena N'wa-Xipenenyana. Rivitavito *Mangumani* ri kumeka ri nga ha vuyeleli eka xivulwa lexi hikuva hungu ra kona ri twisiseka. Hungu ra swikombiso hinkwaswo swa (111a-e) ri humelerisiwa hi vuxaka bya rihlanganisi *loko* na xitwananisi xa nhlokomhaka a. Nhlokomhaka ya xitwananisi eka xikombiso xa (111a) i *Mangumani*, kambe xivulwa a xi bohekangi ku yi tirhisa. Xitwananisi xa nhlokomhaka ya xikombiso xa (111a) xi tirhile ku fana na le ka swikombiso leswin'wana laha eka (111b) ku siyewakwa rivitavito *Mkhekhelezi*; kasi eka (111c) na (111d) ku siyewile *Madlayisani*; loko eka (111e) ku siyewile rivitavito *Matsemeta*. Hungu leri nga eka xikombiso xa (111b) ri hundzisiwa hi N'waMbhedlhe nkata Mkhekhelezi endzhaku ka loko N'waMbhedlhe a ta va a sungurile ku endla vugangu na *Xihahluli* wa le Bambeni. Eka swikombiso swa (111c) na (111d) Madlayisani a ri ku anakanyeni hi tindlela to tirhihisela eka nhloko ya xikolo Matsemeta loyi a tshamela ku karhata exikolweni. Hambileswi ku nga ha boxiwangiki leswaku i mani loyi a khoma mbilu na ku pfuka hi xihatla, muhlayi wa kota ku landzelerisa hungu leri hi ku hlaya xiphemu hinkwaxo xa ndzimana. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa (111e) laha Matsemeta a ha ku pfuka endzhaku ka ku biwa hi nsululwana kutani a etlela ehenhla ka tafula ehofisini yakwe. Swikombiso leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto hikwalaho ka vuxaka bya nhlokomhaka leyi susiweke na vukona bya xitwananisi xa ntlawa wa yona. Laha hansi ku na swikombiso leswi langutisiwaka loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* wu humelela kusuka ka tsalwa ra Mayevu (1988):

- (112) a. Kona *loko* [Dimakatso] se a yi khomile evhangeli a onge Hosi ya Matilo yi ngo chika hi yoxe. (p.15)
- b. [Gwelegwele] a nga ta swi kota ku vindzuka nimpundzu a ta fika exikolweni hi nkarhi [Gwelegwele] a tlhela a ya ekaya *loko* (xikolo) xi huma. (p.22)
- c. *Loko* [Mabahleka] a fika ekaya, [Mabahleka] a a ri ni hinkwaswo. (p.31)
- d. *Loko* [N'wa-Mafooyisi] a ku khoniyani, [N'wa-Mafooyisi] o khigi, hi *Toyota 16 Valve* ya GM 1000 yi rhombile ehansi ka ndzhuti wa ntoma. (p.64)
- e. [Mazambala] a a ma dya ntsena *loko* [Mazambala] a lo xaveriwa hi munhu. (p.79)

Xikombiso xa (112a) xi boxa ndlela leyi Dimakatso a ngenisisa xiswona vanhu emoyeni loko a hlavutela rito ra Xikwembu. Loko ku hlamuseriwa ndlela ya kona, rivitavito *Dimakatso* a ra ha vuyelelangi tanihileswi vito ra yena a ri boxiwile emasunguleni ka xivulwa ku nga si tirhisiwa rihlanganisi *loko*. Nsiyeto wa riviti eka xikombiso lexi hi wu vona eka xivulwana ... *loko se a* ... laha *a* yi hundzisa hangu ra rivitavito leri siyetiweke ra ntlawa wa 1a, ku nga *Dimakatso*. Loko hi xiya xikombiso xa (112b) hi kuma leswaku ku na nkholuko wa hangu leri humelerisiwaka hi xivulwana xa rihlanganisi *loko* handle ka vuyelelo wa maviti *Gwelegwele* na *xikolo*. Eka xivulwa lexi, muhlayi wa kota ku tiva loyi a vindzukaka na nchumu lowu humaka. Laha ku hlamuseriwa xiyimo xa Gwelegwele mayelana na ntirho wa vudyondzisi lowu a wu kumile. Xivulwa lexi xi hundzisa hangu ra kona hi ku siyeta maviti ma ntlawa wa 1a na wa 7 - *Gwelegwele* na *xikolo*. Swikombiso swa (112c) na (113d) hinkwaswo ka swona swi humelerisa nsiyeto wa rivitavito ku fana. Eka xikombiso xa (112c) Mabahleka u tivuyela hi le Joni ku ta vona ndyangu wa yena, kasi eka (112d) N'wa-Mafooyisi u hlangana ni nuna wa yena loyi a ri ni xigangu. Xikombiso xa (112c) xi siyeta rivitavito *Mabahleka* ra ntlawa wa 1a, kasi xa (112d) ku siyetiwa rivitavito *N'wa-Mafooyisi* ra ntlawa wa 1a ku hundzisa hangu. Xikombiso xa (112e) xona xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 6 ra *mazambala*. Eka xivulwa lexi, Zikalala a heleriwile hi ntirho hikwalaho ko tifumisa hi ku yiva mazambala ma purasi ra Xivalamakhulu. Rivitavito *mazambala* ri kumeka ri nga ha katsiwi ravumbirhi loko ku hundzisiwa hangu ra xivulwana lexi, kambe hangu ra kona ri sala ra ha twisisekaka tanihileswi a ri boxiwile.

Hi ku tirhisa swivulwa leswi humaka ka buku ya Mtombeni (1990), a hi vone ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* wu endlekaka hakona:

- (113) a. *Loko* [Nghunghunyana] a pfula rivanti a humela handle mahlo ya yena ya vonile xilo. (p.5)
- b. *Loko* [vanhu] va fika kona hi vunyingi bya vona hosi yi va kombile xikhovha. (p.5)
- c. A wa ha ri mixo swinene *loko* Tlhomana a fika a nghena exivaveni xa nyamusoro wa xisati, Khanyisa Mahuntsu; [Tlhomana] a tshama hansi, [Tlhomana] a losa. (p.24)
- d. Matsemana na Mbityimuni va nwile masi yo nyikiwa hi mamuhulu *loko* [Matsemana na Mbityimuni] va ta sungula ku hlanta. (p.32)
- e. *Loko* [Mathebula] a kongomile rivantini a tsundzuka swin'wana. (p.37)

Swikombiso swa (113a-e) swi humelerisa nsiyeto wa rivitavito hi ku hambana ka mitlawa ya maviti. Eka xikombiso xa (113a) hosi *Nghunghunyani* a ha ku pfuka nimixox emutini wa yena, loko a hlangana na xikhovha enyangweni wa yindlu. Ematshan'wini yo vuyelela rivitavito ra ntlawa wa 1a ra *Nghunghunyani*, hungu ri sala ra ha twisiseka leswaku i mani loyi a pfula rivanti. Xikombiso xa (113b) xi yisa emahlweni hungu ra xikombiso xa (113a) laha hosi a nga vitana vanhu ku va ta n'wi vonisa mihlolo ya xikhovha. Eka xikombiso lexi ku siyetiwiile rivitavito *vanhu* ku hundzisa hungu leri humelelaka. Riviti leri siyetiweke hi ri vona hi xitwananisi xa nhlokomhaka va lexi hundzisaka hungu ra xikombiso lexi. Kasi xikombiso xa (113c) hilaha Tlhomana a ri karhi a lava mhondzo yo chelela majaha ya vatirhikulobye va yena hikwalaho ka mavondzo ni vukwele. Swivulwana ... a *tshama hansi*, a *losa*... swa twisiseka leswaku swi kongomisa eka Tlhomani tanihileswi a boxiweke eku sunguleni ka xivulwa. Rivitavito *Tlhomani* a ri vuyelelangi eka xikombiso lexi, kambe ri twala ra ha ri kona hikwalaho ka xitwananisi xa rona a. Loko swi ta eka xikombiso xa (113d), ku andlariwa hungu leri boxiwaka hi Ndhambi loko a byela vandyangu leswi nga humelela eku riseni, ku nga ku hlanta ka Matsemana na Mbityimuni vamakwavo va yena. Hungu leri ri hundzisiwa ri tlhela ri twisiseka hambiloko Ndhambi a nga ri ku boxeni mavito ma leswaku i va mani lava va nga sungula ku hlanta. Laha ka xikombiso lexi ku siyetiwiile mavitavito ma ntlawa wa 1a ma *Matsemana* na *Mbityimuni* ku hundzisa hungu.

Xivulwa xa (113e) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* eka mbangu lowu *eBottle Store* ya le Orlando a ka ha ku tshoviwa hi swigevenga. Ku hundzisa hungu leri, a swi bohangi ku vuyelerisa rivotavito *Mathebula* ku hlamusela hi ta mhangu ya kona, kambe mongo wa hungu wa twala. Hi ku hlaya ndzimana hinkwayo hakota ku tsundzuka munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena hikwalaho ka leswi boxiwaka. Kusuka ka tsalwa ra Mtombeni (1991), hi xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (114) a. *Loko* [Nhlalala na Mbombocha] va twa ku gongondza erivantini ro humela ehandle. (p.15)
- b. [Machudeni] a va hlayile swinene *loko* [machudeni] va fika kona. (p.83)
- c. Ndzi bohile tibiriki *loko* na yona [nyoka] yi sungula ku famba. (p.100)
- d. *Loko* [Hlekani na Khensani] va tsaka va tsaka hi vumbirhi bya vona eswilweni swin'we. (p.104)
- e. *Loko* [Mageza] a famba wonge a pfa a tlatlambela, xirhendze xi nga fiki ehansi. (p.110)

Eka xivulwa xa (114a) hi twa hilaha Matanato n'wana Mbombocha a tivenakarisaka eka tata wa yena nimadyambu ya mpfula hi ku va gongondzela. Hungu leri ri hundzisiwa handle ko boxa vanhu lava ku gongondza ku nga twiwa hi vona. Xivulwa lexi xi siyetile mavitavito *Nhlalala* na *Mbombocha* eka xona ku ri ndlela yo papalata vuyelelo wa marito. Loko swi ta eka xikombiso xa (114b), machudeni ma Yunivhesiti ya N'walungu va le ku titsariseleni ka tidyondzo ta vona emasunguleni ka lembe. Ku hlamusela xiyimo xa swilo eyunivhesiti, ku papalatiwile vuyelelo wa riviti *machudeni* ko tala. Ematshan'weni ya vuyelelo wa rivotavito ra ntlawa wa 2a, xitwananisi xa ntlawa wa maviti ma ntlawa lowu va hi xona xi endlaka leswaku hungu ri twisiseka. Eka xikombiso xa (114c) kona ku hundzisiwa hungu ra Mdlayi loyi a nga wa hi basikiri hikwalaho ka ku phijiwa hi nyoka. Loko ku andlariwa mhaka ya kona a swi bohangi leswaku ku boxiwa nyoka leyi a yi ri endleni tanihileswi endzimaneni swi boxiweke. Xikombiso lexi xi tirhisile vuxaka bya risivi *yona* na xitwananisi xa ntlawa wa 9 yi ku hundzisa hungu ro twisiseka. Xikombiso xa (114d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti hi ku tirhisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka Hlekani na Khensani. Xikombiso xi na marito ... *loko va tsaka* ... kambe a xi boxi leswaku ku tsaka vamani. Vanhu lava nga boxiwangiki eka xivulwa lexi ha kota ku swi lemuka leswaku i Hlekani na Khensani

loko hi hlaya ndzimana hinkwayo. Nsiyeto wa rivitavito wu tlhela wu humelela na le ka xikombiso xa (114e) laha ku siyetiweke rivitavito ra ntlawa wa 1a ra *Mageza* ku hundzisa hungu ra kona. Eka xikombiso lexi, ku hlamuseriwa leswi Mageza a a ri xiswona. Hi languta swikombiso leswi nga laha hansi swo huma ka Chauke (1993) ku vona loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* wu endleka:

- (115) a. [N'wa-Mzamani] a nga wu twangi movha *loko* [movha] wu ala ku pfuma. (p.9)
- b. *Loko* [Rogers] a tlakusa mahlo, Rogers u kume mufambisi a lo n'wi nhwii! (p.27)
- c. [Mbilu] ya pandza hi ku tala ka rona, *loko* [rirhandzu] ri ri karhi ri susumeta makhumbi ya mbilu ya matimba. (p.41)
- d. *Loko* [Jim] a engeta yin'wana [nhlambha, Jim] a twa a phyuphyenyana. (p.52)
- e. A swi ta fana na *loko* [munhu] a kumeke a yime exivandleni xo kwetsima a nga hluvulangi masandhazi. (p.67)

Loko hi xiya swikombiso swa (115a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka swona, laha hungu ri hundzisiwaka handle ka vukona bya maviti mo karhi. Eka xikombiso xa (115a), Mathebula u lela nsati N'wa-Mzamani ku ya entirhweni hi movha hi siku ra toyitoyi. Loko hi hlaya ndzimana lexi xikombiso lexi xi tsavuriweke eka yona ha kota ku tiva leswaku i mani a nga wu twangiki movha naswona i ncini lexi aleke ku duma. Xivulwa lexi xi siyetile rivitavito ra ntlawa wa 1a ra *N'wa-Mzamani* na rivitaswilo ra ntlawa wa 5 *movha* ku hundzisa hungu. Xikombiso xa (115b) xi hundzisa hungu ra loko Rodgers a ringeta ku jumbela exikambelweni hi nkarhi lowu mufambisi wa xona a n'wi honokerile. Eka xivulwa lexi a ku boxiwangi riviti ra munhu loyi a nga tlakusa mahlo, kambe hungu ra twisiseka leswaku i Rodgers a nga endla tano. Loko hi xiya xikombiso xa (115c) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelerisiwa hi rivitaswilo *mbilu* na rivitaswianakanyiwa *rirhandzu*. Eka xivulwa lexi ku hlamuseriwa hi rirhandzu leri a ri ri kona exikarhi ka Tintswalo na Risimati. Ku hlamuseriwa leswi endlekelaka varhandzani lava hi ku hundzisa hungu handle ka ku boxa nchumu lowu pandzaka loko rirhandzu ri tele na leswi susumetaka makhumbi ya mbilu. Ku siyetiwiwe marito lama swi nga ha boheki ku ma vuyelela ku hundzisa hungu, ku nga *mbilu* na *rirhandzu*. Xikombiso xa (115d) xi humelela eka mbangu lowu Jim a nyangatsekile hi ntirho lowu a langutanile na wona wa le posweni. Eka xivulwa lexi, ku siyetiwiwe maviti manharhu

ku hundzisa hungu. Hambiloko xivulwa xi nga boxangi maviti lama a ma fanerile ku katsiwa eka xona, muhlayi wa kota ku twisisa leswi hundzisiwaka hi hungu tanihileswi a swi endlekela Jim loyi tinhlambha ta le miehleketsweni ya yena se a ti boxiwile. Eka xikombiso xa (115e) vaaki va Afrika-Dzonga va hlangeletanile hikwalaho ka ku vilela hi ku sindzisiwa ku tshama va ri na mapasi na xipecele xa mpfumelelo wo vhakelana eka tindhawu leti va nga tirheliki eka tona. Hungu ra leswaku munhu a fanele ku kumeka a ri ni xipecele mikarhi hinkwayo ri hundzisekile handle ko boheka ku boxa nchumu lowu a wu fanele ku tshama wu ri ni xipecele, ku nga munhu. Eka xikombiso lexi ku siyetiwele riviti *munhu* ra ntlawa wa 1 ku hundzisa hungu ra kona. Eka swivulwa leswi landzelaka, hi vonisisa loko swikombiso leswi tsavuriweke eka tsalwa ra Chauke (1991) naswona swi swi kotile ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko*:

- (116) a. *Loko* [Matiyani] a kala a ku ximoko a ku xi wee, a ku ta pfurha na ndzilo. (p.2)
- b. Mthovhu a a fanele [dyambu] a nga ri voni *loko* [dyambu] ri xa nakambe. (p.21)
- c. Xihangalasi u lo vhe a ku mukhosi *loko* [Xihangalasi] a twa leswi. (p.34)
- d. *Loko* [Mbitsini] a fika ekaya u fike a chela mana wakwe hi timhaka. (p.78)
- e. *Loko* [vanhu] va lava mbhurusano va nga swi kota ku bula hi voxe. (p.91)

Hi ku languta swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tinxaka to hambana ta maviti. Eka xikombiso xa (116a) ku hlamuseriwa hi n'wamapurasi Matiyani loyi a karhata vatirhi epurasini ra yena. Hungu leri ri hundzisiwa handle ka ku boxa munhu loyi a baka vatirhi hi ximoko. Xivulwahava ... *loko a kala* ... a xi boxi leswaku xi vulavula hi mani, kambe hi ku munhu loyi xi kongomisaka eka yena a rhangile a boxiwa, hungu ri hundzisiwa handle ko vuyelela vito ra *Matiyani*. Xikombiso lexi xi siyetile rivotavito ra ntlawa wa 1a. Xikombiso xa (116b) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa ntlhanu. Eka xikombiso lexi vaaki va muti wa Tshinelani va tibohe ku ya hisela Mthovhu endlwini yakwe. Xivulwa lexi xi hundzisa hungu ro twisiseka hambi xi nga boxangi nchumu lowu nga ta xa nakambe, ku nga *dyambu*. Hi marito man'wana, laha ku hundzisiwa hungu ra leswaku

Mthovhu dyambu a nga ta ri vona ku xa ka rona hambi rivitavito *dyambu* ri nga ha boxiwangi. Eka xikombiso xa (116c) hi kuma Xihangalasi na Petani exibedhlele va ri karhi va khovolelana. Petani u hlamula tata wa yena marito mo vava endzhaku ka loko a hlanganile na nghozi ya movha lowu a va yiverile. Xivulwa lexi xi vumbiwile hi swivulwana swimbirhi swa rihlanganisi *loko*. Hungu ra xivulwana xa vumbirhi ri hundzisiwa ku nga boxiwangi munhu loyi a nga twa swin'wani tanihileswi a boxiweke eka xivulwanahosi, ku nga Xihangalasi. Xivulwa xa (116d) xi paluxa mhaka ya ku fika ka Mbtsini emutini wa mana wa yena kusuka evukatini. Hungu ra kona ri hlamuseriwa hi ku siyeta riviti ra ntlawa wa 1a. Hungu leri ri twisiseka kahle hikwalaho ka vuxaka bya rihlanganisi *loko* na xitwananisi a lexi tirhisiweke eka xivulwa lexi. Loko swi ta eka xivulwa xa (116e) nsiyeto hi wu lemuka hi ku siyetiwa ka rivitavito ra ntlawa wa 2 ra *vanhu*, leri swi nga bohagiki ku ri boxa ku hundzisa hungu ra leswaku vanhu va nga swi kota ku burisana hi xivona. Hungu leri hundzisiwaka ri twisiseka hikwalaho ka vukona bya xitwananisi xa riviti va lexi yimeleke riviti leri siyetiweke. Tsalwa ra Chauke (1992) ri na swikombiso leswi landzelaka:

- (117) a. *Loko* ri ri rirhandzu havambirhi [Thembani na Mixo] a va ri na rona. (p.7)
- b. *Loko* [Makhaveni] a ha ri nyimbeni ya nyini. (p.29)
- c. *Loko* [mbyana] yi heta ku dya, [Bazimarimba] a yi tlherisela endzhaku a fika [mbyana] a yi boha nakambe. (p.98)
- d. Swi fana ni *loko* munhu a rila erifini, [munhu] u rilela ku rhandza ka xikwembu. (p.117)
- e. *Loko* a va ku movha wu ni mahlo ni tindleve, [movha] a wu ta pota tiningi. (p.134)

Swivulwa leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti hi ku hundzisa hungu handle ko katsiwa ka maviti mo karhi eka swona. Xikombiso xa (117a) xi humelela hi nkarhi lowu Thembani na Mixo a va rhandzana. Mavitavito lamambirhi ma siyetiwele eka xivulwa kambe hungu ra twisiseka. Hungu ra rirhandzu ra vona ri boxiwa ku nga katsiwangi mavito ma vona exivulweni. Vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona hi kota ku va tsundzuka loko hi sungurile na ndzimana, kambe a swi bohangi ku vuyelela mavitavito ma vona eka xikombiso lexi. Eka xikombiso xa (117b) nsiyeto lowu humelelaka i wa rivitavito ra ntlawa wa 1a, leri ku nga *Makhaveni*. Ku hundzisa hungu ra leswaku Makhaveni a swi kotisa ku yini ku hlayisa ndyangu wa yena, a swi bohangi

ku vuyelerisa riviti ra munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena. Leswi swi vangiwa hi ku hungu ra kona ra twisiseka leswaku ku vulavuriwa hi Makhaveni. Loko swi ta eka xivulwa xa (117c), nsiyeto wu humelela eka maviti mo hambana. Xivulwa lexi xi yisa emahlweni hungu ra Bazimarimba loyi hi nkarhi wa kona a nga ha dyi swakudya swo lulamisiwa hi nsati wa yena, kambe ematshan'weni ma swona a nyika mbyana yi dya. Xivulwahava ... *loko yi heta* ... xi siyetile riviti *mbyana* leri swi nga ha bohangiki ku ri vuyelela exivulweni, kambe hungu ha kota ku ri khomanisa hikwalaho ka vukona bya xitwananisi *yi* xa ntlawa wa 9. Eka xikombiso xa (117d) swa olova ku lemuka riviti leri nga siyetiwa eka xivulwana xo hetelela. Xitwananisi xa ntlawa wa 1a hi xona xi hi kombaka leswaku ku siyetiwele riviti ro karhi, laha eka xikombiso lexi ku nga *munhu*. Xivulwa xa (117e) xi hundzisa hungu leri endlekaka hi ku siyeta rivitaswilo *movha* eka xivulwahava ... *a wu ta pota tinyingi*. Nchumu lowu ku hlamuseriwaka leswaku a wu ta pota tinyingi i movha lowu boxiweke eka xivulwana xa masungulo. Mhaka leyi hi yi twisisa hi xitwananisi lexi tirheke xa *a* xa ntlawa wa 3. A hi xiyaxiyeni swikombiso leswi landzelaka kusuka eka Mahatlane (1993), kutani hi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko*:

- (118) a. *Loko* [nghala] yi ku sululu, [nghala] yi va yela, vona hi vambirhi vo pakanisa. (p.7)
- b. [Matanato] u dlaya hi sweswi, *loko* [Matanato] u kala u ku byi kacu, wena Xoti! (p.15)
- c. *Loko* [Mahlambaxilebvú] a nga yi kumangi [mbangi] a a ri muvabyi lonkulu. (p.24)
- d. *Loko* [Chohoma] a ku phapha. (p.32)
- e. *Loko* [nhlarhu] yi twa ku vava, [nhlarhu] yi titlharamula. (p.43)

Xikombiso xa (118a) xi hundzisa hungu ra maduvulelo ma nghala hi vahloti vambirhi va Valungu hi ku siyeta riviti ra ntlawa wa 9. Hambiloko riviti *nghala* ri nga boxiwangi eka xikombiso lexi, hungu ra twisiseka leswaku ku vulavuriwa hi nghala hambi swi nga tsariwangi. Mhaka ya leswaku xivulwa xi kongomisa eka nghala hi swi vona hi xitwanansi xa ntlawa wa *yi*. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka swikombiso swa (118b-e) laha riviti leri siyetiweke ri twisisekaka hikwalaho ka xitwananisi xa rona. Hungu ri twisiseka hambi ku siyetiwele maviti mo karhi. Eka xivulwa xa (118b) ku siyetiwele rivotavito *Matanato* ra ntlawa wa 1a kambirhi, loko eka (118c) ku siyetiwele rivotavito *Mahlambaxilebvú* na rivitaswilo *mbangi*, kasi eka (118d) ku siyetiwele

rivitavito *Chochoma*. Eka xikombiso xa (118e) Vhamba u manyiwile hi nhlarhu leyi a nga yi xeka maphiteni hi mukwana enhoveni. Hambiloko ku nga boxiwangi nchumu lowu twaka ku vava na ku titlharamula eka xivulwa lexi, ha kota ku twisisa leswaku nchumu wa kona i *nhlarhu* tanihileswi eka ndzimana ya kona a ku runguriwa hi yona. Tsalwa ra Mathumba (1987) ri na swivulwa leswi landzelaka:

- (119) a. *Loko* [Njunju] a ku teka hi wona, a wo vona ntsena makala mambirhi exikarhi ka xikandza. (p.7)
- b. *Loko* [gutsu] ri hundzile, [Misingi] u yile emahlweni no vulavula hi mbilu. (p.30)
- c. *Loko* a swi endleka, [mbilu] a ndzi ta yi humesa [mbilu] u yi vona. (p.42)
- d. *Loko* [byalwa] byi ri karhi byi tshwa [byalwa] byi buluka. (p.55)
- e. [Hetisani] u fikile a biwanyana hi ripfalo *loko* [Hetisani] a vona Sasavona ni Ndhuna Magumeni. (p.65)

Swikombiso swa (119a-e) swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi hi ku hundzisa hungu ro karhi ku nga katsiwangi maviti mo karhi. Xikombiso xa (119a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito eka mbangu lowu Njunju a ku ri ku hlamuseriweni ndlela leyi mahlo ma yena a ma ri xiswona. Loko ku hundzisiwa hungu ra kona a swi bohangi leswaku ku vuyeleriwa rivitavito *Njunju*, kambe ku tirhisiwile xitwananisi a ku hundzisa hungu ra kona. Eka xikombiso xa (119b), Misingi u heleketa nsati wa yena exitichini xa switimela leswaku a ta khandziya a ya ekaya. Xikombiso lexi xi hundzisa hungu handle ka ku boxa nchumu lowu nga hundza hi laha a va ri kona eka xivulwana xo sungula, ku nga *gutsu*. Xi tlhela xi siyeta na vito ra munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena, ku nga *Misingi*. Eka xikombiso xa (119c) Bombeleni u hlamusela leswi a titwisaka xiswona embilwini hi rirhandzu ra yena eka Masingita hi ku siyeta rivitaswilo *mbilu* kambirhi. Hungu ra kona ra twisiseka hambi loko ku siyetiwele rivitavito. Xivulwa xa (119d) xi hundzisa hungu ra manwelo ma byalwa ma Sibiya na Ndhoza hi ku siyeta rivitaswilo *byalwa*. Nchumu lowu tshwaka eka xikombiso lexi i byalwa lebyi Ndhoza na Sibiya a va ri ku byi nweni endlwini ya Ndhoza. Eka xivulwa xa (119e), Sasavona u heleketiwa eka Hetisani loyi a n'wi tshoveke nenge hi ndhuna Magumeni. Loko hungu leri hundzisiwaka ri boxiwa a swi bohangi leswaku rivitavito *Hetisani* a tshamela ku vuyelela exivulweni. Hambiloko *Hetisani* a nga boxiwangi eka

xivulwa lexi, vuxaka bya switwananisi swa ntlawa wa 1a *u* na *a* hi byona byi hi kombaka riviti leri siyetiweke exivulweni, leri ku nga *Hetisani*.

Swikombiso hinkwaswo leswi nga laha henhla swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* wa humelela, naswona wu boxa na nhlamuselo yo karhi ya xivulwa. Nsiyeto wu tikomba hi xitwananisi xa riviti ra ntlawa wa rona eka xivulwana. Eka swivulwa leswi nga tirhisiwa hi kuma switwananisi swa mitlawa yo hambana leswi hundzisaka hungu ra xivulwa handle ka vuyelelo wa riviti ro karhi. Tinxaka ta maviti leti kamberiweke ti katsa rivotavito, rivitaswilo na rivitaswianakanyiwa. Maviti lama nga tirhisiwa hi lama welaka eka mitlawa ya 1, 1a, 2, 2a, 5, 9, 11, na 14. Eka swikombiso hinkwaswo leswi xopaxopiweke laha henhla, hungu leri hundzisiwaka ri kumeka ri twisiseka leswi ri boxaka swona hambu ku ri na nsiyeto wa maviti mo karhi. Ku twisisa riviti leri siyetiweke eka swivulwana swin'wana swi lava leswaku muhlayi a hlaya ndzimana hinkwayo. Hi marito man'wana, loko ko hlayiwa xivulwa xa nsiyeto handle ka ku twisisa mbangu lowu xivulwana xi tsavuriweke eka wona, a swi olovi ku boxa riviti leri siyetiweke eka xivulwana. Xivulwana xa rihlanganisi *loko* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti handle ka ku katsa maviti hinkwawo lama a ma fanele ma boha exivulweni.

4.2.1.2. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *leswaku***

Rihlanganisi *leswaku* i rihlanganisi ra xikongomelo leri kombaka leswaku marito ma xivulwana xa vumbirhi eka xivulwankatsano ma hlamusela leswi boxiwaka eka xivulwana xo sungula. Rihlanganisi leri ri tlhela ri komba leswaku mhaka ya xivulwana xa vumbirhi ya laviwa, naswona yi languteriwa hi leyo sungula leswaku yi endleka. Kusuka ka tsalwa ra Mabaso (1996) hi hlaya swivulwa leswi tirhisiweke tanihi swikombiso ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku*:

- (120) a. Mahlwehlwe a lo yimela ntsena ku tiva *leswaku* [n'wana] i wa matlhari. (p.2)
- b. Ku te swi nga si tikomba *leswaku* [Ganyani] ri lava ku endla yini hi mina. (p.21)
- c. [Molefe] a a nga swi twisisi *leswaku* munghana [Benji] a nga va a lovile hakunene. (p.31)

- d. Phela munhu loko o tshamela ku byeleteriwa *leswaku* [munhu] wa vabya. (p.61)
- e. [Makondlo] a ri hlambanya embilwini ya rona *leswaku* [Makondlo] a ri n'wi vonangi. (p.64)

Swikombiso swa (120a-e) swi hi komba nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku*. Eka xikombiso xa (120a), Mahlwehlwe a endzerile munghana wa yena Xingwenyani ekaya ra yena endzhaku ka ku tshunxeka ka nsati wa Xingwenyana. Hungu leri ri twisiseka hambi ku nga boxiwangi leswaku Mahlwehlwe a yimerile ku twa leswaku n'wana i wa rimbuwu rihi? Xivulwana xa vumbirhi xa twisiseka leswaku xi kongomisa eka rivitaswilo *n'wana* ra ntlawa wa 1 hambi riviti leri ri va ri nga boxiwangi. Eka xikombiso xa (120b) ku siyetiwiwe rivitavito *Ganyani* leri welaka eka ntlawa wa 1a ku hundzisa hungu ra ku biwa ka Ralph hi *Ganyani*. Nkhuluko wa hungu leri wa twala hambi mubi a nga boxiwangi. Xivulwa xa (120c) xi hundzisa hungu ra ku kanakana ka Molefe mayelana na rifu ra munghana wa yena *Benji*. Hungu leri ri twisiseka hambi mavitavito *Molefe* na *Benji* ma nga katsiwangi eka xivulwana lexi. Loko hi hlaya ndzimana leyi nga na xivulwa lexi ha kota ku twisisa maviti lama siyetiweke. Eka xikombiso xa (120d), Makondlo u tshamela ku ka a nga tshembiwi hi nsati wa yena Xivonivoni. Hungu leri ri boxiwa handle ka ku katsa rivitaswilo *munhu* eka xona. Loko swi ta eka xivulwa xa (120e) nsiyeto wa riviti wu humelela hikwalaho ka nsiyeto wa rivitavito *Makondlo* ku hundzisa hungu leri a ri ta na Xivonivoni ra ku hundza ka xinhwanyetana hi le kusuhi na vona lexi Makondlo a lumbetiwa ku va a xi vonile hambi a nga xi vonangi. Hi ku tirhisa swivulwa leswi humaka eka Masinge (1992), hi xiya ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* wu tikombaka hakona:

- (121) a. Loko ku ri *leswaku* [Mangumani] u dlaye nsati u ku u ta teka mina ebo. (p.18)
- b. [Mangumani] u titovile ku kamba *leswaku* [Mangumani] o lorha kumbe a wu ri ntiyiso. (p.19)
- c. [Makhaveni] u fikile a pfula xikhafuthina xa tata wakwe [Makhaveni] a kuma *leswaku* vuswa a byi sele byi tele. (p.22)
- d. [Madokodela] va ndzi byela *leswaku* ndzi tikile. (p.56)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka tsalwa leri. Eka xivulwa xa (121a) hi kuma Ndhaheni loyi a hambanaka hi swa rirhandzu na Mangumani hi papila. Hungu ra mahambanelo ma vona ri hundzisiwa handle ka vuyelelo wa riviti *Mangumani* leri ekusunguleni ka ndzimana a ri boxiwile. Maendlelo ma nsiyeto lama ma tano na le ka swivulwa swa (121b-c) laha ku siyetiweke rivotavito ra ntlawa wa 1a ku hundzisa hungu. Eka xikombiso xa (121b), Mangumani a ha ku heta ku hlaya papila ro tshikiwa hi Ndhaheni, kasi eka (121c) Makhaveni n'wana Yingwani a lava ku dya vuswa bya xikhafuthina xa tata wakwe hikwalaho ka ndlala. Loko hi xiya xivulwa xa (121d), nsiyeto wa riviti wu vonaka hi nkayivelo wa rivotavito *Madokodela* exivulweni leri ku nga riviti ra ntlawa wa 2a. Hambiloko ku ri ni nsiyeto wa maviti eka swikombiso leswi nyikiweke laha henhla swa tsalwa leri, hungu leri hundzisiwaka ra twisiseka. A hi langute swivulwa leswi landzelaka kusuka ka Mayevu (1988) kutani hi xiyaxiya nsiyeto wa riviti wa xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* eka swona:

- (122) a. Mabahleka a a ringeta tindlela hinkwato ku va tsakisa *leswaku* va fana na van'wana [vanhu]. (p.31)
- b. Ku twananiwile *leswaku* mhaka leyi yi fikisiwa eka Khansele ya Yunivhesiti ya Gazankulu hi koxe, [mhaka] yi nga heleli eka Witklip ntsena. (p.47)
- c. [Ximakasiki], u ehleketa *leswaku* leswi swi sungulaka ku basabasa laha gelevendzeni ra wena i mapfandzeni, he? (p.69)

Swivulwa swinharhu leswi nyikiweke laha henhla swi komba leswaku nsiyeto wa riviti wa kumeka na le ka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* eka tsalwa leri boxiweke. Hungu leri hundzisiwaka ra kota ku twisiseka handle ka vukona bya maviti mo karhi. Eka xivulwa xa (122a), ha kota ku twisisa leswaku riviti leri siyetiweke ra *vanhu* leri welaka eka ntlawa wa 2a a ri siveli leswaku hi twa leswi hungu ri boxaka swona. Mabahleka eka xikombiso lexi ku hlamuseriwa ku tinyiketela ka yena loko swi ta eka ku hlayisa ndyangu wa yena, kambe hi ku siyeta riviti ro karhi. Eka xikombiso xa (122b) hilaha Vantima vo karhi lava tirhaka eYunivhesiti ya Gazankulu va nga hlengeletana ku burisana hi matirhelo ni makhomiwelo ma vona entirhweni. A swi bohangi ku vuyelela riviti *mhaka* ku tiyisisa leswaku a ku twananiwile hi yona eka hlengeletana ya vona, kambe hungu ri tama ra ha twisiseka leswaku ku vuriwa yini. Rivitaswianakanyiwa ra ntlawa wa 9 ra *mhaka* ri twala ri ri kona exivulweni hambi ri

nga ri kona. Xikombiso xa (122c) xi hi komba nsiyeto wa rivitavito wa ntlawa wa 1a leri nga vuyeleliki loko N'wafoyisi a pimanyeta leswaku Ximakasiki se u kurile a cinci mahanyelo. Eka xivulwa lexi ha kota ku twisisa leswaku munhu loyi a byeriwaka leswaku a ehleketa hi misisi ya yena i *Ximakasiki* hambi vito ra yena ri nga boxiwangi. Laha hansi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* kusuka ka tsalwa ra Mtombeni (1990):

- (123) [Nghunghunyana] a a swi vona *leswaku* ku tsandzeka ka xona ku
haha lahaya nyangweni wa yindlu yakwe noyi a a yimekile. (p.5)

Eka xikombiso lexi, hosi Nghunghunyani u pfukile nimixo a kuma xikhovha lexi a xi ri karhi xi kayakayeka hi ku lava ku haha hikwalaho ko tshoveka milenge. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku ku vuyeleriwa rivitavito *Nghunghunyana* eka xivulwa tanhileswi a ri boxiwile ekusunguleni ka ndzimana. Muhlayi wa kota ku twisisa hungu leswaku ri kongomisa eka hosi *Nghunghunyani* loko a hlaya ndzimana hinkwayo. Rivitavito leri siyetiweke ri twala ra ha ri kona exivulweni hambi ri nga ha tsariwangi eka xivulwa. Hi nga ha kota ku ri vuyerisa exivulweni loko ko vutisiwa xivutiso lexi lavaka ku tiva loyi a nga vona xikhovha. A hi vone swikombiso leswi nga laha hansi ku languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swona hi ku tirhisa tsalwa ra Mtombeni (1991):

- (124) a. [Vanhu] va kanakana *leswaku* [nkhuvo] wun'wana wo fana
nawo wu ta pfuka wu ve kona. (p.66)
- b. Hi tlhelo [n'wana] a rilela endzeni *leswaku* tata wa yena a n'wi
twelela. (p.77)
- c. [Rikhahlamba] a tikomba *leswaku* [Rikhahlamba] a a rivele
khale ku tiehleketelela hi swa yena. (p.82)
- d. Ntsena [munhu] u fanele ku tiboha *leswaku* [munhu] a nga heli
mbilu. (p.897)

Swivulwa swa (124a-d) swi komba nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi laha ku siyetiwa maviti lama hambaneke hi mitlawa. Eka xivulwa xa (124a), nsiyeto wa riviti wu humelela eka maviti mambirhi *vanhu* na *nkhuvo* lama welaka eka mitlawa yo hambana ya maviti. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku twisisa leswaku michumu leyi a yi kanakana i vanhu naswona a va kanakanisiwa hi nkhuvo. Mhaka leyi hi kota

ku yi twisisa loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi sukaka kona. Xivulwa xa (124b) xi siyeta riviti *n'wana* loko ku hlamuseriwa xirilo xa Khikhinini lowa n'wana Jojo Mhangwana. N'wana loyi a hlamuseriwaka leswaku wa rila eka xivulwa lexi hambiloko a nga boxiwangi ha swi tiva leswaku i *Khikhinini*. Xikombiso xa (124c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti kambirhi ku hlanganisa swivulwana swa rihlanganisi *leswaku*. Hambiloko rivitavito *Rikhahlamba* ri siyetiwele eka xivulwa lexi, mongo wa xona wu twala wa ha ri na rivitavito leri siyetiweke. Eka xivulwa xa (124d) Mabedle u tshinya vana va yena a ri exibedhlele hikwalaho ka mavabyi. Loko Mabedle a va letela hi swa vutomi a nga bohekangi ku vuyelela riviti *munhu* eka xivulwa xa yena, kambe hungu ra kona ra twisiseka. Hi ku tirhisa tsalwa ra Chauke (1993) a hi xiye loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* wu humelela:

- (125) a. [Rogers] a kunguhatile *leswaku* [Rodgers] a a ta hoxa
xijumbana ehansi ka buku. (p.28)
- b. [Varhangeri] a va ta vula ntsena leswi va swi tivaka *leswaku*
[munhu] a a lava ku swi twa. (p.31)
- c. A swi nga ta olova *leswaku* [varhangeri] [munhu] a va tshinelela.
(p.31)
- d. [Risimati] a nga tivi *leswaku* Tintswalo a a ta swi tekisa ku yini.
(p.46)
- e. [Rhumbuka] a a tlhela a sungula no vona *leswaku* [Rhumbuka]
a a ondza. (p.58)

Loko hi xiya swikombiso swa (125a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka tsalwa leri. Eka xikombiso xa (16a), Rodgers u kunguhata ku tirhisa xijumbana exikambelweni. Mhaka ya xijumbana xa kona yi humelerisiwa handle ka ku katsiwa ka rivitavito *Rodgers* loyi ku vulavuriwaka hi yena. Maendlelo lama ma tano na le ka swivulwa swa (125b-e). Eka xivulwa xa (125b) ku siyetiwa mavitaswilo *varhangeri* na *munhu* ku hundzisa hungu ra miehleketo ya munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena naswona a nga boxiwangiki. Xikombiso xa (125c) xi yisa emahlweni hungu ra xivulwa xa (125b) mayelana na leswi munhu wa kona a ri ku swi anakanyeni hi tlhelo ra tiko. Eka xivulwa xa (125c) ku siyetiwele maviti *varhangeri* na *munhu* ku hundzisa hungu ra kona. Swikombiso swa (125d-e) swi boxa hungu hi ku siyeta mavitavito ma ntlawa wa 1a laha eka (125d) *Risimati* na Tintswalo va holovelaka mali, kasi eka (125e) *Rhumbuka* u le ku tweni ka ku vava hikwalaho ka vuvabyi bya Aids. Mhaka leyi

hlamuseriwaka eka swivulwa leswi ya twisiseka hambi loko ku susiwile maviti mo karhi. Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha hansa, hi languta nsiyeto kusuka ka tsalwa ra Chauke (1991):

- (126) a. A ndzi ehleketa *leswaku* [Light] a nga ya le Wits. (p.4)
 b. A swi tikomba *leswaku* [Light] a a nga vulavuli hi nomu ntsena, [Light] a vulavula na hi mbilu. (p.6)
 c. [Mavis] u longeriwile leswinene [Mavis] a tlhela a tsundzuxiwa hi sesi wakwe *leswaku* (Mavis) a fanele ku tikhoma kahle erendzweni leri. (p.66)
 d. [Khomela] u fikile a hlamusela *leswaku* [Khomela] a a landzile nsati wakwe. (p.79)
 e. Ku vuriwa *leswaku* [nhlangano] a wu ringeta ku fuma vanhu. (p.91)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma *leswaku* nsiyeto wa riviti wa humelela eka swona. Eka xivulwa xa (126a) rihlanganisi *leswaku* ri siyeta riviti *Light* loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwana xa vumbirhi ku boxa leswi humelelaka. Eka xivulwa lexi, Kholani ni nsati wa yena Ntombhi va burisana hi ku tsakela ka vona *leswaku* n'wana wa vona *Light* a dyondza exikolweni xa tidyondzo ta le henhla. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tlhela wu humelela na le ka xivulwa xa (126b) loko *Light* a kombisa *leswaku* ku fanekele ku dlayiwa Xitsonga exikolweni. Hungu leri ha kota ku ri twisisa hambi rivitavito *Light* ri nga ha vuyelelangi exivulweni. Loko swi ta eka xikombiso xa (126c), Mavis a fanele ku ya eka riendzodyondyo ro ya eManyeleti. Sesi wa yena a ri ku n'wi tshinyeni hi swa matikhomelo. Hambiloko rivitavito *Mavis* ra ntlawa wa 1a ri nga boxiwangi eka xiphemu xa xivulwa lexi, hungu ra xivulwa ra twisiseka. Nsiyeto wa muxaka lowu hi lowu endlekaka na le ka xivulwa xa (126d) laha nakona ku siyetiweke rivitavito ra ntlawa wa 1a. Eka xikombiso lexi, Khomela a landzile nsati wa yena eka mana wa yena endzhaku ka loko nsati a lan'wile. Eka xikombiso xa (126e) nsiyeto wu tikomba hi riviti ra le ka ntlawa wa 3 ra *nhlangano*. Hungu ra xivulwa lexi ri hundzisiwa handle ka ku katsiwa ka riviti leri. Xivulwa lexi xi yisa emahlweni hungu ra ku simekiwa ka *nhlangano* wa vurihlanganisi bya vanhu hi xikongomelo xo tisa ku rhula. Hi tirhisa swikombiso swo huma eka Chauke (1992) ku xiya loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* wu humelela na le ka swona:

- (127) a. [Tirhani] a ya emahlweni a vula *leswaku* [Khanani] u n'wi humesile moya. (p.26)
- b. A rivala ni *leswaku* [munhu] u la nga tshama tin'hweti to hlaya ehandle. (p.30)
- c. Kambe [Makhaveni] a nga swi tivi *leswaku* [Makhaveni] u ta fika a swi sungula kwihi. (p.39)
- d. [Masizeni] u ringetile ku n'wi fihlela n'wana hi ku tiva *leswaku* [Vhelaphi] a nga ka a nga tshembi no pfumela mhaka yo fana na leyi. (p.65)
- e. Ndzi ni ku tshemba *leswaku* ni laha a nga ta fela kona, [Bazimarimba] u ta etlela bya n'watenyana. (p.80)

Loko hi xiyaxiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma *leswaku* rihlanganisi ra xipimelo *leswaku* swa koteka eka xivulwana xa rona ku ri ku humelela nsiyeto. Eka xikombiso xa (127a) nsiyeto wu humelela loko Tirhani a sola nsati wa yena Khanani hikwalaho ka vugangu. Ematshan'wini yo vuyelela mavitavito *Tirhani* na *Khanani*, mongo wa xivulwa lexi wa twisiseka eka mbangu lowu xi nga tirhisiwa eka wona. Maviti lama siyetiweke ma wela eka ntlawa wa 1a. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tlhela wu tikomba na le ka swivulwa swa (127c-e) laha nakona ku siyetiweke maviti ma ntlawa wa 1a. Eka xikombiso xa (127b), nsiyeto wu tikomba hi xitwananisi xa ntlawa wa 1 u lexi tirheke endzhaku ka rihlanganisi *leswaku*. Xivulwa lexi xi twisiseka hambi ku siyewile riviti *munhu*. A hi tirhise swivulwa leswi landzelaka ku xiya loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* wu endleka na le ka swona kusuka ka Mahatlane (1993):

- (128) a. Xana kokwana Mavhavaza mi nga ndzi hlamusela *leswaku* [kokwana] mi ta va mi lo humelela hi yini? (p.1)
- b. Tinhlamuselo ta ku tisirhelela hi tona *leswaku* [Chohoma] a a swi endlela yini se [Chohoma] a a nga ha ri na tona. (p.32)
- c. Loko [vahloti] va kuma murhi va fika va wu phapha tlhelo rin'wana *leswaku* loko [vahloti] va tlhelela ekaya [vahloti] va famba va ri karhi va langutisa laha va vekeke maribye. (p.42)
- d. [Makandu] a xiyisisa swinene a vona *leswaku* [nhlarhu] yi xekiwile enhlanini na le maphinteni na kwala swimbini. (p.44)

- e. [Makandu] a vona nakambe *leswaku* [mbyana] yi komba
leswaku yi hlangane na loyi yi n'wi tivaka. (p.45)

Swivulwa leswi nga laha henhla swi hi komba ndlela leyi nsiyeto wu nga humelela hakona. Xikombiso xa (128a) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *kokwana* leri eka xivulwana xa masungulo ri nga kona, kambe eka xivulwana xa rihlanganisi a swi bohangi leswaku ri tlhela ri katsiwa. Hambiloko riviti leri ri nga ha katsiwangi ha kota ku twisisa rito leri siyetiweke loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi kumekaka kona. Mhaka leyi yi tano na le ka swivulwa leswin'wana. Eka xivulwa xa (128b) ku siyewile rivitavito *Chochoma*. Swikombiso xa (128c-d) swi humelerisa nsiyeto wa rivitavito na rivitaswilo. Eka (19d) ku siyewile riviti *Makandu* ra ntlawa wa 1a na rivitaswilo *nhlarhu* ra ntlawa wa 9; kasi xa (128e) ku na nsiyeto wa riviti *Makandu* na rivitaswilo *nhlarhu* ra ntlawa wa 9. Swikombiso leswi nga laha henhla hinkwaswo swi humelerisa nsiyeto wa rihlanganisi lowu tikombaka loko ku hlayiwa xivulwa, kumbe laha xivulwa xi tsavuriweke kona. Loko hi hlaya laha xikombiso xi humaka kona hi kota ku twisisa rito leri siyetiweke exivulweni. Tsalwa ra Mathumba (1987) rona ri na swikombiso leswi landzelaka:

- (129) a. Sweswi ndzi ta kombela ndhuna Gija Maluleke, un'wana wa
Vakriste, *leswaku* [Gija] a yima a hoxa marito. (p.9)
- b. Ndza swi twisisa *leswaku* [ndlala] a yi dlayi munhu. (p.11)
- c. Va swi vone xikan'we *leswaku* [Misingi] a a fundze vuxungu.
(p.17)
- d. Siku rero mahlo ya vona ma swi tivile *leswaku* [mahlo] a ma nga
vumberiwanga ku vona ntsena. (p.33)
- e. [Mbhazo] u hlamurile *leswaku* [tihomu] wa ti tiva. (p.105)

Loko hi tirhisa swikombiso leswi nga laha henhla ku languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela eka swona exivulwanini xa rihlanganisi hi kuma leswaku wa humelela, kambe hi ku siyeta tinxaka to hambana ta maviti. Xivulwa xa (129a) xi humelela eka mbangu lowu Gija a komberiwile ehubyeni hi hosi ku va na rito ehenhleri ka leswi vangaka swidzedze na tindlati emugangeni wa yona. Loko hosi yi yimisa *Gija* a ya ha boxangi leswaku yi yimisa mani tanihileswi a yi vurile ekusunguleni loko yi n'wi kombela. Nsiyeto wa rivitavito ra xikombiso lexi wu humelela ku fana ni wa (129c) na (129e) laha ku siyetiweke mavitavito ma ntlawa wa 1a. Xikombiso xa (129b) xona xi

humelerisa nsiyeto wa rivitaswianakanyiwa *ndlala* ku hundzisa hungu ra loko Tereka a tava a kumile mana wa yena a ha ku tseleka mbita ya vuswa hi nkarhi lowu a siyile swifuwo enhoveni hikwalaho ka ndlala leyi a yi n'wi khomile. Tereka u humelerisa nsiyeto wa riviti handle ka ku boxa rito *ndlala* nakambe. Xikombiso xa (129d) xi hi komba nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 6 ra *mahlo* handle ka ku ri katsa exivulweni. Loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona ha swi kota ku twisisa leswaku vanhu va mahlo lama ku kongomisiwaka eka vona i *Maxamba* na *Khombo*. Eka xivulwana xa vumbirhi a swa ha bohangi riviti *mahlo* ri vuyelela tanihileswi ri boxiweke eka lexo sungula.

Loko hi tava hi kamberile swikombiso hinkwaswo leswi nga laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* wa humelela. Mhaka leyi hi yi vona eka swivulwa leswi siyeteke mavitavito ma ntlawa wa 1a na 2a; na mavitaswilo ma mitlawwa ya 1, 1a, 2, 3, 6, 9 na 10. Eka swikombiso hinkwaswo ku siyetiwa riviti ro karhi leri nga boheki leswaku ri vuyelerisiwa eka xivulwa leswi ri boxiweke kun'wana endzimaneni leyi xivulwa xi tsavuriweke kona. Riviti leri siyetiweke swa koteka leswaku ri kumeka kun'wana eka ndzimana kumbe xirungulwana hi xoxe.

4.2.1.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *kambe*

Rihlanganisi *kambe* i rito leri kombaka ku hambana ka timhaka exikarhi ka swivulwana leswi ri swi hlanganisaka. Mhaka leyi boxiwaka hi xivulwanahosi yi hambanile na leyi boxiwaka hi xivulwananandza. Hi marito man'wama, leri i rihlanganisi leri hlanganisaka timhaka timbirhi to hambana hi swiendleko. Hi ku tirhisa tsalwa ra Mabaso (1996) hi languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swivulwana swa rihlanganisi *kambe*:

- (130) a. [Javu] a a lava ku ta tshama na mina laha a ndzi ri kona *kambe*
[Javu] a kanakana. (p16)
- b. [Majokweni] a a pfa a ehleketa ku tifambela hi xitimela *kambe*
[Majokweni] mali leyi [Majokweni] a a yi khomile a yi nga ta n'wi pfumelela. (p.39)
- c. [Majokweni] a miyela [Majokweni] a yingisela, *kambe*
[Majokweni] a nga twi nchumu. (p.45)

- d. Khanyisa a n'wi tiva tata wa yena *kambe* [Khanyisa] a a vavisekile tihlo. (p.45)
- e. [Rivanti] ri tlhela ri lava ku pfaleka, *kambe* [rivanti] ri ya ri ya hima nchumu. (p.47)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*. Swikombiso swa (130a-e) swi hi komba nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*, laha ku siyetiwa rivitavito ra ntlawa wa 1a ku humelerisa hungu leri ku vulavuriwaka hi rona exivulweni. Eka xivulwa xa (130a) mana wa Javu a tisa milandzu ya Javu eka vaRalph; loko xivulwa xa (130b) xi hlamusela hi Majokweni loyi a yimerile movha wa Mlunglisi ku n'wi heleketa ekerekeni eHammanskraal, ivi xa (130c) hilaha *Majokweni* a ri karhi a yingisela xiritwana xa n'wana wa yena loyi a ri eku gomeleni endlwini, kasi xivulwa xa (130d) xi hundzisa hungu ra loko n'wana Majokweni yena Khanyisa a pfuxiwile hi huwa ya tata wa yena endlwini. Marito lama nga ha vuyeleriki eka swivulwa leswi i mavitavito *Majokweni*, *Khanyisa* na *Rivanti*. Xivulwa xa (130d) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 9 laha swi nga bohagiki leswaku hungu ri hundzisiwa hi vuyelelo wa riviti *rivanti*. Hungu ri kota ku humela erivaleni loko munhu a hlala ndzimana laha xivulwa xi humaka kona. Mavitavito lama siyetiweke eka swikombiso swa (130a-d) ma kota ku twisiseka hikwalaho ka vukona bya xitwananisi xa nhlokomhaka a xa ntlawa wa 1 wa maviti; kasi eka xivulwa xa (130e) rivitaswilo leri siyetiweke hi kota ku ri lemuka hikwalaho ka vukona bya xitwananisi xa ntlawa wa 5 eka mitlawa ya maviti. Laha hansi ku na swivulwa leswi humaka eka Masinge (1993) swa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe*:

- (131) a. Namuntlha [malembe] ya fikile tanihi norho - *kambe* a hi norho. (p.18)
- b. Murhandziwa, misava liyani ya mativula yi londzole hi ndhambi *kambe* [misava] leyi hi hanyaka eka yona ve yi ta dyiwa hi ndzilo ni xivavula. (p.18)
- c. [Mangumani] u nghene eka Ntshani hi ku mpfandzampfandzeka bya ndlopfu ya ndlala *kambe* [Mangumani] o kuma leswaku xinyenyani i khale xi hahisile. (p.20)

- d. [Shikwambana] a kamba Maria nsati wakwe, *kambe*
[Shikwambana] a nga kalanga [Maria] a n'wi kuma. (p.56)

Swivulwa leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*. Xivulwa xa (131a) xi siyeta rivitaswilo ra ntlawa wa 6 ku hundzisa hungu. Mhaka leyi hi yi vona hi vukona bya xitwananisi xa nhlokomhaka ya lexi tirheke ku hundzisa hungu ra riviti leri siyetiweke. Loko hi xiya xikombiso xa (131b) hi kuma leswaku kona hambu ku siyetiwele riviti *misava* ra ntlawa wa 9, hungu ri sala ra ha twala leswaku i yini nchumu lowu londzotiweke hi ndhambi. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa lexi hi kota ku ri landzelerisa hi ku tirhisa xitwananisi xa rihlawuri lexi tirheke ku hundzisa hungu leri a ri ta boxiwa hi vukona bya riviti *malembe*. Mhaka leyi boxiwaka eka swivulwa leswi yi twisiseka loko ku hlayiwa laha swivulwa swi humaka kona. Riviti leri siyetiweke eka (131b) hi ri vona hi xitwananisi xa rihlawuri *leyi* lexi yimeleke nhlamuselo ya riviti *misava* eka xikombiso lexi. Mbangu wa swivulwa swa (131a) na (13b) hilaha Mangumani a hlayaka papila leri a ri tsariwile hi Ndaheni ku herisa vugangu bya vona. Eka xivulwa xa (131c) hilaha Mangumani a nghena eka Ntshani ku lava Ndaheni. Hungu leri ri humela erivaleni handle ka vuyelelo wa rivitavito Mangumani leri ri tirhisiweke endzimaneni. Rivitavito leri ri kumeka ri yimeriwa hi xitwananisi *u* xa ntlawa wa 1a. Nsiyeto wa xivulwa xa (131d) hi wu lemuka hi vukona bya xiwananisi *a* xa ntlawa wa 1a lexi tirheke ku yimela riviti leri nga boxiwangiki eka xivulwa, *kambe* ri tamaka ra ha riki kona hambu ri nga tsariwangi. Hi ku tirhisa swivulwa swa Mayevu (1988), a hi xiye ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* wu humelelaka hakona:

- (132) a. Mahlo ya vamatlhari yo tshwuka ya tshwukile ya nga ha
tshwukisiwi hi xihoko xa swipyopyi *kambe* [mahlo] ya
tshwukisiwa hi viriviri ra rivengo ro nyowela ni ku tinyuma. (p.5)
- b. [Mbilu] yi pompe ngati hi matimba ya yona hinkwawo *kambe* ngati
ya kona yo felemete, yi nga si eneta swirho hinkwaswo. (p.24)
- c. [Gwelegwele] a ringeta ku tsakamisa milomo hi ririmi *kambe* ririmi
ra kona na rona a ro tifanela ni milomo ku oma. (p.27)
- d. Loko [Mafelatiko] a ri karhi a tsala, [Mafelatiko] a a swi ehleketa
leswaku vatirhelamfumo va nge tsali *kambe* [vatirhelamfumo]
vanyingi va ta tsala. (p.48)

Eka xivulwa xa (132a) hi kuma leswaku ku endlekile nsiyeto wa rivitaswilo *mahlo* eka xivulwana xa vumbirhi xa xivulwankatsano lexi. Mahlo ma hlamuseriwile eka xivulwanahosi, kambe eka xivulwananandza a ma ha boxiwangi. Hambiloko ku siyetiwiwe riviti *mahlo* eka xiphemu xa xivulwa lexi vumbirhi, mongo wa hungu leri hundzisiwaka wu tama wa ha twisiseka. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku twa leswaku nchumu lowu a wu tshukisiwa hi viriviri ra rivengo i yini, laha ku nga *mahlo*. Xikombiso xa (132b) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 9. Mhaka ya leswaku ku siyetiwiwe riviti *mbilu* eka xivulwana lexi hi swi kuma loko hi hlaya laha xivulwa xi tsavuriweke kona. Eka ndzimana ya kona, tatana Mageva a sungula ku heleriwa hi matimba ma vutomi bya yena hikwalaho ka mapopelo ma ngati ya mbilu ya yena. Mhaka ya leswaku ku siyetiwiwe riviti *mbilu* hi swi vona hi vukona bya xitwananisi xa nhlokomhaka *yi* lexi tirheke ku yimela rito leri siyetiweke. Xikombiso xa (132c) xi siyetile rivotavito *Gwelegwele* ku hundzisa hungu. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka pheji leyi xi humaka eka yona, swi le rivaleni leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena i *Gwelegwele* hambi swi nga ha tsariwangi. Nsiyeto hi tlhela hi wu vona eka xivulwa xa (132d) hi nkarhi lowu Mafelatiko a ri eku tsaleni ka swivilelo swa vatirhi. Eka xivulwa lexi ku humelela nsiyeto wa rivotavito *Mafelatiko* na rivitaswilo *vatirhelamfumo*. Hambiloko xivulwa xi ri na nkayivelo wa maviti lama, ha kota ku twa mongo wa xivulwa hinkwaxo hi ku landza mbangu wa laha mhaka yi endlekaka kona. Laha hansi ku langutiwa swivulwa leswi nga tsavuriwa eka tsalwa ra Mtombeni (1990), ku swi xiya loko na le ka swona nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* wu humelela:

- (133) a. [Nghunghunyana] a nga ri munhu wa vutoya, *kambe* xikhovha enyangweni ya yindlu. (p.5)
- b. Van'wani vo huma hi mandla ku yisa ntsena miri wa vona laha a yi lava hi hosi *kambe* [vanhu] hinkwavo a vo tsutsuma. (p.5)
- c. Wena manana, u tekiwile hi xigwili xa vasati vanharhu, wena [manana] u lonkulu emutini; *kambe* [manana] u pfumarile ku bebula mufana. (p.24)

Loko hi xiya swikombiso swa (133a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swona laha mongo, kumbe hungu ri hundzisekaka handle ka vukona bya maviti mo karhi. Eka xikombiso xa (133a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Nghunghunyana*

ra ntlawa wa 1a, kambe hikwalaho ka xitwananisi xa nhlokomhaka a lexi hundzisaka hungu, rivitavito leri ri twala ri ri kona exivulweni. Xikombiso xa (133b) xi siyetile rivitaswilo ra ntlawa wa 2 *vanhu* ku hlamusela leswi vanhu a va khitikanisa xiswona loko va tsutsumela entsindza. Riviti leri siyetiweke ri twala ri ri kona exivulweni hikwalaho ka vukona bya risivantalo leri tirheke eka xivulwa xa rihlanganisi *kambe* ku siyeta rivitaswilo *vanhu*. Loko hi xiya xivulwa xa (133c) hi kuma leswaku na le ka xona nsiyeto wa humelela, kambe i wa riviti ra ntlawa wa 1a. Hambi ku nga boxiwangi munhu loyi hungu ri kongomisiwaka eka yena, ha kota ku swi lemuka leswaku eka xivulwa lexi ku siyetiweke riviti *manana* leri boxiweke eka xivulwanahosi. Eka swivulwa leswi landzelaka kusuka ka Mtombeni (1991) hi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*:

- (134) a. Matsemana o n'wi susumetela etlhelo a hundza; *kambe* [Matsemana] u te loko a huma hi nyangwa, Maphyandlasa-Nhwala o n'wi vunga hi mikhancu. (p.26)
- b. Hi siku rin'wana dyambu a ri xile swinene, *kambe* [dyambu] ri tikomba leswaku ri ta rhenga. (p.45)
- c. [Mageza] a a lehile, [Mageza] a lala, *kambe* [Mageza] a nga ondzanga. (p.110)
- d. Hakunene ntirho wona hi wona, *kambe* [Nelly] u tshama u ri karhi u swi tiva leswaku mihloti ya mina yi le henhla ka wena. (p.112)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tinxaka to hambana ta maviti. Eka xikombiso xa (134a) ku na nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka ya xivulwananandza. Xivulwana xa vumbirhi xi rihlanganisiwa na xivulahosi hi rihlanganisi *kambe* handle ka vuyelelo wa nhlokomhaka *Matsemeta*. Nhlokomhaka yi humelerisiwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka *u* xa riviti ra nhlokomhaka ra ntlawa wa 1a. Xikombiso xa (134b) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo eka xivulwananandza leri boxiweke eka xivulwanahosi. Loko ku hundzisiwa hungu eka xiphemu xa vumbirhi xa xivulwa a swa ha bohangi leswaku ku va na vuyelelo wa riviti *dyambu* leri boxiweke eku sunguleni. Vukona bya riviti *dyambu* hi byi vona hi xitwananisi *ri* lexi nga xa riviti ra ntlawa wa 5. Hi ku hlaya xivulwananandza ha kota ku swi lemuka no twisisa leswaku nchumu lowu rhengaka eka xivulwa lexi i

dyambu leri boxiweke ekusunguleni. Swikombiso swa (134c) na (134d) havumbirhi bya swona swi humelerisa nsiyeto wa mavitavito ma ntlawa wa 1a hi ku papalata ku vuyelela marito man'wana. Loko hi hlaya ndzima leyi xikombiso xa (134c) xi tsavuriweke eka yona ha kota ku swi twisisa leswaku munhu loyi a lehile no lala, a tlhela a nga ondzangi i *Mageza*. Xikombiso lexi hi vuxona xi hava riviti *Mageza*, kambe eka ndzimana leyi xi tsavuriweke eka yona, ra kumeka ku yimela xivulwa lexi. Hi marito man'wana, a swa ha bohangi ku vuyelerisa rivotavito leri eka xivulwa hinkwaxo. Maendlelo lama ma tano na le ka xikombiso xa (134d). Hi ku tirhisa swivulwa swo suka eka Chauke (1993) hi languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* wu humelela na le ka swona:

- (135) a. [Movha] a wo ncincincii, *kambe* [movha] a wu nga pfumeli. (p.9)
 b. [Mathebula] a a swi lava ku yima a tlhela *kambe* milenge yakwe a yi bohe, tanihi va-'Reformist'. (p.10)
 c. [Rogers] u ringetile ku hoxa voko exikhwameni *kambe* leswi [Rogers] a a tshamise xiswona swi n'wi siverile. (p.27)
 d. [Rhumbuka] u cince na swakudya a ringeta swin'wana [swakudya] *kambe* do! (p.58)

Eka swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu endlekile. Swikombiso hinkwaswo swi hundzisa hungu ro karhi handle ka vuyelelo wa maviti mo karhi eka swona. Swikombiso swa (135a-d) swi hundzisile hungu handle ko vuyelela mavitavito mo karhi, naswona swi sala swa ha twala leswaku ku humelela yini. Loko hi xiya xikombiso xa (135a) swi le rivaleni leswaku nchumu lowu a wu nga ha pfumeli ku famba eka xivulwananandza i *movha*. Eka xivulwananandza xa (135b), munhu loyi a a swi tsakela ku yima a tlhela i *Mathebula*. Hi kota ku twisisa leswaku ku vulavuriwa hi *Mathebula* ntsena loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa xa (135b) xi humaka kona. Hambiswiritano, xitwananisi xa nhlokomhaka *a* hi xona xi hi kombaka nchumu lowu a wu endla swo karhi, ku nga *Mathebula*. Matirhelo ma xitwananisi xa nhlokomhaka *a* eka xikombiso xa (135b) ya fana swinene na ya xitwananisi *u* eka swikombiso swa (135c) na (135d). Eka xivulwa xa (135c), munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena leswaku u ngenhisile voko exikhwameni i *Rodgers* loyi a ringeta ku humesa phepha ra xijumbana exikambelweni, kambe eka xivulwa lexi a swi boxiwangi. Hungu ra leswaku i mani loyi a nga ku rigeteni ka ku hoxa voko exikhwameni hi ri kuma eka ndzimana

leyi xivulwa lexi xi humaka eka yona. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba na le ka xikombiso xa (135d) laha rivitavito *Rhumbuka* na rivitaswilo *swakudya* ma siyewiwaka loko ku fanele ku hlamuseriwa leswi humelelaka. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku twisisa leswaku munhu loyi a nga cinca swakudya i mani, naswona swin'wana leswi ringetiweke i yini. Hambiloko ku siyewiwile maviti mambirhi eka xivulwankatsano lexi, hungu ri tama ra ha twisiseka leswaku ku humelela yini. Chauke (1991) u nyika swivulwa leswi landzelaka leswi hi nga ta languta nsiyeto eka swona:

- (136) a. [Light] u ringetile ku tikhoma *kambe* nhloti wun'we wu manyukute hi nkanu etihlweni ra ximatsi. (p.10)
- b. [Dlamini] va n'wi yimela *kambe* [Dlamini] do! (p.56)
- c. Malembe ya hundzile, [malembe] ya tala, tinguva ti hundza hi ku hambana ka tona *kambe* endlele ra Khomela rona a ri hundzukangi. (p.68)
- d. Mali [Jackson] a a yi vona *kambe* [Jackson] a a ta yi kuma a swi twile. (p.86)
- e. [Jackson] a a va tshemba *kambe* a nga va tshembi. (p.86)

Loko hi xiya swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto lowu humelelaka i wa mavitavito na rivitaswilo. Swikombiso swa (136a,b,d,e) swi humelerisa nsiyeto wa mavitavito ma ntlawa wa 1a. Maviti lama ma yimeriwa hi switwananisi swa nhlokomhaka na xiendliwa. Eka xikombiso xa (136a), rivitavito leri siyewiweke ra *Light* ri yimeriwa hi xitwananisi *u* exivulweni; kasi eka swikombiso swa (136d) na (136e), rivitavito *Jackson* ri yimeriwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka *a*. Loko hi xiya xikombiso xa (136b) hi kuma leswaku nsiyeto wa rivitavito *Dlamini* eka xivulwanahosi hi kota ku wu lemuka hi vukona bya xitwananisi xa xiendliwa xa ntlawa wa 1. Hikwalaho ka vukona bya risivi *n'wi* ha kota ku swi tiva leswaku munhu loyi a yimeriwaka i *Dlamini*. Xikombiso xa (136c) xa twisiseka leswaku michumu leyi nga tala i yini tanihieswi eka xiphemu xa xivulwa lexo sungula ku nga paluxiwa rivitaswilo *malembe*. Eka xivulwa lexi, a swi ha bohi leswaku ku tlhela ku vuyelela rito leri ku hundzisa hungu ra leswi humelelaka. Muhlayi wa kota ku twisisa leswaku ku kongomisiwa eka *malembe*. Eka swivulwa leswi landzelaka swo huma eka Chauke (1992), ku xiyiwa nsiyeto wa riviti loko wu humelela kusuka eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*:

- (137) a. [Thembani na Khanani] a va rhandzana *kambe* [Thembani na Khanani] va nga swi lavi leswaku vanhu va swi vona. (p.10)
- b. [Xiweruweru] a sungula ku nghenelela ni [mali] leyi a yi ri ebankini, *kambe* yona [Xiweruweru] a nga yi kotanga hinkwayo. (p.119)
- c. Mugayo [Maxalaxala na Hanyeleni] a va dya, *kambe* [mugayo] wu nyenyana ni xa vumbirhi. (p.124)
- d. [Vatswari] va te hi vona hi vona, *kambe* [vatswari] va tshinya ribye. (p.152)
- e. Bangi na yena a rimile, *kambe* [Bangi] u dlele hi ku haxa mbewu ya yena ehenhla ka mitwa. (p.155)

Swivulwa swa (137a-e) swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* hi ku hundzisa hungu ro karhi handle ka vuyelelo wa maviti mo karhi. Eka xikombiso xa (137a), hi kuma *Thembani* na *Khanani* lava rhandzanaka eka tsalwa. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku mavito ma vona ma tsariwa, *kambe* loko hi hlaya laha xivulwa lexi xi humaka kona, ha kota ku twisisa mhaka leyi endlekaka. Eka xivulwa xa (137b) ku na nsiyeto wa rivitavito *Xiweruweru* na wa rivitaswilo *mali* lama ma nga katsiwangiki loko ku hlamuseriwa ndlela leyi *Xiweruweru* a yi dyiseke xiswona mali ya bindzu ra tata wa yena. Hi ku hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa laha xi tsavuriweke kona hi kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi a sungula ku nghenela leswi a swi ri ebangini i *Xiweruweru*, na leswi a swi ngheneriwa i *mali* hambi swi nga boxiwangi. Xivulwa xa (137c) xona xi na nsiyeto wa mavitavito na rivitaswilo. Eka xivulwanahosi ku siyetiwele mavito ma vanhu lava a va dya mugayo lava ku nga *Maxalaxala* na *Hanyeleni*, kasi nchumu lowu a wu nyenyana na xa vumbirhi hambi wu nga ha boxiwangi ha kota ku swi lemuka leswaku i *mugayo*. Xikombiso xa (137d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*, laha ku siyetiweke rivitaswilo *vatswari* eka xivulwa. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku twisisa leswaku vanhu lava a va tshinya *Sibangani* i *vatswari* va yena hambi swi nga tsariwangi eka xivulwa lexi leswaku i *vamani*. Xikombiso xa (137e) xi na nsiyeto wa rivitavito leri siyetiwaka eka xiphemu xa vumbirhi xa xivulwankatsano. Riviti leri siyetiweke hi ri lemuka hi xitwananisi xa nhlokomhaka xa *u* eka xivulwananandza ku komba leswaku riviti *Bangi* ra ha ri kona hambi ri nga tsariwangi. Loko hi hlaya

xivulwa lexi ha kota ku tiva leswaku loyi a nga tsandzeka ku humelela eka mbuyelo wa yena wa xikambelo i mani, kambe ntsena loko hi hlayile ndzimana leyi xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona. Hi vonisisa swivulwa leswi humaka eka Mahatlane (1993) ku languta loko na le ka swona nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* wu humelela:

- (138) a. Ndzi ala *kambe* [Muphiphirosi] a nga pfumeli ku hambana na swona (p.10)
- b. [Matanato] a a tshamisa kwale hositele ya Jeppe *kambe* ekaya [Matanato] a a huma eka Xigalo. (p.13)
- c. [Xalati] a chukuvanya, *kambe* [tin'anga] va tlimbela ehansi. (p.17)
- d. Xihovori xin'wana xi nga ndzi vulavurisi kumbe ku ndzi vutisa nchumu, *kambe* [xihovori] xo ndzi hulela hi risungunu. (p.20)
- e. [Risungunu] ro fika ri pela *kambe* [risungunu] ri hupa mbilu. (p.20)

Loko hi languta swikombiso swa (138a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swona, laha hungu ri hundzisiwaka handle ka vukona bya maviti yo karhi. Eka xikombiso xa (138a), hambiloko rivitavito *Muphiphirosi* ri nga tsariwangi eka xivulwa lexi, ha swi twa leswaku ku kongomisiwa eka yena leswi ku nga yena munhu loyi a nga lavi ku hambana na switokofela leswi nuna wa yena Mavhavaza a nga twanani na swona. Mhaka leyi yi humelerisiwa hi xitwananisi a lexi yimeleke na ku hundzisa hungu ra *Muphiphirosi*. Xikombiso xa (138b) xa fana na xa (138a) loko swi ta eka muxaka wa riviti leri siyetiweke. Swikombiso leswimbirhi swi siyeta rivitavito ra ntlawa wa 1a ku hundzisa hungu leri boxiwaka. Xivulwa xa (138c) xona xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Xalati* na rivitaswilo *tin'anga* ku boxa leswi humelelaka eka xivulwa. Mhaka ya leswaku *Xalati* u chukuvanyile, kambe *tin'anga* ti lo n'wi tlimbela ehansi ya twala hambi loko yi nga boxiwangi eka xivulwa. Maviti lama siyetiweke ha kota ku ma kuma loko hi ri karhi hi hlaya tsalwa leri. Eka xivulwa lexi a swi bohangi leswaku ku va na vuyelelo wa maviti lama tanihileswi ma boxiweke kun'wani kwala tsalweni. Maendlelo lama ma fana na lama ma nga eka swikombiso swa (138d) na (138e); laha eka (138d) ku siyetiweke rivitaswilo *xihovori* ku hundzisa hungu, kasi eka (138e) ku siyetiweke rivitaswilo *risungunu* ra ntlawa wa 5. Eka swikombiso leswi a swi

bohengi leswaku ku hlamuseriwa mhaka leyi humelelaka hi ndlela yo vuyelela maviti lama siyetiweke. Loko muhlayi a hlayile xirungulwana lexi, wa kota ku twisisa leswaku ku humelela yini, handle ka nkayakayo. Laha hansi ku na swikombiso leswi humaka eka tsalwa ra Mathumba (1987) leswi langutiwaka loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* wu humelela na le ka swona:

- (139) a. Va yile va ya lulamisa swakudya hi ku hatlisa *kambe* [Misingi] a nga kalanga a swi yisa enon'wini. (p.17)
- b. [Maxamba] a a ri ni nsele wa vuloyi *kambe* [Maxamba] a a nga ri na mahahu. (p.31)
- c. [Khombo] u anakanyile ku helela empfhukeni na Mihloti wa yena *kambe* [Khombo] a tlhela a khomiwa hi ku kanakana lokukulu ngopfu. (p.39)
- d. [Masingita] u fikile a gongondza hi vukhwatsi *kambe* [Masingita] a nga kumanga nhlamulo. (p.44)
- e. [Papila] u nga ri kongomisi eka mina *kambe* [papila] ri rhumele eka tatana. (p.46)

Swikombiso swa (139a-d) swi humelerisa nsiyeto wa mavitavito ma ntlawa wa 1a handle ka vuyelelo wa mona eswivulweni leswi a ma fanele ma tirhile eka swona. Nsiyeto wu kumeka wu karhi wu humelela eka swikombiso leswi hi ku hambana ka swona, naswona hungu leri hundzisiwaka handle ka vuyelelo wa maviti lama ri twala ra ha ri na mavitavito lama siyetiweke. Eka xikombiso xa (139a), loko hi hlaya ha kota ku twisisa leswaku munhu loyi a nga yisangiki swakudya enon'wini i *Misingi*. Eka (139b) ha kota ku lemuka leswaku munhu loyi a ri ni nsele eka xirungulwana lexi, naswona loyi ku vulavuriwaka hi yena i *Maxamba*. Eka (139c) ku vulavuriwa hi *Khombo*, kasi eka (139d) ku vulavuriwa hi *Masingita*. Ku hambana na swikombiso leswin'wana, xikombiso xa (139e) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 5 ku hundzisa hungu ra ku hambana ka Bombeleni na Masingita lava a va rhandzana. Hambiloko ku nga boxiwangi leswaku nchumu lowu a wu fanekele wu kongomisiwa eka tata wa Bombeleni i yini, papila leri boxiweke endzimanini ri twala ri katsiwile na le ka xivulwana lexi.

Endzhaku ka ku xiya swikombiso leswi nga laha henhla hi xikongomelo xo languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*, hi kumile

leswaku hakunene wa humelela. Loko hi kamberile swivulwa leswi nga laha henhla hi kumile leswaku maviti mo hambana ma siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwankatsano xa rihlanganisi *kambe*. Eka swivulwa leswi kamberiweke, hi kumile leswaku maviti lama siyewiwaka loko ku boxiwa hungu ro karhi hi lama welaka eka mitlawwa ya 1a, 2, 2a, 3, 4, 5, 6, 9 na 10. Hambiloko maviti ma kona ma nga boxiwangi eka xivulwa, ma twala ma ri kona naswona ma yimeriwa hi switwananisi swa wona eswivulweni. Hi ku tsemakanya hi nga hlamusela leswaku xivulwana xa rihlanganisi *kambe* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti handle ka ku katsa maviti hinkwawo lama a ma ta boha exivulweni. Hungu ra xivulwa hi kota ku ri twisisa loko hi hlanya ndzimana laha xivulwa xi tsavuriweke kusuka eka yona, kumbe xirungulwana hinkwaxo.

4.2.1.4. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hikuva***

Rihlanganisi *hikuva* i xiga lexi kombaka leswaku mhaka yo karhi yi vangile mhaka yin'wana yo sungula (Junod, 1975). Xivulwakantsano xa rihlanganisi *hikuva* i xivulwana xa xivangelo lexi tolovelekeke ku va xi vumbiwa hi nhlangano wa xivulwanahosi na xivulwananandza. Rihlanganisi ra xivangelo *hikuva* ri tirha endzhaku ka xivulwanahosi eka mbulavulo wa masiku hinkwawo, kambe eka matsalelo ra tirha na le masungulweni ma xivulwa ku hundzisa hungu ro karhi. Rihlanganisi leri ra swi kota na ku sungula xivulwa eka mbulavulo na le ku tsaleni. Laha hansi hi languta loko rihlanganisi leri ri swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti eswivulweni. Hi ku tirhisa swivulwa leswi humaka eka Mabaso (1993), a hi xiye ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wu humelelaka hakona:

- (140) a. Phela [nhloko] yi lo ya kan'we hala, ivi [nhloko] yi ala ku vuya
hikuva [nhloko] a yi tika bya nsimbi. (p.10)
- b. [Ganyani] a nga hatlangi [wachi] a yi vona *hikuva* [Ganyani] u
fike a hundzela le kamareni. (p.14)
- c. [Tshamano] yena mbuyangwana a o tilehisela wo nomo *hikuva*
[Tshamano] mavoko a a ri hava. (p.16)
- d. [Murhandziwa] u nga titshovi mbilu *hikuva* [murhandziwa] u nga
ta bvinya na leya ka mina [mbilu]. (p.36)

- e. Ivi [nyimpi] yi nga ha lamuleki *hikuva* [Manyenga] ri swi rhandza ngopfu ku hlaleriwa. (p.71)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka tsalwa leri. Xikombiso xa (140a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 9 ku humelerisa hungu eka mbangu laha Ganyani a fumbuterile Ralph endzhaku ka ku n'wi lumbeta ku n'wi yivela wachi ya yena. Hi ku twa ku vava, Ralph u hlamusela ndlela leyi a titwisa xiswona mayelana na nhloko ya yena leyi a yi biwile swinene. Xivulwa lexi xi hundzisa hungu handle ko vuyelerisa riviti *nhloko* tanihi nhlokomhaka leyi endlaka swo karhi. Vukona bya nhloko byi tikomba hi xitwananisi xa ntlawa wa 9 yi lexi tirheke ku kundzisa hungu ra xivulwa. Eka xikombiso xa (140b) nsiyeto wu tikomba hi nkayivelo wa rivitavito *Ganyani* na rivitaswilo *wachi* eka xivulwa lexi kongomaneke na swona. Hambileswi maviti lamambirhi ma nga katsiawangiki eka xivulwa lexi, loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona ha kota ku swi tiva leswaku munhu loyi a nga hundzela ekamareni i *Ganyani*, naswona nchumu lowu *Ganyani* a nga hatlangiki ku wu vona i *wachi*. Xikombiso xa (140b) xa yelana na xa (140c) loko swi ta eka muxaka wa riviti leri siyetiweke. Xivulwa xa (140d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka ya xivulwanahosi na xivulwananandza na xiendliwa xa riviti. Mhaka leyi yi humelerisiwa hi hungu leri nga eka papila ra Majokweni ku ya eka nsati wa yena Mpfanganiso. Hungu ra papila ri hundzisiwa handle ko vuyelela riviti *murhandziwa* na riviti ra xiendliwa *mbilu*. Tanihileswi Majokweni a vula nsati wa yena murhandziwa eku sunguleni ka papila leri, loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku twisisa leswaku xi vula yini mayelana na nchumu lowu wu nga fanelangiki ku tshova mbilu ya *Majokweni*. Eka xivulwa xa (140e) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *nyimpi* na wa rivitavito *Manyenga*. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi ha kota ku swi tiva leswaku nchumu lowu a wu nga lamuleki exikarhi ka Manyenga na munhu loyi a n'wi kandziyile nenge i *nyimpi*, hikwalaho a swi bohangi leswaku riviti *nyimpi* ri tlhela ri katsiwa eka xivulwana. Kusuka eka tsalwa ra Masinge (1993), a hi hlaye swivulwa leswi longoloxiweke tanihi swikombiso leswi tirhisiweke ku xiya nsiyeto wa riviti eka rihlanganisi *hikuva*:

- (141) a. [Javurisa] u pfukile a dedeleka a ya exitangeni a khome na pharafini ro ya tshivela hi rona [ndzilo] *hikuva* tihunyi a ti tsakama. (p.25)

- b. Hi masiku muti wa vona a wu tshama wu ri karhi wu tlhemuka hi xidzedze xa mafenya, ku rhula ni ntsako wo tlula ni dyambu leru kwengaka ni mati ya lwandle *hikuva* [Mapfhumphani na N'wa-Kheyi] a va ri vanhu va swa vona. (p.63)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku na le ka swona nsiyeto wa riviti wa humelela. Eka xivulwa xa (141a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Javurisa* na rivitaswilo *ndzilo*, lama loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi ma nga ha bohiki leswaku ma vuyeleriwa. Nhlokomhaka ya xivulwana xo sungula hi yi lemuka hi vukona bya xitwananisi xa maviti ma ntlawa wa 1 u lexi tirheke ku boxa leswi endliwaka hi Javurisa, kasi xiendliwa xa xivulwa lexi hi xi vona hikwalaho ka leswi a swi fanele ku tshiveriwa hi Javurisa, ku nga *ndzilo*. Loko swi ta eka xikombiso xa (141b) hi kuma leswaku nsiyeto wu tikomba eka nkayivelo wa mavitavito lama nga ha katsiwiangiki ku boxa leswaku i va mani lava a va ri na swa vona. Hi ku hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona ha kota ku swi twisisa leswaku ku vulavuriwa hi *Mapfhumphani* na *N'waKheyi* hikuva hi vona lava a va ri na swa vona. Laha hansi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* kusuka ka tsalwa ra Mayevu (1988):

- (142) a. Vakamberi a va xi tsakela *hikuva* [vakamberi] a swi va olovela ku tata tifomo. (p.2)
- b. Laha xikolweni hinkwavo a va n'wi chava ku phikizana na yena *hikuva* [Neluheni] a a tokotile ngopfu hi filosofi ya vaPlato na vaAristotle na Psychology ya vaFreud na vaJung. (p.4)
- c. Ntirho wa yena na marito lawa a a ya vula [marito] a ya sungula ku kwetlembetana *hikuva* [marito] a ya chayisana. (p.15)
- d. [Thandi] a a ri na yena [n'wana] *hikuva* Thandi a a nga ri phunjhavunjha. (p.16)
- e. A a yi fularherile *hikuva* [Dimakatso] a a dyondzekile. (p.17)

Loko hi xiya swivulwa swa (142a-b) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka swona wa humelela. Eka xikombiso xa (142a), nsiyeto wu humelela eka xivulwananandza laha nhlokomhaka ya xivulwana yi nga vuyelelangiki, tanihileswi yi boxiweke eka xivulwanahosi. Hi marito man'wana a sw ngai bohi leswaku rivitaswilo *vakamberi* ri tlhela ri tirhisiwa nakambe, kambe ematshan'weni, ku tirhisiwile xitwananisi xa

nhlokomhaka *a* ku hundzisa hungu. Xikombiso xa (142b) xona xi na nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* ku hundzisa mhaka ya leswaku manana Neluheni a xiximiwa hi vadyondzisi hinkwavo loko swi ta eka swa dyondzo. Hambiloko ku nga boxiwangi leswaku i mani a tokotile ngopfu hi tidyondzo, loko hi hlaya xirungulwana lexi ha swi kuma leswaku i *Neluheni*. Xivulwa xa (142c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 6 leri tikombaka eka xitwananisi ya lexi tirheke ku yimela nhlokomhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku swi lemuka leswaku leswi a swi vuriwa i *marito* hambi loko swi nga boxiwangi eka swiphemu leswin'wana swa xivulwa. Eka xikombiso xa (142d), nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wu humelela eka xivulwanahosi ntsena. Eka xikombiso lexi, nhlokomhaka ya xivulwana *Thandi* na xiendliwa *n'wana* a swi katsiwangi eka xivulwana ku boxa hungu. Hambiloko maviti lama ma nga katsiwangi eka xivulwa ha kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi ku hlamuseriwaka leswaku a ri na n'wana i mani. Mhaka leyi hi yi kuma eka mbangu laha xivulwa lexi xi tekiweke kona eka tsalwa. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba na le ka xikombiso xa (142e) eka mbangu laha kokwana wa Dimakatso a sola ntukulu wa yena loyi a fularhela mikwembu ya ka vona a namarhela mikhuva ya Xirhoma. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku ku tlhela ku boxiwa rivitavito *Dimakatso*. Riviti ri twala ri ri kona exivulweni hikwalaho ka vukona bya xitwananisi xa nhlokomhaka *u*. A hi languteni xikombiso lexi landzelaka kusuka ka Mtombeni (1990), kutani hi xiya loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wu humelela na le ka xona:

- (143) Hosi yi languta vavanuna lavambirhi a va famba na Xitlhangoma
swi n'wi hlamarisa *hikuva* [Hosi] a nga va tivi tinghohe ta vona.
(Mavala ya yingwe, p.14)

Xivulwa xa (143) xi vumbiwele hi nhlango wa xivulwanahosi, rihlanganisi na xivulwananandza. Eka xivulwanahosi ku boxiwa hungu ra leswi endliwaka hi *Hosi Nghunghunyana*, leswi ku nga ku languta vavanuna vo karhi, kambe eka xivulwananandza a swa ha bohangi leswaku ku tlhela ku vuriwa leswaku loyi a nga tivi tinghohe ta vavanuna lava i *Hosi*. Mhaka leyi yi endlekile hi xikongomelo xo papalata ku vuyelela riviti ra nhlokomhaka leri boxiweke eka xivulwanahosi. Hambiloko rivitaswilo *Hosi* ri nga vuyelelangi eka xivulwananandza, ha kota ku twisisa leswaku

ku vulavuriwa hi mani hikwalaho ka vukona bya xitwananisi *a* xa ntlawa wa 1a. A hi vone swivulwa swa Mtombeni (1991) leswi landzelaka:

- (144) a. Madyambu ya kona a ya kufumela eku titimeleni *hikuva* [nkarhi] a ku ri nguva ya Xixikana. (p.14)
- b. Hi nkama wolowo, Matsemana o suka a yima, *hikuva* [Matsemana] a a hetile ku dya. (p.26)
- c. Xo kohla yena a xi nga tivi hi munhu *hikuva* [N'wamahungu] a a tiva ni leswi vanhu va nga swi tiviki. (p.37)
- d. A ndzi vuya ndzi xavile xinkwa - *hikuva* [swinkwa] swa le lokhixini a swi ri swa khale. (p.61)
- e. [Mbitsimuni] a ya tshivela mindzilo; *hikuva* [Mbitsimuni] a hlwerile ku tseleka timbita. (p.90)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela hikwalaho ka rihlanganisi ra xivangelo *hikuva* exivulweni. Maviti man'wana ma kumeka ma nga vuyeleli eka xivulwa. Eka xikombiso xa (144a) nsiyeto wa riviti wu humelerisiwa hi ku susiwa ka riviti *nkarhi* ra ntlawa wa 3 ku hundzisa hungu. Xikombiso xa (144b) xona xi siyeta rivotavito ra ntlawa wa 1a eka xivulwananandza *hikuva* ri boxiwile eka xivulwanahosi. A swi bohangi leswaku riviti leri ri tlhela ri vuyelela eka xivulwankatsano. Nsiyeto wa xivulwa xa (144c) wu twisiseka kahle loko munhu a hlayile ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona. Eka ndzimana ya kona, munhu loyi ku hlamuseriwaka leswaku a nga kohli hi nchumu i *N'wamahungu*. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku swi tlhela swi boxiwa leswaku ndzimana yi vulavula hi yena. Maendlelo lama ma yelana na ma xikombiso xa (144d), kambe ku hambana lokukulu hileswaku riviti leri siyetiweke ri va ri cincile ri va eka vunyingi hikwalaho ka xitwananisi *swa* xa vunyingi. Xikombiso xa (144e) xona xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka swivandla swa tinhlokomhaka ta swivulwana havumbirhi ka swona. Loko hi xiya xivulwa lexi hi kuma leswaku xi hava tinhlokomhaka leti endlaka swo karhi, kambe loko hi xi hlaya ha swi twa leswaku tinhlokomhaka ti kona. Hi xivulwa lexi, ha kota ku swi twa leswaku xi vulavula hi *Mbitsimuni* loyi a tshivela ndzilo. Hambiloko xivulwa xi siyetile rivotavito *Mbitsimuni* eka xona, ha kota ku swi kuma leswaku ku vulavuriwa hi mani. Laha hansi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* kusuka eka Chauke (1993) hi ku tirhisa swivulwa leswi nyikiweke:

- (145) a. [Matimba] a nga va a miyele *hikuva* [Matimba] a chava. (p.3)
 b. [Madirayivha] va fanele ku tivonela *hikuva* patu ri cinciwa masiku hinkwawo, [patu] ri lunghisiwa masiku hinkwawo, ku pfa ku fambiwa hi mabudula. (p.21)
 c. [Risimati na Tintswalo] a va bohe fundzu leri a ri nga ta tshunxiwa hi munhu *hikuva* [fundzu] a ri nga vonaki emahlweni ya nyama. (p.41)
 d. [Vanhu] van'wana a va te *hikuva* [vanhu] a va tele. (p.42)

Loko hi languta swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi wa humelela. Maviti lama siyetiwa ma kumeka ma yimeriwa hi switwananisi swa mitlawa ya maviti lama siyetiweke. Xivulwa hinkwaxo xa xikombiso xa (145a) xi na nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka leri swi nga bohangiki ku ri katsa eka xivulwa ku hundzisa hungu leri boxiwaka. Hambiloko ku nga boxiwangi leswaku loyi a nga miyela hi ku chava i mani, vito ra yena ra kumeka eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona. Mhaka ya leswaku eka xivulwa lexi ku vulavuriwa hi *Matimba* hi swi vona hi xiwananisi xa nhlokomhaka a lexi tirheke tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Xikombiso xa (145b) xi humelerisa nsiyeto wa mavitaswilo ma ntlawa wa 2a na 5. Xivulwa lexi xi sungula hi xitwananisi va lexi yimelaka nhlokomhaka *Madirayivha* eka xivulwa, kambe nhlokomhaka hi yoxe a yi paluxiwangi. Xivulwa xi tlhela xi endla nsiyeto wa riviti *patu* eka xivulwana xa vunharhu. Mhaka leyi yi vangiswa hikuva riviti leri ri boxiwile eka xivulwana xa vumbirhi. Loko swi ta eka xivulwa xa (145c), nsiyeto lowu nga kona i wa nhlokomhaka na xiendlwa. Loko xivulwa xi sungula a xi boxi leswaku i va mani lava boheke fundzu na loko xi yisa emahlweni a xi vuli swi humela erivaleni leswaku hi wihi nchumu lowu a wu nga ta voniwa hi mahlo ya nyama. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku twisisa leswaku xi vulavula hi yini. Xikombiso xa (145a) xa fana na xa (145d) loko swi ta eka nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka. A hi voneni swikombiso leswi nga tekiwa eka Chauke (1991):

- (146) a. [Machangana] a va n'wi nyangantsa *hikuva* [Machangana] a va nga tivi nchumu hi va-Voltaire na va-Rousseau. (p.4)
 b. Lori yakwe hi yona leyi a yi rhwala ku tlula hinkwato *hikuva* [vathori] a va n'wi tshembile swinene. (p.84)
 c. [Jackson] u yile emahlweni *hikuva* [Jackson] a a tibohile. (p.86)

- d. Vakokwa va hina a va nga swi koti ku tshungula mavabyi yo fana na swirhalanganya engatini, na chukele na [mavabyi] man'wana *hikuva* mavabyi lawa a ya nga ri kona hi nkarhi wa vona. (p.94)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wa humelela. Eka xikombiso xa (146a) ku na nsiyeto wa rivotavito ra nhlokomhaka *Machangana* leri siyetiweke eka swivulwana havumbirhi ka swona. Hambiloko nhlokomhaka yi nga tsariwangi eka xikombiso lexi, ha kota ku swi kuma leswaku ku vulavuriwa hi yini. Xikombiso xa (146a) xa fana na xa (146c) hi tlhelo ra nsiyeto lowu endlekeke eka swona. Xikombiso xa (146b) xi na nsiyeto wa riviti *vathori* leri nga riki kona eka xivulwa. Riviti leri hi ri kuma ntsena loko hi hlaya ndzimana laha xikombiso lexi xi humaka kona. Eka ndzimana ku vulavuriwa hi Jackson loyi a tshembiwile hi vathori va yena efemeni yo dilivhara tintangu. Xivulwa lexi xi twala xi ri na rito *vathori* eka xona hikwalaho ka vukona bya xitwananisi a lexi tirheke tanihi nhlokomhaka ya xivulwana. Loko swi ta eka xikombiso xa (146d), ku na nsiyeto wa riviti leri nga bohagiki leswaku ri katsiwa eka nongonoko wa maviti lama a ma fanele ma katsiwile eka xivulwa. *Mandhevhani* a nga bohekangi ku tlhela a vuyelela riviti *mavabyi* loko a gimeta nongonoko wa *mavabyi* lama a vulavula hi wona, kambe u lo boxa ntsena leswaku na man'wana, leswi muhlayi a swi twisisaka leswaku ku kongomisiwa eka mavabyi man'wani. A hi xiyisise swivulwa swo huma eka Chauke (1992) ku vona loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swona:

- (147) a. A ndzi n'wi yingisi hambi [munhu] o vulavula xo hanya *hikuva* [munhu] se u tivurile khale. (p.117)
- b. [Maxalaxala] a nga tshembi *hikuva* [Maxalaxala] a hi kutani a sungurile ntirho wa tihanci. (p.126)

Loko hi xiya swivulwa swa (147a-b) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka tsalwa leri. Eka xikombiso xa (147a) ku siyetiwa riviti ra ntlawa wa 1 eka swivulwana swa rihlanganisi *hikuva* ku boxa hungu ro karhi. Xivulwa lexi xi humelela eka mbangu lowu xivulavuri xin'wana a xi yimela ku vulavula, kambe xi sungula hi ku vula leswaku a xi yimeli nchumu. Mutsari u sola marito ma xivulavuri xa kona. Hambiloko ku nga boxiwangi leswaku i ncini nchumu lowu nga yingiselekiki hambi wo vulavula yini. Hikwalaho ka vukona bya xiwananisi o xa nhlokomhaka lexi tirhisiweke

eka xivulwa lexi, ha kota ku lemuka leswaku ku kongomisiwa eka munhu tanihiloko swi boxiwile eka ndzimana. Xikombiso xa (147b) xi humelerisa nsiyeto wa nhlokomhaka leyi nga vuyeleliki eka swivulwana swa xivulwankatsano xa rihlanganisi *hikuva*. Loko hi hlaya xivulwa lexi hi fambelanisa na ndzimana leyi xi humaka eka yona, ha kota ku hatlisa hi swi vona leswaku ku vulavuriwa hi Maxalaxala. A swi bohi leswaku nhlokomhaka yi vuyelela eka xivulwana xa muxaka lowu loko ku ri riviti ra kona ra kumeka kun'wana endzimaneni. Hi ta tirhisa swivulwa leswi nga laha hansi kusuka ka tsalwa ra Mahatlane (1993) ku languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wu humelela na le ka swona:

- (148) a. Na yona [nghala] yi nga suki, *hikuva* [nghala] yi rhangile yi twa hi masema. (p.5)
- b. Tata wa vona u va byerile leswaku tinga hikwaseyo a nga na nhloto *hikuva* se [Mhamba na Makandu] a va nga ha ri swin'we. (p.42)

Loko hi languta swivulwa leswimbirhi laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Eka xivulwa xa (148a) hi kuma leswaku nchumu lowu a wu nga suki lowu nga boxiwangiki i *ngghala*. Leswi hi swi kuma eka mbangu wa ndzimana. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohengi ku swi katsa. Mhaka ya leswaku ku kongomisiwa eka *ngghala* swi lemukeka hi vukona bya xitwananisi *yi* xa maviti ma ntlawa wa 9. Leswi swi tiyisisiwa hikwalaho ka ku va rito *ngghala* ri tirhisiwile ekusunguleni ka ndzimana ya xivulwa lexi. Loko ku ya hundzisiwa hungu leri boxiwaka hi xivulwa lexi a swa ha bohengi leswaku riviti leri ri tlhela ri vuyelela. Loko hi lava ku tiva leswaku ku siyetiwiwe maviti wahi eka xivulwa xa (148b) hi ta boheka ku hlaya ndzimana hikwayo laha xikombiso lexi xi tsavuriweke eka yona. Loko hi hlayile ndzimana ya kona swa olova ku tiva vanhu lava a va nga ha ri swin'we, ku nga *Mhamba* na *Makandu*. Hi marito man'wana, xivulwa lexi xi endlile nsiyeto wa mavitavito ku hundzisa hungu ra leswi boxiwaka. Xitwananisi lexi tiyisisaka mhaka leyi i *va*, ku nga xitwananisi xa maviti ma ntlawa wa 2a. Ku tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wa humelela na le ka swirungulwana, hi xiya na le ka swivulwa leswi sukaka eka Mathumba (1987) eka leswi landzelaka:

- (149) a. [Tereka] u fikile a basulukile mahlo ni milomo *hikuva* [Tereka] a a twa nyoka yi luma. (p.7)

- b. [Tintswalo] a humesile ni ririmi *hikuva* [Tintswalo] a a hoxa milenge. (p.19)
- c. Ku va [Ndhoza] a hlundzukile ni ku va [Ndhoza] a nga hlundzukangi a swo tifanela *hikuva* [Ndhoza] a a nga bohi nghohe ya yena. (p.52)
- d. [Venter] a hlongorile varisi lavo tala *hikuva* [varisi] a va biwa hi ntshilani. (p.52)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku rihlanganisi ra xivangelo *hikuva* ra swi kota ku humelerisa nsiyeto. Swikombiso swa (149a-b) swi humelerisa nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka, kambe hungu ri sala ri twala. Eka swikombiso leswimbirhi, a swi bohengi leswaku maviti ma nhlokomhaka ma boxiwa, kambe swi tama swa ha twisiseka leswaku swivulwa swi hundzisa hungu rihi. Xikombiso xa (149c) xi humelerisa nsiyeto wa rivotavito ra ntlawa wa 1a leri na hambiloko ri nga katsiwangi eka xivulwa lexi ri twalaka ri ri kona. Hikwalaho ka vukona bya xitwananisi a xa ntlawa wa 1a ha swi kota ku swi tiva leswaku ku vulavuriwa hi mani eka xivulwa lexi. Nsiyeto wa xikombiso lexi wu humelela ku fana na wa (149d) lowu eka wona swi hi olovelaka ku lemuka leswaku i mani loyi a hlongorile varisi vo tala epurasini, naswona i va mani lava a va biwa hi ntshilani hambi swi nga boxiwangi. Vukona bya switwananisi eka swivulwa leswi nga na nsiyeto wu na nkoka ku lemukisa muhlayi rito leri vaka ri siyetiwiile eka xivulwa.

Endzhaku ka ku languta swivulwa leswi nyikiweke no kaneriwa laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* wa humelela. Mhaka leyi hi yi vona eka swivulwa leswi siyeteke maviti mo hambanahambana eka swona. Eka swikombiso leswi tsavuriweke hi kuma leswaku maviti ma ntlawa wa 1, 1a, 2, 2a, 3, 5, 6, 8 na 9 hi wona lama siyetiweke eka swivulwa leswi kamberiweke. Eka maviti lama nga xiyiwa hi kumile na leswaku nsiyeto wu humelerile eka mavitavito na mavitaswilo. Eka maviti hinkwawo lama nsiyeto wa riviti wu tikombaka eka wona mongo wa xivulwa wu tama wa ha twala hambi ku ri na mpfumaleko wa maviti ma kona. Riviti leri vaka ri siyetiwiile eka xivulwana swa koteka leswaku ri tlhela ri kumeka kun'wana eka ndzimana ya xirungulwana.

4.2.1.5. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *kumbe*

Xiga *kumbe* i rihlanganisi leri hlanganisaka swivulwa hi ndlela ya ku kumbetela, kumbe ku komba ku kanakana (Marhanele na Bila, 2016). Rihlanganisi leri ri hlanganisa marito, swivulwana, swivulwahava, swivulwa swimbirhi, kumbe ku tlula. Mhaka leyi boxiwaka hi rihlanganisi leri hi leyo kumbetela kumbe nkanakano. Kusuka ka tsalwa ra Mabaso (1996), a hi langute xivulwa lexi landzelaka:

- (150) Mahlwehlwe a lo yimela ntsena ku tiva leswaku [n'wana] i wa matlhari *kumbe* [n'wana] wa xirhundzu ke? (p.2)

Hi ku tirhisa xikombiso xa (150) laha henhla, hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe* ku hundzisa hungu ro karhi. Loko hi languta xivulwa lexi ha kota ku swi tiva hi xihatla leswaku Mahlwehlwe u yimele ku tiva yini leswi a nga ku swi kanakaneni hi ku hlaya ndzimana laha xikombiso lexi xi tsavuriweke kona. Loko hi hlayile ndzimana ya kona ha kota ku tiva leswaku Mahlwehlwe a yimele ku tiva *n'wana* leswaku i wa rimbewu rih?. Hambiloko riviti *n'wana* ri nga boxiwangi eka xivulwa lexi, mongo hi woxe wu katsa na rona. Xivulwa lexi xi na rito *n'wana* hambu ri nga katsiwangi eka xona. Eka swivulwa leswi tsavuriweke eka Masinge (1993), hi xiya ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe* wu humelelaka hakona:

- (151) a. [Vuswa] u ta vuya a ku nyika tata wa wena, *kumbe* ye wa xi tiva lexi nga dlaya mana wa wena. (p.22)
b. [Munhu] u vone ku pela ka rona, ku xa [munhu] u ta ri vona a ri eka Xikwembu *kumbe* eka Sathani. (p.41)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka tsalwa leri. Xivulwa xa (151a) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra xiendlwa ra ntlawa wa 14. Eka xikombiso lexi, hambiloko Javurisa a nga boxangi leswaku tata wa Makhaveni u ta vuya a n'wi nyika yini, eka mbangu wa xivulwa lexi ha kota ku swi twisisa leswaku u vula *vuswa*. Riviti leri nga siyetiwa eka xikombiso lexi i *vuswa*. Xikombiso xa (42b) xona xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra nhlomhaka kambe hungu leri hundzisiwaka ri tama ra ha twala. Ku kanakana ka Joe ka leswaku nchumu lowu a wu ri kuteni laha a va ri kona wu ta ya kwihi loko wu file, swi le rivaleni leswaku a kongomisa eka *munhu* hambiloko riviti *munhu* ri nga tsariwangi eka xivulwa lexi.

Mhaka leyi hi kota ku yi twisisa loko hi hlaya xivulwa lexi rhangeleke xikombiso lexi, laha riviti *munhu* ri nga boxiwa. A swa ha bohangi leswaku riviti *munhu* ri tlhela ri vuyelela eka xivulwa lexi ku boxa mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona. Laha hansi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe* kusuka eka tsalwa ra Mayevu (1988):

(152) a. [Munhu] a nga ha fanelangi ku teka [nsati] *kumbe* ku tekiwa.

(p.15)

b. Xana [vana] vo pasa hi voxo *kumbe* [vana] vo pasisiwa? (p.57)

Loko hi languta swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi handle ka ku vuyelela man'wana ma maviti lama a ma fanele ma katsiwile eka xivulwa. Eka xikombiso xa (152a), ku hlamuseriwa leswaku loko munhu a ta fanela ku va *Father* kumbe *Sister* ekerekeni a nga ha fanelangi ku teka kumbe ku tekiwa. Hungu leri ri hundzisiwile handle ka vuyelelo wa maviti *munhu* na *nsati*. Mhaka ya leswaku xivulwa lexi a xi fanele xi katsile riviti *munhu* hi swi twa eka xitwananisi a xa nhlokomhaka, kasi nchumu lowu nga ha fanelangiki ku tekiwa i *nsati* hi swi lemuka hi vukona bya riendli *teka*. Xikombiso xa (152b) xi humelerisa nsiyeto eka xivulwana xo vutisa. Mhaka ya leswaku eka xivulwa lexi ku vulavuriwa hi *vana* hi swi vona hi vukona bya xitwananisi xa riviti ra ntlawa wa 2 va lexi tirheke tanihi nhlokomhaka. Swivulwa leswimbirhi swi twala swa ha ri na wona maviti lama siyetiweke loko swi hlayiwa eka mbangu lowu swi tsavuriweke eka wona. A hi xiye swikombiso leswi humaka ka Chauke (1993) kutani hi languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe* wu humelela na le ka swona:

(153) a. [Matimba] a nga va a miyele hikuva [Matimba] a chava *kumbe*

[Matimba] a nga lavi ku kampfunya xikonyololo. (p.3)

b. [Mathebula] a landzelela miehleketo ya van'wana, *kumbe*

[miehleketi] ya vunyingi. (p.10)

Hi ku tirhisa swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka rihlanganisi *kumbe* exivulweni. Xikombiso xa (153a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito ko hlaya. Xivulwa lexi xi kota ku hundzisa hungu handle ka vuyelelo wa riviti *Matimba* loyi eka xirungulwana ku vulavuriwaka hi yena. Eka xikombiso xa (153b), hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela eka swivulwana swimbirhi, naswona wu humelela eka nhlokomhaka. Mhaka ya leswaku ku na nsiyeto wa riviti hi

swi vona hi vukona bya xitwananisi xa nhlokomhaka lexi tirheke ku hundzisa hungu ra nhlokomhaka exivulweni. Eka xivulwana xo sungula ku siyetiwiwe rivitavito, kasi eka lexa vumbirhi ku siyetiwiwe rivitaswianakanyiwa. Laha hansi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe* hi ku tirhisa tsalwa ra Chauke (1992) hi ndlela leyi landzelaka:

- (154) Khanani yena a ehleketa leswaku *kumbe* [Tirhani] a nga va a tidlele n'wana wa vanhu. (p.26)

Xivulwa xa (154) xi humelela hi nkarhi lowu Tirhani a nga ha wu veki nenge emutini wa yena endzhaku ka timholovo leti vangiweke hi vugangu exikarhi ka yena na nghamu. Munhu loyi ku hlamuseriwaka leswaku a nga va a tidlele i *Tirhani*. Eka xivulwa lexi a swi boxiwangi, kambe eka mbangu wa hungu leri swi kona. Hungu leri ri kumeka ri twisiseka hambileswi ku siyetiweke rivitavito leri hungu ri kongomisaka eka rona. Vukona bya riviti *Tirhani* hi byi lemuka hi xitwananisi a lexi tirheke ku yisa hungu ra xivulwa emahlweni. Riviti *Tirhani* ri kona exivulweni hambi ri nga boxiwangi. A hi xiye swikombiso leswi humaka eka Mahatlane (1993) leswi nga hi ndlela leyi landzelaka:

- (155) a. Xin'we [xiharhi] *kumbe* [swiharhi] swimbirhi *kumbe* no tlula swi ta ya wela kona swi tlhaviwa hi maphanyi lawa. (p.40)
b. [Vahloti] va famba va siya ribye eka tshuka rin'wana na rin'wana *kumbe* loko [vahloti] va kuma murhi va fika va wu phapha. (p.42)

Eka xivulwa xa (155a) ku hlamuseriwa hi ndlela leyi swiharhi a swi phasisiwa xiswona egojini leri a ri dzimiwa maphanyi lamo vatliwa ma tontswa swinene. Ku hlamuseriwa leswaku swiharhi a swi ta hlorigoriwa hi xikongomelo xo swi ya wela kona leswaku swi ta dlayiwa. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swa ha bohangi ku ri ku boxiwa leswaku i ncini leswi a swi khayimiwa ku ya wela egojini ra maphanyi, kambe hikwalaho ka vukona bya mahlayi lama tirhisiweke eka xivulwa ha kota ku lemuka leswaku ku va ka ha kongomisiwa eka swiharhi leswi a swi hlorigoriwa. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tlhela wu humelela na le ka xivulwa xa (155b) laha eka xona swi nga ha bohangiiki leswaku riviti *vahloti* ri katsiwa eka xona hikuva ri boxiwile ekusunguleni ku nga si landzela xivulwa lexi. Eka xikombiso xa (155b) ku na nsiyeto wa riviti ra vunyingi ra ntlawa wa 2 leri hi ri lemukaka hi vukona bya xitwananisi xa nhlokomhaka va xo tirha na maviti ya ntlawa wa 2. Hi tirhisa swivulwa leswi landzelaka kusuka ka Mathumba

(1987) ku vona loko swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe*, *leswi nga* hi ndlela leyi:

- (156) a. Loko [Maxamba] a ri ni xanchumu *kumbe* [Maxamba] a lava ku endla xanchumu, [Vasati] a a va vitanela endlwini a va tivisa xona. (p.31)
- b. [Khombo] a bela madeha *kumbe* [Khombo] a ambala tintanghu. (p.32)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka swivulwana leswi tirheke na rihlanganisi *kumbe*, naswona hungu ra xivulwa ri tama ra ha twala ku fana na loko riviti leri siyetiweke a ri lo katsiwa. Loko hi xiyisisa xikombiso xa (156a) hi kuma leswaku ku hlamuseriwa hi ndlela leyi Maxamba a swi kotisa xiswona ku burisana na vasati va yena loko ku ri na mhaka yo karhi endyangwini wa yena. Loko ku andlariwa maendlelo ma Maxamba a swi bohangi leswaku ku katsiwa maviti *Maxamba* na *vasati* eka xivulwa, kambe loko hi hlalaya ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona ha kota ku twisisa leswaku ku vulavuriwa hi yini. Hi marito man'wana, hungu ha kota ku ri twisisa hambisi maviti lama susiweke ma nga ha katsiwangi eka xivulwa. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba na le ka xikombiso xa (156b) laha ku siyetiweke riviti tanihi nhlokomhaka. Nsiyeto wu humelela hi nkarhi lowu a ku hlamuseriwa hi vumbhuri bya Khombo. Loko ku fikiwa eka xivulwa lexi (156b) a swa ha bohangi leswaku rivitavito *Khombo* ri vuyelela exivulwanini. Hambiloko rivitavito leri ri nga ha katsiwangi, vukona bya xitwananisi a lexi tirheke ku hundzisa hungu byi komba swinene leswaku na le ka xikombiso lexi ku yisiwa hungu ra masasekelo na mahlovelo ma *Khombo* emahlweni.

Swikombiso swa swivulwa leswi tirhisiweke ku languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe* swi tiyisisa leswaku hakunene na le ka swona wa humelela. Swikombiso hinkwaswo swi humelerisa nsiyeto wa maviti mo hambana eswivulweni handle ka vuyelelo wa mona. Maviti lama nga siyetiwa eka swivulwa swa rihlanganisi *kumbe* ma katsa ma mitlawa ya 1, 1a, 2, 7 na 14. Hambiloko maviti lama welaka eka mitlawa leyi ma susiwile eka swivulwa leswi xopaxopiweke hi kuma leswaku hungu leri hundzisiwaka ri tama ra ha twala handle ka vukona bya maviti ma kona. Hi marito man'wana, a swi bohi leswaku eka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe*

ku vuyeleriwa maviti mo karhi exivulweni loko maviti ma kona ma kumeka kun'wani endzimaneni laha xivulwa xi tsavuriweke kona.

4.2.1.6. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *kasi*

Rihlanganisi *kasi* ri tirha ku komba leswaku mhaka leyi yi vuriwaka yi landzela mhaka yo sungula eka xivulwankatsano xa rihlanganisi leri. Xiga lexi xi komba leswaku emhakeni yo karhi ku ni tlhelo rin'wana leri fanelaka ku tsundzukiwa (Junod, 1975). Rihlanganisi *kasi* ra swi kota ku sungula xivulwa na ku tlhela ri vutisa swo karhi. Mhaka leyi boxiwaka hi leyo engetela eka timhaka tin'wana. Hi ku tirhisa tsalwa ra Mabaso (1996) hi ta languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swivulwana swa rihlanganisi *kasi*:

- (157) a. Socha ri tamele muchini wa AK47, *kasi* hi laha xisutini [Socha]
ri khonete xibamu lexisongo. (p.1)
- b. Yi ku yisa Bara [ngindhi] leyi, *kasi* (ngindhi) leyi yi ku yisa
Evalon! (p.9)
- c. Khanyisa a ri ni malembe ya mune, *kasi* Nkiyasi a a ri ni
[malembe] mambirhi ntsena. (p.38)
- d. *Kasi* wena [Molefe] *why* u nga vekangi 'poyinti' ya vamafoyifi?
(p.24)

Loko hi languta swivulwa swa (157a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kasi* wu humelela hi ku hambanisa timhaka leti endlekaka eka xivulwanahosi na xivulwananandza. Eka xikombiso xa (157a) ku siyetiwa rivotavito eka xivulwananandza leri boxiweke eka xivulwanahosi. Loko ku hlaluseriwa swidlayi leswi *socha* a ri hlomile hi swona a swi bohangi leswaku eka xivulwananandza riviti *socha* ri tlhela ri vuyelela. Mhaka ya leswaku ku va ka ha vulavuriwa hi socha leri boxiweke hi swi lemuka hi xitwananisi *ri* lexi tirheke ku hundzisa hungu. Eka xikombiso xa (157b) Ganyani u tibumabumela hi ndlela leyi swibakele swa yena swi vavisaka munhu hakona. Mhaka leyi yi boxiwa handle ka ku katsiwa ka riviti *ngindhi* exivulweni hikuva swi twisiseka eka mbangu wa xivulwa lexi leswaku ku vulavuriwa hi *ngindhi*. Vukona bya riviti leri hi byi vona hi xitwananisi *yi* xa ntlawa wa maviti wa 9. Nsiyeto wa muxaka lowu wu humelela ku fana na wa xikombiso xa (157c) laha ku siyetiweke riviti ra ntlawa wa 6 ku hambanisa malembe ma *Khanyisa* na *Nkiyasi*. Ku hambana na

swikombiso leswin'wana, xikombiso xa (157d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti hi ku tirhisa xivutiso. Loko Benji a vutisa Molefe mayelana na nkunguhato wa vona wo ya vugangwini a swi bohangi leswaku ku boxiwa vito ra *Molefe* eka xivulwa lexi. Leswi swi vangiwa hikuva vona vinyi va swi twisisa leswaku xivutiso lexi xi kongomisiwile eka mani. Hikokwalaho, a swa ha bohangi leswaku riviti ra *Molefe* ri tlhela ri vuyelela exivulweni. Laha hansi ku na swivulwa swa Masinge (1993) leswi ku xiyiwaka nsiyeto wa riviti eka swona kusuka ka xivulwana xa rihlanganisi *kasi*:

- (158) a. *Kasi* swakudya swona [Mangumani] a swi monya swange ndyelo a yi lo phameriwa vulongo bya xitlen'wana lebyo hisa. (p.13)
- b. *Kasi* hi mikarhi [Xihahluli] a tirha ku tsema tihunyi na ku hlota. (p.30)
- c. *Kasi* hi mikarhi [N'wa-Mbhendlhe] a hamba a chucha nkhamu a ba Xihahluli hi tindhilivichi ta bazi ro ya le Bulwini. (p.30)
- d. [Madyaswilova] u bile bele ku vitana Makonyete, *kasi* [Madyaswilova] a a vitana maphorisa. (p.45)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti na le ka swona wa humelela. Eka swikombiso swa (158a-c) rihlanganisi *kasi* ri tirhile emasungulweni ka xivulwa ku hundzisa hungu. Rihlanganisi *kasi* hi rona ri nga sungula swivulwa leswinharhu. Hambiloko rihlanganisi leri ri nga rihlanganisi xivulwanahosi na xivulwananandza eka swona, nsiyeto wa humelela. Eka swikombiso leswinharhu ku siyetiwa mavitavito ma ntlawa wa 1a, kambe hungu ri sala ri twala ra ha ri kona exivulweni. Eka xikombiso xa (158d) nsiyeto wu humelela eka xivulwankatsano lexi kombaka mhangu leyi endlekeleke *Madyaswilova*. Ematshan'wini yo va xivulwa lexi xi boxa munhu loyi a beke bele, ha kota ku swi kuma leswaku ku kongomisiwa eka *Madyaswilova* loko hi hlaya ndzimana laha xivulwana lexi xi humaka kona. Hi ku tirhisa swivulwa swa Mayevu (1988), hi languta ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kasi* wu endlekaka hakona:

- (159) a. [Vanhu] van'wana va rhandza van'wana, *kasi* [vanhu] van'wana va venga [vanhu] van'wana. (p.36)

- b. [Vanghana] van'wana va ku hi leswi a nga dyondza ku fika eka ntangha 7 le ka Chanyela, *kasi* [vanghana] van'wana a va ku a khense Khawurisa na mafureme ya Xigwita. (p.40)

Loko hi kamberile ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humeletele hakona eka swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku wu khumba maviti ma mitlawa ya 2 na 2a. Eka swivulwa swa (159a-b) ku siyetiwele maviti ma mitlawa ya 2 lama hi kotaka ku ma lemuka hi vukona bya xitwananisi va xa ntlawa wa 2. Swikombiso leswi swi hundzisa hungu handle ka vuyelelo wa maviti mo karhi exivulweni. Eka swikombiso swa Mtombeni (1991), hi xiya loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kasi* wu humelela hi ndlela leyi landzelaka:

- (160) a. [Mbitsimuni] a tseleka ni timbita a nga si ya ni le xikolweni, *kasi* loyi wa laha kaya [n'wana] o sala a etlele. (p.89)
- b. [Hlekani na Khensani] a va ri vanhwanyana vo tirhandza, [vanhwanyana] va timbhuri; *kasi* na makaya ya vona a ya vandzakanile. (p.104)

Endzhaku ka ku languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kasi* wa humelela na le ka swona. Hungu ri kumeka ri hundzisiwa handle ka ku katsiwa ka maviti mo karhi lama eka mbangu wa xivulwa ma boxiweke. Eka xikombiso (160a) ku hundzisiwa hungu ra ndlela leyi *Mbitsimuni* a khomisiwa xiswona emutini wa ka Magwaza ku hambana na vana va muti. Loko ku hundzisiwa hungu leri boxiwaka a swi bohangi leswaku rivitavito *Mbitsimuni* ra ntlawa wa 1a na rivitaswilo *n'wana* ra ntlawa wa 1 ma boxiwa exivulweni lexi. Hambiloko maviti lama ma siyetiwele kumbe ma nga boxiwangi exivulweni, ha kota ku ma twa leswaku ma kona exivulweni hikwalaho ka vukona bya switwananisi swa wona. Xikombiso xa (160b) xona xi humelerisa nsiyeto wa mavitavito na rivitaswilo. Hambiloko mavitavito *Hlekani* na *Khensani* ma nga ha boxiwangi eka xivulwana xo sungula, kun'we na rivitaswilo *vanhwanyana* eka xivulwana lexi landzelaka, ha kota ku swi tiva leswaku xivulwa lexi xi vulavula hi yini handle ka ku katsa maviti lama. Leswi hi kota ku swi lemuka loko hi hlaya laha xivulwa lexi xi kumekaka kona eka ndzimana ya tsalwa. Kusuka eka xivulwana lexi humaka eka Chauke (1992), hi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwanaxa rihlanganisi *kasi*:

(161) Va ri [siku] ra ngati a ri tshwuki, *kasi* ni [siku]ra ntsako a ri rhangi
hi ku ku komba tino ra rihlaya. (p.124)

Loko hi xiya xikombiso xa (161) laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka rivitaswilo *siku* leri welaka eka ntlawa wa 5, naswona ri tikomba hi xitwananisi *ra* xa ntlawa lowu. Hambiloko riviti *siku* ri nga katsiwangi eka mbangu wa xivulwa lexi, hi vutivi bya hina bya xivulavulelo lexi ha swi tiva leswaku riviti leri nga siyetiwa i *siku*. Eka xikombiso lexi ku tirhisiwile xivulavulelo lexi *siku ra ngati a ri tshwuki* ku hundzisa hungu, kambe ku nga katsiwi riviti *siku* eka xikombiso xa hina. Hambiloko riviti leri ri nga katsiwangi, mongo wa xivulwa ha wu twa leswaku wu katsa na rona. Hi ndlela yoleyo, nsiyeto wu va wu humelerile. Hi ku tirhisa swivulwa leswi landzelaka ku huma eka Mahatlane (1993) hi vona loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kasi* wu humelela:

- (162) a. [Chohoma] u tlhavetela wonge a wo tlhavela dema *kasi*
[Chohoma] u dlaya kokwa wa wena Ganyani. (p.33)
- b. *Kasi* hakunene mihlolo a yi dyiwi, [mihlolo] yo voniwa hi mahlo.
(p.33)
- c. [Chohoma] a a vonile tinyangwa ta nguva ya hava *kasi* a hi
nchumu, i tinyiyi ta mimpoti. (p.34)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela eka maviti mo hambana. Eka xikombiso xa (162a) ku na nsiyeto wa nhlokomhaka ya xivulwa lexi siyetiweke eka xivulwanahosi na xivulwananandza. Loko ku hlamuseriwa ndlela lexi *Chochoma* a nga va dlayisa xiswona malume wa yena Ganyani a swi bohangi leswaku ku va na vuyelelo wa riviti ra *Chochoma*. Hungu ra xivulwa lexi ri hundziseka handle ka vuyelelo wa rivitavito leri. Loko swi ta eka xivulwana xa (162b) ku na nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 8 leri boxiweke eka xivulwana xa masungulo ma xivulwa, kambe ri nga ha vuyeleli eka lexi vumbirhi. Hambiloko riviti *mihlolo* ri nga ha katsiwangi eka xivulwana xa vumbirhi, ha swi twa leswaku xitwananisi yo xi hundzisa hungu ra riviti *mihlolo*. Hungu ra xivulwa xa (162c) ri hundziseka hi ku twisiseka hambi riviti leri a ri fanele ri katsiwile ra nhlokomhaka ya xivulwa ri nga ha ri kona. Vukona bya riviti ra nhlokomhaka lexi susiweke ya *Chochoma* hi byi vona hi xitwananisi xa yona a lexi tirheke ku hundzisa hungu leri xivulwa xi hlamuselaka rona. A hi xiye swivulwa swo huma eka tsalwa ra Mathumba (1987) leswi landzaka:

- (163) a. Emavokweni [Njunju] a a berile vusenga *kasi* emilengeni [Njunju] a a berile masindza. (Xiseluselu xa Vulombe, p.7)
- b. Van'wana va varisi a va ri karhi va njovela tinhlampfi, *kasi* van'wana [varisi] a va ri karhi va khida. (Xiseluselu xa Vulombe, p.11)
- c. Vavasati a va ri eku hlantsweni ni ku hlamba, *kasi* [vavasati] van'wana a va ri eku hlakuleni ka swikova ni mitanga ya vona. (Xiseluselu xa Vulombe, p.11)
- d. Yin'wana [ndzelo] u yiserile vahariva va yena, *kasi* yin'wana [ndzelo] u yiserile nuna. (Xiseluselu xa Vulombe, p.20)
- e. *Kasi* wena [Juluka] a wu swi voni leswi humelexaka laha ka n'wina? (Xiseluselu xa Vulombe, p.89)

Endzhaku ka ku languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swona. Eka swivulwa leswi ku susiwa maviti mo karhi lama hambi loko ma susiwile hungu ri salaka ra ha twala onge ma katsiwile exivulweni. Maviti lama susiweke eswivulweni leswi ma kumeka ma yimeriwa hi switwananisi. Eka swikombiso swa (163a) na (163e) ku na nsiyeto wa mavitavito, kasi eka (163b-d) ku siyetiweke mavitaswilo. Maviti lama siyetiweke eka swivulwa leswi hinkwaswo ma twala ma ha ri kona eswivulweni hambi ma nga ha katsiwangi eka swona. Swikombiso hinkwaswo leswi hi nga swi languta eka xivulwana xa rihlanganisi *kasi* swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka na le ka swona. Eka swikombiso leswi hi kumile leswaku vukona bya switwananisi swa mitlawwa ya maviti swi na xiave eka ku hundzisa hungu leri a ri fanele ri boxiwile hi maviti lama siyetiweke. Hi marito man'wana, ha kota ku kuma mongo wa xivulwa lexi siyeteke riviti ro karhi hambiloko riviti ra kona ri nga ri kona exivulweni. Maviti lama siyetiweke eka swikombiso leswi kamberaweke laha henhla ma katsa ma mitlawwa ya 1a, 2, 5, 6, na 9. Maviti lama siyetiweke, ku nga lama welaka eka mitlawwa leyi boxiweke, ma kumeka ma twala ma ha ri kona exivulweni xa nsiyeto hikwalaho ka vukona bya switwananisi swa wona leswi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa.

4.2.1.7. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *kutani*

Rihlanganisi *kutani* i rihlanganisi leri kombaka ku landzelelana ka timhaka, kumbe ku engetelelana ka tona loko ti runguriwa (Junod, 1975). Rihlanganisi leri ri tirha ku komba mhaka leyi endlekaka eku heteleleni ka yin'wani. Rihlanganisi leri ra swi kota ku sungula xivulwa ku komba leswi endlekaka. Hi tirhisa tsalwa ra Mabaso (1996) ku languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swivulwana swa rihlanganisi *kutani*:

- (164) a. [Majokweni] a fika a hlometela, *kutani* [Majokweni] a huwelela
hi ku hlevetela. (p.45)
- b. [Majokweni] u huwelerile ro hetelela, *kutani* [Majokweni] a
cingela endzhaku. (p.45)

Swikombiso leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani*. Hungu leri hundzisiwaka eka xivulwa ra twala hambu riviti ro karhi ri nga katsiwangi. Eka xikombiso xa (164a) ku na nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka eka swivulwana leswi rihlanganisiweke hi rihlanganisi *kutani*. Hungu ra leswaku *Majokweni* u fikile a hlometela a nga se huwelela ri twala kahle hambiloko rivotavito ra loyi a nga hlometela ri nga katsiwangi eka xikombiso lexi. Xikombiso lexi xi na nsiyeto wa rivotavito ra ntlawa wa 1a. Nsiyeto lowu endlekeke eka xikombiso xa (164a) wa fana na wa (164b) hi xivumbeko na riviti leri siyetiweke. Loko hi hlaya ndzimana leyi xikombiso lexi xi humaka eka yona ha kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi a nga huwelela no cingela endzhaku i *Majokweni* hambiloko vito ra yena ri nga ha boxiwangi eka xivulwananandza. Hi ku tirhisa xivulwa lexi landzelaka xa Mayevu (1988), hi languta ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* wu endlekeke hakona:

- (165) [Mabahleka] a a ta xava nyama ya R20,00 *kutani* [Mabahleka] a
tixavela na hafujeke ya *Bols*. (Mafelatiko, p.34)

Nsiyeto wa riviti wa xikombiso lexi wu humelela nhlokomhaka leyi eka xivulwa lexi yi nga katsiwangiki loko ku hundzisiwa hungu ra leswi *Mabahleka* a ta endla swona emavhengeleni. Eka xivulwa lexi a swi boxiwangi leswaku i mani loyi a fanela a xava nyama na byalwa leswi boxiweke, kambe eka mbangu wa xivulwa ha swi kuma leswaku ku kongomisiwa eka *Mabahleka*. Vukona bya nhlokomhaka ya xivulwa lexi hi byi vona hi xitwananisi xa yona a lexi tirheke ku hundzisa hungu leri ku vulavuriwaka

hi rona. Eka xivulwana lexi landzelaka xa Mtombeni (1990) ku xiyiwa loko nsiyeto wa riviti wu humelela loko ku ri ni rihlanganisi *kutani*:

- (166) Loko [Mathebula] a kongomile rivantini a tsundzuka swin'wana, *kutani* [Mathebula] a tlhelela endzhaku a ya teka thelefoni a ba nomboro. (p.37)

Loko hi xiyisisa xikombiso lexi nga laha henhla hi kuma leswaku na xona xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito ra ntlawa wa 1a, kambe hungu ri sala ra ha twala leswaku ri vulavula hi mani. Hambiloko vito ra *Mathebula* ri nga ha boxiwangi eka xivulwa lexi, loko hi sungurile na ndzimana ku hlaya laha xivulwa lexi xi nga kona ha kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi a kongomile erivantini a tlhela a tsundzuka swin'wana i *Mathebula*. Mhaka leyi hi yi lemuka loko hi fika eka ndzimana ya xivulwa lexi ku vulavuriwaka hi *Mathebula*. Swingaleswi, riviti *Mathebula* a ra ha vuyelelangi eka xivulwa lexi. A hi vone xivulwa lexi humaka eka Chauke (1991), kutani hi xiya nsiyeto wa riviti eka xona:

- (167) [Vanhu] a va ta kuma mitirho *kutani* [vanhu] a va ta tshama va titsakerile. (p.97)

Xivulwa lexi xi humelela eka mbangu lowu Dokodela Randies a sola ndlela leyi michini a yi tekela vanhu mitirho hakona. Hikokwalaho, eka xivulwa lexi a swa ha bohangi leswaku riviti ra nhlokomhaka ri tlhela ri vuyelela eka marito ma Randies loko a xaxameta ndlela leyi michini ya thekinoloji yi hetelaka vanhu mitirho hakona. Loko *Randies* a komba leswaku vanhu a va ta pfuneka njhani a nga ha boxangi riviti ra nhlokomhaka, kambe hungu ri twala ra ha ri na nhlokomhaka exivulweni. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa lexi hi ri kuma eka xitwananisi a xa nhlokomhaka lexi tirheke ku yimela riviti ra nsiyeto. Hi ku tirhisa swivulwa leswi humaka ka Chauke (1992), hi languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* wu humelela:

- (168) a. Xikwembu xi va katekisile eka tidyondzo ta vona, *kutani* [varhandziwa] va pasa tanihileswi [varhandziwa] a va nga yengani. (p.6)
- b. [Tirhani] a ha humile hi golonyi ya ntirho, *kutani* [vatirhikulobye] va sala va n'wi tekela swileriso swa yena. (p.26)
- c. *Kutani* [vatirhi] va komberiwile leswaku va ya tilulamisa. (p. 31)

- d. *Kutani* [vatirhi] va tshunxiwa nkarhi wa ha ri kona tanihileswi a ku ri Ravuntlhanu. (p.31)
- e. *Kutani* [Phangasasa] a tlhelela exikolweni. (p.136)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani*. Eka xikombiso xa (168a) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *varhandziwa* ra ntlawa wa 1 leri nga katsiwangiki eka xivulwa loko ku hundzisiwa hungu. Riviti leri ri kona eka mbangu wa xivulwa. Xikombiso xa (168b) xi na nsiyeto wa maviti mo hambana. Hambiloko swi nga boxiwangi, loko hi hlalaya xivulwa lexi ha kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi a humile hi golonyi ya ntirho i *Tirhani*, naswona vanhu lava nga sala va teka swileriso swa riqingho a ku ri *vatirhikulobye* va yena. Maviti lama susiweke ma kona eka mbangu wa ndzimana leyi ma tekiweke eka yona. Ku hambana na swikombiso swa (168a-b), swikombiso swa (168c-e) swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* leri tirheke emasungulweni ya xivulwa ku hundzisa hungu. Swikombiso swa (168c-e) swi komba nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 2, kasi xa (168e) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito ra ntlawa wa 1a. Maviti hinkwawo lama siyetiweke eka swivulwa leswi ma twala ma ha ri kona eswivulweni hambi ma nga katsiwangi eka swona. Eka swikombiso leswi landzelaka swo huma eka Mahatlane (1993), ku na swivulwa leswi nga tsavuriwa eka tsalwa ku xiya loko na le ka swona nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* wu humelela:

- (169) a. Byalwa ku hava, *kutani* [vakokwana] ndzi va miyetile hi ntsuvi wa vudyangwani. (p.4)
- b. [Vatukulu] a va tirha eSteel Work, *kutani* [vatukulu] a va tshamisa enkomponi ya kona. (p.21)
- c. *Kutani* loko [nghala] yi vuya yi ta yi fika yi nghenisa nhloko, [nghala] yi tlimbiwa, hakanyingi [nghala] yi fela kwalaho. (p.40)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela eka mavitaswilo mo hambana. Eka xikombiso xa (169a) ku phahliwa *vakokwana* handle ka ku katsa rito ra kona. Hambiloko riviti leri ri nga katsiwangi ha swi tiva leswaku ri kona exivulweni. Eka xikombiso xa (169b), riviti *vatukulu* a ri nga katsiwangi eka xivulwa lexi, kambe xivulwa hi xoxe xi na rona. Vukona bya riviti leri siyetiweke hi byi vona hi xitwananisi *va* lexi tirheke ku komba riviti leri siyetiweke exivulweni, kambe

ri tamaka ra ha twala exivulweni. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba eka xivulwa xa (169c) laha ku hlamuseriwaka hi nchumu lowu faka loko wu manyiwa nkolo hi rigoda, lowu eka xikombiso lexi ku nga *nghala* leyi boxiweke eka ndzimana. Rivitaswilo *nghala* a ri boxiwangi eka xikombiso lexi, kambe xitwananisi *yi* xa riviti ra ntlawa wa 9 hi xona xi hi letelaka leswaku ka ha vulavuriwa hi *nghala* tanihileswi ekusunguleni ku nga kombisiwa hi yona eka mbangu wa xivulwa. Maviti lama siyetiweke eka swikombiso leswinharhu ma va ma ha twala exivulweni hikwalaho ka vukona bya switwananisi leswi ma tirhaka na swona. A hi hlaye swivulwa leswi tsavuriweke eka Mathumba (1987), kutani hi languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* wu humelela na le ka swona:

- (170) a. [Tereka] u hlantswile xirhengele *kutani* [xirhengele] a xi tlhandleka ekusuhi ni ndzilo. (p.11)
- b. [Misingi] u tshamile masiku manharhu a ri karhi a vona n'wana *kutani* [Masingi] a tlhelela exilungwini. (p.23)
- c. [Masingita] u n'wi nyikile [xibakele] xa xinene *kutani* [Bombeleni] a ololoka. (p.47)
- d. [Masingita] u n'wi rahile nhlana *kutani* [Bombeleni] a lava ku wela emahlweni. (p.47)
- e. *Kutani* [Ndandazi] a huwelela. (p.98)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku na le ka swona nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* wa humelela. Loko hi hlela xikombiso xa (170a) ha kota ku swi twa leswaku munhu loyi a nga hlantswa xirhengele i mani na nchumu lowu nga tlhandlekiwa ekusuhi na ndzilo i yini hambu swi nga boxiwangi. Xikombiso xa (170b) xi na nsiyeto wa riviti *Misingi* loyi eka xona a nga boxiwangiki, kambe eka mongo wa xivulwa a nga kona. Eka xikombiso xa (170c) ku na nsiyeto wa maviti mo hambana eka mbangu lowu Masingita na Bombeleni a va ri ku bananeni. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku swi twa leswaku nchumu wa ximatsi lowu tirhisiweke ku ba Bombeleni i *xibakele* lexi boxiweke eku sunguleni. Eka xikombiso xa (170d) ha kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi a nga rahiwa nhlana hi *Masingita*, loyi a nga ya wela emahlweni i *Bombeleni*. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka xivulwa xa (170e) laha ku nga hundzisiwa hungu ra ku huwelela ka *Ndandazi* a nga boxiwangi vito. Maviti lama siyetiweke hi kota ku ma vona hi vukona

bya switwananisi leswi tirheke ku hundzisa hungu leri ku vulavuriwaka hi rona. Loko hi kamberile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* eka matswalwa mo hambana hi kuma leswaku nsiyeto wu humelerisiwa hi maviti lama welaka eka mitlawwa yo karhi ya maviti. Maviti lama kombeke nsiyeto hi lama welaka eka mitlawwa ya 1a, 2, 7, na 9. Nsiyeto wa maviti hinkwawo lama nga katsiwangiki eka swikombiso swa swivulwa swa nsiyeto leswi nga laha henhla ma twala ma ha katsiwile exivulweni hambani ma nga boxiwangi.

4.2.1.8. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *naswona*

Rihlanganisi *naswona* ri komba leswaku mhaka yo karhi ya laviwa, naswona yi languteriwa hi leyo sungula. Rihlanganisi leri ri tirha ku yelana na mahlanganisi *nakona*, na *nakambe* exivulweni. Kusuka ka tsalwa ra Masinge (1993), a hi xiye swivulwa leswi landzelaka:

- (171) a. He Joe munghana wa mina, [Joe] u nga vi na rhumbu, *naswona*
[Joe] u nga pfuki u twele munhu vusiwana. (p.41)
- b. Nhlaluko Matsemeta a ri nhloko xa xikolo xa Vilavila, *naswona*
[Matsemeta] a a tshama emutini wa Nkowankowa. (p.46)

Loko hi xiyisisa swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *naswona* wa humelela. Nsiyeto wu humelela eka mavitavito ma ntlawa wa 1a lama nga katsiwangiki eka xivulwa loko ku hundzisiwa hungu. Maviti lama siyetiweke a ma cinci mongo wa xivulwa hambilo ma nga ha ri kona eka xona. Eka xikombiso xa (171a), loko Biza a tiyisa Joe leswaku va nga chavi nchumu a swi bohangi leswaku a tlhela a boxa vito ra Joe tanihileswi a ri boxile ekusunguleni. Xikombiso xa (171b) xi siyeta rivitavito *Matsemeta* ku hundzisa hungu ra vutshamo bya yena. Mhaka ya leswaku ku vulavuriwa hi mani eka xivulwa lexi hi yi kuma eka mbangu laha xivulwa xi humaka kona. Laha hansi ku xiyiwa xikombiso xa nsiyeto wa riviti kusuka ka xivulwana xa rihlanganisi *naswona* hi ku tirhisa tsalwa ra Mtombeni (1990):

- (172) [Hosi] a nga va tivi tinghohe ta vona, *naswona* [vavanuna] a va
nga fanelanga ku famba na Xitlhangoma. (p.14)

Loko hi languta xikombiso lexi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku ku siyetiwiile maviti mambirhi mo hambana ma mitlawa ya maviti. Loko ku hundzisiwa hungu ra leswaku *Hosi* a yi nga va tivi vanhu lava a va famba na Xitlhangoma a swi boxiwangi leswaku i mani loyi a hlamala tinghohe. Hi ku hlaya ntsena ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona swi va erivaleni leswaku i *hosi* leyi ku vulavuriwaka hi yona. Xivulwa xi tlhela xi ya emahlweni xi endla nsiyeto wa rivitaswilo ra ntlawa wa 2 laha ku nga boxiwangiki leswaku i va mani lava a va nga fanelangi ku famba na Xitlhangoma, kambe hikwalaho ka ku va maviti lama ma ri kona eka ndzimana leyi vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona, ha kota ku swi lemuka leswaku hungu ri kongomisa eka *vavanuna*. A hi vone swivulwa leswi humaka ka Mtombeni (1991) ku languta ndlela leyi nsiyeto wu humelelaka hayona:

- (173) a. Ndzi swi tiva swinene *leswaku* [vavasati] a va rhandzi mina.
(p.4)
- b. [Ntshabeleni] a a chivirika swinene entirhweni wa yena wa tidyondzo, *naswona* [Ntshabeleni] a a tsakisa mathicara hi ku tikarhata ka yena. (p.81)

Loko hi xiya swivulwa leswi nyikiweke tanihi swikombiso leswi xiyiwaka nsiyeto wa riviti hi kuma leswaku na le ka swona wu kona. Eka xikombiso xa (173a), nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa vumbirhi. Ematshan'weni yo boxa vanhu lava Msesenyana a nge a va rhandzi yena, ha kota ku swi kuma endzimaneni leswaku u vula *vavasati*, lava Matengana a va boxeke loko va karhi va burisana. Mhaka ya leswaku ku kongomisiwa eka *vavasati* hi swi vona hi xitwananisi xa ntlawa wa 2 va lexi tirheke ku hundzisa hungu exivulweni. Hambiloko eka xikombiso xa (173b) ku nga boxiwangi leswaku i mani loyi a chivirika swinene exikolweni, vukona bya xitwananisi a xa ntlawa wa 1a eka mbangu wa xivulwa lexi byi hi letela ku hatla hi swi tiva leswaku ku kongomisiwa ka *Ntshabeleni* loyi eka ndzimana ku vulavuriwaka hi yena. Ku papalatiwa ka vuyelelo wa riviti leri a wu sivelangi leswaku hungu kumbe mongo wa xivulwa wu tama wa ha twala. A hi langute swivulwa swa Chauke (1993) hi ndlela leyi:

- (174) a. [Rogers] u ze a tinyiketela ku xi olola hi ku nonoka, *naswona* hi vukheta byo tlula ni bya ximanga. (p.28)
- b. [Vanhu] a va vula *leswaku* [Mbhuri] a tinyiketele ntirho wakwe.
(p.50)

Endzhaku ka ku languta swikombiso leswi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* wa humelela. Eka xivulwa xa (174a) ku siyetiwa rivotavito *Rodgers*, kambe hungu ri kumeka ri nga cincangi. Eka xikombiso xa (174b) ku na nsiyeto wa maviti lama nga boxiwangiki eka xivulwa, kambe loko hi hlaya xivulwa lexi ha ma twa hambi ma nga tsariwangi. Hi kota ku twa maviti lama loko hi hlayile ndzimana hinkwayo laha xivulwa xi humaka kona. Loko hi hlaya xivulwahava *a va vula*, ha kota ku swi lemuka leswaku ku kongomisiwa eka vanhu lava ndzimana yi kongomisaka eka vona, kasi loyi a tinyiketerile eka swa ntirho wakwe i *Mbhuri*. A hi tlhele hi xiya xivulwa xin'wana kusuka ka tsalwa ra Chauke (1991), kutani hi xiya ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *naswona* wu humelelake hakona:

- (175) Hi ku vona ka yena [Khomela] a a endla leswinene *naswona*
[Khomela] a swi fanerile. (p.68)

Xivulwa lexi tsavuriweke eka tsalwa leri boxiweke laha henhla xi humelerisa nsiyeto wa riviti. Laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona ku hlamuseriwa hi mahlayiselo ma *Khomela* ma muti, laha a toloverile ku nyika nsati muholo. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa a ku boxiwangi leswaku i mani loyi a vona swi fanerile ku endla swo karhi, leswi ku nga ku nyika nsati muholo. Xivulwa lexi xi hundzisa hungu leri handle ka vuyelelo wa rivotavito *Khomela*. Hi marito man'wani, hambi loko rivotavito leri ri nga ha boxiwangi eka xivulwa lexi ha kota ku swi kuma eka mbangu wa laha xivulwa xi tsavuriweke kona leswaku ku kongomisiwa eka mani? Kusuka eka Chauke (1992) hi xiya swivulwa leswi longoloxiweke ku swi languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *naswona* wu humelela na le ka swona:

- (176) a. [Makhaveni] u ta fika a swi sungula kwihi, *naswona* [Makhaveni]
u ta ku u twe hi mani?? (p.39)
- b. [Nandzumuni] o twa munhu loyi a gongondzaka, *naswona*
[munhu] a nga gongondzi enyangweni wa le xitangeni. (p.81)
- c. [Bazimarimba] a vulavurisa vana va yena ntsena, *naswona*
mana wa vana a nga swi twi. (p.99)
- d. *Naswona* nyama eka yena a ku nga ri muvhaki ni kan'we,
[nyama] a yi dya hi laha yena a swi lavisaka swona. (p.140)

Hi ku tirhisa swikombiso leswi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *naswona* wa humelela. Eka xivulwa xa (176a) ku na nsiyeto wa nhlokomhaka leyi a yi fanerile ku vonaka eka xivulwa, kambe hambi yi nga ha katsiwangi yi twalakala ya ha ri kona. Vukona lebyi hi byi vona hi xitwananisi *a* xa nhlokomhaka. Xikombiso xa (176b) xi humelerisa nsiyeto wa maviti mambirhi lama hambi ma nga ri kona exivulweni mongo wa xivulwa wu tamaka wa ha twala. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu vonaka na le ka xikombiso xa (176c) laha ku hlamuseriwaka hi *Bazimarimba*, kambe vito ra yena ri nga boxiwangi. Eka tsalwa leri ha swi tiva leswaku munhu loyi a nga hlamulani ni nsati wakwe i *Bazimarimba*. Hambiloko vito ra yena ri nga vuyelelangi eka xivulwa lexi, hikwalaho ka vukona bya xitwananisi *a* xa riviti ra ntlawa wa 1a ha kota ku hatlisa hi twisisa leswi xivulwa lexi xi boxaka swona. Xikombiso xa (176d) xi hambanile na leswin'wani swivulwa hikuva eka xona ku sungula rihlanganisi. Eka xivulwa lexi ku na nsiyeto wa riviti *nyama* ra ntlawa wa 9 leri yimeriweke hi xitwananisi *yi* exivulweni ku hundzisa hungu. Eka swivulwa swo huma eka Mahatlane (1993), hi languta nsiyeto wa riviti kusuka ka xivulwana xa rihlanganisi *naswona*:

- (177) a. [Kokwana] mi ta va mi lo humelela hi yini leswi [kokwana] mi ngo languteka mi xanisekile, *naswona* [kokwana] a mi etleli khwatsi. (p.1)
- b. [Xalati] a nga popiwi a ya endla swa vudabadaba bya yena, *naswona* [Xalati] a nga teki xuma xa n'wana wa mina a ya nwa na vanuna va yena. (p.15)
- c. *Naswona* ndzi ala kambe [Muphiphirosi] a tiendlela hi ku rhandza. (p.10)

Loko hi kamberile swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku na le ka swona nsiyeto wa riviti wa humelela. Eka xikombiso xa (177a) ku burisana Makhubele na mukhalabye Mavhavaza loyi mikarhi hinkwayo a n'wi vitana *kokwana*. Loko Makhubele a vutisa Mavhavaza hi matitwelo ma yena, Makhubele a nga kalangi a boxa ku *kokwana* tanihileswi a swi vurile khale eka ndzimana. Xivulwa lexi xi humelerisa nsiyeto wa riviti *kokwana* leri twalaka ri ri kona exivulweni. Xikombiso xa (177b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka leyi eka xivulwankatsano lexi swi nga bohangiki leswaku ri boxiwa. Nhlokomhaka ya xivulwa lexi yi yimeriwa hi xitwananisi xa yona *a*.

Loko Matanato a lerisa Mtombeni swileriso swa le kaya a nga tshameli ku boxa vito ra nsati wa yena *Xalati*. Ematshan'weni a hundzisa hungu hi ku boxa vito *Xalati*, a tirhisa xitwananisi xa ntlawa wa 1a ku hundzisa hungu. Nsiyeto wu tlhela wu tikomba eka xikombiso xa (177c) laha ku siyetiweke rivotavito *Muphiphirosi*. Loko Mavhavaza a tiputa hi ndlela leyi nsati wa yena *Muphiphirosi* a n'wi xaniseke ha kona a nga tshameli ku boxa mavito. Xikombiso lexi xi tiyisisa leswaku hungu leri vulavulaka hi *Muphiphirosi* ri hundzisekile handle ka vuyelelo wa riviti. Ku tirhile xitwananisi a ku hundzisa hungu. Hi ku tirhisa Mathumba (1987) hi vona swivulwa leswi landzelaka ku languta loko na le ka swona nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *naswona* wu humelela:

- (178) a. *Naswona* [Njunju] a a ri xingoma-tandza-xivutla-ni-mindzheko a va vula yena. (p.7)
- b. Marito ya malume wa wena ma vupfile *naswona* [marito] ma ni nkoka hikokwalaho na mina ndzi yima ha wona. (p.18)
- c. [Tintswalo] u endlile tano a hundzukile ni nghohe hi xiviti *naswona* [Tintswalo] a hundzulukele etlhelo. (p.30)
- d. [Maxamba] a a sungula a gayela mhaka ya kona hi vukhwatsi *naswona* swi nga tiviwi hi munhu. (p.31)
- e. [Maxamba] a a nga ri endzilweni *naswona* dyambu a ri tlomutile. (p.33)

Xivulwana xa rihlanganisi *naswona* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti na le ka xivulwa lexi nga riki xa nkatsano. Eka xikombiso xa (178a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Njunju* ku hundzisa hungu leri ku vulavuriwaka hi rona exivulweni. Loko ku hlamuseriwa munhu loyi a ri n'anga eka xivulwa lexi a swi boxiwangi leswaku a ri mani, kambe hikwalaho ka ku va swi boxiwile eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi kumekaka eka yona ha swi tiva leswaku i *Njunju*. Xivulwa xa (178b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *marito* loko mana wa Masingita a khongotela n'wana wa yena. Ritaswilo *marito* leri kumekaka eka xivulwana xo sungula a ri tlhelangi ri boxiwa eka xivulwana xa vumbirhi, kambe ri kona. Vukona bya riviti leri hi byi lemuka eka xitwananisi lexi ri yimeleke xa *ma*, ku nga xitwananisi xa maviti ma ntlawa wa 6. Swikombiso swa (178d-e) swi humelerisa nsiyeto wa rivotavito ra nhlokomhaka *Maxamba* ku hundzisa hungu. Eka (178d) ku hundzisiwa hungu ra loko *Maxamba* a ri ku ehlekateni, kasi eka (178e) ku hlamuseriwa hi ndlela leyi *Maxamba* a titwisa xiswona hi Khombo nsati wa Xiviti. Hi ku

tirhisa switwananisi swa mitlawwa a ku boxiwangi eka swivulwa leswaku ku vulavuriwa hi *Maxamba*, kambe eka mbangu wa ndzimana ha swi kuma leswaku ku vulavuriwa hi yena.

Loko hi tirhisile swivulwa swo hambana ku languta nsiyeto wa riviti hi kumile leswaku xivulwana xa rihlanganisi *naswona* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti. Eka swikombiso leswi tirhisiweke laha henhla hi kumile leswaku maviti lama siyetiweke hi lama welaka eka mitlawwa ya 1a, 2, 6, na 9. Eka swikombiso hinkwaswo hi kuma na leswaku hambi loko maviti mo karhi ma siyetiwele eka xivulwana xa rihlanganisi, mongo wa xivulwa wu sala wa ha twala ku fana na loko maviti ma kona ma nga sukangi exivulweni.

4.2.1.9. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambi***

Xiga *hambi* i rihlanganisi leri kombaka leswaku mhaka ya kona ingi yi nga fanelangi ku endleka, hambiswiritano ya endleka (Junod, 1975). Rihlanganisi *hambi* ri komba mhaka leyi yi nga siveriwaka hi yin'wana leswaku yi ta endleka handle ka nsivelo. Hi marito man'wana mhaka ya kona a yi siveriwi hi nchumu ku yi endla. A hi langute xivulwa lexi landzelaka tanihi xikombiso lexi tirhisiweke ku languta nsiyeto wa riviti eka rihlanganisi *hambi* kusuka ka Mabaso (1996):

(179) *Hambi* mathicara loko a va nga tiyimiselangi ku hi akela vumundzuku byo antswa, [mathicara] a va nga ta hamba va pfukela laha xikolweni. (p.55)

Loko hi languta xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* wa humelela. Nsiyeto wu tikomba hi rivitaswilo *mathicara* leri nga katsiwangiki eka xivulwa loko ku hundzisiwa hungu ra vutiyimiseri bya mathicara exikolweni. Loko xivulwa lexi xi hetisa xiphemu lexo hetelela xa xona xi hundzisa hungu ra ku hiteka ka mathicara handle ko vuyelela riviti *mathicara* ku boxa mhaka ya kona. Nsiyeto wa riviti leri wu tikomba hi xitwananisi xa rona *va* lexi tirheke ku hundzisa hungu leri ku vulavuriwaka hi rona. Hi marito man'wana, xivulwa lexi xi humelerisa mongo wa xona handle ka vuyelelo wa *mathicara* tanihi riviti leri a ri fanele ri boxiwile eka xivulwana xa vumbirhi, kambe hambi ri nga katsiwangi ri twala ri katsiwile eka hungu. Laha hansi hi tirhisa xivulwa kusuka ka Masinge (1993) ku xiya ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* wu tikombaka hakona:

(180) *Hambi* wa hanya Nsovo *hambi* [Nsovo] a nga hanyi a swo tivana na munhu. (p.71)

Hi ku tirhisa xikombiso lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka mbangu wa nkanakano wa leswaku *Nsovo* a nga va a ha hanya kumbe a lovile. Eka xivulwa lexi, rihlanganisi ri tirhile ku hambana na le ka swikombiso swin'wana. Eka xikombiso lexi, rihlanganisi ri vuyeleriwele kambirhi ku hundzisa hungu leri boxiwaka. Loko ku hundzisiwa hungu ra ku kanakana loko *Nsovo* a nga va a lovile lomu a nga kona kumbe a hanya, a swa ha bohangi leswaku ku vuyeleriwa rivotavito *Nsovo* tanihileswi eka xivulwana xo sungula ri boxiweke. Vukona bya xitwananisi **a** eka xivulwana xa nsiyeto hi byona byi hi letelaka ku lemuka leswaku rivotavito leri boxiweke eka xivulwana xo sungula a ra ha vuyeleriwangi eka lexa vumbirhi. A hi hlaye xivulwa lexi landzelaka kusuka eka Mtombeni (1991) kutani hi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* eka xona:

(181) Ncongeyin'we a va n'wi voni leswaku i yini *hambi* [Ncongeyin'we] a nga ya n'wi byela leswi va swi vuleke. (p.22)

Xikombiso xa (181) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka eka xivulwananandza, leri boxiweke eka xivulwanahosi. Hambiloko riviti leri ri siyetiwele eka xivulwananandza, hi tlhela hungu ra kona hi ri twa ku fana na loko riviti ra nhlokomhaka ra ha ri kona. Hi marito man'wana, ku siyetiwa ka rivotavito ra nhlokomhaka eka xivulwananandza a swi cincangi mongo wa xivulwa. Kusuka ka Chauke (1993) ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi*:

- (182) a. [Rogers] u swi twile *hambi* [Rodgers] a ri yena n'winyi leswaku [Rogers] a a be huwanyana. (p.29)
- b. *Hambi* [swihundla] swi yelana ni vatirhi, *hambi* [swihundla] swi yelana na ntirho hi woxe, *hambi* [swihundla] swi yelana na matimba [Jim] a a swi tiva hinkwaswo. (p.51)

Hi ku tirhisa swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* wu humelela eka maviti mo hambana. Eka xikombiso xa (182a) ku na nsiyeto wa rivotavito ra nhlokomhaka *Rodgers* leri siyetiweke eka xivulwanahosi na xivulwananandza. Loko ku hundzisiwa hungu ra loyi a nga ba huwa hi swi tsundzuka hi kan'we leswaku i *Rodgers* loyi a endla swona. Mhaka leyi hi yi kuma loko hi hlaya ndzimana leyi xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona. Hambiloko

rivitavito *Rodgers* ri nga ha katsiwangi, xivulwa lexi xi twala xa ha ri na riviti leri. Xivulwa xa (182b) xi humelerisa nsiyeto wa maviti eka swivulwana swa rihlanganisi *hambi* leri tirheke hi ku vuyelela ku hundzisa hungu ra xivulwa hinkwaxo. Loko ku hlamuseriwa ndlela leyi *Jim* a swi tivisa swona swa le ntirhweni wa yena, ku vile na nsiyeto wa rivitaswilo *swihundla* na rivitavito *Jim* exivulweni. Hambiloko maviti lama ma nga katsiwangi exivulweni ha swi twa leswaku xivulwa xi vulavula hi yini. Mhaka leyi hi yi landzelerisa eka mbangu wa xivulwa na switwananisi leswi tirheke exivulweni. A hi langute xikombiso xa Chauke (1991) lexi landzelaka:

- (183) Namuntlha hi lava va vuyile, va ake buchara, mina ndzi aleriwa
hambi ku ri ku nghena kunene [ebuchareni]. (p.25)

Loko hi languta xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela eka rivitaswilo ra le vundhawini ebucareni. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku swi tsundzuka leswaku ndhawu leyi *Xihangalasi* a rila hi yona leswaku u aleriwa ku nghena eka yona hi le bucareni. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa lexi hi ri vona hi rito *buchara* leyi boxiweke eka xivulwanahosi leyi *Xihangalasi* a nge u aleriwa ku nghena eka yona. Hi ku tirhisa tsalwa ra Chauke (1992), a hi hlaye loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* wu humelela na le ka xona:

- (184) a. [Zongo] a vula hi leswaku eka man'wana masiku *hambi*
[dyambu] ri lo maa, van'wana vanhu va vula leswaku wa fika
mufundhisi hi karhi wa va khume nimixo. (p.37)
- b. *Hambi* [vatswari] a nga va tsundzuka [Xiweruweru] u ta va kuma
kwihi ke? (p.122)
- c. *Hambi* [munhu] u dyondzile kumbe [munhu] a wu dyondzanga,
loko [bindzu] ri ri ra wena i ra wena. (p.127)
- d. [Jekejeke] a a tiva a tiva *hambi* hi Valungu vanene. (p.149)

Loko hi xiya swikombiso leswi hlawuriweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi*, naswona eka tinxaka to hambana ta maviti. Eka xikombiso xa (184a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Zongo* leri xivulwa xi nga ri katsangiki na rivitaswilo *dyambu*. Hambiloko maviti lama ma nga katsiwangi eka swivulwa leswi, loko hi hlaya kun'wana kwala ndzimaneni ya xivulwa ha swi tiva leswaku muviki wa hungu leri i *Zongo*, naswona nchumu lowu pelaka eka

xivulwa lexi i *dyambu*. Xikombiso xa (184b) xona xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo *vatswari* na rivotavito *Xiweruweru*. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi a ku vuyeleriwangi maviti lama tanihi leswi eka ndzimana swi boxiweke. Loko swi ta eka xikombiso xa (184c) ku na nsiyeto wa mavitaswilo *munhu* na *bindzu* lama hambiloko ma nga katsiwangi eka xivulwa ma twalaka ma ha ri kona. Xikombiso xa (184d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra nhlokomhaka *Jekejeke* loyi eka ndzimana ku vulavuriwaka hi yena. Hambiloko vito ra yena eka xivulwa lexi ri nga ha vuyelelangi, vukona bya xitwananisi xa maviti ma ntlawa wa 1a hi xona xi hundzisaka hungu ra riviti leri siyetiweke. Hi ku tirhisa xikombiso xa Mahatlane (1993), hi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi*:

- (185) Na *hambi* [nhongana] yo wela, [nhongana] u yi tsavula,
 [nhongana] yi ta tlhela yi ya orhovela, [nhongana] yi wela kona.
 (p.1)

Loko hi languta xikombiso xa (185) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka riviti rin'we leri a ri fanele ku vuyelela eka xivulwa, kambe ri nga vuyelelangiki. Eka mbangu wa xivulwa lexi ku vulavuriwa hi *nhongani*. Loko hungu ra xivulwa lexi ri yisiwa emahlweni a ka ha boxiwangi riviti *nhongani*, kambe hungu ri tama ra ha twala ku fana. Switwananisi swa ntlawa wa 9 hi swona swi hi lemukisaka hi nchumu lowu ku vulavuriwaka hi wona, ku nga *nhongani*. Hambiloko rito *nhongani* ri siyetiwiwe ka mune, riviti leri ri twala ri ri kona exivulweni na le ka swivandla leswi ri nga ha vuyelelangiki eka swona. Ku yisa emahlweni hi tirhisa swikombiso leswi humaka eka Mathumba (1987) ku languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* wu endleka eka rona:

- (186) a. Tata wa yena [Misingi] a a nga n'wi khahli *hambi* ku n'wi khoma-khoma. (p.22)
 b. [Masingita] a nga copeti *hambi* ku ri ku vulavula. (p.48)

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla ku languta ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa nsiyeto wu endlekaka hakona, hi kuma leswaku ku siyetiwa maviti ma mitlawa yo karhi handle ka nsivo, kambe mongo wa xivulwa wu sala wa ha fana. Xikombiso xa (186a) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *Misingi* loyi a nga rhandzi ku khahla kumbe ku tshinya *Mikateko* n'wana wa yena. Loko ku hlamuseriwa hungu leri ku

siyetiwiwe riviti *Misingi* exivulweni. Hambiloko rivitavito *Misingi* ri susiwiwe exivulweni xivulwa xi sala xa ha twisiseka leswaku ku vulavuriwa hi yena hambi a nga boxiwangi. Vukona bya *Misingi* exivulweni lexi byi tikomba hi xitwananisi a lexi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa. Loko hi hlaya ndzimana leyi xikombiso xa (186b) xi tsavuriweke eka yona hi kuma ku vulavuriwa hi *Masingita* loyi a ri exibedhlele hi nkarhi wa kona. Eka mbangu wa kona munhu loyi a nga copeti hambi ku ri ku vulavula i *Masingita*. Hambiloko vito ra *Masingita* ri nga boxiwangi exivulweni lexi ha kota ku hatlisa hi swi lemuka leswaku ku vulavuriwa hi yena, ntsena loko hi hlayile ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka eka yona. Hi ku languta swikombiso leswi kaneriweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi wa humelela, naswona eka maviti ma mitlawwa yo hambana. Maviti lama siyetiweke eka swikombiso swa hina ma katsa ya mitlawwa ya 1, 1a, 2, 5, 8 na 9. Maviti hinkwawo lama siyetiweke eka swikombiso leswi nga laha henhla a ma cinci mongo wa xivulwa hambi ma nga vonaki. Loko xivulwa xi hundzisa hungu maviti lama siyetiwaka ma twala onge na wona ma ha ri kona hikwalaho ka switwananisi swa wona.

4.2.1.10. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambileswi***

Rihlanganisi *hambileswi* ri hlanganisa swivulwa hi ku komba vuswikoti byo karhi lebyi nga siveriwiki hi nchumu (Marhanele na Bila, 2016). Rihlanganisi leri ra swi kota na ku sungula xivulwa ku boxa hungu ro hetiseka. Kusuka ka tsalwa ra Mabaso (1996), a hi hlaye xivulwa lexi landzelaka tanihi xikombiso lexi tirhisiweke ku languta nsiyeto wa riviti eka rihlanganisi *hambileswi*:

(187) *Hambileswi* [Xingwenyani] a a swi kotile ku vohlisa nhlundzuko wa yena, [Xingwenyani] a a swi twa na le ngatini. (p.5)

Loko hi languta xikombiso lexi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Xivulwa lexi xi hundzisa hungu ra ku va *Xingwenyani* a kotile ku tikhoma eka nhlundzuko lowu a vangele hi munghana wa yena *Mahlwehlwe*. Loko ku hundzisiwa hungu leri laha ka ntila lowu a ka ha boxiwangi vito ra *Xingwenyani*. Loko hi hlaya tsalwa leri kumbe ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka eka yona ha kota ku swi lemuka leswaku *Xingwenyani* a kwaterile Mahlwehlwe. Hambiloko rivitavito ri nga ha vuyelelangi eka xivulwa lexi, hungu ri sala ra ha boxa nchumu wun'we. Mongo wa xivulwa lexi a wu cincangi hambi ku siyetiwiwe rivitavito *Xingwenyani*. A hi tirhise

xikombiso lexi landzelaka kusuka eka Mayevu (1988) ku vona loko na le ka xona nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambileswi* wu humelela:

(188) *Hambileswi* [Neluheni] a a dyondzile mikhuva ya vavanuna,
[Neluheni] a a nga yi hetu hinkwayo. (p.5)

Loko hi vonisisa xikombiso lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelerisiwa hi rivitavito ra ntlawa wa 1a. Eka xivulwa lexi ku hundzisiwa hungu ra munhu loyi a a dyondzekile, naswona loyi mikhuva ya vavanuna a nga yi hetu kahle. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa xona hi kuma leswaku munhu wa kona i *Neluheni* loyi a nga ha boxiwangiki eka xivulwa lexi. Mhaka leyi yi komba leswaku hungu ra hundziseka hambu riviti ro karhi ri nga katsiwangi eka xivulwa, kambe xivulwa xi tama xa ha vula swo fana na loko riviti ri nga vuyeleriwangi. Xitwananisi hi xona xi pfunaka ngopfu eka ku letela riviti leri siyetiweke. Kusuka ka Mtombeni (1991) hi ya languta loko nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi* wu humelela:

(189) Mageza a ha tiyile swinene *hambileswi* [Mageza] a a ri wanuna
wa masikunyana. (p.110)

Loko hi languta xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi* wa endleka. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa lexi i *Mageza*. Hambiloko riviti leri boxiweke eka xivulwana xo sungula ri nga vuyeleriwangi eka xivulwana xa vumbirhi ha kota ku swi lemuka leswaku riviti leri a ri fanele ri boxiwile eka xivulwananandza i *Mageza*. Riviti leri siyetiweke ri wela eka ntlawa wa 1a wa maviti. A hi vone xivulwa xo suka ka Chauke (1993), kutani hi xiya loko nsiyeto wa riviti wa xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi* wu humelela:

(190) [Rhumbuka] a a ondza, *hambileswi* [Rhumbuka] a a ringeta ku
dya swinene. (p.58)

Xivulwa lexi nyikiweke laha henhla xi hundzisa hungu ra munhu loyi a ondza *hambileswi* swakudya a dya. Xivulwa a xi boxi leswaku i mani. Loko hi hlaya laha xikombiso lexi xi humaka kona hi kuma leswaku ndzimana leyi nga na xivulwa lexi yi vulavula hi *Rhumbuka*, kambe loko ku ya fikiwa eka xivulwa lexi a swa ha bohangi leswaku rito *Rhumbuka* ri tlhela ri boxiwa. Mhaka hileswaku swa twisiseka ku hungu ri vulavula hi mani. Eka xikombiso xa Chauke (1991), hi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi*:

- (191) [Light] a a lava ku tiviwa a ri ntlhari leyi koteke ku amukeriwa hi Valungu *hambileswi* [ntlhari] a yi nyenyiwile hi vanhu va yona. (p.10)

Loko hi xiya xivulwa lexi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa maviti mambirhi mo hambana. Xivulwa lexi xi siyetile riviti ra nhlokomhaka *Light* loyi ku vulavuriwaka hi yena na riviti *ntlhari* ra ntlawa wa 9, kambe hungu na mongo swa xivulwa a swi cincangi. Nsiyeto wu tikomba hiloko exivulweni ku susiwile rito ro karhi leri nga siviwiki hi nchumu, kambe mongo wa xivulwa xa kona wu tama wa ha twisiseka. A hi hlaye swikombiso swa Chauke (1992) leswi nga laha hansi ku vona loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swona:

- (192) a. Kunene [Khanani] a kuma leswaku [Tirhani] wa ha ri kona *hambileswi* [riqingho] ri nga kuma leswaku yena a nga ri kona ehofisini ya yena. (p.26)
- b. [Munhu] a nga gongondzi enyangweni wa le xitangeni, *hambileswi* [nyangwa] a ku ri wona lowu a wu pfuriwile. (p.81)
- c. Va ri siku ra ntsako ri lava ku tsakeriwa *hambileswi* [siku] ri nga tsakiki rona. (p.125)

Hi ku tirhisa swikombiso leswi nga laha henhla ku languta nsiyeto hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela hi ku siyeta maviti mo hambana. Eka xikombiso xa (192a) ku siyetiwele mavitavito *Khanani* na *Tirhani* ku hundzisa hungu ra loko *Khanani* a ta lava *Tirhani* entirhweni, xikan'we no siyeta nchumu lowu nga kumangiki munhu, laha eka mbangu wa xivulwa ku nga *riqingho*. Hambiloko ku siyetiwele maviti mo karhi eka xivulwa lexi ha kota ku twisisa mongo wa xivulwa hinkwaxo na nkayivelo wa maviti lama siyetiweke. Xikombiso xa (192b) xi hlamusela hi munhu loyi a gongondza enyangweni wa le mahlweni ka yindlu ya *Nandzumuni*. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi boxiwangi leswaku i mani loyi a gongondza, naswona i ncini lexi a xi pfuriwile. Hi ku leteriwa hi switwananisi swa maviti exivulweni hi hatla hi swi kuma leswaku ku vulavuriwa hi *munhu*. Loko swi ta eka xikombiso xa (192c) ku siyetiwele riviti *siku* leri welaka eka ntlawa wa 5. Vukona bya rito leri exivulweni hi byi vona hi xitwananisi *ri* lexi tirheke ku hundzisa hungu. A hi vone swivulwa leswi landzaka kusuka ka Mahatlane (1993) ku vona loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka swona:

- (193) a. *Hambileswi* [Matanato] a ri na misavu. (p.1)
 b. [Makandu] a mukisana na rona na *hambileswi* [dyambu] a ra ha
 hisa. (p.43)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti na le ka swona wa humelela. Eka xikombiso xa (193a) ku siyetiwiwe rivitavito *Matanato*. Hambiloko riviti *Matanato* ri siyetiwiwe exivulweni, hungu ra xivulwa ri twala ra ha ri na riviti leri. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa (193b) laha nsiyeto wu nga endleka eka rivitavito *Makandu* na rivitaswilo *dyambu*. Eka xivulwa lexi ku vulavuriwa hi *Makandu* loyi a nga kuma kun'wani enhoveni ku ri ni mbhula wa tshone emurhini lowu a nga fika a wu pandzela dyambu ri karhi ri hisa. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa laha xi tsavuriweke kona ha swi twisisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena i *Makandu*, naswona nchumu lowu a wa ha hisa i *dyambu*. Nsiyeto wa maviti lama exivulweni a wu cincangi mongo wa xivulwa. Hi ku tirhisa swivulwa leswi humaka ka Mathumba (1987), a hi xiye ndlela leyi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi* wu humelelaka hakona:

- (194) a. [Misingi] a a rhumela mali yo ringana khumentlhanu wa tirhandi,
hambileswi [Misingi] a a tirhela mahala. (p.16)
 b. *Hambileswi* ingi [Maxamba] a a ntimile ngopfu, [Maxamba] a a
 ri mpohlo. (p.31)
 c. [Maxamba] a dzuka ni nyuku wu ku ntonto, *hambileswi*
 [Maxamba] a a nga ri endzilweni. (p.33)
 d. *Hambileswi* [Khombo] a ri nsati wa vanhu, [Maxamba] u kale a
 vindza mbilu a n'wi pyaxela tshumba ra rirhandzu. (p.33)
 e. Bombeleni a ya kona *hambileswi* [Bombeleni] a a nga si va
 tivisa [vatswari]. (p.41)

Loko hi xiya swikombiso swa (194a-e) leswi hlawuriweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti na le ka swona wa humelela. Eka swikombiso hinkwaswo leswi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela eka mavitavito. Hambileswi mavitavito lama siyetiweke ma nga vonakiki eswivulweni, mongo wa swivulwa leswi hinkwaswo wu sala wu nga cincangi exivulweni. Switwananisi swa mitlawwa ya maviti lama susiweke hi swona swi letelaka leswaku i maviti wahi lama siyetiweke exivulweni. Mhaka leyi yi twisiseka loko ku hlayiwa hungu leri xivulwa xa

nsiyeto xi humaka eka rona. Endzhaku ka ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi*, hi kumile leswaku wa humelela, naswona eka maviti mo karhi kusuka eka swivulwa leswi hlawuriweke eka swirungulwana swo hambana. Maviti lama siyetiweke hi lama welaka eka mitlawwa ya 1, 1a, 2, 5 na 9. Hi kumile na leswaku maviti hinkwawo lama siyetiweke eka swivulwa leswi kamberiweke a ma cinci mongo wa xivulwa hambi ma nga katsiwangi exivulweni.

4.2.1.11. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hiloko***

Kusuka eka tsalwa ra Mtombeni (1991), hi kuma xivulwa lexi landzelaka:

(195) *Hiloko* [Mbombocha] a teka rivoni a ri tamela hi voko ra xinene.
(p.19)

Loko u hlaya xikombiso lexi u ta kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hiloko* exivulweni. Eka xiombiso, rivitaviti *Mbombocha* a ri bohangi ku vuyelela loko ku hundzisiwa hungu ra loko a teka rivoni leri a nga ri tirhisa ku voningela Nhlalala exinyami lexikulu laha a ku dzindza na tilo. Hungu leri ri twisiseka kahle kusuka eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi tekiweke kona. Mhaka leyi endleke leswaku Mbombocha a tamela rivoni yi le rivaleni eka ndzimana ya xivulwa. Nsiyeto wu humelerile eka riviti ra ntlawa wa 1a. Hi ta xiya xivulwa lexi tekiweke eka Mahatlane (1993) lexi nge:

(196) *Hiloko* [nghala] yi fela kwalaho. (p.7)

Endzhaka ku hlaya hlaya xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela laha ku nga siyetiwa rivaswilo *nghala* loko ku hundzisiwa hungu. Riviti leri siyetiweke ri wela ntlawa wa 9 eka mitlawwa ya maviti. Loko xivulwa lexi xo hlayiwa xoxe handle ka mbangu wa laha xi sukaka kona, muhlayi a nge koti ku swi tiva leswaku i yini a xi fela 'kwalaho.' Swi na nkoka leswaku muhlayi a tiva hungu ra xivulwa hi ku landza mbangu wa xona. Eka mbangu wa xivulwa lexi, Mavhavaza u hlamusela hi ndlela leyi Valungu va nga n'wi ponisa hakona eka nghala leyi va yi balaseleke yi fa. Mhaka ya leswaku xivulwa xi kongmisa ka nghala yi yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka *xi* lexi hundziseke hungu ro twisiseka. A hi xiye xivulwa lexi landzelaka kusuka eka Mathumba (1987) hi ndlela leyi:

(197) *Hiloko* [muchizo] wu hetisa meno lama a ma sele. (p.47)

Hi ku tirhisa xikombiso lexa (197), swi le rivaleni leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hiloko* exivulweni. Eka xikombiso lexi, ku na nsiyeto wa rivitaswilo *muchizo* exivulweni loko ku hlamuseriwa hi mabiwelo ya Dokodela Mahanyisi hi Mukhalabya Khosa hi muchizo. Xitwananisi xa nhlokomhaka *wu* hi xona xi hundzisaka hungu ra muchizo laha rito leri ri nga ha bohngiki ku ri vuyelela exivulweni. Riviti ra nsiyeto ri wela eka ntlawa wa 3 loko swi ta eka mitlawa ya maviti. Hi ta languta nsiyeto wa riviti eka Chauke (1993) hi ndlela leyi landzelaka:

(198) Misingi u lo na *hlomisa* [Tintswalo] a nga tshamangi nkarhi wo leha ekaya, *hiloko* [xitimela] xi n'wi koka ni hlomisa ra yena Tintswalo va ya eGermiston, laha Misingi a tirha kona. (p.15)

Xikombiso xa (198) xi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *hiloko* wa humelela eka Xitsonga. Eka xikombiso lexi nyikiweke, ku humelela nsiyeto wa maviti mambirhi eka xivulwankatsano xa rihlanganisi *hiloko*. Maviti lama nga bohngiki ku ma vuyelela eka xivulwa i *Tintswalo* na *xitimela*. Munhu loyi a nga hlomisiwa hi Misingi eka xivulwana xo sungula i *Tintswalo*, kasi nchumu lowu nga yisa Misingi na Tintswalo eGemiston i *xitimela*. Eka xivulwa lexi, a swi bohngi leswaku mutsari a tlhela a boxa maviti lawa ya nga eka swiangi swa swikwere. Mhaka yikulu hileswaku muhlayi wa hungu wa kota ku khomanisa hungu hinkwaro handle ko kayakaya.

4.2.1.12. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambiswiritano***

A hi hlaye xivulwa lexi nyikiweke laha hansi kusuka eka Chauke (1991):

(199) *Hambiswiritano* (Jackson) u yile emahlweni hikuva a a tibohile. (p.86)

Loko hi hlayile xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivuvulwana xa rihlanganisi *hambiswiritano* wa humelela. Eka xikombiso lexi nyikiweke eka (199), ku siyetiwiwe rivitavito *Jackson* eka xivulwana loko ku hundzisiwa hungu ra ku tiboha ka yena eka vanghana Abel na Robert, leswaku Jackson a ta va pfumelela va khutuzwa nhundzu ya le lorini leyi a tirha hi yona. Munhu loyi a nga dirayivha lori yi ya emahlweni eka mbangu wa xivulwa lexi i Jackson. Hungu leri ri

kumeka eka ndzimana leyi xivulwa xi tekiweke kona. Hlaya xivulwa lexi humaka eka Mahatlane (1993) ku kambela nsiyeto eka xona:

(200) *Hambiswiritano* (Vhamba) a suka a rhelela enambyeni a ya orhovela mati. (p.41)

Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambiswiritano* wa humelela eka xivulwana lexi laha ku siyetiweke riviti *Vhamba* eka xona, ku nga rivitavito leri yimeriweke hi xitwananisi xa nhlokomhaka a ku hundzisa hungu. Eka xivulwa lexi ku siyetiwe rivitavito ra ntlawa wa 1a. Xikombiso xin'wana xa nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambiswiritano* hi nga xi xopela kusuka eka Mathumba (1987) hi mukhuva lowu landzelaka:

(201) *Hambiswiritano* (Machovo) u chochoverile a kondza a ya fika laha a ku nga toloveli ku fika munhu. (p.85)

Xikombiso xa (201) xi komba leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hambiswiritano*. Loko hi kambela xikombiso hi kuma leswaku ku siyetiweke riviti *Machovo* eka xivulwa loko ku hlamuseriwa leswi Machovo a ri ku swi endleni hi nkarhi lowu a fambafamba nhoveni. Kusuka eka mbangu wa xivulwa lowu xi humaka eka wona, ha swi tiva leswaku munhu loyi a nga chochovela enhoveni leyo tlhuma i Machovo. Mongo wa xivulwa a wu cinciwangi hi ku siyetiwa ka riviti leri.

4.2.1.13. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *nakona*

A hi xiye xivulwa lexi tekiweke eka Mabaso (1996) lexi nge:

(202) [Vusi] a nga ri na miri *nakona* a tirhandza no tihlayisa. (p.62)

Loko hi xiya xivulwa xa (202) hi kuma leswaku ku humelerile nsiyeto wa rivitavito *Vusi* ku hundzisa hungu ra xivumbeko na matitwelo swa yena. Mhaka leyi yi tikomba eka xivulwana xa rihlanganisi *nakona*. Hi kota ntsena ku tiva munhu loyi a nga ri na miri loko ho hlaya ndzimana leyi xivulwa xi humaka eka yona. A hi langute xikombiso xa Chauke (1993) lexi nyikiweke laha hansi:

(203) *Nakona* [Mbhurhi] a tirha a nga tinyiki xinkadyana xo tin'waya. (p.49)

Xivulwa xa (203) xi komba leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *nakona*. Xivulwa xa hina xi na nsiyeto wa rivitavito *Mbhurhi* eka xona leri twakalaka ra ha ri kona exivulweni hikwalaho ka vukona bya xitwananisi *a* xa nhlokomhaka. Xitwananisi *a* hi xona xi hundzisaka hungu leri boxiwaka mayelana na loyi a tirha ngopfu, ku nga *Mbhurhi*.

4.2.1.14. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *ivi***

A hi langute xivulwa kusuka eka Mabaso (1996) lexi nge:

- (204) Xivonivoni u honokerile xiyisa lexi hi mahlo yo tinaveta, na xona xi ka xi swi vona, *ivi* [xiyisa] xi n'wayitela. (p.60)

Xikombiso xa (204) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *xiyisa* eka xivulwana xo hetelela loko ku hlamuseriwa hi ndlela leyi Xivonivoni a dyisa nuna wa yena mbitsi hi ku tinavetisa eka wanuna un'wana hi nkarhi lowu a va ri erhenkeni ya mathekisi. Loko hi hlaya xivulwa hinkwaxo hi kahlula ku swi twisisa leswaku munhu loyi a nga n'wayitelela Xivonivoni i *xiyisa* lexi nga boxiwa eka xivulwana xosungula. Nsiyeto wu humelela eka xivulwa xa rihlanganisi *ivi*. Hlaya na xivulwa xa Masinge (1993) hi ndlela leyi landzelaka:

- (205) Timbilu a ti ba mancomana, *ivi* [Mkhekhelezi] xiviri xakwe xi kufumela kufumelani leya xikhale. (p.27)

Mhaka ya leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *ivi* wa humelela yi tikomba na hi le ka xikombiso xa (205). Eka xikombiso lexi, rivitavito *Mkhekhelezi* ri kumeka ri nga vuyeleli eka xivulwa, kambe xivulwahava *xiviri xakwe* hi xona ri hi kombaka leswaku xivulwa xi kongomisa eka *Mkhekhelezi*. Hi marito man'wana, rito leri siyetiwaka exivulweni ri nga ha tikomba hi swiphemu swin'wana swa xivulwa loko rona hi roxe ri nga ri kona exivulweni xexo. Riviti ra nsiyeto ri kumeka ri boxiwile kun'wana eka ndzimana kumbe tsalwa. Languta xivulwa lexi tekiweke eka Chauke (1993) lexi nga laha hansi:

- (206) *Ivi* [Mbhuri] a tlhandlekela hi dyinomu ke, se a va Mbhuri. (p.50)

Xikombiso xa (206) xi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *ivi* wa humelela. Eka xikombiso lexi, munhu loyi a nga tlhandlekela vumburhi bya yena hi nomu, swi le rivaleni eka mbangu wa ndzimana leyi xivulwa xi humaka eka yona

leswaku i *Mbhurhi*. Eka ndzimana ku hlamuseriwa hi vumbhuri bya *Mbhurhi*. Vito ra yena a swi bohangi ku ri vuyelela exivulweni loko ku hlamuseriwa hi yena. Leswi endleke hileswaku hungu ra twisiseka hambi ku nga ha vuyelelangi rivotavito leri.

4.2.1.15. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *kun'we***

Chauke (1992) u nyika xikombiso hi ndlela leyi:

(207) [*Ramayisela*] a pfuka a hlantswa maxuka *kun'we* ni [maxuka] lama nuna wa yena a ta suka na wona. (p.31)

Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *kun'we* exivulweni wu humelerisa hi xikombiso xa (207) lexi nyikiweke laha henhla. Eka xikombiso lexi, a ku boxiwangi munhu loyi a nga pfuka a hlantswa maxuka ma muti ni lawa a ya ta famba na nuna wa yena, kambe loko hi hlaya ndzimana hinkwayo, swi boxiwile leswaku i *Ramayisela*. Nsiyeto lowu humeleleke wa rivotavito ra ka 1a, wu tikomba hi xivulwahava xa riendli a *pfuka*, leswi nga erivaleni eka mbangu wa xivulwa leswaku i mani. Ku tlheli ku humelela nsiyeto wa riviti *maxuka* leri welaka eka ntlawa wa 6. A swi bohi leswaku maviti man'wana ma vuyelela loko xivulwa xi twisiseka.

4.2.1.16. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hikokwalaho***

Hlaya xivulwa lexi nyikiweke kusuka eka Mathumba (1987) laha hansi:

(208) [*Misingi*] u titwile a ri wanuna *hikokwalaho* u tshwuterile swa vuhlangi hinkwaswo. (p.15)

Loko u hlaya xivulwa xa (208) u ta lemuka leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hikokwalaho* ku tlhela ku nga onhaki helo mongo wa xivulwa. Eka xikombiso lexi langutiwaka laha, munhu loyi a nga titwa a ri wanuna i *Misingi*. Mhaka leyi yi olova ku yi twisisa swinene loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana ya tsalwa. Rivotavito ra ntlawa wa 1a *Misingi*, ri boxiwile eka ndzimana leyi xivulwa xi humaka eka yona. A swa ha bohangi leswaku rivotavito ri vuyelela exivulweni.

4.2.1.17. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambiloko***

Languta xivulwa lexi humaka eka Chauke (1993) lexi nge:

(209) [Swijumbana] a swi ri swijumbana swa xiyimo xa le henhla lero, *hambiloko* a a lo lava ku sungula bindzu hi swona. (p.29)

Xikombiso xa (209) xi kombisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *hambiloko*. Eka xikombiso lexi nyikiweke, ku na nsiyeto wa rivitaswilo swijumbana, leri welaka eka ntlawa wa 8 eka mitlawwa ya maviti. Loko ku hlamuseriwa hi xitalo xa swijumbana swa Rodgers exikambelweni, a swi bohangi ku vuyelela riviti leri siyetiweke tanihileswi ri tlhelaka ri boxiwa kwala xivulweni endlelo leri ri vuriwa *khatafora*. Mhaka leyi nga na nkoka hileswaku xivulwa xa twisiseka leswaku xi hlamusela yini.

4.2.1.18. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *hambikona*

Xiya xivulwa lexi landzelaka xo huma eka Mabaso (1996) hi ndlela leyi:

(210) *Hambikona*, [manana] u lo ponisiwa hi leswi [xihobo] a xi nga yimekangi kahle. (p.9)

Endzhaka ku hlaya xikombiso xa (210), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hambikona*. Eka xikombiso lexi ku humelerile nsiyeto wa maviti mambirhi exivulweni, ku nga rivitavito ra 1a *manana* na rivitaswilo ra ntlawa wa 7 *xiyisa* ku hundzisa hungu. Loko hi hlaya xivulwa lexi kun'we na ndzimana leyi xi humaka eka yona hi kuma leswaku maviti lama siyetiweke eka xivulwa ma boxiwile khale ku hunguta marito na ku komisa xivulwa. A swa ha bohangi leswaku xivulwa xi vuyelela maviti lawa.

4.2.1.19. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *ni*

Languta xivulwa xa Masinge (1993) lexi nga laha hansi:

(211) Buku ya mombo wakwe a yi tikomba leswaku mihizo ya ntsako *ni* [mihizo] ya kurhula ya kayivela. (p.65)

Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *ni* wa humelela. Xikombiso xa (211) xi humelerisa nsiyeto wa muxaka lowu loko ku longoloxiwa minchumu leyi mihizo wu kongomaneke na ku eneta nkayivelo wa matitwelo ya Ndlhanyaza hi tlhelo ro tiphina emoyeni. Nsiyeto wu endleka eka xivulwana xa rihlanganisi *ni*. Mhaka leyi yi twisiseka kahle loko hi hlaya ndzimana leyi xivulwa lexi xi humaka eka yona ku twisisa hungu ni

mbangu wa timhaka. Riviti *mihizo*, leri welaka eka ntlawa wa 4, a swi bohangi leswaku ri vuyelela exivulweni loko ku boxiwa timhaka leti twisisekaka kahle.

4.2.1.20. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi *tanihileswi***

A hi xiye xivulwa lexi landzelaka lexi tekiweke eka Mabaso (1996) hi mukhuva lowu:

(212) [Nsati] u fane ku n'wi hlonipha *tanihileswi* [nsati] a nga yena mana wa wena. (p.70)

Xivulwa xa (212) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *nsati* ku hundzisa hungu ra nchumu lowu faneleke ku hloniphiwa, ku nga wansati. Manyenga a fanele ku swi twisisa leswaku hungu leri a byeriwaka rona ri kongomana na ku hlonipha *nsati* tanihileswi a tekiwaka a ri manana wa wanuna. Laha ku na nsiyeto wa riviti ra ntawa wa 1, ku nga *nsati*. Hungu ri twakala kahle hambiloko riviti *nsati* ri nga boxiwangi eka xivulwa. Mhaka yikulu hileswaku loko hi hlaya ndzimana leyi xivulwa lexi xi tekiweke eka yona hi hatlisa ku swi twisisa leswaku ku vulavuriwa hi yini.

Loko hi xoperile xiyenge xa 4.2. mayelana na nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa mahlanganisi *loko, leswaku, kambe, hikuva, kumbe, kasi, kutani, naswona, hambi, hambileswi, hiloko, hambiswiritano, nakona, ivi, kun'we, hikokwalaho, hambiloko, hambikona, ni* na *tanihileswi*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Maviti lama siyetiweke eka swikombiso leswi xopaxopiweke hi lama welaka eka mitlawa ya maviti ma 1, 1a, 2, 2a, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 na 14. Swin'wana leswi kumiweke, hileswaku nsiyeto wu humelela eka tinxaka to hambana ta maviti lama katsaka *mavitavito, mavitaswilo* na *mavitaswianakanyiwa*. Nsiyeto wa riviti wu tikomba hi xitwananisi xa ntlawa wa riviti exivulweni, lexi tirheke ku hundzisaka hungu. Riviti leri siyetiweke swa koteka leswaku ri kumiwa eka mbangu wa ndzimana laha xivulwa xa nsiyeto wa riviti xi kumekaka eka wona. Ku tlhelerile ku kumiwa na leswaku mongo wa xivulwa lexi ku siyetiweke maviti mo karhi a wu cinci hikwalaho ka ku siyetiwa ka wona hikuva hungu ra xivulwa xa nsiyeto ri tama ra ha twala. Maviti lama siyetiwa ma vuyeleriseka no twisiseka hi vukona twala switwananisi swa wona leswi tirhaka ku hundzisa hungu leri a ri ta hundzisiwa hi maviti lama siyetiweke exivulweni. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi a wu endli leswaku xivulwa xi lahlekeriwa hi hlamuselo ya xona.

4.2.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa risivi

Xiyengetsongo xa 4.2.2. xi xiya nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa masivi. Tinxaka ta swivulwana swa masivi leti xiyiwaka tikatsa: risivanene, risivakomba, risivantalo: risivaxitlthelelo na rivutisi. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi wu xiyiwa hi ku landza mitlawwa ya maviti na ndhawu laha risivi ri welaka kona. Swikombiso hinkwaswo swi huma eka matsalwa lama hlawuriweke. Ku twisisa swinene mayelana na masivi, xiya tafula leri landzelaka.

❖ Tafula ra 1. Tinxaka ta masivi (Marhanele na Bila, 2016:12).

Ntlawa	Risivanene	Risivakomba	Risivantalo
1	mina, wena, yena	loyi, loye, luya	Yexe
2	n'wina, vona, hina	lava, lavo, lavaya, vavalavaya	hinkwawo, voxo
1 (a)	wena, yena	loyi, loye, luya, yeyaloye	Yexe
2 (a)	hina, vona, n'wina	lowu, lowo, lowuya	hinkwawo
3	wona	lowu, lowo, lowuya, wowolowo	hinkwawo, voxo
4	yona	leyi, leyo, leyiya, yoyaleyo	hinkwayo, yoxe
5	rona	leri, lero, leriya, roroleri	hinkwaro, roxe
6	wona	lawo, lawo, lawaya	hinkwawo, woxe
7	xona	lexi, lexo, lexiya	hinkwaxo, xoxe
8	swona	leswi, leswo, leswiya	hinkwaswo, swoxe
9	yona	leyi, leyo, liya	hinkwayo, yoxe
10	tona	leti, leto, letiya	hinkwato, toxo
11	Rona	leri, lero, leriya	hinkwaro, roxe
12	-	-	-
13	-	-	-
14	byona	lebyi, lebyo, lebyiya	hinkwabyo, byoxe
15	Kona	loku, loko, lokuya	hinkwako, koxe
16	Kona	laho, laho, lahaya	hinkwako, koxe
17	Kona	loku, loko, lokuya	hinkwako, koxe
18	Kona	lomu, lomo, lomuya	Hinkwako
19	-	-	-
20	-	-	-
21	dyona	ledyi, ledyo, ledyiya	Hinkwadyo

4.2.2.1. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene

Eka xiphemu lexi ku xiyiwa ndlela leyi riviti ri siyetiwa hakona exivulweni xa risivanene hi ku landza mitlawwa ni ndhawu swa maviti. Swikombiso swa swivulwa leswi tirhisiweke eka xiyenge lexi hileswi swa xivulwana xa risivanene.

(a) Ntlawa wa 1

Masivanene ma ntlawa wa 1 ma ya hi tindhawu, naswona ma tikomba hi marito *mina* (ndhawu yo sungula), *wena* (ndhawu ya vumbirhi) na *yena* (ndhawu ya vunharhu).

(i) Ndhawu yo sungula

Risivanene ra ntlawa wa 1 eka ndhawu yo sungula i *mina*. Ndhawu yo sungula hi leyi muvulavuri a vulavulaka hungu ro karhi kumbe ku boxa swo karhi a ri karhi a kongomisa eka yena n'wini. Eka ntlawa lowu hilaha ku siyetiwa maviti lama kombaka munhu kumbe vuxaka. Riviti leri siyetiwa eka ntlawa lowu hi leri sungulaka hi xirhangi *mu-* ku fana na *munhu*, *mukhegula*, *mufana* (Nkondo, 1981), *murhandziwa*, *murisi* (Marhanele, 2017). Eka matsalwa lama hlawuriweke a hi kumangi xivulwa lexi siyeteke riviti ra ntlawa lowu eka xivulwana lexi nga na *mina* tanihi risivanene ra ndhawu yo sungula.

(ii) Ndhawu ya vumbirhi

Eka ndhawu ya vumbirhi ku tirha risivanene *wena*. Ndhawu ya vumbirhi hi leyi muvulavuri wa timhaka a vulavulaka kumbe a hundzisaka hungu a ri karhi a ri kongomisa eka munhu loyi a vulavulaka na yena. Munhu loyi muvulavuri a hundziselaka yena hungu u va a ri ekusuhi swinene na xivulavuri. Na kwala ka ndhawu leyi a xi kumekangi xivulwa xa nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu eka xivulwana xa risivanene. Swikombiso wa masivanene ma ntlawa lowu swa fana na swa ntlawa wa n'we laha henhla.

(iii) Ndhawu ya vunharhu

Ndhawu ya vunharhu yi yimeriwa hi risivanene *yena*. Ndhawu leyi yi kongomisa eka munhu loyi a nga ekule na laha ku nga na muboxi wa hungu. Munhu loyi hungu ri kongomaneke na yena u kumeka a nga ri kona laha hungu ri vulavuleriwaka kona hi nkarhi wolowo. Swikombiso wa masivanene ya ntlawa lowu swa fana na swa ntlawa wa 1. Ndhawu ya vunharhu na yona yi kumekile yi ri hava swikombiso swa nsiyeto kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke.

(b) **Ntlawa wa 2**

Masivanene ma ntlawa wa 2 ma aviwa hi ku landza tindhawu ta wona, leti katsaka ndhawu yo sungula, ndhawu ya vumbirhi na ndhawu ya vunharhu. Hi xiya loko nsiyeto wa riviti wu humelela eka mitlawa ya maviti ma tindhawu leti boxiweke kusuka eka xivulwana xa risivanene.

(iv) Ndhawu yo sungula

Risivanene leri welaka eka ndhawu yo sungula ya ntlawa lowu i *hina*. Risivanene *hina* i vunyingi bya risivanene *mina* ra ntlawa wa 1 eka ndhawu yo sungula. Eka matsalwa lama kamberiweke ku kumiwile leswaku ku hava xivulwa lexi nga na nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu, naswona leri tirheke eka xivulwana xa risivanene *hina*.

(v) Ndhawu ya vumbirhi

Risivanene ra ntlawa wa 2 eka ndhawu ya vumbirhi i *n'wina*, leri kombaka vunyingi bya risivanene *wena* ra ntlawa wa 1 eka ndhawu ya vumbirhi. Endzhaku ka ku hlengeleta mahungu ma masivanene, ku kumiwile leswaku ku hava risivanene ra ntlawa lowu ra ndhawu ya vumbirhi kusuka eka matsalwa lama swikombiso swi tsavuriweke eka wona.

(vi) Ndhawu ya vunharhu

Risivanene ra ntlawa wa 2 ra ndhawu ya vunharhu i *vona*. Risivanene leri ri komba vunyingi bya risivanene *yena* ra ntlawa wa 1 eka ndhawu ya vunharhu. Risivi leri ri kongomisa eka vanhu kumbe vuxaka bya *vona*. A hi xiye swivulwa leswi landzelaka ku languta loko nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu wu humelela:

- (213) a. Vantima lava a va lo dzwihala hala handle kambe timbilu ta
vona [Vantima] a ti ri leto basa paa. (Mafelatiko, p.44)
- b. [Vangoma] va ri karhi va tshwutela mihivahivana ya *vona*.
(Mavala ya yingwe, p.8)

Xivulwa xa (213a) lexi andlariweke laha henhla xi humelerisa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 2 eka xivulwana xa risivanene handle ko ri boxa. Loko hi hlaya xikombiso lexi hi kota ku swi twisisa leswaku vanhu lava timbilu ta *vona* a ti ri leto basa paa, i *Vantima* hambisi swi nga katsiwangi eka xivulwa. Hungu ra kona hi ri kuma eka mbangu wa xivulwa lexi. Xivulwa lexi hi vuxona i xivulwankatsano xa rihlanganisi *kambe* naswona xi avanyisiwile hi xivulwanahosi na xivulwananandza. Nsiyeto wu tlhela wu humelela na le ka xivulwa xa (213b) laha riviti *vangoma* swi nga bohangiki leswaku ri boxiwa exivulweni. Hambiloko riviti leri ri nga katsiwangi eka xivulwa lexi hi hatlisa hi swi

twisisa leswaku xivulwa xi vulavula hi yini hikwalaho ka ku va swi boxiwile kun'wana endzimaneni.

(c) **Ntlawa wa 1a**

Masivanene ma ntlawa wa 1a ma fana na ma ntlawa wa 1 lama ku nga *mina*, *wena*, *yena*. Maviti ma ntlawa ya 1a ma katsa mavitavito. A hi hlayeni nsiyeto wa riviti eka swivulwa leswi landzelaka hi ku landza tindhawu.

(i) Ndhawu yo sungula

Ndhawu yo sungula ya ntlawa wa 1a yi fana na ya 1 hi endlelo. Eka ntlawa lowu hilaha ku siyetiwa maviti ma vanhu kumbe mo komba vuxaka bya vona. Riviti leri faneleke ku siyetiwa eka ntlawa lowu hi leri kongomaneke na vito ra munhu kumbe vuxaka. A hi hlaye nsiyeto wa riviti kusuka eka swikombiso leswi landzelaka:

- (214) a. Hi ku vona ka *mina* [Javu] a a lava ku ta tshama na *mina* [Ralph] laha a ndzi ri kona kambe [Javu] a kanakana. (Mabaso, p.16)
- b. [Sesi Rhulani] a xinga tatana *mina* [Nhlamulo] a nga ndzi xingi. (Mabibi ya mbilu, p.8)
- c. [Dimakatso] u ta ma ehleketa marito ya *mina* [Mmaditaba]. (Mafelatiko, p.17)
- d. Phela hi *mina* [Mdlasiri] wa yindlu leyikulu laha mutini wa ka Ngomana. (Mavala ya yingwe, p.19)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene wa humelela. Eka xikombiso xa (214a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Javu* exivulweni loyi hungu ri kongomisiwaka eka yena. Loko hi hlaya laha xivulwa lexi xi kumekaka kona etsalweni hakota ku swi kuma leswaku munhu loyi a lava ku tshama na *Ralph* i *Javu*. Xivulwa xa (214b) xi hundzisiwa hi Nhlamulo a ri karhi a mangala timhaka tata wa yena na Rhulani eka mana wa yena Sarah. Loko *Nhlamulo* a boxa timhaka ta kona a swi bohengi leswaku a vuyelela rivotavito *Rhulani* eka xivulwa, kambe hungu ri tama ra ha twisiseka leswaku u kongomisa eka mani. Xivulwa xa (214c) xi hundzisiwa hi kokwa wa Dimakatso loyi a tshinya ntukulu wa yena. Loko a hundzisa hungu ra kona u papalatile ku vuyelela vito ra ntukulu wa yena tanihileswi a vulavula na yena. Hi marito man'wana a swi bohengi leswaku a tlhela a vula vito ra

yena exivulweni. Eka xikombiso xa (214d) Mdlasiri u titivisa xiyimo xa yena xa le vukatini handle ka ku tivula vito ra yena ra *Mdlasiri* exivulweni. Vito ra yena ri yimeriwa hi risivanene *mina* leri siyetaka vito ra yena.

(ii) Ndhawu ya vumbirhi

Risivanene ra ntlawa wa 1a ra fana na ra 1 eka ndhawu ya vumbirhi. Ku hambana ka kona i maviti ma mitlawa leyi. A hi tirhise swivulwa leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelexelaka hakona eka xivulwana xa risivanene *wena*:

- (215) a. Kambe [Nelly] u tshama u ri karhi u swi tiva leswaku mihloti ya mina yi le henhla ka *wena* [Nelly] ku sukela siku ra namuntlha. (Ndzhaka ya vusiwana, p.112)
- b. Maendlele ni maehleketelele ya *wena* [Frederick] etimhakeni leti ya nuhwa xihlawuhlawu (Ntiyiso ntsena, p.33)
- c. [Gaveni] a nga tangi eka *wena* [Dlamini]. (Ntlhontlho, p.53)
- d. Miyela *wena* [Mavhavaza]. (Xikumakumani, p.15)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa risivanene. Munhu loyi a vulavulaka eka xikombiso xa (215a) i Estere nkata Mageza. U vulavula na *Nelly* loyi a n'wi fayela muti. Loko manana Mageza a kombisa Nelly hi ku vaviseka ka mbilu ya yena a nga vuyeleli vito ra yena tanihileswi a va ri swin'we. Hungu ra Estere ra twisieka hambi loko vito ra *Nelly* ri nga boxiwangi eka mbulavulo wa kona. Risivanene *wena* eka xivulwa lexi hi rona ri yimelaka *Nelly* hikuva a ku ri yena loyi ku vulavuriwaka na yena. Eka xivulwa xa (215b), Nelson a burisana na *Frederick*. Loko *Nelson* a hundzisa hungu leri a va burisana hi rona a nga boxangi vito ra *Frederick* tanihi riviti eka xivulwa xa yena. Eka xikombiso xa (215c) ku vulavula Ndhabezitha na Dlamini hi Gaveni. Loko hosi yi hundzisa hungu ra yona yi siyetile vito ra loyi yi vulavulaka na yena na loyi va vulavulaka hi yena hi nkarhi wolowo. Hungu ri hundziseka handle ko boxa vito ra *Gaveni* na ra *Dlamini* tanihi munhu wa vumbirhi. Ematshan'weni ya swona, ku na nsiyeto wa mavivitavito *Gaveni* na *Dlamini*. Eka xikombiso xa (215d) hungu ri hundzisiwa hi Matanato loko a miyeta *Mavhavaza*. Marito *miyela wena* ma kongomisiwa eka *Mavhavaza* loyi *Matanato* a burisanaka na yena hi nkarhi wa kona.

Swikombiso leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene *wena*.

(iii) Ndhawu ya vunharhu

Maendlelo ma risivanene ra ntlawa wa 1a ra fana na ra ntlawa wa 1 eka ndhawu ya vunharhu hambileswi ku hambanaka maviti ma mitlawwa. A hi vone swivulwa leswi nga laha hansi tanihi swikombiso:

- (216) a. [Light] a a tshika leswaku swi ta tiveka leswaku *yena* [Light] a nga fambisani na miehleketo yo tlherisela rixaka endzhaku. (Ntlhontlho, p10)
- b. Leswi *yena* [Mkhekhelezi] a pfaka a famba a ku u tirha vusiku u vona hi mani ku hakunenenene u le ntirhweni. (Mabibi ya mbilu, p.30)
- c. *Yena* [N'waMzamani] a a nga ha ri ni vulawuri ehenhla ka wona. (Ntiyiso ntsena, p.9)
- d. Kambe *yena* [Mahlambaxilebvu] a a nga ti tsetseleli. (Xikumakumani, p.24)
- e. Na *yena* [Jiwawa] a a titirhela kwala mugodini wa Thijemu. (Xiseluselu xa vulombe, p.102)

Swikombiso leswi tsavuriweke laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 1 eka xivulwana xa risivanene *yena* ra ndhawu ya vunharhu. Xikombiso xa (216a) xi humelerisiwa hi mutsari mayelana na matshikelo ya Light ntirho. Loko mutsari a hundzisa hungu a swi bohangi leswaku a boxa rivitavito *Light*. Hambiswiritano, loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana leyi xi tsavuriweke eka yona ha swi kuma leswaku ku vulavuriwa hi *Light*. Xikombiso xa (216b) xi hundzisiwa hi N'waMbhedle nkata Mkhekhelezi loyi a vulavulaka hi timhaka to kanakana nuna wa yena a nga boxangiki leswaku u vulavula hi mani. Hina vahlayi ha kota ku swi twa leswaku ku vulavuriwa hi Mkhekhelezi hambi loko vito ra yena ri nga boxiwangi. Xikombiso xa (216c) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *N'waMzamani* eka xivulwana xa risivanene ra munhu wa vunharhu. Mhaka leyi yi humelerisiwa hi mutsari loko a komba ndlela leyi *N'waMzamani* a khunguvanyekile hakona. Loko ku hundzisiwa hungu ra kona ku vile na nsiyeto wa rivitavito. Xivulwa xa (216d) na xona xi humelerisiwa hi mutsari laha

a siyeteke rivitavito *Mahlambaxilebv* ku hundzisa hungu. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana leyi xi tsavuriweke eka yona ha kota ku swi lemuka leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena leswaku a dzaha ngopfu, naswona a nga titsetseleli i *Mahlambaxilebv*. Xikombiso xa (216e) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Jiwawa* ku hundzisa hungu. Hambiloko rivitavito leri ri nga boxiwangi eka xivulwa, loko hi hlaya ndzimana hinkwayo laha xivulwa lexi xi humaka kona hi hatla hi swi lemuka leswaku ku vulavuriwa hi *Jiwawa*.

(d) **Ntlawa wa 2a**

Masivi ma ntlawa wa 2a ma fana na ma ntlawa wa 2 hi ku landza tindhawu ta mitlawa. Ku lo hambana swikombiso ntsena.

(i) Ndhawu yo sungula

Ndhawu yo sungula yi yimeriwa hi risivanene *hina* leri kombaka vunyingi bya risivanene *mina* ra ntlawa wa 1. Ndhawu leyi yi kongomisa eka vanhu lava va boxaka hungu. Vavulavuri va vulavula kun'we tanihi munhu un'we eka mhaka yo karhi. A hi xiye xikombiso lexi landzelaka kusuka eka tsalwa ra Mabibi ya mbilu (1993) ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona exivulweni xa risivanene ra ndhawu yo sungula.

(217) A hi n'wi teki ku fana ni n'wana wa *hina*, [Rhulani] a tirha a tshunxekile. (p.6)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla eka (217) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene wa humelela. Tlakula loyi a hlamuselaka Sarah leswaku swi fanerile va hlayisa mutirhi wa vona *Rhulani*, hi yena a humelerisaka nsiyeto wa riviti. Loko Tlakula a burisana na Sarah hi ta *Rhulani* mutirhi wa vona a swi bohangi leswi a boxa vito ra *Rhulani* exivulweni. Hambiloko vito ra *Rhulani* ri nga katsiwangi, loko hi hlaya xivulwa lexi eka ndzima leyi xi humaka eka yona ha kota ku twisisa loyi ku vulavuriwaka hi yena. Hungu ra xikombiso lexi ri hundziseka handle ko boxa loyi a faneleke ku tekiwa tanihi n'wana wa Tlakula na Sarah.

(ii) Ndhawu ya vumbirhi

Ndhawu ya vumbirhi ya ntlawa wa 2a yi tikomba hi risivanene *n'wina* leri nga vunyingi bya risivanene *wena* (xiya ntlawa wa 1a). Loko ku hlengeletiwile swivulwa swa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 2a eka xivulwana xa risivanene, ku kumiwile leswaku ku hava xikombiso xa ndhawu ni ntlawa lowu.

(iii) Ndhawu ya vunharhu

Ndhawu leyi yi kongomisa eka vanhu lava va nga riki kona laha mhaka yi vulavuriwaka kona. Vavulavuri va vulavula kun'we tanihi munhu un'we eka mhaka yo karhi. Risivanene leri welaka eka ndhawu leyi i *vona*, ku nga vunyingi bya risivanene *yena* ra ntlawa wa 1a eka ndhawu ya vunharhu. A hi vone swivulwa leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona exivulweni xa risivanene *vona* ra ndhawu ya vunharhu kusuka eka tsalwa ra Mafelatiko (1988):

- (218) a. Mathicara ya xisati *vona* va lo gabaa, [mathicara] va ku hi ta
vona hi swona. (p.5)
- b. Loko [maphorisa] va ri entirhweni wa *vona*, [maphorisa] va
khoma va khoma na vamaseve. (p.71)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene *vona* ra ntlawa wa 2a eka ndhawu ya vunharhu wa humelela. Eka xivulwa xa (218a) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *mathicara* eka xivulwana xa vumbirhi. Loko ku hundzisiwa hungu eka xivulwanahosi ku boxiwile leswaku lava a va lo gabaa, i *mathicara*, kambe eka lexa vumbirhi a swi boxiwangi. Riviti leri siyetiweke ri twala ri boxiwile hikwalaho ka vukona bya xitwananisi va lexi hundzisaka hungu hi *mathicara*. Loko swi ta eka xikombiso xa (218b) ku humelela nsiyeto wa rivitavito *maphorisa* kambirhi. Loko hi hlaya ndzimana leyi xivulwa lexi xi humaka eka yona hi swi twisisa kahle leswaku vanhu lava loko va ri entirhweni va khomaka na vomaseve i *maphorisa* hambileswi swi nga boxiwangiki. Swi kumeka ntsena eka mbangu wa xivulwa kusuka eka tsalwa.

(e) **Ntlawa wa 3**

Eka ntlawa wa 3 ku tirha risivanene *wona* ku siva maviti ma ntlawa lowu. Tindhawu hinkwato ta masivi ti tirhisa risivi leri. A hi langute swivulwa leswi landzelaka:

- (219) a. Nkhuvo wa hina a wu tsakisa swinene; na *wona* [nkhuvo] a wu endleriwile kwalaho ka xichi xa hosi ya kona. (Ndzhaka ya vusiwana, p.61)
- b. Movha *wona* a wu nga yimangi, [movha] a wu ri karhi wu khunguluka. (Ntiyiso ntsena, p.74)

Loko hi languta swivulwa swa (219a-b) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene *wona* wa humelela. Eka xivulwa xa (219a) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *nkhuvo* eka xivulwana xa risivanene. Xivulwahava *na wona a wu endleriwile* xi twala swinene leswaku ku vulavuriwa hi nkhuvo lowu boxiweke eka xivulwana xo sungula. Hambiloko riviti *nkhuvo* ri nga vuyelelangi eka xivulwana xa vumbirhi, riviti leri ri twala ra ha ri kona exivulweni. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela na le ka xivulwa xa (219b) laha ku siyetiweke rivitaswilo *movha* eka xivulwana xa vumbirhi. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha swi twisisa leswaku nchumu lowu a wu ri karhi wu khuluka hambi wu nga boxiwangi i *movha*.

(f) **Ntlawa wa 4**

Masivanene ma ntlawa wa 4 ma tikomba hi risivi *wona*. Maviti lama welaka eka ntlawa lowu hi lama kombaka vunyingi bya ntlawa wa 3. Swikombiso swa wona swi katsa: *murhi*, *muti* (Nkondo, 1981). Eka matsalwa lama hi ma hlawuleke a xi kona xikombiso xa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa lowu.

(g) **Ntlawa wa 5**

Risivi wa ntlawa wa 5 i *rona*, ku nga rito leri nga kombaka vun'we bya risivanene naswona ri thlela ri komba tindhawu to hambana. A hi xiye swivulwa leswi landzelaka ku languta nsiyeto wa riviti eka swona:

- (220) a. Hi to [Masizeni] a a hlaya *rona* hikuva [phepha] a a ri pfurile a haxe mahlo eka *rona*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.63)

- b. [Xalati] u pfuka a dlemba na *rona* [tiko] mananga ya sala ma mahlangana. (Xikumakumani, p.14)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi wa humelela. Masivanene lama siyetiwa ma huma eka mitlawwa yo hambana, kambe lama siyetiwa eka xivulwana xa risivi *rona* hi lama ma welaka eka ntlawa wa 5. Nsiyeto lowu endlekaka eka xivulwa xa (220a) wu humelela eka xivulwa xa rivitavito *Masizeni* na rivitaswilo *phepha* ra ntlawa wa 5. Loko hi hlaya xivulwahava lexi nge: *hikuva a ri pfurile*, xi twala swinene leswaku xi siyetile riviti *pepha* leri nga boxiwangiki, kambe eka mbangu wa xivulwa ri twala ri ri kona. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tlhela wu humelela eka xikombiso xa (220b) laha rivitaswilo *tiko* ri nga bohanguki ku vuyelela eka xivulwa lexi.

(h) **Ntlawa wa 6**

Ntlawa wa 6 wu tirhisa risivanene *wona* leri yimelaka vunyingi bya ntlawa wa 5. Risivanene leri ri pfumela ku tirha eka tindhawu: yo sungula, ya vumbirhi na ya vunharhu. A hi vone xikombiso kusuka eka Mafelatiko (1988) ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona eka xivulwana xa risivanene:

- (221) [Mazambala] ma tirhisiwa ku xeva hi *wona*, kasi hakanyingi lomu madorobeni hi ma kuma [mazambala] ma sendzeleriwe hi vukheta ma thyiwa evito a machipisi. (p.73)

Hi ku tirhisa xikombiso lexi laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 6 wu humelela eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa lowu. Eka mbangu wa xivulwa lexi ku vulavuriwa hi *mazambala*. Loko swi ta eka xikombiso lexi a swi bohanguki leswaku rivitaswilo *mazambala* ri vuyelela ku hundzisa hungu hi rona. Loko hi hlaya xivulwa lexi hi hatlisa hi swi twisisa leswaku ku vulavuriwa hi yini.

(i) **Ntlawa wa 7**

Ntlawa wa 7 wu yimeriwa hi risivanene *xona* leri kombaka vun'we bya swilo swo karhi. Maviti lama tirhaka na masivi ma ntlawa lowu i mavitaswilo. Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha hansi hi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa lowu kusuka eka swona:

- (222) a. Xivonivoni u honokerile xiyisa lexi hi mahlo yo tinaveta, na *xona* [xiyisa] xi ka xi swi vona. (...hi le fasitereni, p.60)
- b. Mabulu man'wana ya tinyimpfu (xipene) a xi nga ya twi, (xipene) xi pfa xi ehleketa leswaku a ku hleviwa *xona*. (Timintsu ta mina, p.11)

Swivulwa leswi nga eka xikombiso xa 95 swi humelerisa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 7 eka xivulwana xa risivanene. Xikombiso xa (222a) xi siyeta rivitaswilo *xiyisa* eka xivulwana xa vumbirhi tanihileswi riviti leri ri boxiweke eka xivulwana xo sungula. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku swi lemuka leswaku nchumu lowu a wu vona ku honokeriwa hi xikongomelo xo naveta eka xivulwa lexi i *xiyisa* lexi boxiweke ekusunguleni ka xivulwa. Endlelo ra nsiyeto wa muxaka lowu ri humelela na le ka xivulwa xa (222b) laha ku nga na nsiyeto wa *xipene* lexi ku vulavuriwaka hi xona exivulweni. Hambiloko rivitaswilo *xipene* ri nga tsariwangi eka xivulwa, loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona ha swi kuma leswaku ku vulavuriwa hi xona.

(j) **Ntlawa wa 8**

Eka ntlawa wa 8 ku tirha risivanene *swona* leri tirhaka tanihi vunyingi bya risivi ra ntlawa wa 7 laha henhla. Masivi ma ntlawa lowu ma yimela mavitaswilo. Hi swivulwa leswi landzelaka hi xiya nsiyeto wa riviti kusuka eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa wa 8:

- (223) a. [Swihahampfhuka] *swona* a swi hahela ehansi. (Ntiyiso ntsena, p.68)
- b. Mina a ndzo swakudya i thyaka ra meno, [swakudya] a hi *swona* leswi munhu a nga zaka a oma-oma hi *swona*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, 84)
- c. Swin'wana [swichupuchupu] swa *swona* a swi ndzi vangela nkelunkelu. (...hi le fasitereni, p.15)
- d. Kasi swakudya *swona* [Mangumani] a swi monya swange ndyelo a yi lo phameriwa vulongo bya xitlen'wana lebyo hisa. (Mabibi ya mbilu, p13)

Endzhaku ka ku languta swivulwa swa (223) hi kuma leswaku ku humelerile nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa risivanene ra ntlawa wa 8. Loko hi hlaya xivulwa xa (223a) hi nga hlayangi laha xi humaka kona hi nga hlwela ku swi twisisa leswaku nchumu lowu a wu hahela ehenhla i yini, kambe loko hi hlaya kusuka eka ndzimana laha xikombiso xi humaka kona ha swi twa leswaku ku kongomisiwa eka riviti ra *xihahampfhuka*. Xivulwa xa (223b) xi hi komba nsiyeto wa riviti *swakudya* leri nga katsiawangiki hinkwako exivulweni. Eka xivulwa lexi swa twisiseka leswaku nchumu lowu munhu a nga fanelangiki ku va a *oma-oma* hi wona hikuya hi Nandzumuni i *swakudya* tanihileswi swi boxiweke ekusunguleni. Eka xivulwa xa (223c) ku endlekile nsiyeto wa riviti *swichupuchupu* leri nga katsiawangiki eka xivulwa. Loko hi hlaya laha xivulwa lexi xi kumekaka kona ku vulavuriwa hi *swichupuchupu* swa tifilimi swo pfala tinhloko na mincila leswi nga voniwa hi Ralph emilorhweni ya yena. Loko hi xiya xivulwa xa (223d) ku hundzisiwa hungu ra *Mangumani* loyi a nyenya swakudya. Munhu loyi a nga boxiwangi exivulweni, kambe eka mbangu wa xivulwa lexi swa tiveka leswaku i *Mangumani* tanihileswi a boxiwaka endzimaneni ya kona.

(k) **Ntlawa wa 9**

Eka ntlawa wa 9 ku tirha risivanene *yona* leri kombaka vun'we bya mavitaswilo eka tindhawu to hambana. A hi hlaye swivulwa leswi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu wu humelela na le ka swona:

- (224) a. Ndzi bohile tibiriki loko na *yona* [nyoka] yi sungula ku famba.
(Ndzhaka ya vusiwana, p.100)
- b. [Mbyana] yi tumbeta ku navela ka *yona* leswaku murisi a nga holovi. (...hi le fasitereni, p.42)
- c. Na *yona* [nghala] yi nga suki. (Xikumakumani, p.5)

Loko hi languta swivulwa swa (224a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene wa humelela. Eka xikombiso xa (224a) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *nyoka* leri nga boxiwangi eka xivulwa loko ku hlamuseriwa hi mafambelo ma yona. Riviti leri hi kota ku swi lemuka leswaku ri kona exivulweni hambi ri nga tsariwangi hi vukona bya xitwananisi xa ntlawa *yi* lexi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa. Xikombiso xa (224b) xi siyetile riviti *mbyana* ku humelerisa hungu ra ku navela ka yona leswaku Majokweni a nga khunguvanyeki. Nsiyeto wu tlhela wu tikomba eka xivulwa xa (224c)

laha nchumu lowu a wu nga suki laha a wu ri kona ku nga *nghala* leyi nga boxiwangiki. Mhaka ya leswaku nchumu lowu a wu nga suki i *nghala* swi twala hi xitwananisi yi lexi hundzisaka hungu.

(l) **Ntlawa wa 10**

Ntlawa wa 10 wu na risivanene *tona* leri kombaka vunyingi bya mavitaswilo ma ntlawa ya 9 eka tindhawu to hambana. A hi xiye xivulwa lexi landzelaka kusuka eka tsalwa ra Ndzhaka ya vusiwana (1991):

(225) Tiyindlu ta vona a ti tikomba leswo [tiyindlu] a ti nga ri *tona* to akeriwa hi Hulumende. (p.64)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti leri siyetiweke exivulweni i rivitaswilo *tiyindlu* eka xivulwana xa risivanene. Riviti leri siyetiweke ri twala ri ri kona exivulweni hikwalaho ka vukona bya xitwananisi xa ntlawa lowu *ti* lexi tirheke ku yimela riviti leri hambanisaka tindlu leti ku vulavuriwaka hi tona.

(m) **Ntlawa wa 11**

Risivanene ma ntlawa lowu i *rona* leri fanaka hi xivumbeko na risivanene ra ntlawa wa 5. Ku hambana ka matirhelo ma masivanene lama hileswaku risivanene ra ntlawa lowu ri tirhisa maviti ma ntlawa wa 10 ku ma yisa evunyingini. Masivi ma ntlawa ya 11 hi lama sivaka maviti yo fana na *ripanga*, *rirhandzu*, *rimhondzo*, n.sw. (Nkondo, 1981:18). Hambiloko masivanene ya ntlawa lowu ma ri kona eka Xitsonga, eka matsalwa lama tirhisiweke ku hlengeleta mahungu ma dyondzo leyi a ku kumiwangi swivulwa leswi humelerisaka nsiyeto wa riviti.

(n) **Ntlawa wa 14**

Risivanene ra ntlawa wa 14 i *byona*, ku nga risivi leri tirhaka ku siva maviti ma ntlawa wa 14. Maviti man'wana ma ntlawa lowu ma teka vunyingi bya riviti ra ntlawa wa 6. A hi hlaye xivulwa lexi landzelaka xo huma eka ... hi le fasitereni (1996):

(226) Van'wana a va hundza [byalwa] va byi hakile, na *byona* [byalwa] byi va dlonyorile. (p.73)

Eka xivulwa xa (226) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *byalwa* leri hambiloko ri nga katsiwangi exivulweni ri twalaka ra ha ri kona. Eka mbangu wa xivulwa lexi ku vulavuriwa hi byalwa lebyi hlamuseriwaka ku va byi dakwa vanhu. Hambiloko ku siyetiwiwe riviti leri, loko hi hlaya laha xivulwa xi tsavuriweke kona ha swi twa leswaku ku kongomisiwa eka *byalwa*. Swi le rivaleni eka ndzimana ya kona leswaku leswi vanhu a va hundza va swi hakile na swona swi va dlonyorile a ku ri *byalwa*.

(o) **Ntlawa wa 15**

Risivanene ra ntlawa wa 15 i *kona* naswona ri tirha ku siva rivotiriendli (Marhanele, 2017). Kusuka eka ntlawa lowu a ku xiyiwangi swivulwa leswi nga na rivotiriendli leri siyetiwa eka xivulwana xa risivanene *kona* ku humelerisa nsiyeto.

(p) **Ntlawa wa 16**

Risivanene ra ntlawa wa 16 i *kona*, ku nga risivi leri sivaka maviti mo fana na *handle*, *henhla*, *hansi* (Marhanele, 2017). Maviti lama siyetiwa eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa lowu ku hava eka nongonoko wa swikombiso leswi hlengeletweke.

(q) **Ntlawa wa 17**

Eka ntlawa lowu ku tirha risivanene *rona* ku siva maviti. Maviti ma ntlawa lowu ma katsa *kusuhi*, *kule*, *kona*, *kulenyana* (Marhanele, 2017). Hambiloko masivanene ma ntlawa lowu ma ri kona eka Xitsonga, eka swikombiso leswi tsavuriweke tanihi mahungu kusuka eka swirungulwana leswi tirhisiweke, a hi wu kumangi nsiyeto wa maviti ma ntlawa lowu lama siyetiwa eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa wa 17.

(r) **Ntlawa wa 18**

Risivanene ra ntlawa wa 18 i *kona*, ku nga risivi leri sivaka maviti yo fana na *ndzeni*, *ndzhaku* (Marhanele, 2017). Maviti lama siyetiwa eka xivulwana xa risivanene ra ntlawa lowu ku hava eka swirungulwana leswi tirhisiweke eka swa dyondzo leyi.

(s) **Ntlawa wa 21**

Risivanene ra ntlawa wa 21 i *dyona*. Risivi leri ri tirha ku siva maviti ma ntlawa lowu exivulwanini, naswona ri tirha tanihi vun'we bya swilo. Vunyingi bya maviti lama siyetiwa eka ntlawa lowu ma wela eka ntlawa wa 6. A hi hlaye xivulwa lexi

landzelaka xo huma eka ... hi le fasitereni (1996), hi languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka xona:

(227) Miri wa *dyona* [dyinhlharhu] lowu se a wu ri tihele, a wo vuvuvuvu!
(p.10)

Xikombiso xa (227) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *dyinhlharhu* eka xivulwana xa risivanene. Hungu leri hundzisiwaka eka xivulwa lexi ri hundzisiwa handle ka vuyelelo wa rivitaswilo *dyinhlharhu* leri hambiloko ri nga katsiwangi exivulweni hi twaka ri ri kona. Loko hi hlaya laha xivulwa lexi xi tekiweke kona hi kuma rivitaswilo leri ri boxiwile. Vukona bya rivitaswilo ra ntlawa lowu hi ri vona hi risivanene *dyona* eka xivulwa.

Loko hi xoperile swivulwa swa masivanene eka xiyenge lexi hi kumile leswaku swivulwa swin'wana swa swi kota ku siyeta maviti hi ku landza mitlawwa. Maviti lama siyewakama ma yimeriwa hi masivanene ma ntlawa ku hundzisa hungu leri hambiloko maviti ma kona ma nga vuyelelangi exivulweni swi twalaka ma ha ri kona. Nsiyeto wu tikomba eka mavitavito, mavitaswilo na mavitaswianakanyiwa. Ku na mitlawwa leyi nga pfumala swikombiso swa nsiyeto wa riviti eka xivulwana na risivanene kusuka eka matsalwa lama tsavuriweke, ku katsa mitlawwa ya 1 (ndhawu yo sungula, ya vumbirhi na ya vunharhu), 2 (ndhawu yo sungula na ya vumbirhi), 2a (ndhawu ya vumbirhi), 4, 11, 15, 16, 17 na 18. Swikombiso swa maviti ma mitlawwa leyi nga laha henhla swi kona eka Xitsonga kambe a swi kumiwangi eka matsalwa lama hlawuriweke. Nsiyeto wa masivanene wu tikomba hi xitwananisi xa riviti leri siyewiweke.

4.2.2.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *risivakomba*

Eka xiphemu lexi ku kaneriwa hi ndlela leyi riviti ri siyewakama hakona exivulweni xa risivakomba hi ku landza mitlawwa na ndhawu swa maviti. Swikombiso swa swivulwa leswi tirhisiweke eka xiyenge lexi hileswi nga na risivakomba.

(a) Ntlawa wa 1

Masivakomba ma ntlawa wa 1 ma tikomba hi marito *loyi* (ndhawu yo sungula), *loye* (ndhawu ya vumbirhi) na *luya* (ndhawu ya vunharhu). A hi xiye swivulwa leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona eka xivulwana xa risivakomba ra ntlawa wa 1:

- (228) a. Nhlamulo tolo u ndzi byele ku a ku te mufana un'wana, [mufana] *loyi* a nga fika a nyikiwa ni vuswa bya laha kaya, a ku nga ri xigangu xa yena? (Mabibi ya mbilu, p.6)
- b. Mina ndzi lava [munhu] *loyi* a nga ta ndzi teka. (Mabibi ya mbilu, p.7)
- c. [Munhu] *loyi* un'wana na yena a xi tshika. (Xikumakumani, p.7)
- d. Wanuna *loyi* a nga ndzi tivi kahle, [wanuna *loyi*] u ehleketa leswaku ndzi ntombi leswi ndzi nga te tani. (Mabibi ya mbilu, p.21)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka swona. Nsiyeto wa swikombiso leswi landzelaka wu humelela eka swivulwana swa risivakomba ra ndhawu yo sungula. Eka xivulwa xa (228a) ku na nsiyeto wa riviti *mufana* eka xivulwana xa risivakomba. Loko hi hlaya xivulwa lexi swa twisiseka leswaku *loyi* a nga fika a nyikiwa vuswa i *mufana* hambi swi nga ha boxiwangi eka xivulwana xa vumbirhi. Xikombiso xa (228b) xi siyetile riviti *munhu* loko xi hundzisa hungu ra Rhulani eka Tlakula. Rhulani a nga bohekangi ku boxa *loyi* a lava leswaku a ta n'wi teka. Mhaka leyi yi twisiseka kahle hikwalaho ka vukona bya risivantalo *loyi* leri tirheke ku hundzisa hungu. Loko swi ta eka xikombiso xa (228c), ku twisisa riviti leri nga riki kona exivulweni swi lava munhu a hlayile ndzimana laha xikombiso xi humaka kona. Eka ndzimana ya kona ku vulavuriwa hi mulungu *loyi* a nga humesa xibalesa a balasa nghala. Loko ku sunguriwa xivulwa lexi ku siyetiwile riviti *munhu* ku hundzisa hungu. Eka xikombiso xa (228d) ku na nsiyeto wa riviti *wanuna* exivulweni xa risivakomba ra ntlawa wa 1. Hambiloko riviti *wanuna* ri susiwile eka xivulwa lexi swa twala leswaku ku vulavuriwa hi yena.

(b) **Ntlawa wa 1a**

Masivakomba ma ntlawa wa 1a ma fana na ma ntlawa wa 1, kambe ku hambanile maviti ma mitlawa ya yona ntsena. A hi langute nsiyeto wa riviti kusuka eka swikombiso leswi landzelaka:

- (229) a. [Randies] a a ri wanuna *loyi* a a nga rhandzi ku vulavula ku tlurisa mpimo. (Ntlhonthlo, p.92)

- b. [Manyenga] hi *luya*, [Manyenga] a kongoma xinkobyana xa Zone 5. (...hi le fasitereni, p.72)

Swikombiso leswi nga eka xikombiso xa (229) swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka swivulwa swa masivakomba ma tindhawu to hambana. Xikombiso xa (229a) xi na nsiyeto wa rivitavito *Randies* eka nhlokomhaka, kambe xi yimeriwa hi xitwananisi a xa ntlawa wa 1a. Risivakomba leri tirheke eka xivulwa lexi i ra ndhawu yo sungula eka tindhawu ta mitlawa ya masivi. Eka xikombiso xa (229b) ku na nsiyeto wa rivitavito *Manyenga* eka xivulwana xa risivakomba ra ndhawu ya vunharhu. Eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi humaka eka yona ku vulavuriwa hi *Manyenga*. Loko ndzimana yi fika eka xivulwa xa (229b) a swa ha bohangi leswaku vito ra Manyenga ri boxiwa. Hambiswiritano swa twisiseka leswaku xivulwa xi kongomisa ka yena.

(c) **Ntlawa wa 2**

Masivakomba ma ntlawa wa 2 i *lava*, *lavo* na *lavaya*. A hi xiye swivulwa leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hayona eka xivulwana xa risivakomba:

- (230) a. Vavanuna hi hlaya lavo tano, [vavanuna] *lava* lweke va nga tsutsumi enyimpini. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.104)
- b. A longoloxa swivutiso swo ka swi nga heli wonge hi un'wana wa vatlangi va le ka thelevhixini, [vatlangi] *lavo* tholeriwa ku tlhonthla fenyha ntsena. (...hi le fasitereni, p.14)
- c. Tatani Chauke, lava i *detective* Ngoveni, kasi *lavaya* i *kolonelee* [Chingisa]. (...hi le fasitereni, p.31)

Loko hi languta swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela exivulweni xa risivakomba ra tindhawu to hambana. Eka xikombiso xa (230a) nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwananandza laha riviti vavanuna ri nga siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu ra vavanuna lava lweke tinyimpi. Xikombiso xa (230b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivakomba ra ndhawu ya vumbirhi. Riviti leri nga siyetiwa eka xivulwa xa (230b) i *vatlangi*. Riviti leri ri siyetiweke ri twala ri ri kona exivulwanini xa nsiyeto hambu ri nga tsariwangi. Loko hi languta xivulwa xa (230c) hi kuma leswaku *kolonele Chinghisa* a nga boxiwangi vito ra yena

loko va tivisana. Hambiloko a nga tivisiwangi hi vito eka mbangu wa xivulwa lexi swa tiveka leswaku *kolonele* i mani tanihileswi eka xirungulwana ku nga na *kolonele Chingisa* ntsena. Riviti leri siyetiweke ri kumeka eka xivulwana xa risivakomba ra ndhawu ya vunharhu.

(d) **Ntlawa wa 2a**

Hi hava swikombiso swa ntlawa wa 2a kusuka eka matsalwa lama kamberiwaka.

(e) **Ntlawa wa 3**

Eka ntlawa wa 3 ku tirha masivakomba *lowu*, *lowo* na *lowuya*. A hi xiye swivulwa leswi landzelaka kutani hi languta ndlela leyi nsiyeto wu nga humelela hakona:

- (231) a. Wun'wani wa milawu ya Rhoma, i [nawu] ya *vuFather* na *vuSister*, [nawu] *lowu* lava va tinyiketaka eka wona va faneleke ku hanya hi moya wo titsona swa nyama. (Mafelatiko, p.15)
- b. Bazimarimba a ri na malembe yo hlaya a ri karhi a tirha [ntirho] *lowu* wa yena. (Ntlhonthlho, p.80)

Loko hi languta swivulwa swa (231) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 3 wu kona, naswona wu humelela eka swivulwana swa risivakomba ra ndhawu yo sungula. Loko eka xivulwa xa (231a) ku hlamuseriwa hi milawu ya *Rhoma*, a swi bohangi leswaku ku vuyeleriwa riviti *nawu* laha ri tshamaka kona hikuva a nga bohi leswaku ri katsiwa. Loko ku tivisiwa nawu wa *vuFather* ku na nsiyeto wa riviti *nawu* leri siyetiweke kambirhi exivulweni, kambe hungu ri sala ra ha twala. Xikombiso xa (231b) xona a xi bohekangi ku va na riviti *ntirho* ku boxa nkarhi lowu *Bazimarimba* a nga tirha wona entirhweni wa yena. Swo va erivaleni leswaku leswi tirhiwaka eka xikombiso lexi i *ntirho*. Mhaka leyi yi twala eka risivakomba leri tirheke ku hundzisa hungu.

(f) **Ntlawa wa 4**

Masivakomba ma ntlawa wa 4 ma tikomba hi masivi *leyi*, *leyo* na *leyiya*. A hi langute swivulwa leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hayona eka xivulwana xa risivakomba:

- (232) Hambileswi a a dyondzile mikhuva ya vavanuna, [Neluheni] a a nga yi hetu hinkwayo [mikhuva] hikuva [mikhuva] *leyi* a a yi tivanyana i ya nuna wa yena Thanyani. (Mafelatiko, p.5)

Loko hi languta xivulwa xa (232) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana, naswona hi maviti mo hambana. Nsiyeto lowu hi langutaka wona i wa riviti ra ntlawa wa 3 leri eka xivulwa ku nga *mikhuva*. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku swi twisisa leswaku leswi *Neluheni* a nga swi hetu kahle hambiloko a tiva swa nuna wa yena ntsena i *mikhuva*. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi a swa ha bohengi leswaku riviti *mikhuva* ri vuyelela. Nsiyeto wa riviti *mikhuva* ri tiyisisa leswaku na le ka ntlawa lowu nsiyeto wa rona wa humelela.

(g) **Ntlawa wa 5**

Masivakomba ma ntlawa wa 5 i *leri*, *lero* na *leriya*, ku nga marito lama kombaka vun'we. Hi xiya xivulwa lexi landzelaka ku languta nsiyeto wa riviti eka xona:

- (233) [Voko] *lera* xinene ri tilan'wile. (...hi le fasitereni, p.1)

Loko hi languta xikombiso lexi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 5 wu tikomba hi *rivitaswilo* voko. Nsiyeto wa xivulwa xa (233) wu twisiseka kahle loko xi hlayiwa eka mbangu wa xona. Eka xikombiso lexi, *Mahlwehlwe* u vona xifaniso eka nyuziphepha xa wanuna loyi a nga hlangana na nghozi epatwini laha ntsumbu wa yena wu nga etlela hi voko ra ximatsi, lera xinene ri tilan'wile. Loko ku hlamuseriwa mhangu leyi, riviti *voko* ri boxiwe ntsena eka xivulwana xa masungulo lexi hlamuselaka hi voko ra ximatsi, kambe ri nga ha boxiwi eka lera xinene. Hambiloko ku nga ha vangi na vuyelelo wa riviti *voko* na le ka xikombiso lexi, mongo wa xivulwa a wu cinci.

(h) **Ntlawa wa 6**

Ntlawa wa 6 wu tirhisa masivakomba *lawo*, *lawo* na *lawaya*. Masivakomba ma ntlawa lowu ma komba vunyingi. Ku hava xikombiso xa ntlawa lowu xi kaneriwaka eka dyondzo leyi hikwalaho ka ku va xi nga kumekangi.

(i) **Ntlawa wa 7**

Ntlawa lowu wu yimeriwa hi masivakomba *lexi*, *lexo* na *lexiya*. Hi ku tirhisa xivulwa lexi nga laha hansi hi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivakomba:

- (234) Eka [xitandi] *lexo* sungula u akerile Xihangalasi tindlu tinharhu.
(Ntlhonthlo, p.25)

Xivulwa xa (234) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *xitandi* ra ntlawa wa 7 eka xivulwana xa risivakomba ra ndhawu ya vumbirhi. Eka mbangu wa xivulwa lexi ku hlamuseriwa hi *Xihangalasi* loyi a nga xava switandi swinharhu eka hosi. Loko ku hlamuseriwa ndlela leyi a swi endlekile hi switandi swa yena a swi bohangi leswaku riviti *xitandi* ri katsiwa eka xikombiso lexi. Vukona bya riviti leri hi byi twa eka xivulwana xa risivakomba *lexo sungula* lexi lemukisaka muhlayi leswaku ku kongomisiwa eka yini. Xivulwa lexi xi twala xi ri na riviti *xitandi* hambi loko ri siyetiwiwe exivulweni.

(j) **Ntlawa wa 8**

Eka ntlawa wa 8 ku tirha masivakomba *leswi*, *leswo* na *leswiya*. Loko hi valangile matsalwa lama hlawuriweke hi kumile leswaku ku hava xikombiso lexi nga na nsiyeto wa riviti kusuka eka ntlawa lowu.

(k) **Ntlawa wa 9**

Eka ntlawa wa 9 ku tirha masivakomba *leyi*, *leyo* na *leyiya* lama kombaka vun'we bya mavitaswilo eka tindhawu to hambana. Hlaya swivulwa leswi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu wu humelela na le ka swona:

- (235) a. Mahlwehlwe u hlakahle nhloko a nyeketa thayi leyo tshwuka juu, [thayi] *leyi* a yi nga hambani na nhamu ya yena. (...hi le fasitereni, p.2)
- b. Yi ku yisa Bara [ngindhi] *leyi*, kasi [ngindhi] *leyi* yi ku yisa Evalon! (...hi le fasitereni, p.9)
- c. Leswi a swi humelela ndlwini a swi fana ni filimi yinene, [filimi] *leyi* vana va ngo hakela va vona. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.18)

Loko hi languta swivulwa swa xikombiso xa (235) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Risivakomba leri lawulaka riviti ra nsiyeto i risivakomba ra ndhawu yo sungula. Xikombiso xa (235a) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *thayi* leri boxiweke kan'we, kambe ri nga ha boxiweke laha a swi fanerile eka xivulwana xa vumbirhi. Loko hi hlaya xivulwana xa vumbirhi swi va swa ha twisiseka leswaku nchumu lowu ku hlamuseriwaka leswaku a wu nga hambani na nhamu ya Mahlwehlwe i *thayi*. Xikombiso xa (235b) xi na nsiyeto wa rivitaswilo *nqhindi* leri nga boxiwangiki eka xivulwa. Eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona, Ganyani u va a karhi a themendela matimba ma *ngindhi* ya yena. Xivulwa lexi xi twisiseka kahle loko xi hlayeriwa endzimaneni ya xona. Loko hi languta xivulwa xa (235c) hi kuma leswaku riviti leri siyetiweke loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa i *filimi*. Loko ku hlamuseriwa hi nchumu lowu vana va ngo hakela exivulweni lexi swa twisiseka leswaku i *filimi* tanihi tanihileswi eka xivulwana lexo sungula swi nga boxiwa. Hi marito man'wana, eka swivulwa leswi nga laha henhla ku na nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 9.

(I) **Ntlawa wa 10**

Ntlawa wa 10 wu tirhisa masivakomba *leti*, *leto* na *letiya*. Masivi ma ntlawa lowu ma komba vunyingi bya mavitaswilo ma tindhawu to hambana. Xiya swivulwa leswi landzelaka ku vona loko na le ka xona nsiyeto wa riviti wu humelela:

- (236) a. [Timhaka] *leti* i ta le Nkowankowa, laha a ku tshama nkulukumba Tlakula ni nsati wakwe Sarah. (Mabibi ya mbilu, p.10)
- b. Tivani ku loko mi byale timanga mi ta kuma letinene, swidzwotele, ta swifongo ni [timanga] *leto* bola. (Mabibi ya mbilu, p.74)
- c. Tinyama a ti longoloxiwile: [tinyama] *leto* oxiwa a ku ri [tinyama] leto oxiwa. (Ntlhontho, p.63)

Loko hi xiya xivulwa xa (236) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti na le ka xona wa humelela, laha wu humelelaka eka swivulwana swa risivakomba ra ndhawu yo sungula na ya vumbirhi. Eka xikombiso xa (236a) ku na nsiyeto wa riviti *timhaka* leri nga katsiwangiki loko ku hlamuseriwa hi timhaka ta le Nkowankowa. Xivulwa xi sungula hi risivakomba *leti* leri yimelaka timhaka eka xikombiso lexi. Riviti *timhaka* a ri boxiwangi

eka xivulwa lexi, kambe ri kona. Loko hi xiya xivulwa xa (236b) hi kuma leswaku na xona xi na nsiyeto. Riviti leri nga siyetiwa eka xikombiso lexi i *timanga* laha ku longoloxiwaka swibyariwa leswi milaka na timanga. Loko ku boxiwa *timanga leto bola* a swi bohangi leswaku ku va na vuyelelo wa riviti ra ntlawa lowu. Xikombiso xa (236c) xi na nsiyeto wa riviti *tinyama* leri loko tinyama ti longoloxiwa swi nga bohangiki leswaku *leto oxiwa* ti boxiwa hi vito. Swikombiso leswinharhu swi humelerisa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 9 eka xivulwana xa risivakomba.

(m) **Ntlawa wa 11**

Masivakomba ma ntlawa lowu i *leri*, *lero* na *leriya*. A hi kotangi ku kuma xikombiso lexi welaka eka ntlawa lowu.

(n) **Ntlawa wa 14**

Masivakomba ma ntlawa wa 14 i *lebyi*, *lebyo* na *lebyiya*. Languta xivulwa lexi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti wu endleka:

- (237) [Mina na nhwana wa ka Mdlasiri] a hi tshamile ehansi ka murhi a ri karhi a ndzi pimapimela swa vutomi bya yena na mina, [vutomi] *lebyi* a byi n'wi hundzurile xihlekiso exikarhi ka vanhwanyana kulobye ni vatswari va yena. (Ndzhaka ya vusiwana, p.31)

Eka xivulwa xa (237) ku na nsiyeto wa riviti *vutomi* leri swi nga bohangiki ku ri boxa ku hundzisa hungu. Magenge na nhwana wa yena va pimelana hi swa vutomi bya vona lebyi lowa nhwana a nga karhala hi byona hikwalaho ka vudakwa. Loko ku hundzisiwa hungu ra kona ku siyetiwele riviti *vutomi* eka xivulwa. Hambiloko riviti leri ri siyetiwele ha kota ku swi lemuka leswaku ku vulavuriwa hi yini.

Endzhaku ka ku languta swivulwa leswi kaneriweke laha henhla hi kumile leswaku ku na nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivakomba ra tindhawu to hambana. A hi mitlawwa hinkwayo leyi ku nga kumiwa swikombiso swa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivakomba. Eka mitlawwa yo fana na ya 2a, 6, 8, 11, 15, 16, 17, 18 na 21 a swi kumekangi swivulwa leswi nga tirhisekaka ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivakomba kusuka eka swona. Loko hi xoperile swivulwa leswi kaneriweke laha

henhla hi kuma leswaku riviti leri siyetiwaka exivulweni ri tama ra ha twala ri ri kona exivulweni hambiloko ri siyetiwile.

4.2.2.3. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivantalo**

Eka xiphemu lexi ku xiyiwa ndlela leyi riviti ri siyetiwaka hakona exivulweni xa risivantalo hi ku landza mitlawwa ya maviti. Risivantalo i muxaka wa risivi leri kombaka ntalo kumbe nhlayo ya swilo (Nkondo, 1981). Hi na tinxaka tinharhu ta masivantalo, ku nga risivintalo ra *hinkwa*-, risivantalo ra *swa*-, na risivantalo ra *-xe* (HATAD, 2019). Hi xiya nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa tinxaka timbirhi ta masivantalo, ku nga ya *hinkw*- na ya *-xe*, hi ku landza mitlawwa ya maviti. Nsiyeto wa xivulwana xa risivantalo ra xiaki *swa*- a ri kaneriwangi tanihi leswi ku nga kumekangiki xikombiso xa xivulwana xa rona eka mahungu lama hlengeletiweke.

4.2.2.3.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivintalo ra *hinkwa*-**

Risivantalo ra muxaka lowu ri tikomba hi rimintsu *hinkwa*- eka marito ya rona. Hi ta xiya swikombiso swo hambana hi ku landza mitlawwa ya masivi.

(a) **Ntlawa wa 1**

Eka swikombiso swa hina ku hava risivantalo ra *hinkwa*- ra ntlawa wa 1, swi nga leswi na xikombiso xa kona a xi kumekangi eka matsalwa lama hlawuriweke ma dyondzo leyi.

(b) **Ntlawa wa 1a**

Vona swivulwa leswi landzelaka:

- (238) a. [Tlhomana] u rhangile hi ku halahala matlhelo *hinkwawo*, kambe a nga vonanga munhu, na yena a nga voniwanga hi munhu. (Mavala ya yingwe. p.27)
- b. [Matsemeta] hi yena a pfulele nkhave exikolweni *hinkwaxo*. (Mabibi ya mbilu, p.46)

Hi ku vona swivulwa leswi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swivulwana swa risivantalo ra rimintsu *hinkwa*-. Laha ku xiyiwa nsiyeto eka xivulwana xa risivantalo eka marito lama katsaka, *hinkwawo* na *hinkwaxo*.

Eka xivulwa xa (238a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Tlhomana* ku hlamusela hi yena loko a halahala ematlhelo, hambileswi exivulweni swi nga boxiwangiki. Ntiyiso wa mhaka leyi wu kumeka loko hi hlaya xivulwa kusuka laha xi tekiweke kona. Eka xivulwa xa (238b) ku humelerile nsiyeto wa rivotavito *Matsemeta* ku hlamusela hi munhu loyi a pfulerile nkxavi wo ba vana exikolweni hinkwaxo lexi a tirha eka xona. Rivotavito *Matsemeta* a ri kona exivulweni, kambe loko hi hlaya xivulwa lexi ri twala ri ri kona.

(c) **Ntlawa wa 2**

Masivantalo ma *hinkwa*- eka ntlawa wa 2 ma ya hi tindhawu leti ma kongomisaka eka tona. Masivi ma ntlawa lowu ma katsa *hinkwerhu*, *hinkwenu na hinkwavo*. Masivantalo ma ntlawa wa 2 ma fana na ma ntlawa wa 2a. Hi xiya ma ntlawa lowu na ndhawu ya wona loko nsiyeto wa riviti wu humelela.

(i) Ndhawu yo sungula

Risivantalo ra *hinkwa*- ra ndhawu yo sungula i *hinkwerhu*. Loko hi valangile matsalwa lama tirhisiweke eka dyondzo leyi hi kumile leswaku ku hava xivulwa xa nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 1 leri kumekaka eka xivulwana xa risivantalo ra *hinkwa*- ra ntlawa lowu.

(ii) Ndhawu ya vumbirhi

Risivantalo ra *hinkwa*- ra ndhawu ya vumbirhi i *hinkwenu*. Eka matsalwa lama ku hlengeletweke mahungu eka wona, ku hava swikombiso swa risivantalo ra ndhawu ya vumbirhi eka ntlawa wa 2.

(iii) Ndhawu ya vunharhu

Ndhawu leyi hi yi vona hi risivantalo ya *hinkwa*- ra *hinkwavo* leri kombaka ndhawu ya le kule na vavulavuri. Xiya swivulwa leswi landzelaka ku languta ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona eka xivulwana xa risivantalo ra ntlawa wa 2 eka ndhawu ya vunharhu:

- (239) a. [Mafelasopo] a swi tiva leswaku loko vo wina, *hinkwavo* [vatirhi]
va ta vuyeriwa. (Mafelatiko, p.48)

- b. Kambe [vanhu] *hinkwawo* a vo tsutsuma va ri karhi va boha mihizo. (Mavala ya yingwe, p.5)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu endlekile na le ka swona. Eka xikombiso xa (239a) ku humelela nsiyeto wa maviti mambirhi, kambe a hi maviti hinkwawo ma siyetiwa hi risivantalo. Riviti leri siyetiwa eka xivulwanahosi i rivitavito ra ntlawa wa 1a, kambe lera xivulwananandza hi rona ra ntlawa leri siyetiweke loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwana xa risivantalo. Loko Mafelasopo a anakanya hi ndlela leyi vatirhi a va ta vuyeriwa hakona loko a wina eka makungu, a swi bohengi leswaku a vuyelela riviti *vatirhi*. Riviti *vatirhi* ri kumeka eka mbangu wa xivulwa lexi kusuka eka ndzimana ya tsalwa. Nsiyeto wu tlhela wu tikomba eka xikombiso xa (239b) loko ku hlamuseriwa ndlela leyi vanhu a va khitikanisa xiswona loko va ya eka Ndhabezitha. Loko ku hundzisiwa hungu a swa ha bohengi leswaku ku boxiwa michumu leyi a yi tsutsuma hi xitalo. Eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi humaka eka yona swa twala leswaku ku kongomisiwa eka *vanhu* kumbe *vaaki*.

(d) **Ntlawa wa 2a**

Xiya xikombiso lexi landzelaka:

- (240) [Madirayivha] va fanele ku tivonela hikuva patu ri cinciwa masiku *hinkwawo*. (Ntiyiso ntsena, p.21)

Hi ku tirhisa xivulwa lexi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa risivantalo wa *hinkwa*-. Xivulwa xa (240) xi hi komba nsiyeto wa riviti *Madirayivha*, leri welaka eka ntlawa wa 2a tanihi vunyingi bya dirayivha, laha ku hlamuseriwaka hi vanhu lava faneleke ku tivonela eka patu leri cinciwaka masiku *hinkwawo*. Xivulwa xi sungurile hi xitwananisi xa rivitaswilo va lexi yimelaka riviti *Madirayivha* leri nga tsariwangiki eka xivulwa, kambe ri twakala ra ha ri kona loko hi xi hlaya. Nsiyeto a wu cincangi mongo wa xivulwa hambu ku endlekile nsiyeto wa riviti.

(e) **Ntlawa wa 3**

Ntlawa wa 3 wu yimeriwa hi risivantalo ra *hinkwawo*. Ku hava xikombiso xa xivulwana xa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivantalo ra ntlawa wa 3 lexi kumiweke eka swirungulwana leswi hlawuriweke.

(e) **Ntlawa wa 4**

Risivantalo ra *hinkwa*- eka ntlawa wa 4 i *hinkwayo*, naswona ri komba vunyingi bya swilo. Vona nsiyeto wa riviti kusuka eka xikombiso lexi landzelaka:

- (241) Hambileswi [Neluheni] a a dyondzile mikhuva ya vavanuna,
[Neluheni] a a nga yi hetu *hinkwayo* [mikhuva] hikuva [mikhuva]
leyi a a yi tivanyana i ya nuna wa yena Thanyani. (Mafelatiko, p.5)

Loko hi tirhisa xikombiso xa (241) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa risivantalo ra *hinkwa*- ra ntlawa wa 4. Riviti leri siyetiweke eka xivulwana xa *hinkwayo* tanihi rivantalo i *mikhuva*. Rivitavito *Neluheni* ri siyetiwile hi xikongomelo xin'wana xo hambana na xa risivantalo leri ku kaneriwaka hi rona. Loko hi hlaya xivulwana lexi kusuka eka ndzimana leyi xi humaka eka yona ha kota ku swi twisisa leswaku leswi *Neluheni* a twisisa swona hi nuna wa yena *Thanyani* i *mikhuva*, kambe eka xivulwana swi siyetiwile. Nsiyeto wa rivitaswianakanyiwa *mikhuva* a ri siveli leswaku hi twisisa mongo wa xivulwa lexi, hambiloko ri nga katsiwangi exivulweni hikuva ri twala ra ha ri kona eka xona.

Handle ka ntlawa wa 6, kusuka eka ntlawa ya 5 ku fika eka 8 ku hava swikombiso swa swivulwa leswi hi swi kumeke, kumbe leswi tsavuriweke eka matsalwa lama mahungu ma dyondzo leyi ma humaka eka swona. Hi hava xo xi languta eka mitlawa leyi i kombisaka hiyona tanihileswi ku nga hava mahungu kusuka ematsalweni lama hi ma tirhiseke.

(f) **Ntlawa wa 6**

Hi hlaya xivulwa lexi landzelaka ku ta xopela nsiyeto wa riviti eka xona.

- (242) [Emapurasini] a ku thoriwa mihlovohlovo leyi *hinkwayo* ku byala
no cela mazambani. (Mafelatiko, p.10)

Hi ku hlaya xivulwa lexi tsariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela laha riviti ra vundhawu *emapurasini* ri nga siyetiwa loko ku hlamuseriwa hi ndhawu leyi a ku thoriwa mihlovohlovo ya vanhu vo hambana. Hi ku landza mbango wa xivulwa lexi laha xi tsavuriweke kona ha swi tiva leswaku ndhawu leyi ku kongomisiwaka eka yona hi le mapurasini.

(g) **Ntlawa wa 9**

Risivantalo ro tikomba hi *hinkwa*- leri tirhaka eka ntlawa wa 9 i *hinkwayo*. A hi vone xivulwa lexi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu wu humelela na le ka xona:

- (243) Darata *hinkwayo*, loko [darata] ya ha ri kona, [darata] a ya ha vonaki. (Ntiyiso ntsena, p.18)

Loko hi languta xivulwa lexi hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti xivulwanini xa risivantalo *hinkwayo* wa humelela. Riviti leri siyewakwa exivulweni lexi i *darata* leri tirheke tanihi nhlokomhaka. Loko ku hundzisiwa hungu exivulweni lexi a swi bohangi leswaku ku va na vuyelelo wa riviti *darata* tanihileswi ri boxiweke emasunguleni ya xivulwa. Loko hi hlala xivulwa lexi ha kota ku xi twisisa kahle handle ko kanakana kusuka eka ndzimana leyi xivulwa xi tekiweke eka yona.

(h) **Ntlawa wa 10**

Ntlawa wa 10 wu tirhisa risivantalo ra *hinkwa*- leri ku nga *hinkwato*, leri ku nga risivantalo ro komba vunyingi. Languta swivulwa leswi landzelaka ku vona loko na le ka swona nsiyeto wa riviti wu tikomba:

- (244) a. Timhaka *hinkwato* leti ti humelelaka laha khoto, [timhaka] ti fanele ti rhikhodiwa hi mfanelo hikuva mhaka leyi na le *Bloemfontein* onge yi nga fika. (Mafelatiko, p.82)
- b. Loko [tibuku] ti tshanile *hinkwato* u teke nkhwama a ku wu cukucuku, ekulenyana na yena. (Ntiyiso ntsena, p.1)
- c. Hi mukhuva wolowo [timhingu] ti tata goji *hinkwaro*. (Xikumakumani, p.40)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela, naswona eka xivulwana xa risivantalo ro tikomba hi *hinkwa*- ra ntlawa wa 10. Eka xikombiso xa (244a) a swi bohangi leswaku ku tlhela ku boxiwa riviti *timhaka* eka xivulwana xa vumbirhi loko ku hlamuseriwa leswaku timhaka ti nga ya na le *Bloemfontein*. Riviti *timhaka* leri nga siyewiwa eka xivulwananandza a ya ha vuyelelangi tanihileswi ri nga boxiwa hikuva ri ri nhlokomhaka eka xivulwanahosi. Loko swi ta eka

xivulwa xa (244b) ku siyetiwiwe riviti *tibuku* loko ku hundzisiwa hungu ra leswi nga tshanela *Mathebula* ehansi. Xivulwa lexi xi twisiseka kahle leswaku ku kongomisiwa eka *tibuku* hambi loko riviti leri ri nga ha boxiwangi eka xivulwa. Eka xivulwa xa (244c) ku na nsiyeto wa riviti *timhingu* ra ntlawa wa khume. Mhaka yi boxiwa handle ka ku katsa riviti ku hlamusela hi ndlela leyi timhingu ti tateke goji hayona. Ku siyetiwa ka riviti *timhingu* swi vuriwa nsiyeto wa riviti.

Loko hi xoperile nsiyeto wa maviti eka xivulwana xa risivantalo ro tikomba hi *hinkwa*- hi kuma leswaku eka swikombiso leswi tirhisiweke wa humela hambileswi ku nga riki mitlawa ya maviti hinkwawo lama hi nga kuma swikombiso swa wona. Swivulwa leswi nga tirhisiwa swi komba swinene leswaku xivulwana xa risivantalo xa humelerisa nsiyeto ku yelana na xivulwana xa risivanene na risivakomba. Mitlawa leyi pfumaleke swikombiso swo languta nsiyeto wa risivantalo ro tikomba hi rimintsu *hinkwa*- eka swona yi katsa mitlawa ya 1, 1a, 2a, 3, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 17, 18 na 21. Hi ku tirhisa nhlayo leyi nga laha henhla hi nga tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivantalo ra *hinkwa*- a wu humelelangi ngopfu eka matsalwa lama hlawuriweke. Xiyani tafula ra masivi eka xikhomanisiwa ku vona masivantalo mo tikomba hi *hinkwa*- lama welaka eka mitlawa leyi nga kaneriwangiki.

4.2.2.3.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *risivantalo* ra *-e/oxe*

Xiphemu lexi xi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivantalo ro tikomba hi *-e/oxe* emakumu ka rona hi ku landza mitlawa ya maviti. Risivantalo ra *-e/oxe* i rixaka ra risivantalo leri kombaka leswaku nchumu/xiendlo xo karhi xi tlhelela eka muendli wa wona/xona (Marhanele, 2017). Risivantalo ra muxaka lowu ri tirha eka vun'we na vuningi. Loko ku kamberiwile matsalwa lama hlawuriweke eka dyondzo leyi, ku lemukiwile leswaku ku na nkayivelo wa swikombiso swa swivulwana swa risivantalo leri eka nsiyeto wa riviti hi ku landza mitlawa. Laha hansi hi kana leyi hi nga kuma swikombiso swa risivantalo ra *-e/oxe*.

(a) Ntlawa wa 1a

Masivantalo ma *-e/oxe* lama welaka eka ntlawa wa 1a i *ndzexe*, *wexe* na *yexe*. Masivi lama ma ya hi ndhawu ya risivantalo exivulweni. Xiya swikombiso leswi landzelaka ku

vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 1a eka xivulwana xa risivantalo ro tikomba hi -e/oxe wu humeलेलका हाकना:

- (245) a. [Ndaheni] u khome hlengeletana ya *n'wayexe* laha xivulavuri xa siku a a ri yena hi xiviri. (Mabibi ya mbilu, p.12)
- b. Movha wu fike wu yima ehekeni, [Thembani] a chika a tipfulela heke hi yexe ni timboni ta wona ti nga timiwangi. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.14)
- c. [Chohoma] a a sala a ri yexe ni xivundza. (Xikumakumani, p.34)
- d. Nkarhi wun'wana [Tintswalo] a a vulavula a ri yexe. (Xiseluselu xa vulombe, p.19)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivintalo ra -e/oxe wa humelela. Risivintalo ra -e/oxe hi ri vona hi masivantalo *n'wayexe* na yexe eka swivulwa leswi nga laha henhla. Eka xivulwa xa (245a) ku siyetiwiwe riviti *Ndaheni* ku hlamusela hi munhu loyi a nga va na hlengeletana ya *n'wayexe*. Eka xivulwa xa (245b) a ku boxiwangi leswaku i mani loyi a nga chika emovheni a tipfulela heke hi yexe, kambe ha kota ku swi tiva leswaku i *Thembani* loko hi hlayile tsalwa. Nsiyeto lowu wu tano na le ka xivulwa xa (245c) hi munhu loyi a sele a ri yexe na xivundza, loyi ku nga *Chochoma*. Eka xikombiso xa (245d) ku siyetiwiwe riviti *Tintswalo* ku hundzisa hungu ra munhu loyi a vulavula yexe. Maviti lama siyetiwaka ma twala ma ha ri kona eka swivulwa leswi ma nga katsiwangiki eka swona. Swikombiso leswi nga laha henhla swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka risivintalo ra -e/oxe.

(b) Ntlawa wa 2

Vona xivulwa lexi landzelaka:

- (246) Loko [vanhu] va lava mbhurusano va nga swi kota ku bula hi voxе.
(Ntlhontlho, p.91)

Loko hi hlaya xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku xi siyetile riviti *vanhu* ku boxa leswi swi nga endlisiwaka xiswona loko ku laveka mbhurusano. Riviti *vanhu* ra ntlawa wa 2 ri twakala ra ha katsiwile eka xivulwa hambiloko ri nga ha katsiwangi eka xona. Xivulwa xa (246) xi na nsiyeto wa riviti *vanhu* leri welaka eka ntlawa wa 2.

(c) **Ntlawa wa 9**

Eka ntlawa wa 9 ku tirhile risivantalo yoxe leri kombaka vun'we bya mavitaswilo eka tindhawu to hambana. Hlaya xivulwa lexi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 9 wu humelela:

(247) Ku twananiwile leswaku mhaka leyi yi fikisiwa eka Khansele ya Yunivhesiti ya Gazankulu hi koxe, [mhaka] yi nga heleli eka Witklip ntsena. (Mafelatiko, p.47)

Kusuka eka xivulwana xa (247), hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti *mhaka* leri welaka eka ntlawa wa 9. Eka xikombiso lexi swi kotekile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwa lexi nga na risivantalo ra -e/oxe. Risivantalo ri tirhile ku komba ndhawu laha mhaka yi faneleke ku helela kona, ku nga ri kun'wana na kun'wana. Loko hi hlaya xivulwa lexi ku sukela ekusunguleni ka xona hi kuma leswaku swi le rivaleni leswaku i yini lexi nga fanelangiki ku helela eka *Witklip* ntsena. Hungu ra khuluka eka xivulwa lexi hambiloko rito *mhaka* ri nga boxiwangi eka xivulwa.

Mhaka leyi endleke leswaku mitlawa yin'wana yi kumeka yi nga kaneriwangi laha henhla swi vangiwile hi nkayivelo wa swivulwana swa masivantalo lama welaka eka yona. Tihela u xiya tafula ra masivi eka xikhomanisiwa ku vona nongoloko wa masivantalo lama wekala eka mitlawa leyi nga kaneriwangiki. Loko ku kamberile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivantalo ku kumiwile leswaku nsiyeto wa humelela, naswona a wu humelelangi ngopfu loko wu fananisiwa na tinxaka letin'wana ta masivi, to fana na risivanene na risivakomba. Mitlawa ya maviti lama ku kumiweke swikombiso swa wona ma katsa ya mitlawa ya 1a, 2 na 9 ntsena. Eka mitlawa leyin'wani ya maviti a ku kumiwangi swikombiso leswi a ku langutiwa nsiyeto wa riviti eka swona. Leswi a swi tiyisisi leswaku mitlawa leyi ku nga kumiwangiki swikombiso eka yona nsiyeto wa riviti a wu humeleli, ngopfungopfu hi ku kongomisa eka swivulwana swa risivantalo; kambe swo vula leswaku ma nga ha lavisisiwa kusuka eka matsalwa man'wana ma Xitsonga.

Eka xiyengetsongo xa 4.2.2. ku xoperiwile nsiyeto wa riviti eka swivulwana swo hambanahambana swa masivi lama katsaka *risivanene*, *risivakomba*, na *risivantalo*. Eka tinxaka hinkwato ta masivi ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela hi

ku landza mitlawwa ya masivi. Loko nsiyeto wa riviti wu va kona exivulweni mongo wa xivulwa a wu cinci. Hungu ra xivulwa ri twala ku fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona exivulweni. Ku tlherile ku kumiwa na leswaku a hi mitlawwa hinkwayo eka leyi nga kona ku humelelaka nsiyeto wa maviti eka swivulwa leswi tsavuriweke. Eka tinxaka hinkwato ta masivi lama ku nga xiyiwa nsiyeto wa riviti exivulwanini xa wona, ku kumekile leswaku mitlawwa yin'wana ya maviti yi hava swikombiso kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke. Eka nsiyeto wa riviti eka masivanene ku hava xikombiso xa mitlawwa ya 1 (ndhawu yo sungula, vumbirhi na vunharhu), 2 (ndhawu yo sungula na vumbirhi), 2a (ndhawu ya vumbirhi), 4, 11, 15, 16, 17 na 18. Loko swi ta eka risivakomba ku kumiwile leswaku ku kayivela swikombiso swa mitlawwa ya 2a, 6, 8, 11, 15, 16, 17, 18 na 21. Kasi eka swikombiso swa masivantalo ku hava swivulwa leswi kaneriweke mayelana na nsiyeto wa riviti eka mitlawwa ya 1, 3, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 17, 18 na 21. Mhakakulu eka tinxaka ta masivi hileswaku nsiyeto wa riviti eka tinxaka tinharhu ta masivi lama kamberiweke wa humelela kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke.

4.2.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rivutisi

Rivutisi i xihluvi xa mbulavulo lexi paluxaka mhaka yo vutisa (PanSALB, 2019). Rivutisi hambi i ra ntumbuluko kumbe ra mpfelelo, ri tsariwa ri ri rito rin'we. Ku na mavutisi mo hambana ka Xitsonga. Ku na mavutisi lama vumbiwaka hi ku teka xirhangi xa riviti leri ku vutisiwaka ehenhla ka rona, kutani ku engeteriwa *-hi* endzhaku ka rona (Junod, 1975), loko man'wana (mo angarhela) ma hetelela hi *-ni*. Loko ma tele ma vuriwa mavutisi. Mavutisi ma vutisa ntsengo, vito, ndhawu kumbe matshamelo ya xanchumu. Xiphemu lexi xi languta ndlela leyi riviti ri siyetiwa hakona exivulweni xa rivutisi hi ku landza mitlawwa ya maviti. A ku xiyiwi nsiyeto wa mavutisi, kambe ku voniwa nsiyeto wa maviti hi ku landza mitlawwa eka xivulwana xa rivutisi. Hi marito man'wana, ku langutiwa ntsena ndlela leyi swivulwana swa mavutisi mo hambanahambana ma siyetaka maviti hakona hi ku landza mitlawwa.

Ku na mavutisi lama kotaka ku yimela mitlawwa, xk: mani, wihi, xihi, na man'wana, kasi ku na mavutisi mo angarhela, xk: xana, hikokwalahokayini, xiyini, xayini, na man'wana?

4.2.3.1. Ntlawa wa 1

Hi languta maviti lama siyetiwa eka xivulwana xa rivutisi eka ntlawa wa 1. Hi hlaya swikombiso leswi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa maviti ma ntlawa wa 1 wu humelela:

- (248) a. [Munhu] a a ya *kwihi*? (Ntiyiso ntsena, p.74)
b. [Munhu] a a huma *kwihi*? (Ntiyiso ntsena, p.74)
c. [Wanuna] u tshama a korwisa hi *yini* ke? (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.10)

Loko hi languta swikombiso leswi nga eka (248a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa maviti ma ntlawa wa 1 wa humelela. Eka swikombiso swa (248a-b) ku tirhile rivutisi ra ntlawa wa 16 laha eka xivulwa ku siyetiweke maviti ma ntlawa wa 1. Loko hi hlaya ndzimana laha swikombiso leswimbirhi swi humaka eka yona ha kota ku swi twisisa leswaku riviti leri siyetiweke eka swivulwa leswi i *munhu*, leri ku nga riviti ra ntlawa wa 1. Eka xikombiso xa (248c) ku na nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 1 ra *wanuna* leri siyetiweke eka xivulwana xa rivutisi. Mhaka ya leswaku ku na nsiyeto wa riviti *wanuna* hi swi lemuka loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka eka yona. Maviti ma ntlawa lowu ma siyetiwa hi rivutisi mo hambana ku hundzisa hungu.

4.2.3.2. Ntlawa wa 1a

Vona nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 1a kusuka eka swikombiso leswi landzelaka laha hansi:

- (249) a. [Kholani] a a ta tluriwa hi *mani*? (Timintsu ta mina, p.3)
b. [Mavis] a a ta ku u ya *kwihi*? (Ntlhontlho, p.61)
c. [Rhulani] a nga va a yi kuma *kwihi* mali yo xava swiambalo swo taniya. (Mabibi ya mbilu, p.7)
d. [Maria] u lo twa *yini* lexi zaka xi ku pfatlanya mbilu nkatanga? (Mabibi ya mbilu, p.56)
e. [Misingi] u va vutisile leswaku Tintswalo a a yile *kwihi*? (Xiseluselu xa vulombe, p.17)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi wa humelela. Maviti hinkwawo lama siyetiweke eka swikombiso

swa (249a-d) i mavitavito. Eka xikombiso xa (249a) ku hundzisiwa hungu hi xivutiso lexi lavaka ku tiva vito ra munhu wo karhi loyi a nga tlulekiki eka swo karhi. Loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi tekiweke kona hi kuma leswaku ku kongomisiwa eka *Kholani*. Loko hi languta xikombiso xa (249b) hi kuma ku siyetiwiwe riviti *Mavis* ku vutisa laha a ta ya kona. Xikombiso xa (249c) xi siyeta rivitavito loko xi vutisa hi ndhawu laha munhu loyi a nga boxiwangiki eka xona a nga vaka a yi kumile kona mali. Loko hi hlaya eka mbangu laha xivulwa lexi xi humaka kona hi kuma leswaku xivulwana xo vutisa xi siyetile rivitavito *Rhulani*, kambe loko hi xi hlaya, swi twala a boxiwile. Loko hi tlhela hi xiya xikombiso xa (249d) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa rivitavito *Maria* loyi a nga boxiwangiki eka xona. Mhaka ya leswaku xivutiso xi kongomana na *Mavis* hi yi kuma eka ndzimana ya xivulwa lexi laha a ku burisana yena na nuna wa yena *Shikwambana* lava a va tshamile swin'we hi nkarhi wa kona. Swi va erivaleni leswaku nsiyeto lowu nga endleka eka xivulwana lexi i wa rivitavito *Mavis*. Hambiloko vito ra *Mavis* ri nga boxiwangi, xivulwa xi twala xa ha ri na rona ku fana na loko a ri boxiwile. Eka xivulwa xa (249e) a swi boxiwangi leswaku munhu loyi a nga vutisa lomu *Tintswalo* a yile kona i mani, kambe loko hi hlaya ndzimana ya xivulwa lexi hi kuma swi ri erivaleni leswaku i *Misingi* tanihileswi ku vulavuriwaka hi yena.

4.2.3.3. Ntlawa wa 2

A hi xiye swikombiso leswi landzelaka ku languta loko riviti ra ntlawa wa 2 ri siyetiwa eka xivulwana xo vutisa:

- (250) a. [Vana] va pasisa hi *yini* le hansi va kala va ya fika eka fomo 5
se [vana] va feyila hi mukhuva lowu? (Mafelatiko, p.57)
- b. Ndzi ngo to ya nyika wena vuswa, va mina vana lomu va nga
kona [vana] va nyika hi *mani*? (Mabibi ya mbilu, p.22)

Swivulwa swa (250a-b) swi komba ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu nga humelerisa xiswona hi ku tirhisa mavutisi ma mitlawa yin'wana. Eka xikombiso xa (250a) ku na nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 2 leri kumekaka exivulweni xa rivutisi. Xivutiso '*va pasisa hi yini?*' xi kongomisa eka vana lava ku nga vona lava a va pasa. Loko ho lava ku tiva leswaku i vamani lava pasaka hala hansi ku kondza va fika eka fomo 5 eka mbangu wa xivutiso lexi, hi kuma leswaku i *vana*. Xivulwa lexi xi twala xa ha ri na riviti *vana* hambiloko ri siyetiwiwe eka xona. Xikombiso xa (250b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti

ro fana na ra (250a) kambe swi hambanisiwa hi muxaka wa rivutisi leri nga exivulweni. Loko *Javurisa* a godela Makhaveni hi vuswa a swi bohangi leswaku a vuyelela riviti *vana* ku lava ku tiva leswi a swi vutisaka. Rivutisi ra muxaka lowu hi leri lavaka ku tiva vito ra munhu.

4.2.3.4. **Ntlawa wa 2a**

Ku hava swikombiso swo swi languta kusuka eka ntlawa lowu.

4.2.3.5. **Ntlawa wa 3**

A hi vone xivulwa xa rivutisi lexi landzelaka kutani hi xiya nsiyeto wa riviti eka xona:

(251) Ndzi ta ku [movha] ndzi ku dyondzisela *yini*? (Ntlhontlho, p.28)

Loko hi languta xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa rivutisi *yini*. Xikhafula u vutisa n'wana wa yena Petani hileswi n'wana wa yena a lava ku dyondzisiwa swona. Loko hi hlaya laha xivutiso lexi xi humaka kona hi kuma leswaku ku vulavuriwa hi *movha* lowu eka xivulwa lexi wu nga vuriwangiki. Nsiyeto wa riviti *movha* exivulweni lexi a wu hi tsandzisi ku twisisa leswi xivulwa xi vulavulaka hi swona. Hambiloko rito *movha* ri nga boxiwangi, hina vahlayi ha kota ku swi tiva leswaku ku kongomisiwa eka *movha* loko hi hlaya ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona.

4.2.3.6. **Ntlawa wa 4**

Kusuka eka matsalwa lama hi ma hlawuleke ku tsavula mahungu hi masivi eka wona, hi kumile leswaku ku hava xikombiso lexi hi nga xi tirhisaka ku languta nsiyeto wa riviti ra ntlawa lowu.

4.2.3.7. **Ntlawa wa 5**

Hi xiya xivulwa lexi landzelaka ku vona mukhuva lowu nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi wu nga xiswona:

(252) [Rito] a ri ngenise ku *yini*? (Ntiyiso ntsena, p.76)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi wa humelela. Eka mbangu wa xivutiso lexi ku vulavuriwa hi *rito* ra

munhu wa xinuna loyi a nga vonaki, kambe a ko twala ku vulavula ka *rito* ra yena ntsena. Xivutiso lexi xi vutisiwa hi muchayeri loyi a onhakeriwile hi movha nivusiku, naswona a o tivutisa hi rito leri a ri twa kambe a nga voni movuri wa rona. Loko muchayeri a tivutisa a nga boxangi leswaku u kongomisa eka *rito*, kambe hikokwalaho ka ku va *rito* eka mbangu wa xivutiso lexi ri boxiwile, swa twisiseka leswaku mutsari wa ha kongomisa eka rona.

Mitlawwa leyin'wana kusuka ka 6 kufika ka 11 yi hava xikombiso xa xivulwa xa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi kusuka eka matsalwa lama hi tsavuleke eka wona swikombiso. Hambiswiritano a hi xiyeni nsiyeto wa riviti usuka eka xivulwana xa rivutisi eka mitlawwa leyi landzelaka.

4.2.3.8. Ntlawa wa 14

Hi xiya xivulwa leswi landzelaka ku languta nsiyeto wa riviti eka swona:

(253) Ndzi ngo to ya nyika wena vuswa va mina vana lomu va nga kona
va nyika hi *mani* [vuswa]? (Mabibi ya mbilu, p.22)

Xikombiso xa (253) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *vuswa* eka xivulwana xa rivutisi; riviti leri ri nga boxiwangiki ekusunguleni. Loko hi hlaya xivutiso lexi hi xikongomelo xo lava ku tiva leswi faneleke ku nyikiwa vana va *Javurisa* ha swi kuma hi ku hatlisa leswaku i *vuswa*. Riviti *vuswa* a swi bohangi leswaku ri tlhela ri boxiwa nakambe exivulweni lexi, swingaleswi ku vile na nsiyeto wa riviti *vuswa*.

Xivulwana xa nsiyeto wa riviti lexi nga na xivulwana xa rivutisi xa swi kota ku siyeta riviti tanihi nhlokomhaka kumbe riviti ra nchumu lowu ku vulavuriwaka hi wona xikan'we na ku siyeta nhlamulo leyi nga riki na riviti ra ntlawa wo karhi. Laha ku kumeka ku ri na nsiyeto wa riviti leri ku vulavuriwaka hi rona na nhlamulo ya xivutiso lexi lawuriwaka hi rivutisi. Eka xiyenge lexi, mitlawwa yin'wana yi hava swikombiso, xk: 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19 na 20. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi hi xiwona wa humelela eka matsalwa ma swirungulwana swa Xitsonga.

4.2.4. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengeteri**

Eka xiyengetsongo xa 4.2.4. ku kaneriwa hi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri hi ku landza tinxaka ta maengeteri ma nkarhi, mikhuva na ndhawu. Eka riengeteri ra nkarhi, ku langutisiwa nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa maengeteri ma mikarhi yo hambana. Ku xiyiwa swivulwa swa nkarhi wa sweswi na nkarhi lowu nga hundza.

Riengeteri ra ndhawu ri langutana ni ndlela leyi riviti ri siyewiwaka hakona exivulweni hi ku landza tindhawu to hambana. Tindhawu ta kona ti katsa ta maviti ma mitlawwa ya 16, 17 na 18 na tin'wana tindhawu to fana na ta matikoxikaya, madorobatsongo, madorobakulu, swikolo na switolo.

Kasi riengeteri ra mikhuva ri languta nsiyeto wa riviti eka tinxaka ta maengeteri ma mikhuva. Maengeteri ma mukhuva lama xiyiwaka i *swinene*, *ngopfu* na *khwatsi*. Swikombiso hinkwaswo leswi tirhisiweke hileswi nga kumiwa eka matsalwa tanihi mahungu lama nga tirhisiwa ku xiya xiphemu lexi. Maengeteri lama nga katsiwangiki eka dyondzo leyi hi lama nga kumekangiki ematsalweni lama ku tsavuriweke vuxokoxoko bya dyondzo.

4.2.4.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi**

Eka xiphemu lexi ku kambiwa ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hayona exivulweni xa riengeteri ra nkarhi. Maengeteri ma nkarhi ma nga avanyisiwa hi ku landza *nkarhi wa sweswi*, *nkarhi lowu nga hundza* na *nkarhi lowu taka*. Yin'wana ya mikarhi leyi langutiwaka yi katsa *nkarhi sweswi*, *nkarhi wa siku*, *nkarhi wa vhiki*, *nkarhi wa n'hwet*i, *nkarhi wa nguva*, *nkarhi wa lembe* na man'wana maengeteri ma nkarhi.

4.2.4.1.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi wa sweswi**

Riengeteri ra nkarhi wa sweswi hi leri kombaka nkarhi lowu swiendleko swi humelelaka hi wona, ku nga wa sweswi. Nkarhi wa sweswi wu nga va sweswi, minete yoleyi, awara yoleyi, siku, vhiki, n'hwet, nguva, kumbe lembe.

(a) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeri ra nkarhi wa siku**

Siku swi vula nkarhi lowu pimiweke hi tiawara ta makumembirhimune, kumbe hi dyambu rin'we (Marhanele, 2017). Nkarhi swi vula nchumu lowu nga voniwiki kambe

wu fambisaka siku hi ku landza mafambelo ma dyambu kumbe switirhisiwa swo fana na wachi. Mikarhi ya siku swi kongomisa eka xiphemu xin'wana na xin'wana xa siku lexi swiendleko swi humelelaka eka xona. Mikarhi ya siku yi katsa namuntlha, mixo/nimixo, nhlikani/ninhlikani, ndzhenga/nindzhenga, madyambu/nimadyambu, vusiku/nivusiku, maxuxu/nimaxuxu na sweswi/sweswisweswi. Hi languta nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa riengeteri ra nkarhi wa sweswi kusuka eka swivulwa leswi tsavuriweke tanihi swikombiso. Languta swiyenge leswi landzelaka:

(b) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ro komba nkarhi wa sweswisweswi

A hi xiye swivulwa leswi landzelaka kutani hi languta nsiyeto wa riviti eka swona:

- (254) a. [Vandla] a ri le ku lweni na munhu sweswi, [vandla] a ri le ku dlayeni munhu sweswi. (Mafelatiko, p.36)
- b. Sweswi [Light] u fanele a ya entsungeni, loko [Light] a vuya kona u ta va a ri na nsati. (Ntlhonthlo, p.5)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengeteri ra nkarhi wa sweswi wa humelela. Riengeteri sweswi eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba nkarhi lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Xikombiso xa (254a) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *vandla* leri nga tsariwangiki loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa. Loko hi hlaya xivulwa kusuka laha xi tsavuriweke kona ha swi twisisa hi ku olova leswaku nchumu lowu nga riki ku lweni no dlaya munhu i vandla ra Frederick. Mhaka ya leswaku ku vulavuriwa hi *vandla* hi swi lemuka hi xitwananisi *ri* lexi tirheke ku hundzisa hungu. Xivulwa xa (254b) xi na nsiyeto wa rivitavito *Light*. Loko tata wa Light a hlamusela hi leswi a swi fanele ku endleka hi jaha ra yena. Loko ku hundzisiwa hungu hi *Light* a swi bohangi leswaku ku boxiwa vito ra yena. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana leyi xi humaka eka yona rivitavito *Light* ri twala ri ri kona exivulweni. Hi marito man'wana hambiloko ku ri na nsiyeto wa rivitavito *Light*, xivulwa xi twala ra ha ri kona.

(c) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi wa namuntlha

Hlaya swivulwa leswi landzelaka:

- (255) a. *Namuntlha* [Rhulani] u ta ndzi tiva kahle. (Mabibi ya mbilu, p.7)
- b. *Namuntlha* hi leswi, [Maria] u rhuketela vanhu loko swihlangi swi titlangela. (Mabibi ya mbilu, p.60)
- c. Vanhu va lava ku vona mihandzu *namuntlha*, [vanhu] va nga se byala mbewu. (Ntiyiso ntsena, p.32)
- d. Kambe hi vusiku bya *namuntlha* [nhwana] a a hundzukile mutwa wo tshovekela enengeni. (Ndzhaka ya vusiwana, p.31)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka swona wa endleka. Riengeteri *namuntlha* eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba siku leri mhaka yi nga humelela hi rona. Eka xikombiso xa (255a) hi kuma nsiyeto wa rivitavito *Rhulani* exivulweni. Eka xirungulwana laha xivulwana lexi xi humaka kona, munhu loyi a ta tiva Sarah hi siku ra kona i *Rhulani*. Loko *Sarah* a humelerisa ku hlundzuka ka yena a swi bohangi leswaku a boxa vito ra *Rhulani* loyi a n'wi boxile khale eka ndzimana. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela eka xikombiso xa (255b) laha rivitavito *Maria* ri nga vuyeleriki loko ku boxiwa swiendlo swa *Maria*. Xivulwa xi twisiseka hambi rivitavito leri ri nga katsiwangi exivulweni. Eka xivulwa xa (255c) riviti leri siyetiweke i *nhwana*. Xivulwa lexi xi twala xa ha ri na rivitaswilo *nhwana* eka xona loko xi hlayiwa kusuka eka mbangu laha xi tsavuriweke kona. Xivulwa xa (255d) xi hundzisa hungu ra ndlela leyi Magenge Mtileni a ri xiswona hi nhwana wa ka Mdlasiri. Hambiloko riviti *nhwana* ri nga katsiwangi eka xona, ri twala ri katsiwile hikwalaho ka vukona bya xitwananisi a lexi kongomisaka eka rivitaswilo *nhwana*. Loko hi xoperile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri hi ku tirhisa swivulwa leswi kombaka nkarhi wa sweswi, hi kumile leswaku wa humelela. Mhaka yikulu hileswaku xivulwa xa swi kota ku hundzisa hungu hambi maviti mo karhi ma nga katsiwangi eka xona.

4.2.4.1.2. Nsiyeto wa riviti eka riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza

Eka xiphemu lexi ku xiyiwa ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hayona exivulweni xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza.

(a) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa nimixo

Languta xivulwa lexi landzelaka:

(256) A ka ha ri *nimixo* swinene loko [Magandlati] a fika. (Xiseluselu xa vulombe, p.82)

Loko hi tirhisa xivulwa lexi kombaka nkarhi lowu nga hundza ku languta nsiyeto wa riviti hi kuma leswaku na le ka xona wa humelela. Riengeteri *nimixo* eka xivulwa lexi nyikiweke ri komba nkarhi lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Hungu ra xivulwa lexi xi kongomisa eka nkarhi lowu *Magandlati* a nga fika hi wona ensin'wini ya yena ku ya kamba khamba leri a ri n'wi yivela. Loko ku hlamuseriwa mhaka ya kona a swi boxiwangi leswaku i mani a nga fika ka ha ri *nimixo*, kambe loko hi hlaya ndzimana ya xivulwa lexi hi swi kuma hi ku hatlisa leswaku ku kongomisiwa eka *Magandlati*. Hi marito man'wani, hungu ra xivulwa lexi ri hundzisiwa handle ka ku boxa rivotavito ra *Magandlati* exivulweni.

(b) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa nhlikanhi/ninhlikanhi**

A hi xiye swivulwa leswi nga laha hansi:

- (257) a. [Kholani] a a dyondza *ninhlikanhi*. (Ntlhontlho, p.3)
b. [Vavanuna] a va famba hi ku chava, vusiku ni *nhlikanhi*. (Ntiyiso ntsena)

Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba eka swikombiso leswi nga laha henhla. Riengeteri *ninhlikani* eka xivulwa lexi nyikiweke eka (257a) ri komba nkarhi lowu hundzeke lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Eka xikombiso xa (257a) ku siyetiwiwe rivotavito *Kholani* ku hlamusela hi munhu loyi a dyondza xikolo *ninhlikani*. Hambi swi nga boxiwangi eka xikombiso lexi ha swi tiva leswaku ku kongomisiwa eka *Kholani*.

Eka xivulwa xa (257b) ku siyetiwiwe rivitaswilo vavanuna ku boxa vanhu lava a va famba hi ku chava hi mikarhi yo karhi. Hambiloko swi nga tsariwangi, kusuka laha xivulwa xi nga tsavuriwa kona ha swi kuma leswaku ku kongomisiwa eka *vavanuna*. Rivitaswilo *vavanuna* a swi bohangi leswaku ri vuyelela exivulweni ku hundzisa hungu tanihileswi ri nga kona eka ndzimana.

(c) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa nimadyambu/madyambu**

A hi langute swivulwa leswi landzelaka:

- (258) a. *Nimadyambu* Khomela u tirhwarile a ya le mutini wa mhani wa nsati wakwe, [Khomela] a fika a nghena. (Ntlhontlho, p.79)
b. [Kholani] a tirha *nimadyambu*. (Ntlhontlho, p.3)

Loko hi languta swivulwa leswi hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa mavitavito eka swona. Riengeteri *nimadyambu* eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba nkarhi lowu hundzeke lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Eka xivulwa xa (258a) ku na nsiyeto wa riviti *Khomela*, kasi eka (258b) ku siyetiwele ra *Kholani*, lama ku nga mavitavito. Swikombiso leswi a swi bohekangi ku katsa maviti lama siyetiweke ku hundzisa hungu ra swona. Mhaka leyi yi vangiwa hi ku va swivulwa swi twisiseka hambi mavitavito lama ma nga ha katsiwangi eka swona.

(d) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa vusiku/nivusiku**

A hi hlaye swikombiso leswi landzelaka:

- (259) a. [Tintswalo] a languta xikombankarhi: nkombo wa timinete endzhaku ka awara ya n'we *nivusiku*. (Ntiyiso ntsena, p.40)
b. [Vavanuna] a va famba hi ku chava, *vusiku* ni nhlikanhi. (Ntiyiso ntsena)
c. [Kholani] a hlaya *nivusiku*. (Ntlhontlho, p.3)

Hi ku languta swivulwa leswi tirhisiweke ku languta nsiyeto wa riviti eka swona laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Riengeteri *nivusiku* eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba nkarhi lowu hundzeke lowu mhaka yo karhi yi nga humelela hi wona. Eka xivulwa xa (259a) rivitavito *Tintswalo* hambiloko ri nga katsiwangi ku hundzisa hungu exivulweni lexi, ri twala ra ha ri kona. Eka xikombiso lexi, swi le rivaleni leswaku munhu loyi a languta xikombankarhi i mani. Mhaka leyi hi kota ku yi kuma eka mbangu wa ndzimana leyi xivulwa xi kumekaka eka yona. Ha swi tiva leswaku i *Tintswalo* loyi a languta nkarhi, swingaleswi a swa ha bohangi a boxiwa

nakambe. Xivulwa xa (259b) xi humelerisa nsiyeto wo fana na wa xikombiso xa (261c). Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa (259c) lexi siyeteke riviti ku fana na xivulwa xa (259e). Hi ta xiya nsiyeto eka nkarhi lowu hundzeke hi vhiki. Vhiki swi vula nkarhi lowu pimiweke hi masiku ma nkombo (Marhanele, 2017). Mikarhi ya vhiki yi katsa Musumbuluko, Ravumbirhi, Ravunharhu, Ravumune, Ravunthanu, Muggivela na Sonto. Lama i maengeteri ma ntumbuluko lama kongomisaka eka mikarhi yo hambana ya siku. A hi languteni nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza kusuka eka swivulwa leswi hlengeletweke kusuka eka matsalwa ma dyondzo leyi.

(e) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa Musumbhuluko**

Hi xiya nsiyeto wa riviti kusuka eka xivulwa lexi landzelaka:

(260) Hi *Musumbhuluko* wa [vhiki] leri a ri tlhandlama, Maxamba u n'wi vitanele endlwini. (Xiseluselu xa vulombe, p.37)

Loko hi xiya xikombiso lexi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku na xona xi na nsiyeto wa riviti. Riengeteri *Musumbhuluko* eka xivulwa lexi nyikiweke ri komba nkarhi wa vhiki leri hundzeke lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Eka ndzimana ya xikombiso lexi, munhu loyi a nga vitaneriwa endlwini hi Maxamba i Khombo nkata Xiviti. Loko Maxamba a n'wi vitanela ndlwini a ku hundzile *vhiki* Khombo a hlomile eka Maxamba. Mhaka leyi yi boxiwile eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona. Eka xivulwa lexi a swi boxiwangi leswaku Maxamba u vitanele Khombo endlwini rini, kambe loko hi hlaya mbangu wa laha xivulwa lexi xi humaka kona ha swi kuma leswaku a ku ri *vhiki* leri landzeleke. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku riviti *vhiki* ri tlhela ri boxiwa. Eka xivulwa lexi, riviti *vhiki* ri twala ra ha ri kona.

(f) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa Ravunthanu**

A hi langute swivulwa leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wu humelelaka hakona:

- (261) a. Khombo ra kona, xirhalanganyi xa kona lexikulu hi leswaku vamatlhari a va tshwukile mahlo hi xikolo ku nga ri hi tibuku, [vamatlhari] a va pfimbe tinhloko hi ku mukuleriwa hi *Ravuntlhanu* nimadyambu lomu tixebini ku nga ri hi tibuku. (Mafelatiko, p.3)
- b. Kutani [vatirhi] va tshunxiwa nkarhi wa ha ri kona tanihi leswi a ku ri *Ravuntlhanu*. (Ntlhontlho, p.31)
- c. Leswi [siku] a ri ri *Ravuntlhanu*, [Misingi] u lo na chayisa o khoma xitimela a kongoma eBenoni eka malume Matsatsela. (Xiseluselu xa vulombe, p.16)

Loko hi xiya swivulwa leswi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa tikomba, naswona wu le rivaleni. Riengeteri ra nkarhi *Ravuntlhanu* eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba nkarhi wa vhiki lowu hundzeke. Xikombiso xa (261a) xi na nsiyeto wa riviti *vamatlhari* leri boxiweke kwala ka xona. Loko ku ta boxiwa lava pfimbeke tinhloko hi ku mukuleriwa hi *Ravuntlhanu*, hambi swi nga ha boxiwangi, ha swi twa eka xivulwa leswaku i *vamatlhari*. Eka xikombiso xa (261b) ku na nsiyeto wa *vatirhi*. Hambiloko swi nga tsariwangi eka xivulwa lexi, vanhu lava nga tshunxiwa hi nkarhi hi *Ravuntlhanu* i *vatirhi*. Mhaka leyi yi kona eka ndzimana ya xivulwa lexi. Nsiyeto wa muxaka lowu wa fana na wa xikombiso xa (261c) laha swi kumekaka leswaku i yini lexi a xi ri xa *Ravuntlhanu*. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa xona ha swi kuma leswaku ku kongomisiwa eka siku.

(g) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa Mugqivela na Sonto**

Hi languta nsiyeto wa riviti na le ka xivulwa lexi landzelaka:

- (262) [Rogers] u tsundzukile hilaha, eka *Mugqivela* na *Sonto* leyi a ya ha ku hundza, [Rogers] a a tikarhatile hakona ku lulamisa swijumbana swimbirhi: xa Biology na xa History. (Ntiyiso ntsena, p.29)

Maengeteri *Mugqivela* na *Sonto* eka xivulwa lexi nyikiweke ma komba nkarhi lowu hundzeke wa vhiki, lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Eka xivulwa xa (262)

Rodgers a ri ku anakanyeni hi ndlela leyi a lulamisile hakona swijumbana swo ya tirhisa swona ku tsala xikambelo. Loko ku hlamuseriwa hi ndlela leyi a ehleketa hayona a swa ha boxiwangi leswaku hi yena munhu wa kona loyi ku kongomisiwaka eka yena. Hambisi swi nga boxiwangi, swi le rivaleni leswaku ku vulavuriwa hi *Rodgers*. Mhaka leyi hi yi vona hi vukona bya switwananisi *u* na *a* leswi hundziseke hungu ra xivulwa lexi. Hi ku hlaya hi karhi hi yingisela leswi boxiwaka hi switwananisi hi kota ku twa mongo wa xivulwa kahle hambi xi endlile nsiyeto wa riviti eka xona.

(h) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi wa tolo**

A hi xiye xikombiso lexi sukaka ka Masinge (1993):

- (263) Nhlamulo *tolo* u ndzi byele ku a ku te mufana un'wana, [mufana] loyi a nga fika a nyikiwa ni vuswa bya laha kaya, a ku nga ri xigangu xa yena? (p.6)

Xikombiso xa (263) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza. Riengeteri *tolo* eka xivulwa lexi nyikiweke ri komba nkarhi wa siku leri hundzeke lowu mhaka yi nga endleka hi wona. Loko *Sarah* a byela *Tlakula* leswi vuriweke hi *Nhlamulo* n'wana wa vona mayelana na muendzi loyi a nga fika a nyikiwa vuswa, ku vile na nsiyeto wa riviti *mufana*. Mhaka leyi hi yi lemuka hi matirhiselo ya risivanene *loyi* leri tirheke ku hundzisa hungu. Handle ka risavanene, riviti ra nsiyeto na rona ri boxiwile eka xivulwana lexi sungula.

(i) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa siku**

Hi languta swivulwa leswi landzelaka:

- (264) a. *Siku* rin'wana [Misingi] a a pfa a lumeka rivoni a ku duu, hikuva [vurhongo] a byi ala ku khoma. (Xiseluselu, p.25)
- b. [Light] u pfukile hi *siku* leri tlandlameke a kongoma eka Ximunhwana. (Ntlhonhlo, p.12)
- c. *Siku* rin'wana [Khombo] u te bavhu, eka Maxamba. (Xiseluselu xa vulombe, p.34)

Swivulwa leswi andlariweke laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa riengeteri ra nkarhi. Riengeteri *siku* eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba nkarhi lowu hundzeke lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Eka xikombiso xa (264a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Misingi* na rivitaswianakanyiwa *vurhongo*. Maviti lama a ma katsiwangi exivulweni loko ku hlamuseriwa leswi a swi endlekela *Misingi*. Xikombiso xa (264b) xi siyeta rivotavito *Light* eka xona loko ku hlamuseriwa leswi a nga swi endla hi siku leri tlhandlameke. Xikombiso xa (264c) xona xi siyetile rivotavito *Khombo* ku hundzisa hungu ra mahlomelo ma *Khombo* eka *Maxamba*. Hambiloko maviti lama siyetiwele eswivulweni leswi tirhisiweke, mongo wa xivulwa wu tama wa ha twisiseka.

(j) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa masiku yo hlawuleka/tiholideyi

A hi langute swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (265) a. [dyambu] ri lo na xa ra *Good Friday*, [dyambu] ro kuma se [Majokweni] a humile. (...hi le fasitereni, p.40)
- b. *Siku* [Khombo] a nga hlangana na Maxamba, [Khombo] a a hlovile a helela hikuva *siku* a ku ri *Khisimusi*. (Xiseluselu xa vulombe, p.32)

Swivulwana swa riengeteri ra masiku yo hlawuleka, naswona swa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti. Riengeteri ra masiku yo hlawuleka eka swivulwa leswi nyikiweke ri komba nkarhi lowu hundzeke lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Xivulwa xa (265a) xa twisiseka leswaku nchumu lowu nga xa hi *Good Friday* a ku ri *dyambu*, naswona munhu loyi a nga huma ka ha ri nimixo i *Majokweni*. Mhaka leyi yi kona eka mbangu wa xivulwa lexi.

Eka xikombiso xa (265b) ku na nsiyeto wa rivotavito *Khombo*. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana leyi xi humaka eka yona, ku vulavuriwa hi *Khombo* na *Maxamba*. Xivulwa xi hundzisa hungu hi *Khombo* handle ko boxa vito ra yena.

(k) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi wa vhiki leri nga hundza**

Hi hlaya xivulwa lexi landzelaka:

- (266) Vongani a nga kalanga a heta ni *vhiki* a ri khotsweni, [Vongani] u tlhele a yisa tidyondzo ta yena emahlweni. (Mabibi ya mbilu, p.75)

Riengeteri *vhiki* eka xivulwa lexi nyikiweke laha henhla ri komba nkarhi lowu hundzeke wa N'hwetl leyi mhaka yi humelerake hi yona. Xivulwa xa (266) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka mbangu wa laha ku vulavuriwaka hi *Vongani* na swa tidyondzo ta yena. Riviti *Vongani* leri boxiweke eka xivulwanahosi a ra ha vuyelelangi eka xivulwananandza, kambe ri yimeriwile hi xitwanansi *u* lexi hundziseke hungu ra leswi *Vongani* a nga swi yisa emahlweni. Xivulwa xi siyetile rivitavito *Vongani* eka xona.

(l) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi wa n'hwetl leyi nga hundza**

Hi languta xivulwa lexi landzelaka kusuka ka Mathumba (1987):

- (267) Endzhaku ka *n'hwetl*, [Misingi] u langutekile tanihi xibochwa lexi tshameke ekhotsweni gidi ra malembe. (p.25)

Riengeteri *N'hwetl* eka xivulwa lexi nyikiweke ri komba nkarhi wa lembe lowu hundzeke lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Loko hi languta xivulwa xa (267) hi kuma leswaku xi siyetile rivavito ra Misingi eka xona. Hungu leri hundzisiwaka eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi ra twisiseka hambi riviti *Misingi* ri nga katsiwangi eka xona. Laha ku humelerile nsiyeto wa riviti.

(m) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi lowu nga hundza wa n'hwetl ya lembe**

A hi hlaye xivulwa lexi landzelaka:

- (268) Hi *Sunguti* lembe leri tlhandlamaka [Misingi] u tlhelerile exilungwini nakambe. (Xiseluselu xa vulombe, p.24)

Loko hi languta xikombiso xa (268) hi lemuka leswaku ku na nsiyeto wa rivotavito ro karhi, leri ku nga *Misingi*. Riengeteri ro boxa n'hwetini ya lembe eka xivulwa lexi nyikiweke ri komba nkarhi lowu hundzeke en'hwetini, lowu mhaka yi nga humelela hi wona. Eka xivulwa lexi ku hundzisiwile hungu ra mafambelo ya *Misingi* eXilungwini handle ko boxiwa ka vito ra yena. Hungu ra xivulwa ra twisiseka hambi riviti leri ri nga katsiwa exivulweni leswaku ri kongomisiwa eka mani. Loko hi xoperile swivulwana swa riengeteri ra nkarhi hi ku hambana ka mikarhi, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Hungu ra kota ku twisiseka hambi loko tinxaka ta maviti mo karhi ti nga katsiwa exivulweni. Maviti lama siyetiweke ma twala ma ha ri kona exivulweni hambi leswi ma nga tsariwangiki. A ndzi kumangi swivulwa swa maengeteri ya nkarhi lowu taka kusuka eka swirungulwani leswi mahungu ya tsavuriweke eka swona.

4.2.4.2. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *riengeteri* ra *ndhawu***

Maengeteri ma ndhawu i marito lama ma hi byelaka lomu nchumu wu tshamaka kumbe wu endleriwaka kona (Mushwana na Ndhlovu, 1988). Lama i maengeteri lama vumbiwaka kusuka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambana. Eka xiphemu lexi ku kambiwa ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hayona exivulweni xa riengeteri ra ndhawu.

4.2.4.2.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *riengeteri* ra *ndhawu* hi ku landza mitlawa ya maviti**

(a) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *riengeteri* ra *ndhawu* ya ntlawa wa 16**

Maengeteri ma ndhawu ma ntlawa wa 16 ma katsa: *handle*, *hansi*, *haleno*, *hase*, na *henhla*. Eka ntlawa wa 16, a hi kumangi swivulwa swa maengeteri hinkwawo lama nga laha henhla, kambe hi languta leswi hi ngakuma swona. A hi langutise swivulwa leswi landzelaka laha hansi:

- (269) a. [Maria] a hetelela hi ku tshwutela marha *ehansi*. (Mabibi ya mbilu, p.59)
- b. [Makandu] a tshama *ehansi* a rila. (Xikumakumani, p.45)
- c. [Swihahampfhuka] swona a swi hahela *ehansi*. (Ntiyiso ntsena, p.69)

Loko hi languta swivulwa leswi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa riengeteri ra maviti ma ntlawa wa 16. Swikombiso swa (269a-c) swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riegeteri *ehansi*. Ehansi swi kongomisa eka ndhawu yo karhi laha swo karhi swi humelelaka kona, kambe ku nga ri ehenhla. Xikombiso xa (269a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Maria* loyi a nga katsiwangiki exivulweni loko ku hundzisiwa hungu. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa xona hi hatlisa hi swi lemuka leswaku munhu loyi a nga tshwutela marha *ehansi* i *Maria*. Nsiyeto wa muxaka lowu wu humelela na le ka xikombiso xa (269b) laha eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi humaka eka yona ku vulavuriwaka hi *Makandu* loko a rila. Eka xivulwa lexi ha swi tiva leswaku *Makandu* hi yena a nga tshama ehansi a rila kusuka eka ndzimana ya xivulwa hambi loko swi nga tsariwangi. Xivulwa xi twala a boxiwile eka mbangu wa xona.

Xikombiso xa (269c) xi na nsiyeto wa rivitaswilo ra *swihahampfhuka* leswi na swona swi nga boxiwangiki eka xivulwa. Risivanene *swona* hi rona ri hi letelaka ku hatlisa hi swi vona leswaku i *swihahampfhuka* leswi a swi hahela *ehansi* hambi swi nga boxiwangi. Nsiyeto wa riviti eka riengeteri ra nkarhi *ehansi* wa humelela eswivulweni naswona hungu ri hundziseka handle ka ku katsiwa ka riviti ra nsiyeto.

(b) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ya ntlawa wa 17

Maengeteri ma ntlawa wa 17 ma katsa: *kwala*, *kule*, *kusuhi*, *kona*, na *kwalaho*. Hi languta ntsena xivulwa lexi hi kumeke mahungu ma dyondzo leyi ntsena. A hi xiye xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

(270) [Risungunu] ro fika ri pela kambe ri hupa mbilu katsanana ndzi
vhela ndzi wela *kwalaho*. (Xikumakumani, p.20)

Loko hi xiya xivulwa lexi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa riengeteri ra maviti ma ntlawa wa 17. Eka xivulwa xa (270) *Matanato* u tlhaviwa hi xihovori lexi vito ra xona ri nga boxiwangiki. *Matanato* u tlhaveriwa a ri exigangwini. Timhaka ta kona ti hlamuseriwa hi *Matanato* hi yexe. Loko a hlamusela hi nchumu lowu n'wi tlhaveke kambe wu kumeka wu nga ngenhlangi embilwini ya yena eka xivulwa, hi va hi karhi hi swi tsundzuka leswaku i *risungunu*. Riviti leri ri boxiwile endzimaneni laha xivulwa lexi xi humaka kona. Mhaka ya leswaku *Matanato* u kongomisa eka *risungunu* hi swi lemuka hi matirhiselo ma xitwananisi xa

nhlokomhaka *ro* lexi siveke hungu ra riviti leri siyetiweke. Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa riengeteri *kwalaho*.

(c) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ya ntlawa wa 18

Maengeteri ma ntlawa wa 18 ma katsa: *ndzhaku* na *ndzeni*. A hi hlaye swivulwa leswi landzelaka kutani hi languta nsiyeto eka swona:

- (271) a. [Manyenga] a nga ha langutangi na le *ndzhaku*. (...hi le fasitereni, p.72)
- b. Kutani [Majokweni] a cingela *endzhaku*. (...hi le fasitereni, p.45)
- c. Loko [mbyana] yi heta ku dya, [Bazimarimba] a yi tlherisela *endzhaku* a fika [mbyana] a yi boha nakambe. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.98)
- d. [Tereka] u sukile a ya teka ntonga wa nhlampfi a wu kululela *endzeni* ka xona. (Xiseluselu bya vulombe, p.11)

Nsiyeto wa riviti eka *maengeteri ma nkarhi* wu tlhela wu tikomba na le ka xivulwana xa maviti ma ntlawa wa 18. Eka xivulwa xa (271a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Manyenga* loyi loko ku hlamuseriwa leswaku a nga ha langutangi na le *ndzhaku*, vito ra yena ri nga boxiwangiki. Eka xikombiso xa (271b), munhu loyi a nga languta *endzhaku* i *Majokweni*. Mhaka leyi hi yi kuma eka ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona. Xikombiso xa (271c) xi na nsiyeto wa maviti mo hambana eka xona. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa xona ha kota ku swi twa leswaku nchumu lowu nga heta ku dya kutani wu bohiwa i *mbyana*. Mhaka leyi yi twala kahle eka xitwananisi yi lexi hundziseke hungu ra xivulwa. Hi tlhela hi swi kuma leswaku loyi a tlheleriseke *mbyana* *endzhaku* i *Bazimarimba* hambi swi nga boxiwangi. Eka xivulwa xa (271d) ku na nsiyeto wa rivitavito *Tereka* leri loko ku hlamuseriwa hi munhu loyi a nga suka a ya teka ntonga wa nhlampfi a nga boxiwangiki. Vito ra *Tereka* hi ri kuma endzimaneni ya xivulwa.

4.2.4.2.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ro kongomisa eka muganga

A hi hlaye swivulwa leswi nyikiweke:

- (272) a. [Hlamalani] a hloma hi xibububu a ya tshama ni nuna wakwe Gwelegwele kwale ka vona ka *Maxakadzi*. (Mafelatiko, p.24)
- b. [Matanato] a a tshamisa kwale hositele ya *Jeppe* kambe ekaya a a huma eka *Xigalo*. (Xikumakumani, p.1)
- c. [Mavhavaza] u tiva swa minkelekele ya n'wina ya le *Bileni Masiya*. (Xikumakumani, p.15)
- d. [Njunju] a a velekiwile ku va ndhunankulu ya tiko hinkwaro ra ka *Siyandhani*. (Xiseluselu xa vulombe, p.22)

Hi ku xiya swivulwa leswi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela hi tindlela to hambana. Nsiyeto wu humelela eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ya vito ra muganga kumbe tikoxikaya. Eka xikombiso xa (272a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Hlamalani* loyi a nga boxiwangiki eka xivulwa. Rivotavito *Hlamalani* ri twala ri ri kona exivulweni hambani ri nga ri kona. Mhaka leyi yi vangiwa hi ku va hi swi tiva leswaku i *Hlamalani* loyi a tshama eka *Maxakadzi*. Nsiyeto wa muxaka lowu wu endleka na le ka xivulwa xa (272b) laha hi swi tivaka leswaku i *Matanato* loyi a tshama eka *Xigalo* eka xirungulwana. Xikombiso xa (272c) xi humelerisa nsiyeto wa rivotavito *Mavhavaza* eka xona. Hambiloko ku nga boxiwangi leswaku i mani loyi a vuriwaka ku tiva swa minkelekele ya vona ya le *Bileni Masiya*, loko hi hlaya kusuka eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona ha swi kuma leswaku ku vuriwa *Mavhavaza*. Swingaleswi a swi bohangi leswaku riviti leri ri vuyelela exivulweni lexi. Mhaka leyi yi tano na le ka xivulwa xa (272d) laha hi swi tivaka leswaku munhu loyi a velekeriwile ku va ndhunankulu ya ka *Siyandhani* i *Njunju*.

4.2.4.2.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ro kongomisa eka dorobatsongo

A hi vone swivulwa leswi nga laha hansi:

- (273) a. [Timhaka] leti i ta le *Nkowankowa*, laha a ku tshama nkulukumba Tlakula ni nsati wakwe Sarah. (Mabibi ya mbilu, p.5)
- b. [Matsemeta] a a tshama emutini wa *Nkowankowa*. (Mabibi ya mbilu, p.46)

- c. [Ganyani] a hundza hi le ka vakokwa wa yena exitasini xa *Elim*,
laha a nga tidzumbela kona. (Xikumakumani, p.36)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela na le ka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ya *madoroba*. Swikombiso swa (273a-c) swi humelerisa mhaka leyi. Eka swikombiso swa (273a-b) ku humelela nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra doroba *Nkowankowa*. Loko hi hlaya swikombiso leswimbirhi kusuka eka mbangu lowu hi tsavuleke swikombiso eka wona, ha kota ku swi tiva leswaku eka xikombiso xa (273a) ku kongomisiwa eka *timhaka*, kasi loyi a tshama e*Nkowankowa* eka xikombiso xa (273b) i *Matsemeta*. Nsiyeto hi tlhela hi wu vona eka xivulwa xa (273c) laha munhu loyi a hlamuseriwaka ku va a hundzile hi le ka vakokwa va yena ku nga *Ganyani*. Hungu leri ri le rivaleni endzimaneni leyi ku tsavuriweke xivulwa. Maviti lama siyetiweke eka swikombiso leswi a ma cinci mongo wa swivulwa.

4.2.4.2.4. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ro kongomisa eka dorobakulu**

Hlaya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (274) a. [Mahlambaxilebvú] a dzaha a hetelela hi ku ya hleka swo ka swi nga heli lero ka se va sungula ku anakanya ku n'wi hundzisela etihlanyini e*Pitori*. (Xikumakumani, p.26)
- b. Laha ingi [Ndhoza] a tirha kona, e*Pitori*, [Ndhoza] a a kombiwa xichavo hi vatirhikulobye. (Xiseluselu xa vulombe, p.52)

Nsiyeto wa riviti hi tlhela hi wu vona wu endleka na le ka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ya dorobakulu. Xikombiso xa (274a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Mahlambaxilebvú* eka xona, kasi xa (274b) xi siyetiwiwe rivitavito *Ndhoza*. Hambiloko mavitavito lama ma nga ri kona eswivulweni, ma twala ma ha ri kona.

4.2.4.2.5. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ro kongomisa eka xikolo**

Languta swivulwa leswi landzelaka:

- (275) a. [Khombomuni] a a an'wisiwa bodlhela a pfa a mamisiwa vele loko mana wa kona a vuyile hi le *Ripambeta* laha a a hetisa kona ntangha 10. (Mafelatiko, p.25)
- b. Kutani [Phangasasa] a tlhelela *exikolweni*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.136)
- c. [Masingita na Bombeleni] va kunguhatile ku ya *eTivumbeni* va ya dyondzela vuthicara. (Xiseluselu xa vulombe, p.41)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti na le ka swona wa humelela. Maengeteri lama nsiyeto wu humelelaka eka swivulwa swa wona i ya *ndhawu ya swikolo*. Eka xikombiso xa (275a) a ku boxiwangi leswaku i mani loyi a an'wisa n'wana hi bodhlela, kambe loko hi hlaya laha xivulwa lexi xi humaka kona ha swi kuma leswaku i *Khombomuni*. Eka xikombiso xa (275b) i *Phangasasa* loyi a nga tlhelela *exikolweni*. Mhaka leyi hi yi kuma endzimaneni ya xivulwa. Xivulwa xa (275c) xi humelerisa nsiyeto wa mavitavito mambirhi *exivulwanini* xa riengeteri ra nkarhi. Ndzimana laha xivulwa lexi xi kumekaka kona ku boxiwile leswaku vanhu lava kunguhateke ku ya *eTivumbeni* swin'we i *Masingita na Bombeleni*, kambe eka xivulwa lexi a swi tsariwangi. Ku siyetiwa ka mavito ma vona *exivulweni* swi vuriwa nsiyeto wa riviti.

4.2.4.2.6. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu ro kongomisa eka xitolo

Vona xivulwa lexi nga laha hansi:

- (276) [Manyenga] o ehleketa wonge i muyisa luyani wo n'wi mukulela le *vhengeleni*. (...hi le fasitereni, p.42)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa riengeteri ra *ndhawu ya switolo*. Eka xikombiso xa (276) riviti *Manyenga* a ri boxiwangi eka xona, kambe ri twala ri ri kona loko hi hlaya xivulwa. Ha swi kuma eka ndzimana ya xivulwa leswaku loyi a ehleketa hi muyisa loyi a nga n'wi mukulela edorobeni i *Manyenga*. Ku kuma riviti leri siyetiweke swi fanerile leswaku hi hlaya ndzimana laha xivulwa xi tsavuriweke kona. Loko hi kamberile swivulwa swo hambana eka xiyenge xa swivulwa swa maengeteri ma nkarhi hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Nsiyeto wa riviti wa

humelela eka xivulwana xa riengeteri ra maviti ma mitlawa ya 16, 17, na 18, xikan'we na le ka maegeteri ma tindhawu mo fana na *matikoxikaya*, *madoroba*, *madorobakulu*, *mavito ya swikolo*, na *switolo*. Mhaka leyi endlekaka hileswaku riviti leri siyetiweke exivulweni a ri cinci mongo wa xivulwa.

4.2.4.3. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri mukhuva**

Maengeteri ma mukhuva ma komba mukhuva kumbe maendlelo lama riendli ri tirhaka mona (Marhanele, 2017). Eka xiyenge lexi ku xiyiwa ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hayona exivulweni xa riengeteri ra mukhuva. Ku xiyiwa ntsena maengeteri *swinene*, *ngopfufu*, *khwatsi* na *kahle* hi ku tirhisa swikombiso leswi hlengeletweke.

4.2.4.3.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri *swinene***

Riengeteri *swinene* ri kongomisa eka mukhuva lowu swilo swi endlisiwaka xiswona hi xitalo kumbe ku hundzeleta. Xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (277) a. [Maria] a vandzeka mati hi ku hatlisa *swinene*. (Mabibi ya mbilu, p.59)
- b. Vana lava ni mana wa vona [Mabahleka] a va rhandza *swinene* lero Mabahleka a a ringeta tindlela hinkwato ku va tsakisa. (Mafelatiko, p31)
- c. [Mbombocha] u huwelelerile *swinene*, kambe ko fana ni le ku sunguleni. (Ndzhaka ya vusiwana, p.19)
- d. Eka malembe laya hundzeke [Kholani] u ndzi tsakisile *swinene*. (Ntlhotlho, p.3)
- e. [Khomela] u vule leswaku rirhandzu ra yena eka Mbitsini a ri ri lero hlamarisa *swinene*. (Ntlhontlho, p.79)

Loko hi languta swivulwa swa riengeteri ra mukhuva *swinene* hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swona. Eka xivulwa xa (277a) ku siyewile rivotavito *Maria* loko ku hundzisiwa hungu ra ndlela leyi *Maria* a nga vandzekisa xiswona mati. Loko hi hlaya xivulwa lexi swi twala onge rivotavito *Maria* ri kona exivulweni, ngopfungopfu loko hi hlaya ndzimana hinkwayo laha xivulwa xi sukaka kona. Xivulwa xa (277b) xi humelerisa nsiyeto wa rivotavito *Mabahleka* ku hundzisa hungu. Hambiloko rivotavito leri ri nga katsiwangi exivulweni hungu ri tama ra ha fana na loko a ri ri kona.

Ha swi tiva kusuka etsalweni leswaku munhu loyi a tirhandzela vana ni mana vona i *Mabahleka*, naswona hi yena a ringeta hi tindlela hinkwato ku tsakisa ndyangu wa yena. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka xikombiso xa (277c) laha hi swi tivaka leswaku i *Mbombocha* loyi a huwelela *Matanato*. Hungu leri hambu ri nga boxiwangi, loko hi hlaya endzimaneni ya xivulwa, ha swi tiva leswaku loyi a huwelela eka xivulwa i *Mbombocha*. Eka xivulwa xa (277d) ku siyetiwiwe riviti *Kholani* eka xona. Munhu loyi a hundzisa hungu ra xivulwa lexi i *Cumming* naswona hungu a ri kongomisa eka *Kholani* kambe a swi boxiwangi. Xivulwa xi twala xa ha ri na rivitavito *Kholani* eka xona. Hambiloko swi nga boxiwangi eka xivulwa xa (277e) ha swi tiva leswaku munhu loyi rirhandzu ra yena eka *Mbitsini* a ri ri lero hlamarisa swinene i *Khomela*. Eka xivulwa lexi (277e) ku siyetiwiwe rivitavito *Khomela* ku hundzisa hungu leri twalaka ku fana na loko rito *Kholani* ri ri kona. Nsiyeto wu humelerile.

4.2.4.3.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri *ngopfu*

Riengeteri *ngopfu* ri kongomisa eka ndlela leyi swilo swi endliwaka hi yona, kumbe xitalo xa swona. Hi hlaya swivulwa leswi nga laha hansi ku languta nsiyeto wa riviti eka swona:

- (278) a. [Mageva] a a bumburile a nga tekeli *ngopfu* eka tata wakwe. (Mafelatiko, p.25)
- b. Hambu leswi ingi [Maxamba] a a ntimile *ngopfu*, [Maxamba] a a ri mpohlo. (Xiseluselu xa vulombe, p.31)
- c. [Khombo] u twile a ri emaxangwini lamakulu *ngopfu*. (Xiseluselu xa vulombe, p.38)
- d. [Masingita] u tshamile nkarhi lowu xidyondzi ni xin'we a xi nga ta wu pima hikuva a wu lehile *ngopfu*. (Xiseluselu xa vulombe, p.47)
- e. [Machovo] a a ri karhi a chochovela exihlahleni xo tlhuma *ngopfu* hi nkarhi wa nhlekanhi. (Xiseluselu xa vulombe, p.85)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra mukhuva *ngopfu* wa humelela. Swivulwa swa (278a-e) swi humelerisa nsiyeto wa mavitavito yo hambana ku hundzisa hungu ro karhi. Eka xikombiso xa (278a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Mageva* loko ku hlamuseriwa hi

xivumbeko xa yena, kasi eka (278b) ku siyetiwiile Maxamba loko na yena a hlamuseriwa xivumbeko xa yena. Loko hi hlaya xivulwa xa (278c) xa twala leswaku ku kayivela vito ra munhu loyi a ri emaxangwini lamakulu ngopfu, naswona a swi kombisiwangi exivulweni. Rivitavito leri siyetiweke exivulweni ri twala ra ha ri kona. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka etsalweni laha xi tsavuriweke kona swa twala leswaku ku kongomisiwa eka *Khombo*. Eka xivulwa xa (278d) i *Masingita* loyi a nga tshama nkarhi lowu nga pimekiki hambi swi nga boxiwangi. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku rivitavito ri tlhela ri vuyelela exivulweni tanihileswi xivulwa xi twalaka xa ha ri na rona. Loko hi hlaya xivulwa xa (278e) swi twala rivitavito *Machovo* ri katsiwile eka xona. Laha ku siyetiwiile riviti *Machovo* ku hundzisa hungu ra machochovelelo ya yena eswihlahleni leswo tlhuma ngopfu.

4.2.4.3.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri *khwatsi*

Riengeteri *khwatsi* ri kongomisa eka mukhuva kumbe maendlelo ma swilo swo karhi. Hi tirhisa swivulwa leswi landzelaka ku languta ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona eka muxaka lowu wa riengeteri:

- (279) a. [N'wa-Mzamani] a famba *khwatsi* a ya yima efasitereni. (Ntiyiso ntsena, p.2)
- b. Xana kokwana Mavhavaza mi nga ndzi hlamusela leswaku mi ta va mi lo humelela hi yini leswi mi ngo languteka mi xanisekile, naswona [kokwana] a mi etleli *khwatsi*. (Xikumakumani, p.1)
- c. Loko [Maxamba] a lava ku endla xa nchumu, [Maxamba] a a sungula a gayela mhaka ya kona hi *vukhwatsi* naswona swi nga tiviwi hi munhu. (Xiseluselu xa vulombe, p.31)
- d. [Masingita] u fikile a gongondza hi *vukhwatsi* kambe a nga kumanga nhlamulo. (Xiseluselu xa vulombe, p.44)
- e. [Muzamani] u va xewetile hi *vukhwatsi* ni ntsetselelo. (Xiseluselu xa vulombe, p.65)

Eka swivulwa swa (279a-e) ku na nsiyeto wa maviti mo hambana. Loko hi hlaya xivulwa xa (279a) swa twala leswaku munhu loyi a nga ya efasitereni hi ku famba *khwatsi* i *N'wa-Mzamani* hambi loko vito leri ri nga boxiwangi. Mhaka leyi hi yi kuma eka mbangu wa laha xivulwa xi humaka kona. Eka xivulwa xa (279b) hi kuma leswaku

a ku boxiwangi munhu loyi a nga etleli *khwatsi*, kambe loko hi hlaya xivulwa hinkwaxo ha swi twa leswaku i kokwana *Mavhavaza*. Hambiloko riviti leri ri nga ha katsiwangi exivulweni, ngulumelo wa rona wu twala ri ri kona. Xivulwa xa (279c) xi siyetile riviti *Maxamba* eka xona ku hundzisa hungu. Loko ku hundzisiwa hungu ra xona a swi bohangi leswaku ku vuyeleriwa riviti leri tanihileswi swi twisisekaka leswaku ku vulavuriwa hi mani. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra mukhuva *khwatsi* wu tlhela wu humelela eka xivulwa xa (279d) laha ku nga boxiwangiki munhu loyi a nga gongondza hi *vukhwatsi* a tlhela a nga kumi na nhlamulo. Hambiloko swi nga boxiwangi, eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona swi boxiwile leswaku i *Masingita*. Xivulwa xa (279e) xi na nsiyeto wa rivotavito *Muzamani*. Hi hatlisa hi swi tsundzuka leswaku munhu loyi a nga xeweta *Ndhuna Magumeni* na *Sasavona* i *Muzamani* tata wa *Hetisani*. Mhaka leyi yi olova ku yi kuma endzimaneni ya xivulwa ntsena.

4.2.4.3.4. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri *kahle*

Riengeteri *kahle* ri kongomisa eka vunene bya maendlelo ma swilo. Languta xivulwa lexi landzelaka:

(280) Kutani [Phangi] a veka cinci liya ya malekere *kahle*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.127)

Xivulwana xa riengeteri *kahle* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti. Eka xikombiso lexi xinyiweke laha henhla, ku siyetiweke rivotavito *Phangi* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Hambi swi nga boxiwangi leswaku i mani a nga veka cinci kahle, xivulwa xi va xa ha hundzisa hungu rin'we hi *Phangi* ra ku hlayisa mali ya malekere. Nsiyeto wa riviti Phangi a wu cincangi mongo wa xivulwa.

Endzhaku ka ku kambisisa swivulwa swa maengeteri leswi tirhisiweke tanihi mahungu lama hi nga languta nsiyeto wa riviti eka swona, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela. Eka swivulwana swa riengeteri ra *nkarhi*, hi kumile leswaku hungu ra kota ku twisiseka hambi loko maviti mo karhi ma nga katsiwangi exivulweni. Maviti lama siyetiweke ma twala ma ha ri kona exivulweni hambi leswi ma nga tsariwangiki. A hi kumangi swivulwa swa maengeteri ya *nkarhi lowu taka* kusuka eka matsalwa lama tirhisiweke. Eka swivulwana swa riengeteri ra *ndhawu* hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa riengeteri ra maviti hi ku landza mitlawaya ya 16, 17

nana 18. Nsiyeto wu tlhela wu humelela na le ka maengeteri ma tindhawu to fana na *muganga*, *madorobatsongo*, *madorobakulu*, *mavito ma swikolo*, na *switolo*. Eka swivulwa swa riengeteri ra *mukhuva* hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka maengeteri mo fana na *swinene*, *ngopfu*, *khwatsi* na *kahle*. Riengeteri *kahle* ri humelerisa nsiyeto wa riviti ku fana na maengeteri laman'wana exivulweni.

Maviti lama siyewiwaka ngopfu eka swivulwana swa maengeteri i mavitavito. Hambiloko rivitavito ri siyewiwa exivulweni, hungu ra xivulwa ri twala ra ha fana na loko riviti leri siyewiweke ra ha ri kona. Mhaka leyi endlekaka hileswaku riviti leri siyewiwaka a ri cinci mongo wa xivulwa hambi ri nga katsiwangi eka xona.

4.2.5. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa ribumabumeri

Eka xiyengetsongo lexi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri hi ku landza tinxaka to hambana. Nkondo (1981) u hlamusela ribumabumeri leswaku i rito leri bumabumelaka rivitakulu. Xin'wana hileswaku ribumabumeri ri hlamusela swo karhi hi riviti kumbe risivi exivulweni. Mabumabumeri lama xiyiwaka eka xiyenge lexi ma katsa *rihlawuri*, *rihlayi*, *rifuwi/rin'wini*, na *riengetelo*. Ku tirhisiwile swikombiso swo hambana ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri kumbe rihlamuseri. Swikombiso hileswi humaka eka matsalwa lama hlawuriweke ntsena.

4.2.5.1. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri

Eka xiphemu lexi ku xiyiwa ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humelelaka hakona eka xivulwana xa ribumabumeri ra rihlawuri. Rihlawuri i muxaka wa ribumabumeri leri bumabumelaka rivitakulu hi ku komba vukulu, nkoka, kumbe ntsengo ku ya hi nsinya wa rihlawuri leri tirheke. Hikuya hi HATAD (2019), rihlawuri ri tsariwa ri ri rito rin'we. Hileswaku xitwananisi kumbe xirhangi xi tsariwa xi khomana na nsinya. Eka rihlawuri, xitwananisi xa rihlawuri xi hlangana na nsinya wa rona ku vumba rihlawuri. Misinya ya rihlawuri lama longoloxiweke hi HATAD ma katsa lama landzelaka: *-nene*, *-mbe*, *-tsongo*, *-tsanana*, *-kulu*, *-kulukumba*, *-mbisi*, *-ntshwa*, *n'wana*, na *-n'wanyana*. Eka dyondzo leyi, hi ya languta nsiyeto wa riviti kusuka eka swivulwana leswi nga na mahlawuri lama hi kumeke swikombiso kusuka eka wona, ku nga ra *-kulu*, *-tsongo*, na *-ntshwa*.

(a) **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri ra nsinya -kulu**

A hi vone swikombiso swa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri ra nsinya -kulu:

- (281) a. [Vavanuna] va yi tirhe hi vukheta *lebyikulu*. (Ntiyiso ntsena, p.83)
- b. [Chochoma] a a khomiwile hi ku chava *lokukulu*. (Xikumakumani, p.32)
- c. [Jackson] a a ri muchayeri wa lori *leyikulu* ya feme leyi. (Ntlhonthlho, p.82)
- d. [Mbitsimuni] a tlhela a komba tintswalo ni xichavo eka [vanhu] *lavakulu* ni muhlayisi wa yena, nkulukumba Watson. (Ndzhaka ya vusiwana, p.91)
- e. [Topisa] u n'wi xewetile hi tingana *letikulu*. (Xiseluselu xa vulombe, p.55)

Eka xivulwa xa (281a) ku na nsiyeto wa rivitavito leri nga eka vunyingi ra *vavanuna* eka xivulwana xa rihlawuri *lebyikulu*. Rihlawuri *lebyikulu* ri bumabumela vukheta lebyi vavanuna va nga tirha mhaka hakona. Loko ku hundzisiwa hungu, rivitavito *vavanuna* a ri katsiwangi exivulweni. Xivulwa xa (281b) xi siyetile rivitavito *Chochoma* ku bumabumela ku chava loku a ku n'wi khomile. Hambiloko rivitavito *Chochoma* ri nga katsiwangi exivulweni, ri twala ra ha ri kona. Xivulwa xa (281c) xi hi byela hi muchayeri wa lori ya feme ya tintangu. Hambiloko swi nga boxiwangi leswaku muchayeri wa kona i mani, eka mbangu wa xivulwa lexi, swa tiveka leswaku i *Jackson*. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela na le ka xivulwa xa (281d) laha rivitavito *Mbitsimuni* ri nga tsariwangiki loko ku hundzisiwa hungu ro komba tintswalo ni xichavo swa yena eka *lavakulu* ni muhlayisi wa yena. Mhaka leyi yi twisiseka kusuka endzimaneni ya xivulwa. Xivulwa lexi xi tlhela xi va na nsiyeto wa riviti *vanhu* leri bumabumeriwaka hi rihlawuri *lavakulu* ku tiyisisa tintswalo ta *Mbitsimuni* eka vanhu van'wana. Eka (281e), munhu loyi a nga xeweta hi tingana eka xivulwa i *Topisa*, kambe a swi boxiwangi. Riviti leri siyetiweke hi kota ku ri lemuka eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona.

(b) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri ra nsinya -tsongo

A hi hlaye nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri ra nsinya -*tsongo* kusuka swivulwa leswi landzelaka kutani hi vona ndlela leyi nsiyeto wa riviti wu humeleleke hakona:

- (282) a. [Javurisa] u ringile munyu a kuma leswaku a nga chelangi na *wutsongo*. (Mabibi ya mbilu, p.23)
- b. [Mfumo] i mfumo wa nhlayo *leyitsongo*. (Ntiyiso ntsena, p.33)
- c. [Maxamba] u lerisile nsati wa yena *lontsongo* ku lulamisa swakudya leswaku a ya andlalela byalwa. (Xiseluselu xa vulombe, p.33)

Loko hi languta swikombiso swa (282) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa maviti mo hambana hi ku landza mitlawwa leyi ma welaka eka yona. Xikombiso xa (282a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Javurisa* ku hundzisa hungu ra ku rivala ka yena ku chela munyu exixeveni. Xikombiso xa (282b) xi komba nsiyeto wa riviti *mfumo* ku bumabumela nhlayo leyi ringaneleke wona. Xikombiso xa (282c) xi komba nsiyeto wa rivitavito *Maxamba* ku hlamusela leswi a leriseke nsati wa yena *lontsongo* ku swi endla. Mabumabumeri ma rihlawuri eka swivulwa leswi ma katsa. *wutsongo*, *leyitsongo* na *lontsongo*. Swivulwa hinkwaswo leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti, naswona swi tama swi sala swa ha twisiseka ku fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona exivulweni. Ku ka maviti lama nga siyetiwa ma nga ri kona exivulweni a swi cinci mongo wa xivulwa xa nsiyeto.

(c) Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri ra nsinya -ntshwa

A hi langutise nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlawuri ra nsinya -*ntshwa*:

- (283) a. Rirhandzu *lerintshwa* ra pandzisa mbilu, [mbilu] yi tlhela yi vava hi ndlela leyi nga hlamuseliki. (Ntiyiso ntsena, p.41)
- b. [Sesi] a a ta swi vona leswaku a ambala sw'ambalo *swintshwa* swo durha. (Ntiyiso ntsena, p.61)

Swivulwa swa (283a-b) swi na nsiyeto wa maviti mambirhi lama welaka eka mitlawwa yo hambana loko hi xiya xivulwa xa rihlawuri leri tirhisaka rimitsu -*ntshwa*. Mabumabumeri ma rihlawuri lama ku nga xiyiwa nsiyeto eka swivulwa leswi nga laha

henhla i *lerintshwa* na *swintshwa*. Xikombiso xa (283a) xi hundzisa hungu ra ku pandzisiwa na ku vaviseka ka mbilu hikwalaho ka rirhandzu *lerintshwa*. Xivulwananandza xa xivulwa lexi xi hava riviti *mbilu* eka xona. Hambiloko riviti *mbilu* ri nga tsariwangi eka xiphemu xa vumbirhi xa xivulwa, eka xivulwanahosi swi boxiwile. Rivitaswilo *mbilu* ri siyetiwele ku hundzisa hungu ra kona tanihileswi swi twisisekaka leswaku nchumu lowu tlhelaka wu vava hikuva wu pandzisa *mbilu* i *rirhandzu*. Xivulwa xa (283b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *sesi* ku paluxa vutlharhi lebyi a ta tikombisa byona eka makwavo wa yena. Hambiloko riviti *sesi* ri nga katsiwangi exivulweni, ha kota ku twisisa leswi ku vulavuriwaka hi swona loko hi hlaya ndzimana ya xivulwa lexi kusuka eka xirungulwana.

4.2.5.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlayi

Rihlayi ri komba ku tala ka swilo. Ribumabumeri ra muxaka lowu ri vumbiwa hi ku hlangana ka switwananisi swa ntsengo (leswi fanaka ni swa mitlawwa ya maviti) na minsinya yo fana na: *-n'wana*, *-n'we*, *-mbirhi*, *-nharhu*, *-ngani*, *-tsanana*, n.sw. Rihlayi i muxaka wa ribumabumeri leri kombaka nhlayo ya swo karhi, kumbe tinomboro. A hi xiye swivulwa leswi nga laha hansi ku languta nsiyeto wa riviti eka swona:

- (284) a. [Matimba] a a tshama a ri eka nongonoko wa lava khume vo *sungula*. (Ntiyiso ntsena, p.3)
- b. [Rogers] u hundzele eka xiyenge xa *vumbirhi*. (Ntiyiso ntsena, p.26)
- c. [Rogers] a a fanele ku *sungula lexa vumbirhi* ku phutsunula xijumbana. (Ntiyiso ntsena, p.28)

Swivulwa swa (284a-c) swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlawuri leri kombaka nandzelelano wa michumu yo karhi. Ribumabumeri ra mafuwi lama xiyiwaka ma katsa vo *sungula*, xa *vumbirhi* na *lexa vumbirhi*. Eka xivulwa xa (284a) ku siyetiwele rivotavito *Matimba* ku hlamusela ndlela leyi a pasisa xiswona exikolweni. Xivulwa lexi a xi boxangi munhu loyi a tshama a ri eka nongonoko wa lava khume vo *sungula*, kambe mongo wa xona wa swi boxa. Leswi swi vangiwa hi ku va rivotavito *Matimba* ri boxiwile khale kwala ndzimaneni. Swivulwa swa (284b-c) swi humelerisa nsiyeto wa riviti *Rodgers* loyi a ri ku kopeleni exikambelweni xa *Biology*. Loko ku hundzisiwa hungu ra ku tlulela eka *Rodgers* eka xiyenge xa *vumbirhi* xa

xikambelo a swi bohangi leswaku vito ra yena ri katsiwa. Mhaka leyi yi vangiwa hi ku va leswi nga ku endlekeni hi nkarhi wolowo a swi humelelala *Rodgers* ntsena. Eka xivulwa xa (284c) *Rodgers* a ri eku kopeleni. Loko *Rodgers* a sungula ntirho wolowo vito ra yena a ri katsiwangi exivulweni. Migingiriko hinkwayo leyi a yi humelela etlilasini laha mhaka leyi yi endlekeke kona a yi kongomana na *Rodgers* muendli wa swona. Hlaya swivulwa leswi landzelaka:

- (285) a. Loko [Mathebula] a kongomile rivantini a tsundzuka *swin'wana*.
(Mavala ya yingwe. P37)
- b. [Misingi] u fikile a heta mavhiki *mambirhi* a a ri karhi a rila n'wana wa yena. (Xiseluselu xa vulombe, p.23)
- c. Leswi a swi nyangatsa Matiyani hikuva a a ku Kholani u tiendla mulungu naswona [Kholani] a a ta chela *lavan'wana* moya wa Makhomanisi. (Ntlhontlho, p.2)
- d. [N'wa-Mzamani] a tshinelela sofa, [N'wa-Mzamani] a hlawula tibuku *tingani*. (Ntiyiso ntsena, p.1)

Nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa *rihlawuri ro komba ntsengo* wa humelela laha henhla. Loko hi xiya swikombiso leswi nga laha henhla, munhu loyi a nga kongoma erivantini a tsundzuka *swin'wana* eka (285a) i *Mathebula* hambi leswi riviti leri ri nga boxiwangiki. Mhaka leyi yi kona endzimaneni ya xivulwa. Munhu loyi a nga heta mavhiki *mambirhi* a ri karhi a rila n'wana wa yena eka (285b) i *Misingi*; kasi munhu loyi a ehleketeleriwa ku ta chela *van'wana* moya wa Makhomanisi i *Kholani* eka (285c); loko munhu loyi a nga tshinelela sofa eka (285d) ku ri *N'wa-Mzamani*. Maviti hinkwawo lama siyetiweke eka swivulwa leswi nga nyikiwa ma kumeka endzimaneni laha swivulwa leswi swi humaka kona. Hambiloko maviti lama siyetiweke ma nga ha boxiwangi eswivulweni swa wona, ma twala ma ha ri kona loko hi hlaya xivulwa.

4.2.5.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rifuwi

Rifuwi i ribumabumeri ro komba vun'wini. Ri tlhela ri tiveka tanihi rin'wini. Rifuwi ri tikomba hi misinya ya rona leyi ku nga: *wa-*, *va-*, *-nga*, *-ku*, *-kwe*, *-irhu*, *-vo*, *-kulorhi*, *-kuloni*, *-kuloby* (HATAD, 2019). Hi ku tirhisa swikombiso leswi nga laha hansi, hi xiya nsiyeto wa riviti exivulwanini xa rifuwi.

- (286) a. [Madokodela] va tlhela va n'wi tlherisela emubedweni *wakwe*. (Xikumakumani, p.26)
- b. Hikokwalaho ka leswi [Munhu] a a nga enetiwi hi leswi [Munhu] a a swi twa swi vuriwa hi varhangeri va tiko *rakwe*. (Ntiyiso ntsena, p.31)
- c. Eka lexa vumbirhi [xitandi] a aka buchara *yakwe*. (Ntlhontlho, p.25)
- d. [Frederick] a sula nyuku empandlheni *wakwe*. (Ntiyiso ntsena, p.37)
- e. [Khomela] a a nga ri na mhaka na leswi vanghana *vakwe* a va n'wi hleka (Ntlhontlho, p.68)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swivulwa swa *rihlawuri ro komba vun'wini*. Eka xikombiso xa (286a) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *madokodela* leri nga katsiawangiki exivulweni, kambe loko xivulwa xi hlayiwa endzimaneni ri kumekaka. Xikombiso xa (286b) xi siyetile riviti *munhu* ku hundzisa hungu ra nchumu lowu a wu nga enetiwi hileswi a wu swi twa swi vuriwa hi varhangeri va wona. Mhaka leyi hi yi lemuka hikwalaho ka vukona bya xitwananisi a xa ntlawa wa 1 lexi tirheke ku hundzisa hungu. Xikombiso xa (286c) xa twisiseka leswaku bucara yi akeriwe kwihi. Risivi *lexo* ri tirha ku hundzisa hungu ra riviti *xitandi* eka xivulwa. A swi bohangi leswaku riviti *xitandi* ri tlhela ri boxiwa ku endlela leswaku xivulwa xi twisiseka ku fana na loko ri ri kona exivulweni. Loko hi hlaya xivulwa xa (286d) kusuka laha xi tekiweke kona ha swi tiva leswaku munhu loyi a nga sula nyuku empandleni *wakwe* i *Frederick* hambi swi nga boxiwangi. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka xivulwa xa (286e) laha hi swi lemukaka hi xihatla leswaku i mani loyi a nga ri na mhaka na ku hlekiwa hi vanghana va yena. Loko hi hlaya kusuka eka mbangu wa xivulwa hi kuma leswaku i *Khomela*. A hi xiye swikombiso leswi longoloxiweke laha hansi:

- (287) a. [Xinhwanyetana] a xi ambale hembe yo *basa* paa, (... hi le fasitereni, p.58)
- b. [Timangwa] ti ambexiwile hi mapesa ya *nsuku*. (Ndzhaka ya vusiwana, p.66)
- c. [Timangwa] ti hakarherisiwile mahanisi ya *ntima* ya tikonopa to *basa swa silivhere*. (Ndzhaka ya vusiwana, p.166)

Loko hi languta swivulwa leswi longoloxiweke laha henhla hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti lowu endlekaka eka swona. Mabumabumeri ma rifuwi lama nsiyeto wa riviti wu xiyiwaka eka swivulwana swa wona i *yo basa*, *ya nsuku*, na *ya ntime*. Eka xivulwa xa (287a) ku siyetiwele riviti *Xinhwanyetana* ku hlamusela hi munhu loyi a ambale hembé yo basa. Hambiloko swi nga boxiwangi, hi ku hlaya laha xivulwa lexi xi humaka kona ha kota ku swi lemuka hi xihatla leswaku ku kongomisiwa eka *Xinhwanyetana* lexi eka ndzimana ku nga vulavuriwa hi xona. Eka xivulwa xa (287b) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *timangwa* ku hlamusela hi michumu leyi a yi hlovile hi mapesa ya muhlovo wa nsuku. Riviti leri siyetiweke ri twala ra ha ri kona exivulweni. Xivulwa xa (287c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa *rihlawuri ro komba muhlovo* hikwalaho ka ku va swi nga boxiwangi leswaku i ncini leswi hakarhisiweke mahanisi ma ntime ya tikonopa to basa swa silivhere kambe xivulwa xi tama xa ha twisiseka. Eka ndzimana swi boxiwile leswaku i *timangwa*, kambe eka xivulwa a swi tsariwangi. A hi langute swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (288) a. Ku suka kwalaho [mahlo] ya hundzile hi le henhla ka khuwana *ra mati* leri a ri ri kwala tlhelo ka 'dressing table' ya ya jitama le hansi ka mubedwa. (... hi le fasitereni, p.37)
- b. [Javurisa] u sungurile ku hlantswa mapoto *yo sweka*. (Mabibi ya mbilu, p.22)

Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba eka swivulwana swa mafuwi *ra mati* na *yo sweka*. Mahlawuri lama ma katsa *ra mati* na *yo sweka*. Xikombiso xa (288a) xi siyeta riviti *mahlo* ku boxa leswi hundzeke hi le henhla ka khuwana *ra mati*. Riviti *mahlo* a ra ha katsiwangi loko ku hundzisiwa hungu leri tanihileswi ri boxiweke eka mbangu wa xivulwa. Xivulwa xa (288b) xi na nsiyeto wa riviti *Javurisa*. Munhu loyi a nga sungula hi ku hlantswa mapoto mo *sweka* eka ndzimana ya xivulwa lexi i *Javurisa*, swi nga leswi a swi bohangi leswaku swi tlhela swi vuyeleriwa. Mhaka ya nkoka hi nsiyeto hileswaku hambi loko riviti ri siyetiwele, ra kumeka kun'wana endzeni ka ndzimana.

4.2.5.4. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengetelo

Eka xiphemu lexi ku langutiwa mukhuva lowu nsiyeto wa riviti wu humelelaka ha kona eka xivulwana xa riengetelo. Nhlamuselo ya riengetelo yi kongomana no kombisa swilo swo hambana swa michumu leyi bumabumeriwaka, ku ya hi marito lama ma

tirhisiwaka ku vumba maengetelo malawo. Riengetelo ri bumabumela nchumu hi ndlela yo karhi (Nkondo, 1981). Ntirho wa riengetelo i ku bumabumela nhlokomhaka hi ku engetela swin'wana mayelana na rona. Riengetelo ri lava ku yelana na risivakomba na rifuwi hi xivumbeko. Hlaya swivulwa leswi landzelaka ku vona loko nsiyeto wa riviti wu endleka eka xivulwana xa riengetelo:

- (289) a. Bazimarimba a ri na malembe yo hlaya a ri karhi a tirha [ntirho] *lowu wa yena*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.80)
- b. [Misingi] u fikile a nghena endlwini ya *yena* a ku gaa, emubedweni. (Xiseluselu xa vulombe, p.17)
- c. Loko [Mpfanganyiso] a ngenile ndzeni ka thelerina liya ya *xitshopana*, [Mpfanganyiso] a ku bulawuzi liya ya yena yo *basa*, a wu nga ta vula leswaku hi yena loyi a a vumbekile. (... hi le fasitereni, p.37)

Swikombiso swa (289a-c) swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengetelo. Mabumanumeri ma riengetelo lama xiyiwaka i *lowu wa yena*, *ya yena*, *ya xitshopana* na *yo basa*. Loko hi hlaya xivulwa xa (289a) hi kuma leswaku ku siyetiwele riviti *ntirho* ku hundzisa hungu ra leswi *Bazimarimba* a ri na malembe a ri karhi a tirha swona. Munhu loyi a nga fika a nghena endlwini ya yena a etlela emubedweni eka xivulwa xa (289b) i *Misingi*, hambi leswi swi nga boxiwangiki. Mahungu lama ma kona eka ndzimana ya xivulwa lexi. Riviti leri siyetiweke hi ri kuma ntsena loko hi hlayile xirungulwana kumbe ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona. Xikombiso xa (289c) xi swi humelerisa erivaleni eka ndzimana ya xona leswaku munhu loyi a vumbekile no saseka loko a ambarile thelerina ya *xitshopana*, na bulawuzi yo *basa* i *Mpfanganyiso*. Hambiloko riviti ro karhi ri nga katsiwangi eka xivulwa, ha kota ku ri kuma kun'wani kwala ndzimaneni kumbe tsalwa ku twisisa leswi ku vulavuriwaka hi swona.

Endzhaku ka ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri hi kumile leswaku maviti mo hambana ma siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu ro karhi exivulweni. Maviti lama siyetiwaka ma twala ma ha ri kona exivulweni hambi ma nga boxiwangi. Loko ku siyetiwa riviti, hungu leri a ri fanele ri hundzisiwa hi riviti ra nsiyeto exivulweni ri tama ra ha hundziseka. Ko tala, riviti leri siyetiwaka ri kumeka ri hundziseriwa hungu

ra rona hi xitwananisi xa riviti leri siyetiweke. Mongo wa xivulwa a wu cinci hambi riviti ra nsiyeto ri nga ha ri kona exivulweni.

4.2.6. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riencisi

Eka xiyengetsongo lexi ku kaneriwa tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi. Ku xiyiwa ndlela leyi riviti ri siyetiwa hakona ku humelerisa nsiyeto. Riencisi i rito leri kombaka leswi endliwaka hi riendli hi ndlela yo tsakisa. Riencisi ri tala ku tirha na ritwana *ku* (Marhanele, 2017). Lexi i xihluvi xa mbulavulo lexi kombaka vuencenyeti bya swilo swo karhi (Marhanele na Bila, 2016).

Swa nkoka ku swi tiva hi riencisi hileswaku ri tikomba hi mfungho wa xihlamalo (!) emakumu. Loko riencisi ri tsariwa ri ri roxe kumbe ri kumeka emakumu ka xivulwa, ri tirhisa mfungho wa xihlamalo, kambe loko ri sungula xivulwa kumbe ri kumeka exikarhi ka xivulwa ri tirhisa mfungho wa hefemulo (,). Hi xiya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi hi ku landza tinxaka ta maencisi.

Hikuya hi Marhanele (2017), ku na tinxaka to hlayanyana ta maencisi leti hambanisiwaka hi nhlayo ya mapeletwana. Tinxaka ta kona ti katsa leti landzelaka: riencisi ra peletwana rin'we, mambirhi, manharhu, mune, n.sw. Ku tlhela ku va na maencisi lama vumbiwaka hi ku vuyelerisa riencisi rin'we kambirhi.

4.2.6.1. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa maencisi ma peletwana rin'we

Languta swivulwa leswi landzelaka:

- (290) a. *Dzwij*, [Mhamba] a titivala, ehenhla ka munyama wu n'wi tela hi ku hatlisa. (Xikumakumani, p.43)
- b. [Vavasati] va ringetile rhengu rin'wana na rin'wana kambe *do!* (Xiseluselu xa vulombe, p.32)
- c. Xingwenyani u lo *whij*, [Xingwenyani] a horisa mbilu ya yena. (...hi le faistereni, p.4)
- d. [Nkhensani] a pfa a tshama a ku *ntsee*, [Nkhensani] a rivala ku u le ntirhweni. (Mabibi ya mbilu, p.72)
- e. [Ganyani] u fikile a yima ekhorhweni, a ku *duu!* (Xikumakumani, p.36)

Loko ku langutiwa swivulwa leswi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti eka swona. Loko ku boxiwa ndlela leyi munyama wu nga khomisa *Mhamba* xiswona eka (290a), vito ra yena ri kumekile ri nga ha katsiwangi exivulweni. Hambiloko ri nga katsiwangi exivulweni, ha swi tiva leswaku munhu loyi a nga titivala a tlhela a vona xinyami emahlweni ya yena i *Mhamba*. Riencisi *do*, ri vula ku tsandzeka ko karhi eka swo karhi. Eka xikombiso xa (290b) ku vulavuriwa hi *vavasati* lava ringeteke ku pfuneka kambe swi tsandza. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swi bohangi leswaku ku vuyeleriwa riviti *vavasati* exivulweni. Loko hi xiya xikombiso xa (290c) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa rivotavito *Nkhensani*. Eka xivulwa lexi a swi kombiwangi leswaku munhu loyi a pfa a tshama a ku ntsee, i mani, kambe endzimaneni hi kuma leswaku i *Nkhensani*. Xivulwa xa (290e) xi humelerisa nsiyeto wa rivotavito *Ganyani* ku hlamusela mukhuva lowu a nga fika a yimisa xiswona ekhorhweni. Hambiloko rivotavito leri ri nga ha katsiwangi exivulweni, ha swi twa leswaku ku kongomisiwa eka *Ganyani*. Ku va ku humelerile nsiyeto wa riviti lowu tiyisisaka leswaku wa humelela na le ka xivulwana xa riencisi ra peletwana rin'we.

4.2.6.2. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa maencisi ma mapeletwana mambirhi**

Vona swikombiso leswi landzelaka:

- (291) a. Hi ku komisa, hi nga vula leswaku loko (xikolo) xi ku *ngolo*, a ku nga ri na (munhu) un'we loyi a a tlanga xitumbelelana. (Mafelatiko, p.2)
- b. Mathicara ya xisati wona va lo *gabaa*, [mathicara] va ku hi ta vona hi swona. (Mafelatiko, p.5)
- c. Loko [Tereka] a te exitangeni *kelu*, [Tereka] u herile matimba a lava ni ku sika hikuva a ku ri kona N'wa-Mtombeni a vekela mbita exitikweni. (Xiseluselu xa vulombe, p.11)
- d. [Muzamani] u te *nyakwi*, [Muzamani] a yima enyangweni a huwelela Hetisani. (Xiseluselu xa vulombe, p.65)
- e. [Ganyani] a twa mbilu yi ku *gedle!* (Xikumakumani, p.36)

Hi ku xiya swivulwa leswi longoloxiweke laha henhla, hi kuma leswaku eka (291a), nsiyeto wa riviti wu humelela hi ku siyeta riviti *xikolo* ku hundzisa hungu ra mukhuva lowu xikolo xi nga nghena hawona na mpfumaleko wa n'wana loyi a ri eku tlangeni.

Xivulwa xa (291b) xi na nsiyeto wa riviti *mathicara* leri boxiweke eka xivulwanahosi. Loko ku hundzisiwa hungu ra mukhuva lowu vadyondzisi va xisati va nga hlamala hakona, riviti *mathicara* a ri boxiwangi exivulweni tanihileswi ri twalaka ra ha ri kona. Xivulwa xa (291c) xi siyeta riviti *Tereka* ku komba ndlela leyi a nga languta exitangeni hayona. Hambisi swi nga katsiwangi exivulweni, ha swi tiva leswaku i *Tereka* loyi a nga ya exitangeni ku ya kamba swakudya. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela eka xivulwana xa riencisi *nyakwi*, laha riviti *Mzamani* ri nga katsiwangiki exivulweni loko ku boxiwa ndlela leyi a nga yima hayona enyangweni ku huwelela Hetisani.

Eka (291e) ku na nsiyeto wa rivitavito *Ganyani*. A swi boxiwangi leswaku i mani loyi a nga twa mbilu ku vava, kambe swa tiveka. Loko hi hlaya mbangu wa laha xivulwa lexi hi xi tsavuleke eka wona hi kuma leswaku i *Ganyani*. Ku fana na swikombiso swa (291a-e) nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi.

4.2.6.3. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa maencisi ma mapeletwana manharhu**

Xiya swivulwa leswi landzelaka, kutani u languta nsiyeto wa riviti eka swona:

- (292) a. [Mhamba] a tlhela a twa *tititi*, ku titimela. (Xikumakumani, p.42)
 b. Hi loko [Makandu] a ku *tsherisu!* (Xikumakumani, p.43)
 c. [Movha] a wo *ncincincii*, kambe movha a wu nga pfumeli.
 (Ntiyiso ntsena, p.9)
 d. [Tinhlamulo] a ti vhe ti chochovela hi nhova, [tinhlamulo] hi
letiyaa! (Ntiyiso ntsena, p.25)
 e. U kwihi [Madu] ndzi nga si pyaxa byongo lebya n'wina byi ku
n'walala, ehansi hi xibamu lexi? (...hi le fasitereni, p.66)

Loko u languta swivulwa swa (292a-e) u ta kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana manharhu wa humelela. Eka xivulwa xa (292a) ku na nsiyeto wa riviti *Mhamba*. Rivitavito *Mhamba* a ri boxiwangi loko ku hlamuseriwa hi ndlela leyi a tweke ku titimela hakona. Loko ho hlaya xikombiso xa (292b) ku nga ri endzimaneni leyi xi humaka eka yona, hi nga tikeriwa ku xi twisisa leswaku i mani a nga tlhela ko karhi hi xihatla. Kambe loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana leyi xi tekiweke eka yona hi kuma leswaku i *Makandu* hambisi swi nga boxiwangi. Eka

xivulwa xa (292c) nchumu lowu wu nga tsandzeka ku duma i *movha*, kambe mhaka leyi a yi boxiwangi exivulweni. Hi swi kuma ntsena eka mbangu wa xivulwa. Xivulwa xa (290d) xi siyeta riviti tinhlamulo ku komba mukhuva lowu ti nga pfumaleka hakona. Nsiyeto wu tlhela wu humelela eka xivulwa xa (292e). Riviti *Madu* a ri katsiwangi exivulweni lexi hambi leswi ku vulavuriwaka hi yena.

4.2.6.4. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa maencisi ma mapeletwana ya mune**

Hlaya swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (293) a. [Mkhekhelezi] mhaka leyi yi n'wi tseme nhlana a ku *hukuhuku*, tsariri, hi ku hlamala a tlhela a nga kholwi ngopfu. (Mabibi ya mbilu, p.31)
- b. [Maxaka] a va lo *thwililili*, [maxaka] va rhwale ni byalwa. (Mabibi ya mbilu, p.59)
- c. [Miri] a wo *vuvuvuvu*, ndzi ka ndzi helela hi ntamu. (...hi le faistereni, p.10)

Loko u languta swivulwa leswi nga laha henhla, u ta kuma leswaku nsiyeto wa riviti na le ka swona wa humelela. Eka xivulwa xa (293a) a swi bohangi leswaku riviti *Mkhekhelezi* ri boxiwa loko ku kombiwa ndlela leyi a nga hlamala hayona. Rivitavito *Mkhekhelezi* ri twala ri ri kona exivulweni hambi swi nga boxiwangi. Vanhu lava a va longolokile va rhwale na byalwa eka xivulwa xa (293b) i *maxaka* ya *Shikwambana*. Mhaka leyi a yi boxiwangi laha exivulweni, kambe eka ndzimana yi le erivaleni. Eka xikombiso xa (293c) ku hlamuseriwa hi nchumu lowu nga boxiwangiki, kambe wu nga vavisa un'wana. Loko hi hlaya ndzimana ya xivulwa xa (293c) hi kuma leswaku ku vulavuriwa hi norho wa *Ralph* wo manyiwa hi nhlarhu endzhaku ka vurhongo lebyi n'wi jumeke loko a ta va a biwile hi *Ganyani* munhu wa mana wa yena. Swivulwa leswi swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka na le ka swona laha ku nga na riencisi ra mapeletwana ya mune.

Swivulwa leswi kaneriweke laha henhla swi hi tiyisisela leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swivulwana swa riencisi ra peletwana rin'we, mambirhi, manharhu na mune. Riviti leri siyetiwa a ri cinci mongo wa xivulwa. Mhaka leyi hundzisiwaka yi tama ya ha fana na loko riviti leri siyetiweke ri nga ri kona.

4.2.7. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlamari

Eka xiyengetsongo lexi ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlamari. Rihlamari ri yelana swinene na riencisi. Rihlamari i rito leri kombaka swiyimo swo hambana swa ku titwa ka munhu. Nkondo (1981) u boxa leswaku swiyimo swa kona ku nga va ku chava, ku hlamala, ku hlundzuka ni swin'wana swo fana na swona. Eka rihlamari ku twala mpfumawulo wa munhu loyi a endlaka swin'wani. Mhaka ya kona yi humelela hi ndlela yo hlamala. Vona swivulwa leswi landzelaka:

- (294) a. [Joe] a nga endlangi no yoo, [Joe] u lo vtheta a ku luxuu! (Mabibi ya mbilu, p.44)
- b. *Hay*, a xi akekile xiyisa, [xiyisa] xi pheme na misisi yi ba kun'wana lomu makatleni. (...hi le faistereni, p.59)
- c. *Hey*, Makondlo ri titwa ri titimelanyana, [Makondlo] ri teriwa na hi manghanghamila hikuva [Makondlo] a ri hlambanya embilwini ya rona leswaku a ri n'wi vonangi. (...hi le faistereni, p.64)

Swivulwa leswi nyikiweke laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlamari. Eka xivulwa xa (294a), munhu loyi ku hlamuseriwaka leswaku a nga endlangi na ku yoo, i Joe. Mhaka leyi hi yi kuma eka tsalwa leri boxiweke. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela loko ku hlamuseriwa hi munhu loyi a akekile a tlhela a phema na misisi eka (294b). Loko ku hundzisiwa hungu ra *xiyisa* xa kona a swi bohangi leswaku riviti leri ri vuyelela exivulweni. Loko hi languta xikombiso xa (294c) hi kuma leswaku ku siyetiwiwe riviti *Makondlo* loko ku hlamuseriwa ndlela leyi a ti twisa xiswona hi mukhuva wo hlamala. Ritwana *hey*, i rihlamari leri tirheke ku hundzisa hungu hi xiyimo xa *Makondlo*. Mahlamari lama tirheke eka swivulwa leswi ma komba ku hlamala ndlela leyi timhaka ti nga endlekisa xiswona exivulweni xa nsiyeto wa riviti.

4.2.8. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa swithosana

Eka xiyengetsongo xa 4.2.8. ku xiyiwa ndlela leyi riviti ri siyetiwaka hakona eka xivulwana xa swithosana. Swithosana a hi xihluvi xa mbulavulo tanihi riviti, riendli, rihlawuri, ribumabumeri, risivi, na swin'wana, kambe i mifungho ya tihiko tinharhu leti yimelaka marito kumbe xivulwana lexi nga tsemiwa/siyetiweke. Mfungho wa swithosana wu hi ndlela leyi (...). Marhanele na Bila (2016) va boxa rito rin'wana ra

swithonsana tanihi *nsivo*. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku lowu i muxaka wa nsiyeto lowu tikombaka hi swithosana. Laha ku nga na swithosana swa muxaka lowu exivulweni swi komba leswaku ku na swo karhi leswi nga susiwa leswi nga ha boxiwangiki. Hungu leri siyetiwa ri tala ku va ri lava leswaku muhlayi a ti hetisela rona hi ku landza leswi xivulwa xi hundzisaka swona, kumbe leswi nga boxiwa kun'wana eka ndzimana. Xiya nsiyeto wa riviti eka muxaka wa xivulwa lexi hi kongomisaka eka xona.

- (295) a. Lava i manana ... [Macebele] (...hi le fasitereni, p.18)
 b. Matsemeta a ha ha n'wi lavi la' xikolweni hi lava ...
 [Madlayisani]. (Mabibi ya mbilu, p.50)
 c. Gudulane a tsakame ku tsakama hi ku tsemeka nhlana hikuva
 bege a yi lo ntlwii, hi ... [mbangi]. (Mabibi ya mbilu, p.83)
 d. A ku na xikolo ... [namuntlha]. (Mafelatiko, p.12)

Hi ku xiya swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku ku na marito lama siyetiweke loko ku fanele ku boxiwa hungu eka swona. Xivulwa xi kumeka xi nga fiki emakumu na marito hinkwawo, kambe xi va na swithosana eka xona. Eka xivulwa xa (295a), mhana *Ralph* a ri ku tiviseni mhana *Javu* eka nuna wa yena *Ganyani*, laha a nga rivala mavito a nga se heta. Mana wa Javu, yena manana Macebele, u n'wi nghenelerile a ti tivisa hi yexe. Nsiyeto wa riviti leri siyetiweke exivulweni lexi, ku nga leri hetisiweke hi mana wa Javu i *Macebele*. Xivulwa xa (295b) xi komba nsiyeto wa riviti exivulwanini xa swithosana hi ku ka xi nga hetisangi riviti *Madlayisani* eka xona. Eka xivulwa xa (295c) ku na nsiyeto wa riviti *mbangi* leri hungu ri nga hela ri nga si boxiwa. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka mbangu wa xona ha kota ku swi kuma leswaku nchumu lowu a wu tatile bege i *mbangi*. *Mbangi* hileyi kumiweke hi maphorisa. Xikombiso xa (295d) xi siyetile riviti *namuntlha* ku endlela leswaku xi hetiseka. Hambiloko swi nga hetisiwangi eka (295d), ha swi tiva leswaku ku pfumaleka riviti namuntlha ku hetisa xivulwa lexi.

4.2.9. **Nkatsakanyo**

Endzhaku ka ku languta xiyenge xa 4.2. hinkwaxo, ndzi kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwa xa swiphemu swo hambana. Eka xiyengetsongo xa 4.2.1., nsiyeto wa riviti wu humelela eka swivulwana swa mahlanganisi: *loko*, *leswaku*,

kambe, hikuva, kumbe, kasi, kutani, naswona, hambu na hambileswi. Maviti lama siyetiweke eka swikombiso leswi xoperiweke hi lama welaka eka mitlawwa ya maviti ya 1, 1a, 2, 2a, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 na 14. Swin'wana leswi kumiweke hileswaku nsiyeto wu humelela eka tinxaka to hambana ta maviti lama katsaka: *mavitavito, mavitaswilo* na *mavitaswianakanyiwa*. Nsiyeto wa riviti wu tikomba hi xitwananisi xa ntlawa wa riviti leri siyetiweke. Riviti leri siyetiweke swa koteka leswaku ri kumiwa eka mbangu wa ndzimana laha xivulwa xa nsiyeto xi kumekaka kona. Ku tlhele ku kumiwa na leswaku mongo wa xivulwa lexi nga siyetiwa maviti mo karhi a wu cinci hikwalaho ka ku siyetiwa ka wona hikuva hungu ra xivulwa xa nsiyeto ri tama ra ha twala. Maviti lama siyewiwaka ma vuyeleriseka no twisiseka hi vukona ka switwananisi swa wona leswi tirhaka ku hundzisa hungu leri a ri ta hundzisiwa hi maviti lama siyetiweke exivulweni. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi a wu endli leswaku xivulwa xi lahlekeriwa hi hlamuselo ya xona.

Eka xiyengetsongo xa 4.2.2. ku xoperiwile nsiyeto wa riviti eka swivulwana swo hambana swa masivi lama katsaka: *risivanene, risivakomba, na risivantalo*. Eka tinxaka hinkwato ta masivi ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka swivulwana swa masivi hi ku hambana ka wona. Loko nsiyeto wa riviti wu va kona exivulweni mongo wa xivulwa a wu cinci. Hungu ra xivulwa ri twala ku fana na loko riviti leri siyetiweke ri boxiwile. Eka tinxaka hinkwato ta masivi lama ku nga xiyiwa nsiyeto wa riviti exivulwanini xa wona, ku kumekile leswaku mitlawwa yin'wana ya maviti yi hava swikombiso kusuka eka matsalwa lama xoperiweke. Eka nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa masivanene ku hava xikombiso xa mitlawwa ya: mitlawwa ya **1** (ndhawu yo sungula, vumbirhi, na vunharhu), 2 (ndhawu yo sungula na vumbirhi), 2a (ndhawu ya vumbirhi), 4, 11, 15, 16, 17 na 18. Loko swi ta eka risivakomba ku kumiwile leswaku ku kayivela swikombiso swa mitlawwa ya 2a, 6, 8, 11, 15, 16, 17, 18 na 21. Kasi eka swikombiso swa masivantalo ku hava swivulwa leswi kaneriweke mayelana na maviti ma mitlawwa ya: 1, 1a, 2a, 3, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 17, 18 na 21. Mhaka yikulu hileswaku nsiyeto wa riviti eka tinxaka ta tinharhu ta masivi lama kamberiweke wa humelela eka matsalwa lama hlawuriweke.

Mitlawwa ya maviti lama kamberiweke eka xivulwana xa rivutisi leyi nga pfumala swivulwa swo languta swona eka 4.2.3. yi katsa mitlawwa ya: 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19 na 20. Hambiswiritano, nsiyeto wa humelela na le ka xivulwana xa rivutisi.

Endzhaku ka ku kambisisa swivulwana swa maengeteri leswi tirhisiweke tanihi mahungu lama kamberiweke nsiyeto wa riviti eka xiyengetsongo xa 4.2.4., ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swona. Eka swivulwana swa riengeteri ra nkarhi, ku kumile leswaku hungu ra kota ku twisiseka hambi loko maviti mo karhi ma nga katsiwangi exivulweni. Maviti lama siyetiweke ma twala ma ha ri kona exivulweni hambi leswi ma nga tsariwangiki. A ku kumiwangi swivulwa swa maengeteri ma nkarhi lowu taka kusuka eka matsalwa lama tirhisiweke.

Eka swivulwana swa riengeteri ra ndhawu ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa riengeteri ra maviti ma mitlawwa ya: 16, 17 na 18. Ku kumiwile na leswaku nsiyeto wu humelela na le ka maengeteri ma tindhawu to fana na muganga, madorobatsongo, madorobakulu, mavito ya swikolo na switolo.

Eka swivulwa swa riengeteri ra mukhuva ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka maengeteri mo fana na swinene, ngopfu na khwatsi. Maviti lama siyetiwa ngopfu eka swivulwana swa maengeteri i mavitavito. Hambiloko rivotavito ri siyetiwa exivulweni, ku kumiwile leswaku hungu ra xivulwa ri twala ra ha fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona. Mhaka leyi endlekaka hileswaku riviti leri siyetiweke exivulweni a ri cinci mongo wa xivulwa hambi ri nga katsiwangi kumbe ri siyetiweke exivulweni.

Endzhaku ka ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri eka 4.2.5., ku kumiwile leswaku maviti mo hambanahambana ma siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu ro karhi exivulweni. Maviti lama siyetiwa ma twala ma ha ri kona exivulweni hambi ma nga ha katsiwangi. Loko ku siyetiwa riviti, hungu leri a ri fanele ri hundzisiwa na riviti ri tsariwile exivulweni ri tama ra ha hundziseka. Riviti leri siyetiwa ri kumeka ri hundziseriwa hungu ra rona hi xitwananisi xa riviti kumbe risivi ra riviti leri siyetiweke. Mongo wa xivulwa a wu cinci hambi riviti ra nsiyeto ri nga ha ri kona. Mabumabumeri lama nga langutiwa ma katsa, *rihlawuri*, *rihlayi*, *rifuwi*, na *riengetelo*.

Eka xiyengetsongo xa 4.2.6., ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka swivulwana swa riencisi. Nsiyeto wu riviti wa humelela eka swivulwana swa riencisi ra peletwana rin'we, mambirhi, manharhu na mune. Riviti leri siyetiwa a ri cinci mongo wa xivulwa. Mhaka leyi hundzisiwa yi tama ya ha fana na loko riviti leri siyetiweke ri nga ri kona.

Loko swi ta eka xiyengetsongo xa 4.2.7., ku kumiwile leswaku na xona xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti. Loko riviti leri siyetiweke ri nga ri kona, hungu a ri cinci mongo wa xivulwa. Mhaka leyi yi tano na le ka xiyengetsongo xa 4.2.6. laha nsiyeto wu humelelaka ku fana na le ka swiyengetsongo leswi kaneriweke laha henhla.

Nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa swithosana wa humelela. Mhaka leyi yi kumiwile endzhaku ka ku kanela xiyengetsongo xa 4.2.8. Eka swivulwana swa muxaka lowu, hilaha ku siyewaka rito kumbe riviti leri siviwaka hi swithosana swinharhu leswi yimelaka nsiyeto. Hi ku katsakanya hi nga boxa leswaku nsiyeto wa riviti eka swirungulwana swa Xitsonga leswi hlawuriweke wa humelela.

4.3. Tinhlamuselo ta nsiyeto wa riendli

Nhlamuselo ya nsiyeto wa riendli yi nyikiwile eka ndzima ya 1 ehansi ka 1.9.3. (Marhanele na Bila, 2016). Eka xiyenge lexi ku kaneriwa hi nsiyeto wa riendli eswivulweni swo hambana hi ku langutisa swiphemu leswi landzelaka: matlhelo, marhavi ni mikarhi swa maendli. Eka xiyengetsongo lexi ku xiyiwa nsiyeto wa riendli kumbe nsinya wa rona exivulweni. Laha ku kamberiwa swivulwa swa nsiyeto wa riendlikulu, kasi eka swivulwa swin'wana ku langutiwa nsiyeto wa nsinya wa riendli na swiphemu leswi wu tirhaka na swona exivulweni. Nsinya wa riendli wu vumbiwa hi rimitsu na xilandzi (Nkondo, 1981). Nkarhi wun'wana nsinya wa riendli wa swi kota ku tirha wu ri woxe handle ka timofimi tin'wana, ngopfungopfu eka hlayelo ra ndzeriso. Misinya ya riendli yi hambanile, yin'wana yi sungula hi switwari, kasi yin'wana yi sungula hi switatisi, naswona yi tlhela yi hambana hi nhlayo ya mapeletwana (Nkondo, kkl). Misinya ya riendli hi yona yi tirhaka tanihi riendli ku humelerisa hungu leri boxiwaka hi xivulwa. Hi ta xiya nsiyeto wa riendli eka xivulwa.

4.3.1. Nsiyeto wa riendli hi ku landza matlhelo

Eka vuvulavuri, loko swi ta eka matlhelo maendli ma wela eka mpfumelo kumbe nandzulo wa mhaka yo karhi. Ku tiyisisa leswaku xivulwa xo karhi xi komba mpfumelo kumbe nandzulo swi twala eka nhlamuselo ya riendli, kumbe eka swiphemu leswi riendli ri tirhaka na swona exivulweni.

4.3.1.1. Nsiyeto wa riendli hi ku landza tlhelo ra mpfumelo

Mpfumelo kumbe ku pfumela hiloko munhu a amukela kumbe ku pfumela mhaka yo karhi. Mhaka leyi pfumeriwaka hi leyi tekiwaka yi ri ntiyiso. A hi xiye swivulwa leswi landzelaka ku vona nsiyeto wa riendli eka swona:

- (296) a. U *pfuxe* kokwa wakwe Mavungu, [u *pfuxe*] mana wa Takalani.
(... hi le fasitereni, p.3)
- b. Thekisi yi *hatle* ku tala [yi *hatle*] no suka. (... hi le fasitereni, p.58)
- c. Leswaku u n'wi onhe rini nhwana yaloye hi ngo *vutisa* swikhovha [hi *vutisa*] na swimanga. (... hi le fasitereni, p.65)

Loko hi xiya swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela. Xivulwa xa (296a) xi humelerisa mpfumelo, ku nga ri nandzulo. Xivulwa lexi a xi kaneti leswaku kokwana *Mavungu*, mana wa *Tsakani* va pfuxiwile. Nsinya wa riendli *pfuxe* wu komba leswaku mhaka leyi endliweke a yi le ku kanetiweni. Loko xivulwa lexi a xi ri eka nandzulo a xi ta ku *a nga pfuxangi*. Xikombiso xa (296b) xi vumbiwile hi swivulwa leswi rihlanganisiweke hi rihlanganisi. Loko ku hlamuseriwa leswi nga humelela hi thekisi, riendli yi *hatle* a ri boxiwangi kambirhi ku hundzisa hungu. Xivulwa xa (296c) xi humelerisa nsiyeto wa riendli *vutisa* eka xiphemu xa xivulwa xa vumbirhi. Eka xivulwa lexi ku pfumeriwa leswaku ku kumisisa ntiyiso wa ku onhiwa ka *Queen* hi *Tapitapi* swo lava leswi/lava nga swi vona. Hambiloko maendli lama siyetiweke eka swikombiso leswi nga laha henhla ma nga tsariwangi ematsalweni, hungu ri tama ra ha twala ku fana. Languta swikombiso leswi landzelaka:

- (297) a. Leti i ta le Nkowankowa, laha a ku *tshama* nkulukumba Tlakula ni [ku *tshama*] nsati wakwe Sarah (Mabibi ya mbilu, p.5)
- b. Hambiswiritano ndzi to nghunyuta xisuti ku *tlangela* ntsetso, [ku *tlangela*] rivuvu, [ku *tlangela*] rikaka kun'we ni [ku *tlangela*] malwandla ya vumunhu byaku. (Mabibi ya mbilu, p.17)
- c. Murhandziwa, misava liyani ya mativula yi londzole hi ndhambhi kambe leyi hi hanyaka eka yona ve yi ta *dyiwa* hi ndzilo ni [ku *dyiwa* hi] xivavula. (Mabibi ya mbilu, p.18)

- d. Tirhelo ra vona a ri tsakisa Madya-swi-lova hikuva a va swi kota ku *dlaya* vambirhi kumbe [ku dlaya] vanharhu hi vusiku byin'we. (Mabibi ya mbilu, p.41)
- e. Xakwe a ko va ku *tihanyela* hi ku ba madayizi na [ku tihanyela] hi rintihlo. (Mabibi ya mbilu, p.77)

Xikombiso xa (297) xi humelerisa nsiyeto wa riendli eka xivulwana xa mpfumelo. Loko xikombiso xa (297a) xi ku "laha a ku tshama," xi komba swinene leswaku nkulukumba Tlakula u kale a tshama ndhawu ya kona. Xikombiso lexi a xi landzuli mhaka. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa (297b-e) laha mahungu lama hundzisiwaka ma nga riki ka nandzulo. Hi marito man'wana, timhaka leti boxiwaka eka swivulwa leswi ta pfumeriwa leswaku ti endlekile. Xikombiso xa (297b) xi komba mpfumelo wa leswaku Ndaheni a nga tlangela hi ku nghunyuta xisuti. Xikombiso xa (297c) xi pfumela leswaku hi mpela misava yi ta dyiwa hi ndzilo, ku nga ri ku landzula. Eka xikombiso xa (297d) mpfumelo wu tikomba hi riendli *dlaya* leri tlhelaka ri siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu, kambe xivulwa xi tama xa ha twala. Mhaka leyi yi seketela leswaku nsiyeto wa humelela eka xivulwa xa riendli leri nga eka mpfumelo. Xivulwa xa (297e) xi pfumela leswaku *Gudulani* a a tihanyela hi ku ba madayizi na ku yiva. Hambileswi ku nga na nsiyeto wa riendli ra mpfumelo loko ku hundzisiwa hungu ra kona, xivulwa xi twala swinene leswaku i xo pfumela leswi endlekaka. A hi xiye nsiyeto wa riendli hi tlhelo ra mpfumelo kusuka eka swivulwa leswi landzelaka:

- (298)
- a. Va *dzaha glue* na [ku dzaha] benzini. (Mafelatiko, p.5)
 - b. A a *tirhela* nsati ni [ku tirhela] vana vakwe hi ndlela leyi hlamariseke vanyingi. (Mafelatiko, p.31)
 - c. Tintangu a ti ri kona to *ringana* vana ni [to ringana] nsati kambe mali leyi a a yi khomile a yi ri yitsongo. (Mafelatiko, p.32)
 - d. Mabahleka a *tsakela* tintangu, [a tsakela] nyama [a tsakela] ni ximehlwana. (Mafelatiko, p.34)
 - e. Hi *ba* piki [hi ba] na foxolo le ka Khikhinisi siku na siku hi tirhela n'wina mi ta dya safu (Mafelatiko, p.60)

Swivulwa leswi nga laha henhla kusuka ka (298a-e) swi humelerisa nsiyeto wa riendli hi tlhelo ra mpfumelo. Maendli hinkwawo lama siyetiweke eka swikombiso leswi hi lamo komba ku pfumela leswi humelelaka. Eka xivulwa xa (298a) ku pfumeriwa

leswaku vana va xikolo va tinghenisile eka swidzahadzahani swa matimba. Eka xikombiso xa (298b-c) ku pfumeriwa leswaku Mabahleka a nga tsandzeki ku tirhela muti wa yena, hambileswi hi siku ro karhi a ri na mali yo kayivela yo xavela nsati na vana tintangu. Eka xivulwa xa (298d) ku longoloxiwa leswi Mabahleka a tsakela ngopfu swona hi ndlela yo pfumela. Eka xikombiso ku hundzisiwa hungu ra mahlundzukele ya ntshungu hi mafambiselo ma xikolo xa Vulambi hi ku paluxa na swin'wana leswi va swi endleka ku tirhela mindyangu ya vona leswaku vana va vona va ta kuma dyondzo. Hungu ri hundzisiwa hi ku siyeta riendli ra mpfumelo. Xikombiso xa (298e) xi humelerisa nsiyeto wa riendli *ba* ku tiyisisa leswi humelelaka eka Khisismusi. Eka swivulwa leswi nga laha henhla, hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli ro komba mpfumelo wa humelela. A hi langute nsiyeto wa riendli kusuka eka swivulwa leswi landzelaka:

- (299) a. A swi tiva swinene leswaku valoyi va *haha* hi swikhovha, [va haha hi] miswowa ni [ku haha hi] vamangandyana. (Mavala ya yingwe, p.5)
- b. Va fambile va *siya* varhumiwa [va siya] ni mintlhambi. (Mavala ya yingwe, p.8)
- c. Ndza ha ta *fuma* mani, [fuma] yini, [fuma] kwihi, [fuma] na mani? (Mavala ya yingwe, p.15)
- d. Hinkwavo a va *totiwile* hi ngati tinhloko, [va totiwile] ni swikandza [va totiwile] ni swifuva swa vona. (Mavala ya yingwe, p.16)
- e. A vuya a tlhandlekela hi ku *tola* tsumana ni [ku tola] mafurha lawa a yo tonta kunene. (Mavala ya yingwe, p.24)

Nsiyeto wa riendli wa humelela na le ka swivulwa swa (299a-e) laha maendli lama tirheke ma kombaka ku pfumela leswi humelelaka. Misinya ya maendli *haha* (299a), *siya* (299b), *fuma* (299c), *totiwile* (299d) na *tola* (299e) i yo komba ku pfumela. Lama a hi maendli ma nandzulo kumbe ku komba ku kaneta. Eka swivulwa leswi hinkwaswo, hambi ku siyetiwele maendli ma mpfumelo exivulweni, mongo wa xivulwa wu sala wa ha twala leswaku hungu ri ya kwihi. Hi marito man'wana, hambi ku siyetiwele maendli lama boxiweke, hungu ra xivulwa a ri cinci helo. A hi vone loko nsiyeto wa riendli wu humelela na le ka swivulwa leswi landzelaka:

- (300) a. Ndzi ta ringeta hi matimba leswaku ndzi *vuyisela* tintswalo ni [ku vuyisela] vufehlelo-mbilu bya hosi ya mina Mgavateri. (Ndzaka ya vusiwana, p.3)
- b. Laha ndlwini a ko *twala* swikhiyana ni [ku twala] nkhwikhwiselo loko va ri vambirhi. (Ndzaka ya vusiwana, p.7)
- c. A ndzi *biwa* emahlweni ni [ku biwa] le ndzhaku (Ndzaka ya vusiwana, p.33)
- d. U fambise sweswo, a *famba* vusiku ni [ku famba] nhlekanhi nkarhi wo ringana vhiki. (Ndzaka ya vusiwana, p.33)
- e. Tlori timbirhi ti *rhwarile* nhundzu hinkwayo ya yindlu [ti rhwarile] ni vana [ti rhwarile] ni nsati va famba. (Ndzaka ya vusiwana, p.62)

Loko hi hlaya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli ra mpfumelo wa humelela eka swona. Ku vuyiseriwa ka mbilu ni vufehlelambilu swa *Mgavateri* eka xikombiso xa (300a) swi boxiwa hi tlhelo ra mpfumelo, naswona ku siyetiwiwe riendli *vuyisela* ku hundzisa hungu. Xikombiso xa (300b) a xi bohekangi ku vuyelela riendli ra mpfumelo *twala* ku boxa hungu ra xivulwa laha swi faneleke. Swingaleswi, xivulwa lexi xi humelerisa nsiyeto wa riendli ra mpfumelo. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa (300c-e) laha maendli *biwa* (300c), *famba* (300d) na *rhwarile* (300e) ma nga vuyeleriki eka swivulwa loko ku hundzisiwa hungu. Hi marito man'wana, hungu ri hundzisekile hambi maendli lama ma nga boxiwangi ko tala laha a swi fanerile leswaku ma boxiwa. Hi languta nsiyeto wa riendli kusuka eka swivulwa leswi nga laha hansi:

- (301) a. Van'wana va *hlaya* leti, van'wana [va hlaya] letiya. (Ntiyiso ntsena, p.4)
- b. Vhiki hinkwaro ku *tisiwa* swikhongelo [ku tisiwa] ni tinsimu to thova mbilu. (Ntiyiso ntsena, p.12)
- c. Leri hi rona siku ro *vhakela* vasati ni [ro vhakela] vana. (Ntiyiso ntsena, p.20)
- d. Ndzi *languta* emahlweni [ndzi languta] ni le ndzhaku. (Ntiyiso ntsena, p.74)

Loko hi hlela swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli hi tlhelo ra mpfumelo wu humelela eka hinkwaswo ka swona. Eka xikombiso xa (301a), hungu ra ku lumbetiwa ka *Matimba* eka ku feyila ka yena exikolweni ri hundzisiwa hi ndlela yo pfumela leswi swi vuriwaka. Riendli *hlaya* ri le ka tlhelo ra mpfumelo. Xikombiso xa (301b) xi pfumelelana na maendlelo ma vanhu va nkosi leswi va swi endlaka. Riendli *tisiwa* leri tirhisiweke eka xivulwa lexi ri komba tlhelo ra mpfumelo, kambe loko xivulwa xi ya emahlweni a ra ha vuyeleli laha a ri fanele ku vuyelela, ku fana na ku tisa tinsimu. Nsiyeto wa riendli ra mpfumelo wu tlhela wu tikomba eka swikombiso swa (301c-d) laha maendli *vhakela* na *languta* ma nga ka mpfumelo. Maendli lama ma siyetiwiwe eka swivulwa leswi heleleke, kambe hungu ra xivulwa ri sala ra ha twisiseka onge ma ha ri kona havumbirhi. Eka swikombiso leswi a swi bohangi leswaku hungu ri hundzisiwa hi ku vuyelela maendli lama ko tala exivulweni. Hi languta nsiyeto wa riendli hi ku tirhisa swivulwa leswi longoloxiweke:

- (302) a. A a lava leswaku va *kota* ku hlaya [va kota] no tsala tinhlanga ta Xilungu. (Ntlhotlho, p.1)
- b. Vadyondzi vakwe va *pasile* hinkwavo, vambirhi [va pasile] hi risiva. (Ntlhotlho, p.10)
- c. Dlamini yena a *tirha* ku kombetela [a tirha] no lerisa. (Ntlhotlho, p.49)
- d. A tivona a ri karhi a *vona* matiko [a vona] na tihodela hi ku hambana ka tona. (Ntlhotlho, p.61)
- e. A wu fanele u vurile leswaku a wu swi koti ku *tirhisa* foroko na [ku tirhisa] mukwana. (Ntlhotlho, p.64)

Nsiyeto wa riendli hi tlhelo ra mpfumelo wu tlhela wu tikomba eka swikombiso swa (302a-e). Swikombiso leswi nyikiweke laha henhla i swa nkarhi lowu nga hundza, kambe maendli ma swona ma komba tlhelo ra mpfumelo. Hi ku landza xivumbeko xa xivulwa lexi hetisekeke na ku leha ka xona, swivulwa leswi a swi fanekele swi vuyelerisa maendli lama nga eswiangini swa swikwere. Hambiloko maendli lama siyetiweke ma nga ha vuyeleli, mongo wa xivulwa wu tama wa ha vula swilo swin'we ku fana na loko maendli lama a ma lo katsiwa exivulweni. Maendli hinkwawo lama nyikiweke eka swikombiso swa (302a-e) a ma landzuli nchumu mayelana na leswi hungu ri nga xiswona. A hi vone swivulwa leswi landzelaka:

- (303) a. A ku endliwa biloho leri a ri *tsemakanya* xiporo [a ri tsemakanya] ni patu. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.31)
- b. Va *teka* Bibe le ya vona [va teka] ni tibuku timbirhi ta tinsimu. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.32)
- c. U etlele a ehleketa magandlati, a lorha maboboma [a lorha] ni mabuwa ntsena. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.39)
- d. N'wana wo rhandza xikolo, a *hlonipha* lavakulu [a hlonipha] ni lavatsongo onge u lo tlhaveriwa nhlanga ya nhlonipho. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.53)

Loko hi vonisisa swikombiso swa (303a-e) hi kuma leswaku na swona swi humelerisa nsiyeto wa riendli eka swivulwa leswi kombaka mpfumelo. Xikombiso xa (303a) xi humelerisa nsiyeto wa riendli *tsemakanya* hi tlhelo ro pfumela leswaku *Makhaveni* entirhweni a fanekele ku ya endla biloho eDennilton. Xikombiso xa (303b) xi pfumela leswaku nhloko ya xikolo ni nghamu va sarile va teka Bibe le na tibuku ta tinsimu ku landza mufundhisi hi le ndzhaku. Loko ku boxiwa leswaku ku siyiwile na *tibuku timbirhi* ta tinsimu a swa ha bohangi leswaku riendli ra mpfumelo *teka* ri tlhela ri vuyelela exivulweni. Hambiloko riendli ri nga ha boxiwangi, exivulweni ri twala ra ha ri kona. Endlelo leri ri tano na le ka swikombiso leswi *lorha* (303c) na *hlonipha* (303d) ma nga siyetiwa exivulweni, kambe hungu ri tama ra ha twala. Swikombiso leswi swi humelerisa nsiyeto wa maendli ya mpfumelo exivulweni. Hi xiya nsiyeto wa nsinya wa riendli kusuka eka swivulwa leswi nga laha hansi:

- (304) a. Hi *xava* lexi [hi xava] na lexi. (Xikumakumani, p.9)
- b. Ndzi *dya* hlomulo [ndzi dya] na mbitsi Mugwena. (Xikumakumani, p.10)
- c. Namuntlha ndzi *tekeriwile* vana [ndzi tekeriwile] na nhundzu. (Xikumakumani, p.11)
- d. Ivi ku *cinciwa* mayimelo, [ku cinciwa] na tlhelo. (Xikumakumani, p.25)
- e. Ti kokakoka ti *handzulela* baji [ti handzulela] na buruku. (Xikumakumani, p.46)

Hi tlhela hi kuma nsiyeto wa riendli ra mpfumelo hi ku xiya swikombiso swa (304a-e). Eka xikombiso xa (304a) *Mavhavaza* u hlayela *Mugwena* ta maxangu ya yena hi ku

amukela leswaku yena na nsati wa yena *Ma-Dhlamini* loyi a va tekanile a va hanyisa ku yini. Eka xikombiso lexi ku boxiwa leswaku a va xava swilo swin'we hi ku tirhisa riendli *xava* leri tirhisiweke kan'we handle ka vuyelelo. Maxangu hinkwawo lama *Mavhavaza* a ma hlamuselaka *Mugwena* eka swikombiso swa (304a-d) ma hundzisiwa hi maendli ma mpfumelo. Ku siyetiwa ka maendli lama eswivulweni a ku cinci mongo wa hungu leri hundzisiwaka hi Mavhavaza. Xikombiso xa (304e) xi humelerisa nsiyeto wa riendli ra mpfumelo hi ku ka xivulwa xi nga vuyeleli riendli *handzulela* loko ku hlamuseriwa hi xiyimo xa buruku. Ku siyetiwa ka riendli leri exivulweni a swi kavanyeti mongo wa xivulwa. A hi xiye nsiyeto wa nsinya wa riendli kusuka eka swivulwa leswi landzelaka:

- (305) a. Ndzi mi vitanile laha mixo wa namuntlha leswaku hi boha mhaka yo *sivela* swidzedze [yo sivela] ni tindlati. (Xiseluselu xa vulombe, p.6)
- b. Sweswi ndzi rhandza leswaku Njunju a yima a hi hlamusela *lexi vangaka* swidzedze ni [lexi vangaka] tindlati laha tikweni ra mina. (Xiseluselu xa vulombe, p.6)
- c. Hi fikile emakumu ka ku kanela ka hina ka lexi *vangaka* swidzedze ni [lexi vangaka] matilo manguva lawa. (Xiseluselu xa vulombe, p.10)
- d. Ku longoloka ni nambu wa Rimbelule, a ku *vonaka* swikova [a ku vonaka] ni mitanga leyi a yi tele hi mavele. (Xiseluselu xa vulombe, p.11)
- e. A nga kalanga a *boxela* nsati [a boxela] ni n'wana hi ta xivono xexo. (Xiseluselu xa vulombe, p.13)

Loko hi languta swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli ra tlhelo ra mpfumelo wa humelela handle ka ku cinca mongo wa xivulwa. Xikombiso xa (305a) xi humelerisa nsiyeto wa riendli hi ndlela yo pfumela leswi hosi ya tiko ra vona a yi va vitanela swona, ku nga ku sivela *swidzedze* na *tindlati*. Hungu leri ri hundzisiwa hi ku tirhisa riendli ra tlhelo ra mpfumelo. Swikombiso swa (305b-c) swi tirhisile riendli *vangaka* ku hundzisa hungu. Riendli leri ri tlhela ri siyetiwa loko xivulwa xi boxiwa hinkwaxo. Eka xivulwa xa (305d) ku pfumeriwa leswaku *swikova* ni *mitanga* leswi a swi vonaka enambyeni a ku tele mavele. Hungu leri a ri kombi nandzulo eka rona. Nsiyeto

wu tlhela wu humelela na le ka xivulwa xa (305e) laha riendli *boxela* ri nga siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu na le ka n'wana. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tolovelekile eka swivulwana swa rihlanganisa marito. Swikombiso leswi nga laha henhla hinkwaswo swi hundzisa hungu ro twala hambiloko maendli mo karhi ma nga ha bohangi leswaku ma vuyelela exivulweni. Hi ku katsakanya, hi nga boxa leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela eka xivulwana xa mpfumelo handle ko cinca mongo wa xivulwa.

4.3.1.2. **Nsiyeto wa riendli hi ku landza tlhelo ra nandzulo**

Nandzulo hiloko munhu a nga amukeli, pfumeli, kumbe a kaneta leswi boxiwaka. Mhaka leyi kanetiwa hileyi tekiwaka yi nga ri ya ntiyiso kumbe yi nga tshembisi eka muyingiseri. Eka tibuku leti mahungu ma ndzavisiso lowu ma kumiweke eka tona a hi kotangi ku kuma swivulwa leswi humelerisaka nsiyeto wa riendli eka swivulwana swa nandzulo.

4.3.2. **Nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa ripfunetariendli**

Ripfunetariendli i rito leri tirhaka na riendlikulu exivulwanini kumbe xivulwa. Rito leri a ri swi koti ku yima ri ri roxe ku boxa nhlamuselo yo hetiseka (Marhanele, 2017). Eka Xitsonga ku na tinxaka to hambana ta mapfunetariendli. Man'wana ma wona ma katsa lama landzelaka: *ka, va, za, si, to, lo, ha, nga, ngo, pfa, tala, kala, karhi, kondza, hambu, hamba* na man'wana. Ripfunetariendli eka swikombiso swa hina laha hansi i rito leri voyametiweke. Rito ra kona hi leri rhangelaka riendli leri siyetiweke eka swivulwa hikwaswo leswi tirhisiweke tanihi swikombiso. A hi hlaye swivulwa swa nsiyeto wa riendli eka xivulwana xa ripfunetariendli:

- (306) a. Va tile va *kha* va *ba* timpempe [va ba] ni timhahamhala. (Mabibi ya mbilu, p.58)
- b. Xakwe a ko *va* ku *tihanyela* hi ku ba madayizi na [ku tihanyela] hi rintihho. (Mabibi ya mbilu, p.77)
- c. Va fambile *va siya* varhumiwa [va siya] ni mintlhambi. (Mavala ya yingwe, p.8)

- d. Masenyana u miyerile ku *kondza* a *twa* ku hefemula, [a *twa*] ku ba [a *twa*] ni ku famba ka mbilu ya yena. (Ndzhaka ya vusiwana, p.4)
- e. A nga *va* a *tiveka* hikwalaho ka vutlhari, [a *tiveka* hikwalaho ka] vunhenha, [a *tiveka* hikwalaho ka] vun'anga, (a *tiveka* hikwalaho ka) vuloyi, [a *tiveka* hikwalaho ka] vulolo kumbe (a *tiveka* hikwalaho ka) swin'wana. (Ntlhontlho, p.14)

Loko hi xiya swivulwa swa (306a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli wa endleka eka swona. Eka (306a) riendli *ba* ri kumeka ri boxiwa eka xivulwanahosi laha ku nga na riyimelariendli, kambe ri siyetiwa loko ku ya hundzisa hungu ra xivulwananandza. Vukona bya riyimelariendli eka xivulwanahosi byi na nkoka hikuva loko ri susiwa xivulwa xi sala xi nga ha boxi mhaka yo twala. Xivulwa a xi ta ku “Va tile va ... va ba” leswi nga twisisekiki. Vukona bya riyimelariendli exivulweni lexi swi endla leswaku hungu ri hundziseka. Nsiyeto wa riendli eka xivulwana xa riyimelariendli wu tlhela wu humelela eka swikombiso swa (306b-e) laha maendli *tihanyela* (306b), *siya* (306c), *twa* (306d) na *tiveka* (306e) ma nga vuyeleliki loko xivulwa xi humelerisa mongo wa xona. Hambiloko maendli ma nga vuyeleli eka swivulwana, hungu kumbe mongo wa xivulwa wu tama wa ha twala kahle. A hi langute swivulwa leswi landzelaka:

- (307)
- a. Ndzi tsala ndzi ri *karhi* ndzi *vaviseka* emoyeni [ndzi *vaviseka*] na le mbilwini. (Xikumakumani, p.1)
 - b. O kuma va ha ri *karhi* va *kukula* laha ndlwini [va *kukula*] ni laha ndyangu. (Ndzhaka ya vusiwana, p.38)
 - c. Loko a hetile ku xava nyama va ri *karhi* va pfuxelana ni ku *tshandzisana* swa vusiwana ni [ku *tshandzisana*] ndlala. (Ndzhaka ya vusiwana, p.40)
 - d. Kholani a a tala ku kumeka a ri *karhi* a *hlaya* tibuku [a *hlaya*] na tinyuziphepha ta khale. (Ntlhontlho, p.2)
 - e. A tivona a ri *karhi* a *vona* matiko [a *vona*] na tihodela hi ku hambana ka tona. (Ntlhontlho, p.61)

Nsiyeto wa riendli wu tlhela wu humelela eka swivulwana swa ripfunetariendli eka swikombiso leswi nga laha henhla. Eka xikombiso xa (307a) hi *twa Mugwena* a komba ku vaviseka ka yena loko a ri *karhi* a tsala hungu ra *Mavhavaza*, kambe a nga ha

vuyeleli riendli *vaviseka* eka xivulwa xa vumbirhi loko a hundzisa hungu ra kona. Handle ka ku vuyelela marito *ndzi vavisekile* ku komba ku vaviseka na le mbilwini, a swa ha bohangi ku vuyelela marito. Hambiloko marito lama ma nga vuyelelangi exivulweni, hungu ri twala ku fana na loko ma ha ri kona. Nsiyeto wu tlhela wu humelela eka swikombiso swa (307b-e) laha hambi loko maendli *kukula* (307b), *tshandzisana* (307c), *hlaya* (307d), na *vona* (307e) ma nga katsiwangiki, mongo wa hungu wu tama wa ha twala kahle. Mhaka ya leswaku *Mavis* u sungule no tivona a ri karhi a vona tihodela exivulweni, riendli *vona* a ra ha vuyelelangi ku hundzisa hungu. Mongo wa xivulwa wu twala kahle.

4.3.3. Nsiyeto wa riendli hi ku landza marhavi ma maendli

Marhavi ma maendli ku kongomisiwa eka maendli lama vumbiwaka kusuka eka misinya yin'wana ya maendli. Maendli lama ma nga aviwa hi ku landza marhavi mo hambana. Hi languta nsiyeto wa maendli kusuka eka marhavi ma maendli mo hamabanahambana.

4.3.3.1. Nsiyeto wa riendli ra *rhavi ra xikongomelo*

Rhavi ra xikongomelo hi leri Marhanele (1981) a hlamuselaka leswaku ri komba ku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwile eka nchumu wun'we. Maendli lama welaka eka rhavi leri hi ma vona hi xilandzi *-ela* lexi kumekaka emakumu ka rito. Lexi i xiphemu lexi namarhelaka rito emakumu. A hi xiye nsiyeto wa riendli leri kombaka xikongomelo laha hansi:

- (308) a. Hambiswiritano ndzi to nghunyuta xisuti ku *tlangela* ntsetso, [ku tlangela] rivuvu, [ku tlangela] rikaka kun'we ni [ku tlangela] malwandla ya vumunhu byaku. (Mabibi ya mbilu, p.17)
- b. Nkele, un'wana wa swihesi swa xisati loyi a a *landzela* Neluheni hi xiyimo ni [ku landzela hi] tidyondzo, o va tlulelo, a va paluxa leswi va nga xiswona. (Mafelatiko, p.7)
- c. U lo xi *tirhela* hi ku dyondza ni ku [xi tirhela hi ku] chivirika entirhweni wa yena. (Mafelatiko, p.7)
- d. Loko Sayina a heta ku *tlharamulela* tinyuziphepha ni [ku tlharamulela] magume lama a ma phutserile "tintangu," o nato tlevelele. (Mafelatiko, p.34)

- e. Phela muholo wa Ximakasiki a wu tswongiwa hi ku *hakelela* swikweleti ni [ku hakelela] milandzu yo hlayanyana ya le mpfungwe. (Mafelatiko, p.68)

Loko hi kambisisa swikombiso swa (308a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli ro komba xikongomelo na le ka swona wa humelela, naswona a wu onhi mongo wa xivulwa. Eka xikombiso xa (308a) ku na nsiyeto wa riendli *tlangela* eka swivulwana swa mbirhi, nharhu na mune. Laha ku papalatiwile ku vuyelela riendli leri tanihileswi hungu ri twalaka kahle handle ka vukona bya rona.

Eka xikombiso xa (308b) a swi bohangi leswaku ku vuyelela riendli *landzela* ku boxa na leswaku *Nkele* hi yena a landzela *Nehuleni* hi tidyondzo exikolweni xa *Xitsawana*. Loko ku hlamuseriwa ndlela leyi *Nehuleni* a nga chivirikela xitulu xa yena entirhweni hakona a ka ha vuyeleriwangi riendli ra xivangelo *tirhela* ku hundzisa hungu.

Eka xivulwa xa (308d) ku hundzisiwa hungu ra matlharamulelo ma magume lama a ma phutserile tintangu leti *Mabahleka* a byerile nsati wa yena *Sayina* leswaku va ti teka va ti ringeta. Loko ku hundzisiwa hungu leri a ka ha vuyelelangi riendli *tlharamulela*, kambe hi kuma leswaku hungu ri tama ra ha twisiseka. Xikombiso xa (308e) na xona xi humelerisa nsiyeto wa riendli loko ku boxiwa leswaku muholo wa *Ximakasiki* a wu hakelela na milandzu yin'wana yo tiva hi yena.

4.3.3.2. **Nsiyeto wa riendli ra *rhavi* ra *xivangelo***

Riendli ra rhavi leri ri tihlawulekisa hi xilandzi *-isa*, naswona riendli ra kona ri komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. A hi xiye nsiyeto wa riendli leri kombaka xivangelo kusuka eka swikombiso leswi landzelaka:

- (309) a. Xikolo lexi xi dumile hi mbuyelo wo *nyamisa* timbilu ta vana, [wo nyamisa timbilu ta] vatswari, na (wo nyamisa timbilu ta) Ndzawulo ya Dyondzo. (Mafelatiko, p.54)
- b. Ku ya cela-cela xitolo xa munhu mi vuya mi nga kumi nchumu lowu a mi wu lava, swi *vevukisa* xiyimo [swi vevukisa] ni ndzhuti wa munhu evanhwini. (Ndzhaka ya vusiwana, p.49)

- c. Mukhalabye a a ri exikarhi ka van'wana vavhaki lava a va tile ku ta ta *vuyisa* vana [ku ta ta vuyisa] ni maxaka exirhwalo xa vona xa digiri. (Ndzhaka ya vusiwana, p.87)
- d. Hi kona va ta khawula ku *dyondzisa* n'wana lunya ni [ku dyondzisa] tihanyi. (Ndzhaka ya vusiwana, p.105)
- e. Ndzawulo leyi yi navela ku *kurisa* Machangana [yi kurisa] na Xitsonga. (Ntlhonthlo, p.7)

Loko hi languta swivulwa swa (309) hi kuma leswaku swi na nsiyeto wa riendli ro komba xivangelo. Eka xivulwa xa (309a) ku siyetiwa riendli *nyamisa* eka xivulwana lexi xaxametaka vanhu lava nyamaka hi mbuyelo wa xikolo xa Vulambi. Loko ku longoloxiwa vanyamisiwa a swi bohangi leswaku riendli leri ri vuyelela exivulweni.

Nsiyeto wa riendli ro komba xivangelo wu tlhela wu humelela na le ka swivulwa swa (309b-e) laha eka swona hungu ri nga hundziseka handle ka vuyelelo wa maendli *vevukisa* (309b), *vuyisa* (309c), *dyondzisa* (309d) na *kurisa* (309e). Hungu ri twala ra ha fana hambiloko maendli lama susiweke exivulweni ma nga ha katsiwangi.

Loko hi hlaya xikombiso xa (309b) swa twisiseka leswaku ku na *ndzhuti* lowu ku vulavuriwaka hi wona lowu vevukisiwaka. Xivulwahava *ri vevukisa* a xi katsiwangi loko ku hlamuseriwa hi ndzhuti, kambe ri twala ra ha ri kona. Nsiyeto wa muxaka lowu hi lowu nga humelela ku fana na le ka swikombiso swa (309d-e).

4.3.3.3. **Nsiyeto wa riendli ra *rhavi* ra *xihlamulana***

Riendli ra rhavi ra xihlamulana ri tikomba hi xilandzi *-ana* eka maendli naswona ri komba leswaku michumu yimbirhi kumbe ku tlula yi tirha ntirho wun'we hi ndlela yo tlheriselana kumbe ku hlamulana (Marhanele, kkl). Hi languta nsiyeto wa riendli ra rhavi ra xihlamulana kusuka eka swivulwa leswi landzelaka:

- (310) a. Mi sala mi *tirhisana* hi ku rhula, [mi tirhisana hi] ntsetso, [mi tirhisana hi] ntswelo-vusiwana. (Mafelatiko, p.2)
- b. Loko a hetile ku xava nyama va ri karhi va pfluxelana ni ku *tshandzisana* swa vusiwana ni [ku tshandzisana] ndlala, Mabirimisi o tsundzuka rhengu ra yena leri a a ri lukile. (Ndzhaka ya vusiwana, p.40)

Loko hi xiya swikombiso swa (310) hi kuma ku humelela nsiyeto wa riendli ra rhavi ra xihlamulana. Eka xikombiso xa (310a), GG u lela xikolo xa *Xitsawani* tanihi nhloko ya xona leyi fambaka. Loko GG a navelela xikolo u boxa leswi a tsakela leswaku xi sarisa xiswona hi ndlela yo swi longoloxa handle ka vuyelelo wa riendli *tirhisana* na swiphemu leswi ri tirheke na swona exivulweni. Hungu ri hundziseka kahle hambi vuyelelo wa riendli na swiphemu leswi wu nga ri kona. Xikombiso xa (310b) xona xi siyetile riendli *tshandzisana* loko xi hundzisa hungu ra *N'wamahungu* loyi a yile eka *Mabirimisi* ku ya tixavela nyama. Loko xivulwa lexi xi hlamusela leswi a va tshandzisana swona, a swa ha bohangi ku vuyelela riendli *tshandzisana* loko ku boxiwa ta ndlala. Mongo wa xivulwa wu tama wa ha ri wona hambi riendli ra rhavi ra xihlamulana ri siyetiwiwe.

4.3.3.4. **Nsiyeto wa riendli ra rhavi ra xitwisiwa**

Leri i rhavi leri vonakaka hi xilandzi *-iwa* lexi kumekaka eka misinya ya maendli ma kona. Marhanele (2017) u boxa leswaku rhavi leri ri komba leswaku nchumu wun'wana wu rhangeriwa hi wun'wana. Xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (311) a. Xikolo lexiya xo hlawuleka xo sungula ku *ngheneriwa* hi muhlwa ni [ku ngheneriwa hi] swihehli. (Mafelatiko, p.5)
- b. Thicara loyi a a *pumbiwa* ku feyirisa swichudeni, no [pumbiwa ku] dyondzisa ririmi ra vatshikeleri va Vantima. (Ntiyiso ntsena, p.4)
- c. Mieheketo yakwe yi sungule ku *taleriwa* hi swivutiso ni [ku taleriwa hi] ku kanakana. (Ntiyiso ntsena, p.10)
- d. Vhiki hinkwaro ku *tisiwa* swikhongelo [ku tisiwa] ni tinsimu to thova mbilu. (Ntiyiso ntsena, p.12)
- e. Mhaka leyi a yi *kanetiwa* vusiku [yi kanetiwa] ni nhlikani hi lava a va lumbetiwa. (Ntiyiso ntsena, p.14)

Laha henhla ku na swivulwa leswi humelerisaka riendli ra rhavi ra xitwisiwo. Maendli lama susiwaka eka swivulwa a ma endli leswaku hungu ri cinca. Mongo wa xivulwa wu tama wa ha ri wun'we. Maendli hinkwawo eka swikombiso leswi ma kumeka ma siyetiwa na swiphemu leswi ma tirhaka na swona exivulweni. Eka xikombiso xa (311a), ku seyetiwiwe riendli *ngheneriwa* loko ku boxiwa leswi nga sala swi humelela exikolweni

endzhaku ka ku suka ka khale ka nhloko ya xikolo. Loko ku hlamuseriwa hi muhlwa ni swihehli leswi nga nghenela xikolo, riendli *nghenerile* a ra ha vuyelelangi exivulweni, kambe hungu ri twala ra ha ri na rona. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa (311b-e) laha vuyelelo wa riendli wu nga bohanguki ku hundzisa hungu ra xivulwa, kambe xona xi sala xa ha twisiseka leswaku xi vulavula hi yini.

4.3.3.5. **Nsiyeto wa riendli ra *rhavi* ra *xiendleko***

Rhavi ra xiendleko ri vumbiwa hi ku tirhisa swilandzi *-eka* na *-ekaka* eka rimitsu ra riendli. Riendli ra kona ri komba leswaku mhaka yo karhi yi olovile ku yi endla. A hi hlaye swivulwa leswi landzelaka:

- (312) a. Ndzi tsala ndzi ri karhi ndzi *vaviseka* emoyeni [ndzi vaviseka] na le mbilwini. (Xikumakumani, p.1)
- b. A nga va a *tiveka* hikwalaho ka vutlhari, [a tiveka hikwalaho ka] vunhenha, [a tiveka hikwalaho ka] vun'anga, [a tiveka hikwalaho ka] vuloyi, [a tiveka hikwalaho ka] vulolo kumbe [a tiveka hikwalaho ka] swin'wana. (Ntlhontlho, p.14)

Swikombiso sa (312) swi humelerisa nsiyeto wa riendli ra rhavi ra xiendleko handle ko vuyelela riendli laha a swi fanerile. Loko hi hlaya xikombiso xa (312a) hi kuma leswaku *Mugwena* a nga bohekangi ku tlhela a boxa leswaku u tsala a vavisekile na le mbilwini ya yena eka xivulwa lexi, kambe riendli *vaviseka* ri twala ra ha ri kona hambileswi ri boxiweke loko ku hlamuseriwa hi swa moya. Xivulwa xa (312b) ku na nsiyeto wa riendli tiveka na swiphemu leswi ri tirheke na swona exivulweni. Loko ku longoloxiwa swilo leswi munhu un'wana etikweni rin'wana na rin'wana a nga vaka a dumile hi swona, a swi bohanguki leswaku ku vuyeleriwa xivulwahava xa riendli ra rhavi ra xiendleko. Hungu ri hundziseka handle ka vuyelelo wa xiphemu lexi.

4.3.3.6. **Nsiyeto wa riendli ra rhavi ra *xitlhandluko***

Maendli lama welaka eka rhavi leri ma tikomba hi xilandzi *-ula*, lexi namarhelaka rimitsu ra riendli. A hi hlaye xivulwa lexi nyikiweke laha hansi kutani hi kambela nsiyeto wa riendli eka xona:

- (313) A swi endliwa hi vanhu hi ku *tivula* Valungu kumbe [ku tivula] Vantima kumbe [ku tivula] Makula. (Ntlhontlho, p.11)

Xikombiso xa (313) xi humelerisa nsiyeto wa riendli *tivula* leri welaka eka rhavi ra xitlhandluko kumbe xitlhandluko. Eka xivulwa lexi ku hundzisiwa hungu ra hlengeletana ya *Society for Future*, leyi a yi langutanile na ku aka Afrika-Dzonga lontshwa na ku kongoma ku dlaya swihlala leswi a swi endliwa hi vanhu. Hi swihlala swa kona, ku boxiwa leswaku a swi endliwa hi vanhu vo karhi lava boxiweke. Loko ku longoloxiwa swihlala leswi, riendli *tivula* a ri vuyelelangi exivulweni ku hundzisa hungu. Hambiloko riendli ri nga ha vuyelelangi, hungu ri tama ra ha twisiseka.

4.3.3.7. Nsiyeto wa riendli ra xitlhelelo

Rhavi ra xitlhelelo ri komba leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona (Marhanele, 2017). Maendli ma rhavi leri ma tikomba hi rhavi ra xitlhelelo *ti-*, lexi rhangelaka nsiya wa riendli. A hi xiye xikombiso lexi landzelaka:

(314) A va *tikomba* va titsakerile, [va *tikomba*] va tshunxekile
emimoyeni ya vona. (Ntiyiso ntsena, p.69)

Loko hi languta xivulwa xa (314) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli ra rhavi ra xitlhelelo wa humelela. Eka xikombiso lexi ku siyetiwiwe riendli *tikomba* ku hundzisa hungu ra ku ntshunxeka emoyeni ka ntshungu lowu a wu terekela timfanelo ta wona eSharpsville. Loko ku hundzisiwa hungu hinkwaro, riendli na xiphemu xa rona a swa ha vuyelelangi eka ku hetisisa xivulwa.

Eka xiphemu lexi ku kamberiwile nsiyeto wa riendli hi ku landza marhavi mo hambana ma maendli. Marhavi ma maendli lama xoperiweke ma katsa lama landzelaka: rhavi ra *xikongomelo*, *xivangelo*, *xihlamulana*, *xitwisiwo*, *xikotelo*, *xitlhandlulo* na *xitlhelelo*. Marhavi ma maendli mo fana na: *xidzimelo*, *xitsongahato* na *xivuyevuyeye* a ma xiyiwangi hikwalaho ka nkayivelo wa swikombiso kusuka eka tibuku leti hlawuriweke ku kuma mahungu eka tona. Hambiswiritano, nsiyeto wa riendli wa humelela eka maendli hi ku landza marhavi ma rona mo hambana.

4.3.4. Nsiyeto wa riendli hi ku landza mikarhi

Xiyengetsongo lexi xi languta nsiyeto wa riendli hi ku landza mikarhi. Mikarhi leyi xiyiwaka yi katsa nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu nga hundza na nkarhi lowu taka. A hi languti nsiyeto wa riendli hi ku landza mikarhi eka swikombiso leswi tirhisiweke laha hansi kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke.

4.3.4.1. Nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa nkarhi wa sweswi

Nkarhi wa sweswi i nkarhi lowu mhaka yo karhi yi nga ku humešelani hi wona hi nkarhi wolowo. A hi hlaye swikombiso leswi landzelaka:

- (315) a. Hambiswiritano ndzi to nghunyuta xisuti ku *tlangela* ntsetso, [ku tlangela] rivuvu, [ku tlangela] rikaka kun'we ni [ku tlangela] malwandla ya vumunhu byaku. (Mabibi ya mbilu, p.17)
- b. Malembe lawa a wu ya langutele hi mahlongati namuntlha ya *fikile* tanihi norho - kambe a hi norho [ya fikile]. (Mabibi ya mbilu, p.18)
- c. Tintangha tanga ti ta ku yini loko ndzi teka hi mukhalabye wo *oma* tinyonga ni [ku oma] tihlaya hi wena? (Mabibi ya mbilu, p.18)
- d. Nsovo n'wananga, u *vita* hi mina ni [ku vita hi] mana wa wena. (Mabibi ya mbilu, p.71)

Loko hi xiya swikombiso swa (315a-d) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli leri kombaka nkarhi wa sweswi wa humešela. Eka xikombiso xa (315a), loko *Ndaheni* a komba ntsako wa yena epapileni a nga bohekangi ku vuyelela ku tsala riendlikulu ku *tlangela*. Hungu ra xivulwa lexi ri twisiseka kahle. Mhaka leyi yi tano na le ka swikombiso swa (315b-c), laha *Ndaheni* a nga vuyelelangiki maendli ma nsiyeto eswivulweni. Eka xikombiso xa (315d), Duvula a nga boxangi riendli *vita* ro komba nkarhi wa sweswi loko a hlamusela *Nsovo* hi vanhu lava tivaka yena. Hambiloko maendli lama siyetiweke eka swikombiso leswi nga laha henhla ma nga vuyelelangi, hungu ra xivulwa ti tama ra ha twisiseka.

4.3.4.2. Nsiyeto wa riendli eka xivulwana xa nkarhi lowu nga hundza

Nkarhi lowu nga hundza i nkarhi wa khale lowu mhaka yo karhi yi humešelake hi wona. Languta swikombiso leswi landzelaka:

- (316) a. U *pfuxe* kokwa wakwe Mavungu, [u pfuxe] mana wa Takalani. (... hi le fasitereni, p.3)
- b. Thekisi yi *hatle* ku tala [yi hatle] no suka. (... hi le fasitereni, p.58)

- c. Xihahluli *a tirha* ku risa [a tirha] ni ku dibisa tihomu, kasi hi mikarhi a tirha ku tsema tihunyi na ku hlota. (Mabibi ya mbilu, p.30)
- d. A swi tsemi nhlana ku vula leswaku Xihahluli *a nuha* vulongo [a nuha] ni dibi kun'we [a nuha] ni khwati. (Mabibi ya mbilu, p.30)
- e. Va tile va kha va *ba* timpempe [va ba] ni timhahamhala. (Mabibi ya mbilu, p.58)

Swivulwa swa (316) swi humelerisa nsiyeto wa riendli eka swivulwa leswi kombaka mhaka leyi nga hundza. Timhaka hinkwato eka swikombiso leswi hi leti nga hundza hi ku landza nkarhi wa tona. Eka xikombiso xa (316a) ku na nsiyeto wa riendli na xiphemu xa rona *u pfuxe* loko ku boxiwa vanhu lava pfuxeke hi n'wana loyi a ha ku tswariwa.

Xikombiso xa (316b) xi hundzisa hungu ra ku tala ka thekisi erenkeni ya Marabastad leyi a yi foleriwile hi *Xivonivoni* na *Makondlo*. Loko ku boxiwa leswaku yi hatle yi suka a ka ha vuyelelangi riendli leri tirheke ku boxa ku tala ka thekisi ra kona. Nsiyeto wa muxaka lowu wu humelela ku fana na le ka swikombiso swa (316c-e). Laha swivulwana swi rihlanganisiwaka hi rihlanganisi *ni*, a ku vuyelelangi riendli eka rito leri katsiweke eka leswi humelekeke.

4.3.4.3. **Nsiyeto wa riendli eka xivulwana xa nkarhi lowu taka**

Nkarhi lowu taka i nkarhi lowu mhaka yo karhi yi nga ta humelela hi wona. Xiya nsiyeto kusuka eka swikombiso leswi landzelaka:

- (317)
- a. U ta *mitiwa* hi ndzilo ni [ku mitiwa hi] xivavula kun'we na (ku mitiwa hi) maheche wa kona. (Mabibi ya mbilu, p.29)
 - b. Mi sala mi *tirhisana* hi ku rhula, [mi tirhisana hi] ntsetso, (mi tirhisana hi) ntwelovusiwana. (Mafelatiko, p.2)
 - c. Mali leyi, a a fanele ku *xava* tintangu ta vana ni [ku xava tintangu] ta nsati, a xava ni swinyamana ebucareni. (Mafelatiko, p.32)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga eka xikombiso xa (317) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela na le ka xivulwana xa nkarhi lowu taka. Timhaka leti boxiwaka eka swikombiso leswi hi leta nkarhi lowu nga ta humelela. Eka swikombiso swa (317a-c)

ku humelela nsiyeto wa maendli mo hambanahambana na swiphemu leswi ma tirheke na swona exivulweni. Swikombiso hinkwaswo swi siyeta maendli ku hundzisa hungu eka xivulwana xa nkarhi lowu taka kambe mongo wu sala wa ha twala.

Hi ku katsakanya xiphemu lexi, hi nga tiyisisa leswaku nsiyeto wa riendli na swiphemu swa rona wa humelela eka swivulwana swa riendli leswi kombaka mikarhi yo hambana, ku katsa nkarhi wa sweswi, lowu taka na lowu nga hundza.

Xiyenge xa 4.3. a xi languta nsiyeto wa riendli eka swivulwana swo hambana. Eka xiyenge lexi ku kamberiwile nsiyeto wa riendli kusuka eka swivulwana swa maendli hi ku landza matlhelo ma mpfumelo na nandzulo. Eka tlhelo ra mpfumelo, hi kumile leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela naswona riendli ri siyetiwa na swiphemu swo karhi leswi ri tirhaka na swona exivulweni. Ku kumiwile na leswaku mongo wa xivulwa a wu kavanyeteki hikwalaho ka nkayivelo wa riendli leri siyetiweke. Loko swi ta eka tlhelo ra nandzulo a hi kotangi ku kuma swikombiso swo languta nsiyeto eka swona kusuka eka matsalwa lama hi ma tirhiseke eka dyondzo leyi.

Nsiyeto wu tlherile wu xiyiwa na le ka xivulwana xa ripfunetariendli. Eka swivulwa leswi, ku kumiwile leswaku wa humela, naswona xivulwa a xi lahlekeriwi hi hungu ra xona.

Nsiyeto wa riendli wu tlherile wu xiyiwa eka swivulwana hi ku landza marhavi ma maendli lama katseke: *xikongomelo*, *xivangelo*, *xihlamulana*, *xitwisiwo*, *xiendleko*, *xitlhandluko* na *xitlhelelo*. Eka matlhelo lama hinkwawo ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela, kambe a ku siyetiwi riendi ri ri roxe, ri siyetiwa na swiphemu swo karhi. Swiphemu leswi riendli ri siyewaka na swona hi leswi riendli rolero ro tirhaka na swona exivulweni ku humesa mongo wa xivulwa.

Nsiyeto wu tlherile wu kamberiwile na le ka swivulwa swo komba nkarhi wa sweswi, lowu nga hundza na lowu taka. Na le ka swivulwa swo komba mikarhi, xiyenge lexi xi kombile leswaku nsiyeto wa riendli na swiphemu swa rona wa humelela.

4.4. Tinhlamuselo ta xivulwa xa nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana

Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana yi nyikiwile eka ndzima ya 1 ehansi ka 1.9.4., kasi ya xivulwahava eka 1.9.5. Nsiyeto wa xivulwana wa yelana swinene na nsiyeto wa riviti na nsiyeto wa riendli hi masiyelo ma swiphemu exivulweni. Ku hambana loku

nga kona ku vonaka eka swiphemu swa xivulwa leswi siyetiwaka. Eka nsiyeto wa xivulwana a ku siyetiwi riviti kumbe riendli ri ri roxe, kambe ku kumeka ku ri xiphemu xa xivulwa xa marito mo tlula rin'we (Halliday na Hasan, 1976). Xiyenge xa 4.4. xi languta nsiyeto wa marito eka xivulwana kumbe xivulwa kusuka eka matsalwa lama hlawuriweke. Xiyenge xi aviwile hi tinhlokomhakatsongo ta tsevu. Eka xiyengetsongo xa 4.4.1. ku kaneriwa hi nsiyeto wa xivulwahava marito mambirhi eka ririmi. Eka xiyengetsongo xa 4.4.2. ku xiyiwa nsiyeto wa xivulwahava xa marito manharhu exivulweni. Xiyengetsongo xa 4.4.3. xi languta nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana xa marito ya mune lama siyetiwaka eka xivulwa. Xiyenge xa 4.4.4. xi kana hi nsiyeto wa xivulwana xa swiphemu swa ntlhanu swa marito leswi siyetiwaka eka xivulwa. Kasi xa 4.4.5. xi kana hi nsiyeto wa xivulwana xa marito yo tlula ntlhanu exivulweni. Eka xiyengetsongo xa 4.4.6. hilaha ku katsakanyiwaka xiyengetsongo xa 4.4. hinkwaxo. Eka swiphemu leswi langutiwaka eka xiyenge lexi, ku xiyiwa tinhlamuselo ta swona kusuka eka xivulwana xa nsiyeto. A ku langutiwi xivumbeko xa swiphemu tanihileswi ndzavisiso lowu wu nga kongomangiki na mofoloji, kambe ku lavisisiwa hi nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana exivulweni.

4.4.1. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwahava xa marito mambirhi exivulweni

Laha hansi ku xiyiwa nhlamuselo ya nsiyeto wa marito mambirhi ma xivulwa. Ku lavisisiwa loko marito mambirhi ma siyeteka exivulweni.

4.4.1.1. Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti na riviti

Hi xiya swikombiso leswi landzelaka ku vona ndlela leyi nsiyeto wu tikombaka hakona:

- (318) a. Loko [tatana byalwa] a byi tlhavile a wu twa hiloko a tiphata.
(...hi le fasitereni, p.13)
- b. [Vatsonga, Light] a a nga va soli. (Ntlhontlho, p.10)
- c. [Nhlarhu, Mhamba] a a yi vavisile swinene. (Xikumakumani, p.43)
- d. Loko [Hosi Nghunghunyana] a pfula rivanti a humela handle mahlo ya yena ya vonile xilo lexi ekusunguleni xi nga ka xi nga ngeni emiehleketweni. (Mavala ya yingwe, p.5)

- e. [Hosi Nghunghunyana] a nga ri munhu wa vutoya. (Mavala ya yingwe, p.5)

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa swiphemu swimbirhi eka xivulwana xa nsiyeto wa humelela. Hi kuma leswaku ku siyetiwele riviti na riviti ku hundzisa hungu ra xivulwa. Eka xikombiso xa (318a) ku na nsiyeto wa maviti mambirhi. Loko hi hlaya xivulwa lexi xi hi siya na swivutiso swa leswaku xana i mani loyi a byi tlhavaka, naswona u tlhava yini? Maviti lama siyetiweke eka xivulwa lexi ma kumeka eka ndzimana leyi xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona. Loko hi hlaya xivulwa, maviti lama siyetiweke ma twala ma ha ri kona. Xivulwa xa (318b) xi siyetile maviti *Vatsonga* na *Light* eka xona. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka laha xi tsavuriweke kona hi hatlisa ku swi lemuka leswaku xitwananisi xa nhlokomhaka a lexi sunguleke xivulwa xi yimela *Light*, kasi xitwananisi xa xiendliwa va xi yimela *Vatsonga*. A swi olovi ku twisisa xivulwa lexi hi xiheri handle ka loko hi hlaya ndzimana laha xi tsavuriweke kona. Xikombiso xa (318c) xi humelerisa nsiyeto wa maviti lama hlamulaka loyi a vavisile *nhlarhu* na leswi a swi humelerile *nhlarhu*. Hambiloko maviti lama ma nga ri kona exivulweni, maviti lama ma kona eka xiphemu xa ndzimana laha xivulwa lexi xi tekiweke kona eka tsalwa. Nsiyeto ma muxaka lowu wu tano na wa swikombiso swa (318d-e). Mhaka yikulu eka swivulwa leswi hileswaku maviti mo karhi ma kumeka ma nga katsiwi exivulweni, kambe mongo wa xivulwa wu twala ku fana na loko maviti ma ha ri kona, hambi ma nga ha katsiwangi exivulweni.

4.4.1.2. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti na risivi**

Hi languta swivulwa leswi longoloxiweke laha hansi:

- (319) a. A teka *nkwama lowuya* a wu yimisa hi nhloko, [nkwama lowuya] wu hlantela tibuku emilengeni yakwe. (Ntiyiso ntsena, p.1)
- b. *Wanuna loyi* a nga ndzi tivi kahle, [wanuna loyi] u ehleketa leswaku ndzi ntombi leswi ndzi nga te tani. (Mabibi ya mbilu, p.21)
- c. *Tiko hinkwaro* ri sungurile ku fomana hi mahungu wolawo. [Tiko hinkwaro] ri duma ri tlhela ri hangalaka ha wona. (Xiseluselu xa vulombe, p.43)

- d. Matshungulele ya *dokodela loyi* a ya olova swinene. (Dokodela loyi) a a tirhisa njhekixini na mapilisi ntsena. (Ntlhontlho, p.49)
- e. *Mali leyi* ndzi lombiwa yona wena u ri karhi u swi tiva. [Mali leyi] hi lombiwa hi ri vambirhi. (Ntlhontlho, p.75)

Loko hi hlaya swivulwa swa (319a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wu humelerisiwa hi swiphemu swimbirhi swa xivulwa, leswi ku nga riviti na risivi ku hundzisa hungu ra xivulwa. Swikombiso leswi swi vumbiwile hi swivulwa swimbirhi swo hambana leswi hundzisaka hungu leri khomaneke. Xivulwana xa vumbirhi xa xikombiso xa (319a) xi na nsiyeto wa riviti na risivakomba. Xivulwa lexi a xi bohekangi ku vuyelela nchumu lowu nga nhlatela tibuku emilengeni ya tatana *Mathebula*. Nchumu wa kona wu va se a wu boxiwile eka xivulwana xo sungula. Hi marito man'wana, xivulwana xa vumbirhi a xi bohekangi ku vuyelela riviti na risivi leswi boxiweke eku sunguleni. Hungu ra xivulwa ri hundzisiwa handle ka vuyelelo wa xivulwana *nkwama lowuya* nakambe. Loko *Javurisa* a vulavula eka xikombiso xa (319b) a nga ha bohekangi ku tlhela a vula xivulwana *wanuna loyi* ku hundzisa hungu ra yena. Hambi a nga ha swi vulangi ha kota ku khomanisa hungu ra yena no twa leswi a vulaka swona hambu ku siyetiwele xivulwana xo karhi. Eka xikombiso lexi ku siyetiwele riviti na risivanene ku hundzisa hungu ra xivulwana xa vumbirhi. Xikombiso xa (319c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti na risivantalo ku hlamusela hi mahangalakelo ma mahungu etikweni. Xikombiso xa (319d) xi twisiseka swinene loko xi hlayiwa kusukela emasungulweni ya xona leswaku i mani loyi a tshungula vanhu hi ku tirhisa maphilisi na njhikixeni ntsena. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka xivulwa xa (319e) laha ku siyetiwaka riviti na risivakomba ku hundzisa hungu ra leswi a swi fanekele ku lombiwa ebenge na *Mbitsimuni* a ri karhi a swi tiva. Hambiloko ku siyetiwa riviti na risivi eka swivulwa leswi nga laha henhla, mongo wa xivulwa wu kumeka wu nga cinci, naswona marito lama siyetiweke ma twala ma ha ri kona exivulweni.

4.4.1.3. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti na rifuwi**

Hi vona swikombiso leswi nga nyikiwa laha hansi:

- (320) a. [Vatswari vakwe] va sungule ku xopalanguta hi xikongomelo xo lava ku kuma ndzhombo wa ku tsandzeka loku ka mihlolo. (Ntiyiso ntsena, p.4)

- b. Loko o kala a twa *n'wana wakwe* a hlaya xiphato xa Xinghezi a a ku [n'wana wakwe] u hetile tidyondzo ta yena. (Ntlhonthlo, p.2)
- c. Kholani u lo na pasa ntangha nharhu *tata wakwe* a n'wi tshikisa xikolo, [tata wakwe] a n'wi komba entirhweni. (Ntlhonthlo, p.2)
- d. [Milomu yakwe] a yi ri mioimu leya ntimanyana. (Ntiyiso ntsena, p.43)
- e. [Nomu wakwe] a wu pfuleke wu endla xirhendzewutana xo hetiseka hakunenenene, hi ku ehleketa ka Risimati. (Ntiyiso ntsena, p.43)

Loko hi xiya swivulwa leswi nyikiweke laha henhla hi kuma leswaku swi humelerisa nsiyeto wa riviti na rifuwi ro komba vun'wini eka swona. Xikombiso xa (320a) xi hundzisa hungu ra ku lavisisa ka vatswari va *Matimba* mayelana na ku feyila ka yena exikolweni, kambe xi nga boxangi leswaku i vamani lava sunguleke qhinga leri. Hambiloko ku nga boxiwangi vanhu va kona, loko hi hlaya ndzimana leyi xivulwa lexi xi tsavuriweke eka yona, ha kota ku khomanisa hungu leri hundzisiwaka. Xivulwahava *vatswari vakwe* xi boxiwile khale eka ndzimana leswi hlohlotelaka leswaku xi nga ha vuyeleli exivulweni. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka swikombiso swa (320b-e) laha maviti na mafuwi mo karhi ma nga ha vuyeleliki ku hundzisa hungu leri ku vulavuriwaka hi rona. Mhaka yikulu hileswaku mongo wa xivulwa wa twisiseka hambi ku siyetiwele swiphemu swo karhi swa xivulwa.

4.4.1.4. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti na rihlayi**

Hi tirhisa swikombiso leswi landzelaka ku languta nsiyeto:

- (321)
- a. [Vana vambirhi] va famba va ya peta eka Mpfumu. (Xiseluselu xa vulombe, p.98)
 - b. Loko [vana vambirhi] va vuya, lontsongo, Ndandazi, loko a ri ndleleni a vona vafana va ri karhi va dlaya kondlo. (Xiseluselu xa vulombe, p.98)
 - c. *Vafana vambirhi* lava va nga huma kona ndzi va langutile, [vafana vambirhi] va tile hi ndlela leyi a ndzi famba hi yona. (Ndzhaka ya vusiwana, p.64)

Swikombiso leswi nga laha henhla swi humelerisa nsiyeto wa xivulwana lexi siyeteke riviti na rihlay, kambe hungu ri tama ra ha hundziseka. Loko hi hlaya ndzimana leyi nga na xivulwa xa (321a) hi kuma leswaku lava va fambaka va ya peta eka Mpfumu i vana vambirhi, kambe laha eka xivulwa lexi a swi boxiwangi. Marito malamo ma siyetiwiwe eka xivulwa, kambe hi nga ma kuma eka ndzimana ya xivulwa. Nsiyeto lowu wu tano na wa xivulwa xa (321b).

Loko hi languta xivulwa xa (321c) hi hatlisa hi swi twisisa leswaku lava nga ta hi ndlela i *vafana vambirhi* hi ku hlaya xivulwana lexo sungula. Marito lama siyetiweke hi lama boxiweke eka xivulwanahosi lexi hlamuselaka hi *vafana vambirhi* lava nga huma va langutiwiwe. Mhaka leyi amukelakaka hi swivulwa leswi hileswaku mongo wa hungu ra xivulwana xa nsiyeto a ri cinci. Hungu ri fana na loko nsiyeto a wu nga ri kona.

4.4.1.5. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti na xitwananisi**

Hi hlaya hi ku twisisa swivulwa leswi landzelaka:

- (322) a. *Hosi ya* mabuthu, [hosi ya] tintshava, [hosi ya] milambu, [hosi ya] mitlhambi ni [hosi ya] magungu ya Vutsonga. (Mavalaya yinwe, p.14)
- b. A mi ri vanhu lavanene, *vanhu va* musa, [vanhu va] rirhandzu ni ntirhisano. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.116)

Loko hi tirhisile swivulwa swa (322) hi kumile leswaku nsiyeto wa swiphemu swa xivulwana wa humelela. Swiphemu leswi siyetiwaka i riviti na xitwananisi, leswi nga bohanguki leswaku swi vuyelerisiwa exivulweni. Eka xikombiso xa (322a) ku hlamuseriwa hileswi hosi ya Vatsonga yi nga endla swona hi ndlela yo yi phata. Loko ku phatiwa vukosi bya hosi a ku vuyelerisiwangi xiphemu xa *hosi ya* ku tshikilela vukosi bya yona, kambe nongonoko wa leswi hosi yi swi fumaka wu xaxametiwa handle ka vuyelelo wa riviti na xitwananisi. Xikombiso xa (322b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti na xitwananisi eka xivulwana. Xivulwa lexi a xi vuyeleli swiphemu swa *vanhu va* ku hetisa hungu, kambe swi twala swa ha vuriwile. Mhaka yikulu hi nsiyeto hileswaku mongo wa xivulwa wu kumeka wu nga cinci helo.

4.4.1.6. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa xitananisi na riviti**

Hlaya swivulwa leswi landzelaka ku vona nsiyeto wa xivulwana eka swona:

- (323) a. Xifuva [xa Njunju] a wonge i xa tuva. (Xiseluselu xa vulombe, p.7)
- b. Ntima [wa Njunju] a wonge i nsiti. (Xiseluselu xa vulombe, p.7)
- c. Emirini [wa Njunju] a a hakarhile switshungulu. (Xiseluselu xa vulombe, p.7)
- d. Nhloko [ya Gija] a yi nga tsongahalanga. (Xiseluselu xa vulombe, p.9)
- e. Milomu [ya Gija] a yi larile. (Xiseluselu xa vulombe, p.9)

Loko hi xiya swikombiso swa (323) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa *xitwananisi* na *riviti* eka xivulwana. Loko ku hlamuseriwa hi xiyimo kumbe leswi *Njunju* a ri xiswona eka (323a-c) ku siyetiwa xitwananisi na riviti ku hatlisa ku boxiwa hungu. Laha ku siyetiwele xitwananisi xa rifuwi na rivitavito ku hundzisa hungu ra xivulwana. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka swikombiso swa (323d-e). Marito lama siyetiweke eka swikombiso leswi ya kumeka ya ri kona eka ndzimana leyi ya tsavuriweke eka yona.

4.4.1.7. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa mavitavito**

Xiya swikombiso leswi longoloxiweke laha hansi ku languta loko na le ka swona nsiyeto wa xivulwana wu endleka:

- (324) a. [Tatana Mathebula] a handzahandza exikarhi ka tibuku wonge u twe leswaku a ku ri ni dayimani emarhumbyini ya tona. (Ntiyiso ntsena, p.1)
- b. U lo ba kona *manana Khanyisa*, [manana Khanyisa] u lo bela endhawini; mana wa wena! (Mavala ya yin'we, p.24)
- c. Wanuna loyi [Nkulukumba Staney] a a arile ku tinghenisa eka tipolitiki. (Ntiyiso ntsena, p.50)

Endzhaku ka ku xiyaxiya swikombiso swa (324) hi kumile leswaku ku na nsiyeto wa rivitavito na riviti leswi nga vuyeleriki eka xivulwa. Eka (324a), munhu loyi a

handzahandza exikarhi ka tibuku, hambiloko a nga boxiwangi ha kota ku swi tiva leswaku i *tatana Mathebula*. Xiphemu lexi xi kona eka ndzimana ya xivulwa. A swa ha bohangi leswaku xi vuyelela exivulweni loko ku hundzisiwa hungu. Munhu loyi a nga bela ndhawini eka xikombiso xa (324b) i *manana Kahanyisa* hambi swi nga tsariwangi. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku vuyelerisa marito lama emiehleketweni handle ko kanakana hambi ma nga ri kona exivulweni. Loko swi ta eka xivulwa xa (324c) hi kuma leswaku ku siyetiwiwe rivitavito na riviti ku hundzisa hungu ra ku tiyisisa leswaku *nkulukumba Stanley* a arile ku tinghenisa eka tipolotiki. Hungu leri ri hundzisiwa handle ko katsa swiphemu leswa nsiyeto. Hungu hi vurona ri kumeka ri twala kahle.

4.4.1.8. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa risivi na riviti**

Languta swivulwa leswi nga nyikiwa laha hansi:

- (325) a. [Wena Rhulani], u swi tiva ku u ta holeriwa makume mambirhi ya tirhandi hi n'hwet. (Mabibi ya mbilu, p.5)
- b. [Wena Rhulani], u swi twile leswi ndzi nga vula. (Mabibi ya mbilu, p.5)

Loko hi xiya swikombiso swa (325) hi kuma leswaku swi humelerisa nsiyeto wa risivi na riviti eka swona. Munhu loyi a fanelaka ku swi tiva leswaku u ta hola mali yo karhi eka (325a) i *Rhulani*. Eka mbangu wa xivulwa lexi kusuka eka tsalwa, *Rhulani* u kumeka a ri karhi a vitaniwa wena *Rhulani* hi *Sarah* nkata *Tlakula*. Mavitanelo lama ma tano na le ka xikombiso xa (325b) laha marito wena *Rhulani* ma nga ha katsiwangiki eka xivulwa loko ku boxiwa hungu leri hundzisiwaka. Hambiloko marito lama ma nga ha katsiwangi, mongo wa xivulwa wu tama wa ha boxa mhaka yo twisiseka.

4.4.2. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwahava xa marito manharhu**

Laha ku langutiwa nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana xa swiphemu swinharhu swo hambana eka xivulwa xin'we xa nsiyeto.

4.4.2.1. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti, rihlanganisi na riviti**

Hlaya swikombiso leswi nga longoloka:

- (326) a. [Frederick na Nelson] a va vulavula etihlengeleranini ta mavandla ya vona. (Ntiyiso ntsena, p.39)
- b. [Risimati na Tintswalo] a va bohe fundzu leri a ri nga ta tshunxiwa hi munhu. (Ntiyiso ntsena, p.41)
- c. [Risimati na Tintswalo] a va ri nuna na nsati hi ku copeta ka tihlo. (Ntiyiso ntsena, p.45)
- d. [Thembani na Mixo] a va rhandzana hi timbilu ta vona hinkwato. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.7)
- e. Loko [manana na tatana] vo humelela hi nghozi emaxakeni, havambirhi va chava ku ya enkosini wa kona. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.29)

Nsiyeto wa xivulwa wu tlhela wu tikomba na le ka xivulwana lexi hundzisaka hungu handle ko vuyelela swiphemu swin'wana eka xona. Eka swikombiso swa (326) ku na nsiyeto wa xiphemu lexi vumbiweke hi riviti, rihlanganisi na riviti. Ku rihlanganisiwa ka maviti lama hi rihlanganisi *na* swi endla leswaku xivulwa xi koma swinene, naswona xi khulukisa hungu. Eka xivulwa xa (326a), ematshan'wini yo va xivulwa xi te *Frederick a vulavula etihlengeleranini ta mavandla ya vona na Nelson a vulavula etihlengeleranini ta mavandla ya vona*, xivulwa lexi xi komisiwile hi ndlela yo siyeta xivulwana *Frederick na Nelson*. Hungu ri sala ra ha twala hambu ku susiwile xiphemu lexi leha exivulweni. Endlelo leri ri tano na le ka swikombiso swa (326b-e). Mhaka ya nkoka hileswaku hungu ri sala ra ha twisiseka ku fana.

4.4.2.2. Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti, xitwananisi na riviti

Hlaya swikombiso leswi landzelaka:

- (327) a. Hambiswiritano, *makhumbi ya mbilu* i makhokholo, [makhumbi ya mbilu] ya kondzelela. (Ntiyiso ntsena, p.41)
- b. *Swifuva swa vadzahi* swi kukuriwa hi 'Aleluya' wa yena, [Swifuva swa vadzahi] swi tiva moya lowo tenga. (Ntiyiso ntsena, p.42)
- c. [Tihlo ra Risimati] a ri nga lavi nchumu xo karhi. (Ntiyiso ntsena, p.43)

- d. Loko [rito ra Tintswalo] ri tsavuriwe hi ndlela leyi eka madzana ya marito, rito ra kona a wonge i ra ntsumi ya le matilweni ya Xikwembu. (Ntiyiso ntsena, p.43)
- e. [Mali ya muholo] a yi tluli kwalaho. (Ntlhontlho, p.83)

Eka swikombiso swa (327) ku humelela nsiyeto wa xivulwana lexi vumbiweke hi riviti, xitwananisi na riviti. Switwananisi leswi siyetiwa kun'we na maviti eka xivulwana lexi hi leswa rifuwi kumbe ku komba vun'wini. Marito hinkwawo lama siyetiweke eka swikombiso leswi hi lama nga bohekiki ku vuyelerisiwa exivulweni. Hambiloko marito lama ma nga katsiwangi exivulweni, mongo wa xivulwa a wu kanganyiseki. Hi marito man'wana, vukona bya swiphemu swa nsiyeto eka swivulwa swa (327a-e) a byi bohi.

4.4.2.3. **Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti, xitwananisi na risivi**

Languta swikombiso leswi longoloxiweke laha hansi:

- (328) a. *Vutomi bya hina* byi fanele ku tala, [vutomi bya hina] byi vangama wonge byi lo totiwa mafurha. (Ntlhotlho, p.75)
- b. U vuye a tshuneka swinene ku twa leswaku *nsati wa yena* a n'wi bele riqingo [nsati wa yena] a lava ku tiva loko a ri kona entirhweni. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.26)
- c. A tlhela a vula leswaku *nsati wa yena* a hi wanuna, [nsati wa yena] a nga fanelanga a tiendla yena. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.26)
- d. [Mana wa yena] a twile leswaku xikolo xa pfuna. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.53)

Nsiyeto wa xivulwana wu tlhela wu tikomba eka xikombiso xa (328) laha swiphemu: *riviti*, *xitwananisi* na *risivi* swi kumekaka swi nga katsiwangi eka xivulwa, kambe hungu ra kona ri tama ri kumeka ra ha twala. Eka xikombiso xa (328a), nchumu lowu vangamaka wonge wu lo totiwa mafurha hambi wu nga ha boxiwangi eka xivulwana lexi, ha swi tiva leswaku i *vutomi*. Loko hi hlaya xikombiso xa (328b) kusuka eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka eka yona, ha kota ku hatlisa hi swi lemuka leswaku munhu loyi a nga ba riqingho i *Khanani* a fonela *Tirhani*. Mhaka leyi hi yi kuma endzimaneni ya xivulwa. Eka xikombiso xa (328c), munhu loyi a twile leswaku xikolo

xa pfuna i mana wa *Xisiwana* wa ka *Musopolo*. Marito *mana wa yena* ma boxiwile endzimaneni ku nga se hundzisiwa hungu ra munhu loyi a twile nkoka wa xikolo, swingaleswi a swa ha bohangi ku vuyelerisa xiphemu lexi exivulweni.

4.4.3. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava xa marito ya mune

Xiyenge lexi xi kanela hi nsiyeto wa xivulwana xa swiphemu swa mune swa marito leswi humelerisaka nsiyeto. Xiya swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (329) a. Ndzi swi twile [leswi mi nga vula] *madam*. (Mabibi ya mbilu, p.5)
b. [Tlakula, Rhulani na Sarah] va byeriwe ku va huma va famba a nga ha va vitani futhi. (Mabibi ya mbilu, p.8)
c. [Hi wona nkarhi wolowu] van'wana a va wu langutela hi mahlongati. (... hi le fasitereni, p.23)
d. [La nga endla leswi] a a vheti a longa swibukwabukwana swakwe a khoma ndlela a ya kaya! (... hi le fasitereni, p.23)
e. [La nga endla leswi] ndzi nga n'wi kumi la! (... hi le fasitereni, p.23)

Nsiyeto wa xivulwana lexi kotaka ku sala xi boxa mhaka yo twisiseka hambi ku susiwile swiphemu swa mune eka xona wu tikomba eka swikombiso swa (329) laha henhla. Loko hi hlaya xikombiso xa (329a) hi kuma leswaku ku siyetiwele xivulwana xa marito ma mune ku hundzisa hungu. Hungu ri twala kahle hambi loko xiphemu lexi siyetiweke xi nga ri kona eka xivulwa lexi nyikiweke. Xikombiso xa (329b) xi na nsiyeto wa *riviti*, *riviti*, *xitwananisi* na *riviti* eka xona. Vanhu lava nga byeriwa ku huma va famba exiphoriseni eka xivulwa lexi ha swi tiva leswaku i *Tlakula*, *Rhulani* na *Sarah* hambi va nga boxiwangi. Mhaka leyi yi kona eka ndzimana laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tlhela wu tikomba eka swikombiso swa (329d-e). Mhaka yikulu eka swikombiso leswi hileswaku xivulwana lexi siyetiwaka a xi cinci mongo wa xivulwa loko xi helerile.

4.4.4. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava xa marito ya ntlhanu

Xiyenge lexi xi languta nsiyeto wa xivulwana xa marito ma ntlhanu. Ku langutiwa nsiyeto kusuka eka swikombiso leswi landzelaka:

- (330) a. [Mthombheni u ya va byela] va ndzi langutela swinene.
(Xikumakumani, p.15)
- b. [Munhu loko a ri phuphula] u ta n'wi endla yini? (Xikumakumani, p.18)
- c. Eka va tolo ni tolweni, mhaka leyi a hi xirilo ni ku va xihlamariso hikuva eka vona [makhombo yo fana ni lama] a swi ri vendzi hi masiku hi ku landza mahungundlela. (Xiseluselu xa vulombe, p7)

Hi ku tirhisa swikombiso swa (330a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa xivulwana xa swiphemu swa ntlhanu swa marito wa humelela. Loko ho hlaya xikombiso xa (330a) xi nga ri endzimaneni a swi nge hi oloveli ku twisisa xivulwa lexi, kambe loko hi xi hlaya kusuka endzimaneni ha kota ku twisisa xivulwana lexi siyetiweke. Hambiloko ku siyetiwiwe xivulwana eka xikombiso xa (330a), hungu ra xivulwa ri sala ra ha twala kahle leswaku xivulwa xi kongomanile na ku boxa yini. Munhu loyi ku vutisiwaka hi yena eka (330b) leswaku a nga endliwa yini, hi loyi endzimaneni laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona ku nga boxiwa leswaku *loko munhu a ri phuphula*. A swi olovi ku twisisa xivulwa xa nsiyeto wa xivulwana lexi siyeteke marito ma ntlhanu eka xona handle ka ku hlaya ndzimana hinkwayo laha xivulwa xi kumekaka kona eka tsalwa. Mhaka leyi yi tano na le ka xivulwa xa (330c) laha henhla. Nsiyeto wa xivulwana a wu siveli ku boxa mongo wa hungu.

4.4.5. Nhlamuselo ya nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava xa marito yo tlula ntlhanu

A hi langute swikombiso leswi nyikiweke laha hansi ku vona loko nsiyeto wu humelela na le ka swona:

- (331) a. *Vanhwana a va swi be hi swihatimana*, [vanhwana a va swi be hi] swibelana leswo fuwa, [vanhwana a va swi be hi] madeha kasi majaha a ya ambale Xilungu. (Mabibi ya mbilu, p.28)
- b. *Loko o tshuka a ngheniwa hi xivungu xa mihupana u ta wu twa munyu wa ka Madonsi*, [loko o tshuka a ngheniwa hi xivungu xa mihupana u ta] mitiwa hi ndzilo. (Mabibi ya mbilu, p.29)

- c. Wena leswi a wu nga tirhi [a wu twela hi mani vusiwana], u nga dyi nchumu [a wu twela hi mani vusiwana], a wu twela hi mani vusiwana. (Mabibi ya mbilu, p.41)
- d. Hi masiku *muti wa vona a wu tshama wu ri karhi wu tlhemuka* hi xidzedze xa mafenya, [muti wa vona wu tshama wu ri karhi wu tlhemuka hi] ku rhula ni ntsako. (Mabibi ya mbilu, p.63)
- e. [Lava a va ri vadyondzisi hakunene] a va ri hava nkarhi wo xava makhavichi eka Nk. Lekalakala hi ku n'wi fundza hi swilovolovo. (Mafelatiko, p.11)

Nsiyeto wa xivulwana wa humelela na le ka xivulwana xa swiphemu swa marito mo tala lama hundzisaka hungu handle ka vuyelelo wa marito mo karhi. Swivulwa swa muxaka lowu hileswi vuriwaka swivulwampfilungano. Loko hi hlaya xiphemu xa vumbirhi xa xivulwa xa (331a) hi hatlisa hi swi lemuka leswaku i *N'wa-Mbhedlhe* a nga mitiwaka hi ndzilo loko o tshuka a hanyile vutomi byo ka byi nga amukeleki eka nuna wa yena *Mkhekhelezi*. Xikombiso xa (331b) xi hundzisa hungu ra *Biza* eka *Joe* mayelana na ku n'wi tiyisa leswaku bindzu leri a va ri eka rona a ri nga lavi va ehleketa ngopfu hi vanhu van'wani. Hungu ra kona ri hundzisiwa handle ka vuyelelo wa xivulwana xa mpfilungano. Endlelo leri ri tano na le ka swikombiso swa (331d-e). Mhaka yikulu hi swikombiso leswi hileswaku hungu ri tama ra ha twisiseka hambi ku siyetiwiwe xivulwana kumbe xiphemu xo karhi exivulweni. Xiphemu lexi siyetiwiwe xa kumeka eka ndzimana laha xivulwa xa nsiyeto xi humaka kona.

Hi ku katsakanya xiyengetsongo lexi, hi nga tiyisisa leswaku nsiyeto wa xivulwana wa humelela kusuka eka swirungulwana. Xiyenge lexi xi kanerile hi nsiyeto wa xivulwana kusuka eka swiyengetsongo swo hambana. Marito kumbe xivulwana lexi siyetiwaka eka xivulwa a xi boheki ku vuyelela exivulweni hikuva xivulwa xi boxa mhaka yo twala hambi xivulwana xa nsiyeto xi nga ri kona exivulweni. Nsiyeto wa swivulwana wu kamberiwile kusuka eka swiphemu swa marito mambirhi, manharhu, mune, ntlhanu na mo tlula ntlhanu. Xivulwana xi nga siyetiwa na swiphemu swa xona swo hambana exivulweni kambe mongo wa xona wu sala wa ha boxa mhaka yin'we yo twala. Hi marito man'wana, nsiyeto wa swiphemu leswi siyetiweke eka xivulwa a wu cinci hungu ra xivulwa.

4.5. Nkatsakanyo wa ndzima ya mune

Hi ku angarhela ndzima ya mune ndzi nga boxa leswaku eka swirungulwana swa Xitsonga, nsiyeto wa humelela eka swivulwa, naswona ku siyetiwa riviti, riendli, na xivulwahava/xivulwana. Mhaka leyi yi kumekile endzhaku ka ku languta swiyenge swa 4.2., 4.3., na 4.4., laha a ku andlariwa na tinhlamuselo ta nsiyeto. Eka xiyenge xa 4.2., ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka swivulwa swa swiphemu swo hambana swo fana na *rihlanganisi*, *risivi*, *rivutisi*, *riengeteri*, *ribumabumeri*, *riencisi*, *rihlamari* na *xivulwana xa swinthonsana*. Xivulwana xa mahlanganisi lama nsiyeto wu nga xiyiwa eka xona ma katsa: *loko*, *leswaku*, *kambe*, *hikuva*, *kumbe*, *kasi*, *kutani*, *naswona*, *hambi* na *hambileswi*.

Eka swivulwana swa risivi, ku xoperiwile masivi lama landzelaka: *risivanene*, *risivakomba*, na *risivantalo*. Eka tinxaka hinkwato ta masivi ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela hi ku landza mitlawwa ya masivi. Loko nsiyeto wa riviti wu va kona exivulweni mongo wa xivulwa a wu cinci. Hungu ra xivulwa ri twala ku fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona exivulweni. Ku ttherile ku kumiwa na leswaku a hi mitlawwa hinkwayo eka leyi nga kona ku humelelaka nsiyeto wa riviti eka swivulwa leswi tsavuriweke. Eka tinxaka hinkwato ta masivi lama ku nga xiyiwa nsiyeto wa riviti exivulwanini xa wona, ku kumekile leswaku mitlawwa yin'wana ya maviti yi hava swikombiso kusuka eka matsalwa lama tirhisiweke. Eka nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene ku hava xikombiso xa mitlawwa ya 1 (ndhawu yo sungula, vumbirhi na vunharhu), 2 (ndhawu yo sungula na vumbirhi), 2a (ndhawu ya vumbirhi), 4, 11, 15, 16, 17 na 18. Loko swi ta eka swikombiso swa xivulwana xa risivakomba, ku kumiwile leswaku ku kayivela swikombiso swa mitlawwa ya 2a, 6, 8, 11, 15, 16, 17, 18 na 21. Kasi eka swikombiso swa xivulwana xa masivantalo ku hava swivulwa leswi kumiweke no xoperiwa mayelana na nsiyeto wa riviti eka mitlawwa ya 1, 3, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 17, 18 na 21.

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa rivutisi, laha xi siyetaka riviti ro tanihi nhlokomhaka, kumbe riviti ra nchumu lowu ku vulavuriwaka hi wona, xikan'we no siyeta nhlamulo leyi nga riki na riviti ra ntlawa wo karhi. Laha ku kumeka ku ri na nsiyeto wa riviti leri ku vulavuriwaka hi rona na nhlamulo ya xivutiso lexi lawuriwaka hi rivutisi. Eka ndzima leyi, ndzi kumile leswaku mitlawwa yin'wana yi hava swikombiso,

xk: 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19 na 20. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rivutisi hi xiwona wa humelela eka Xitsonga.

Loko ndzi kambisisile swivulwana swa riengeteri leswi tirhisiweke tanihi mahungu lama xoperiweke nsiyeto wa riviti eka swona, ndzi kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka maengeteri ma *nkarhi*, *mikhuva* na *ndhawu*. Eka riengeteri ra nkarhi, nsiyeto wu kambisisiwele kusuka eka mikarhi yo hambana leyi katsaka nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu taka, na nkarhi lowu nga hundza. A ndzi kotangi ku kuma swivulwa swa maengeteri ya nkarhi lowu taka kusuka eka matsalwa lama ndzi ma tirhiseke.

Eka swivulwana swa riengeteri ra ndhawu, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivulwana xa riengeteri leri welaka eka maviti ya mitlawwa ya 16, 17 na 18. Ndzi kumile leswaku nsiyeto wu humelela na le ka maengeteri ya tindhawu to fana na *muganga*, *madorobatsongo*, *madorobakulu*, *mavito ma swikolo* na *switolo*. Eka swivulwa swa riengeteri ra mukhuva, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka maengeteri mo fana na *swinene*, *ngopfu* na *khwatsi*. Maviti lama siyetiwa ngopfu eka swivulwana swa maengeteri i mavitavito. Hambiloko rivitavito ri siyetiwa exivulweni, ndzi kumile leswaku hungu ra xivulwa ri twala ra ha fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona exivulweni. Mhaka leyi endlekaka hileswaku riviti leri siyetiwa exivulweni a ri cinci mongo wa xivulwa hambi ri nga katsiwangi kumbe ku siyetiwa exivulweni.

Loko ndzi ta va ndzi xopaxopile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri, ndzi kumile leswaku maviti mo hambana ya siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu ro karhi exivulweni. Loko ku siyetiwa riviti, hungu leri a ri fanele ri hundzisiwa na riviti ri tsariwile exivulweni ri tama ra ha hundziseka. Mongo wa xivulwa a wu cinci hambi riviti ra nsiyeto ri nga ha ri kona exivulwanini.

Eka swivulwana swa riencisi, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka swivulwana swa *riencisi ra peletwana rin'we*, *mambirhi*, *manharhu* na *mune*. Mhaka leyi hundzisiwaka yi tama ya ha fana na loko riviti leri siyetiweke ri nga ha ri kona exivulweni.

Loko swi ta eka nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa swithosana, ndzi kumile leswaku kona ku siyetiwa rito kumbe riviti hi swithosana swinharhu leswi yimelaka nsiyeto.

Ndzima ya mune yi tlherile yi kanela hi nsiyeto wa riendli kusuka eka swivulwana swo hambana. Ku kamberiwile nsiyeto wa riendli kusuka eka swivulwana swa maendli hi ku landza tlhelo ra mpfumelo. Eka tlhelo ra mpfumelo, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela naswona riendli ri siyetiwa na swiphemu swo karhi leswi ri tirhaka na swona exivulweni. Ndzi kumile na leswaku mongo wa xivulwa a wu kavanyeteki hikwalaho ka nkayivelo wa riendli leri siyewaka. Loko swi ta eka tlhelo ra nandzulo, a ndzi kotangi ku kuma swikombiso swa nsiyeto wa riendli leswi kambereweke.

Nsiyeto wu tlherile wu kambiwa na le ka xivulwana xa ripfunetariendli laha ndzi nga kuma leswaku nsiyeto wa humela, naswona xivulwa a xi lahlekeriwi hi mongo wa xona.

Nsiyeto wa riendli wu tlhele wu xoperiwa eka swivulwana hi ku landza marhavi ma maendli lama katsaka: xikongomelo, xivangelo, xihlamulana, xitwisiwo, xiendleko, xitlhandluko na xitlhelelo. Eka marhavi lama hinkwawo ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela, kambe riendli a ri siyetiwi ri ri roxe, ri siyetiwa na swiphemu swo karhi leswi ri tirhaka na swona exivulweni.

Nsiyeto wu lavisisiwile na le ka swivulwana swo komba nkarhi wa sweswi, lowu nga hundza na lowu taka, laha ndzi nga kuma leswaku swa humelela leswaku riendli ri siyetiwa exivulwanini kambe ri nga cincisi mongo wa xivulwa. Ndzi kumile leswaku kun'wana nsiyeto wa riendli wu humelela na swiphemu swa rona.

Ndzima leyi yi yisile emahlweni yi languta loko nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana wu humelela eka Xitsonga. Eka nsiyeto swa muxaka lowu, ku xoperiwile swivulwahava swa marito mambirhi, manharhu, na swivulwahava/swivulwana swa mune, ntlhanu na marito yo tlula ntlhanu. Eka xiyenge lexi ku kumiwile leswaku xivulwana xi nga siyetiwa na swiphemu swa xona swo hambana exivulweni, kambe mongo wa xona wu sala wa ha boxa mhaka yin'we yo twala. Hi marito man'wana, marito ma xivulwana xa nsiyeto wa swiphemu leswi siyewaka eka xivulwa a ma onhi helo hungu ra xivulwa.

Ndzima ya mune yi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti, riendli na xivulwahava/xivulwana hi xoxe wa humelela eka swivulwa swa Xitsonga, hi ku kongomisa eka matsalwa ma swirungulwana leswi tirhisiweke. Mhaka yikulu hileswaku marito lama siyewaka eka xivulwa ma tlhela ma kumeka eka xivulwa kumbe ndzimana leyi xivulwa xi tsavuriweke eka yona ku hundzisa hungu. Hungu leri hundzisiwaka hi xivulwa xa nsiyeto a ri hundzuluxi kumbe ku cinca mongo wa xivulwa hikwalaho ka ku siyetiwa ka swiphemu

swo karhi swa marito. Xivulwa xi khuluka kahle. Mongo wa xivulwa wu tama wa ha twisiseka handle ka mpfilungano. Loko hi hlaya xivulwa xa nsiyeto ha kota ku kuma tinhlamuselo ta xona handle ko kanakana. Xivulwa xa nsiyeto xi va xi komile loko xi fananisiwa na loko marito ma tsariwile hinkwawo.

NDZIMA YA 5

VULONGOLOXAMARITO BYA SWIHLUVI SWA NSIYETO EKA XITSONGA

5.1. Manghenelo

Ndzima ya ntlhanu yi kongomana na ku lavisisa hi vulongoloxamarito bya swivulwa leswi humelerisaka nsiyeto wa riviti, riendli na xivulwana/xivulwahava. Ndzima leyi yi aviwile hi swiyenge swa ntlhanu leswi katsaka: manghenelo, vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riviti, vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riendli, vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa xivulwana/xivulwahava na nkatsakanyo wa ndzima leyi. Swiyenge swa nsiyeto wa riviti, riendli na xivulwana/xivulwahava swona swi aviwile hi swiyengetsongo swo hambana leswi kombisiweke. Nsiyeto wa xivulwana na xivulwahava wu lagutiwa kun'we tanihi swiphemu swa xivulwa.

5.2. Vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riviti

Xiyenge lexi xi languta ndlela leyi marito ma xaxametiweke hakona exivulweni lexi siyeteke riviti eka xona. Xi lavisisa hi ndhawu laha riviti ra nsiyeto ri siyetiwaka kona exivulweni. Tindhawu leti lavisisiwaka ti kongomisa ka maviti lama siyetiwaka eka xivulwana xa *rihlanganisi*, *risivi*, *rivutisi*, *riengeteri*, *ribumabumeri*, *riencisi*, *rihlamari*, na *xivulwana xa swithosana*.

5.2.1. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlanganisi

Xiyengetsongo lexi xi languta tindhawu laha riviti leri siyetiwaka ri kumekaka eka tona exivulweni xa rihlanganisi. Swivulwana swa mahlanganisi lama langutiwaka ma katsa: *loko*, *leswaku*, *kambe*, *hikuva*, *kumbe*, *kasi*, *kutani*, *naswona*, *hambi*, *hambileswi*, *hiloko*, *hambiswiritano*, *nakona*, *ivi*, *kun'we*, *hikokwalaho*, *hambiloko*, *hambikona*, *ni* na *tanihileswi*. Xiyengetsongo lexi xi languta malongolokelo ma marito exivulweni xa rihlanganisi na ndhawu laha riviti ra nsiyeto ri kumekaka kona.

5.2.1.1. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *loko*

Xiyengetsongo lexi xi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* hi ku landza tindhawu to hambana eka xivulwa. Xi xiya tindhawu leti nsiyeto wu humelelaka eka tona exivulweni.

4.5.1.1. Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi xiye swivulwa leswi landzelaka:

- (332) a. [*Mafelasopo*] a swi tiva leswaku *loko* vo wina, hinkwavo va ta vuyeriwa. (Mafelatiko, p.48)
- b. [*Gwelegwele*] a nga ta swi kota ku vindzuka nimpundzu a ta fika exikolweni hi nkarhi a tlhela a ya ekaya *loko* [xikolo] xi huma. (Mafelatiko, p.22)
- c. [*Machudeni*] a va hlayile swinene *loko* [machudeni] va fika kona. (Ndzhaka ya vusiwana, p.83)
- d. [*N'wa-Mzamani*] a nga wu twangi movha *loko* [movha] wu ala ku pfuma. (Ntiyiso ntsena, p.9)
- e. [*Mbilu*] ya pandza hi ku tala ka rona, *loko* [rirhandzu] ri ri karhi ri susumeta makhumbi ya mbilu ya matimba. (Ntiyiso ntsena, p.41)

Loko hi xiya swikombiso swa (332a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela endhawini ya nhlokomhaka eka swivulwana swa rihlanganisi *loko*. Eka xikombiso xa (332a), rivitavito *Mafelasopo* ri siyetiwiwe endhawini leyi a ri fanele ri tirhile tanihi nhlokomhaka ya xivulwa. Riviti leri ri yimeriwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka a lexi kumekaka endhawini ya nhlokomhaka. Ku susiwa ka rivitavito *Mafelasopo* endhawini ya rona ya nhlokomhaka a swi cincangi mongo wa xivulwa loko xi hlayiwa kusuka eka ndzimana leyi xi tsavuriweke eka yona. Xivulwa xa (332b) xi na nsiyeto wa rivitavito *Gwelegwele* endhawini ya nhlokomhaka. Mhaka ya leswaku ku siyetiwiwe riviti rihi eka xivandla xa nhlokomhaka swi twala eka xivulwana a nga ta swi kota lexi vumbiweke hi switwananisi na riendli. Nsiyeto wa rivitavito endhawini ya nhlokomhaka wa xikombiso xa (332b) wa fana na wa (332d). Eka xikombiso xa (332c) rivitavito *Muchudeni* ri kumeka ri nga vonaki endhawini ya rona ya nhlokomhaka ya xivulwa, kambe ri twala ra ha ri kona. Xiphemu lexi tirheke ku yimela nhlokomhaka ya xivulwa i xitwananisi a lexi ku nga xa nhlokomhaka. Rivitavito leri siyetiweke a ri fanele ri rhangerile xitwananisi a hi ndlela leyi: *Machudeni a va hlayile swinene loko va fika kona*. Xivulwa xa (332e) naxona xi kombisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka hi ku va ku siyetiwiwe riviti *mbilu* eka xona ku hundzisa hungu. Hambiloko

riviti *mbilu* ri nga ri kona endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwa lexi, xivulwa xi tama xa ha hundzisa hungu ro fana ni loko a ro va ra ha ri kona kumbe ri tsariwile.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

A hi vone swivulwa leswi nga laha hansi:

- (333) a. *Loko* [vanhu] va fika kona hi vunyingi bya vona hosi yi va kombile xikhovha. (Mavala ya yingwe, p.5)
- b. *Loko* [Mbitsini] a fika ekaya u fike a chela mana wakwe hi timhaka. (Ntlhontlho, p.77)
- c. *Loko* [Mageza] a famba wonge a pfa a tlatlambela, xirhendze xi nga fiki ehansi. (Ndzhaka ya vusiwana, p.104)
- d. *Loko* [Rogers] a tlakusa mahlo, Rogers u kume mufambisi a lo n'wi nhwii! (Ntiyiso ntsena, p.27)
- e. *Loko* [Matiyani] a kala a ku ximoko a ku xi wee, a ku ta pfurha na ndzilo. (Ntlhontlho, p.2)

Loko hi languta swikombiso swa (333a-e), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Hi marito man'wana, nsiyeto wu humelela endzhaku ka rihlanganisi. Swivulwa swa (333a-e) hinkwaswo swi sunguriwa hi rihlanganisi *loko*. Eka xivulwa xa (333a) ku na nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi ku hundzisa hungu. Endhawini ya le ndzhaku ka rihlanganisi ku va ku kumeka xitwananisi *a* xa riviti leri siyetiweke ematshan'wini ya riviti. Hungu ra xivulwa xa nsiyeto ri tama ra ha twala ku fana na loko xivulwa a xo va na riviti leri siyetiweke endzhaku ka riviti. Eka xivulwana xa xikombiso xa (333a) lexi nge *loko va fika kona*, rihlanganisi *loko* ri landziwa hi xitwananisi xa riviti ra ntlawa wa 2 leri nga boxiwangiki, kambe hungu ra xona ri twisiseka kahle. Ndhawu ya riviti ra nsiyeto yi siviwa hi xitwananisi xa riviti leri siyetiwaka. Mhaka leyi yi tano na le ka swivulwa swa (333b-e) laha riviti ri siyetiwaka endhawini leyi nga endzhaku ka rihlanganisi.

(iii) Ndhawu leyi landzaka riendli

A hi langute swivulwa leswi landzelaka:

(334) *Loko* a nga yi *kumangi* [mbangi] a a ri muvabyi lonkulu.
(Xikumakumani, p.24)

Loko hi xiya swivulwa swa (334) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* endzhaka riendli *kumangi*. Riviti *mbangi* leri siyetiweke endhawini leyi landzaka riendli a ri cinci mongo wa xivulwa hambi ri siyetiwile. Mhaka yikulu eka xivulwa xa (334) hileswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *loko* endhawini leyi landzaka riendli.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu**

Hi xiya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (335) a. *Loko* [Mabahleka] a fika *ekaya*, [Mabahleka] a a ri ni hinkwaswo handle ka swigwagwagwa swa le milengeni swa nsati ni vana.
(Mafelatiko, p.31)
- b. Swi fana ni *loko* munhu a rila *erifini*, [munhu] u rilela ku rhandza ka Xikwembu. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.117)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku swi na nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka maengeteri ma ndhawu. Eka xivulwa xa (335a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Mabahleka* endzhaku ka riengeteri ra ndhawu *ekaya*. Xivulwa lexi xi khuluka handle ka ku katsiwa ka riviti *Mabahleka* eka xiphemu xa vumbirhi xa xivulwa lexi sungulaka hi xitwananisi a ku hundzisa hungu. Xivulwahava a a ri ni hinkwaswo a xi boxi kahle hungu leri xivulwa xi kongomisaka eka rona hikwalaho ka nsiyeto wa rivitavito *Mabahleka*. Nsiyeto wa riviti wu humelela endzhaku ka riviti ra ndhawu *ekaya*. Xivulwa xa (335b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka riengeteri ra ndhawu *erifini*. Riviti ra nsiyeto ri siviwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka u endhawini ya rona tanihi xitwananisi xa nhlokomhaka. Mhaka yikulu hileswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ndzhaku ra xiendliwa.

Loko hi xoperile swivulwa swo hambana swa rihlanganisi *loko*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu ya rihlanganisi, ndhawu ya riendli na ndhawu ya xiendliwa eka xivulwa xi helerile.

5.2.1.2. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi leswaku**

Laha ku xiyiwa ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku*.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye swikombiso leswi landzelaka:

- (336) a. [*Molefe*] a a nga swi twisisi *leswaku* munghana [Benji] a nga va a lovile hakunene. (... hi le fasitereni, p.31)
- b. [*Makhaveni*] u fikile a pfula xikhafuthina xa tata wakwe a kuma *leswaku* vuswa a byi sele byi tele. (Mabibibi ya mbilu, p.22)
- c. [*Madokodela*] va ndzi byela *leswaku* ndzi tikile. (Mabibibi ya mbilu, p.56)
- d. [*Risimati*] a nga tivi *leswaku* Tintswalo a a ta swi tekisa ku yini. (Ntiyiso ntsena, p.46)
- e. [*Rhumbuka*] a a tlhela a sungula no vona *leswaku* [Rhumbuka] a a ondza. (Ntiyiso ntsena, p.48)

Swivulwa swa (336a-e) swi komba ndhawu leyi riviti ra nsiyeto a ri fanele ri ri eka yona kusuka ka xivulwa xa rihlanganisi *leswaku*. Eka xikombiso xa (336a) ku na nsiyeto wa riviti *Molefe* leri nga katsiwa ngiki eka xivulwa. Riviti leri hi rona leri a ri fanele ri ri endhawini ya nhlokomhaka ematshan'weni ya xitwananisi xa rona a lexi tirheke na ku kumeka endhawini ya nhlokomhaka. Eka xivulwa xa (336b) ku na nsiyeto wa rivitavito *Makhaveni* endhawini ya nhlokomhaka exivulweni, kambe hungu ri tama ra ha twisiseka. Hi marito man'wani, xivulwa lexi xi twala rivitavito leri siyetiweke endhawini ya nhlokomhaka ra ha ri kona. Rivitavito leri siyetiweke ri yimeriwile hi xitwananisi *u* endhawini ya rona ku hundzisa hungu. Hambiloko ku susiwile rivitavito leri, nhlamuselo ya xivulwa yi sala ya ha vulavula. Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wu tlhela wu tikomba eka xivulwa xa (336c). Nhlokomhaka ya xivulwa lexi, *Madokodela* yi siyetiweke endhawini ya yona laha yi siviweke hi xitwananisi xa yona *ma*, lexi tirheke tanihi xihundzisahungu ra xivulwana xa nsiyeto xa rihlanganisi *leswaku*. Leswi swi komba swinene *leswaku* nsiyeto wa humelela na le ndhawini ya nhlokomhaka ya xivulwa. Eka xikombiso xa (336d), munhu loyi a nga tivi *leswaku* *Tintswalo* a a ta swi tekisa ku yini leswi endlekeke i *Risimati*. Eka ndhawu ya nhlokomhaka ku na xitwananisi a lexi yimeleke riviti ra nsiyeto endhawini ya rona. Nhlokomhaka ya xivulwa lexi loko xi helerile i *Risimati*, kambe a yi kona eka xivulwa hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelake. Xivulwana a a tlhela a sungula no vona *leswaku* a a ondza lexi nga ka (336e), a xi twisiseki *leswaku* nhlokomhaka ya xona i yini loko munhu a xi hlaya xi nga

ri endzimaneni leyi xi tekiweke eka yona. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka tsalwa leri xi humaka eka rona swa hi komba leswaku nhlokomhaka ya xivulwa i *Rhumbuka*. Xivandla xa nhlokomhaka eka xivulwa lexi xi yimeriwile hi xitwananisi *a* lexi kumekaka endhawini ya nhlokomhaka. Swikombiso leswi andlariweke laha henhla swi tiyisisa leswaku riviti ra swi kota ku susiwa endhawini ya nhlokomhaka, kambe xivulwa xi sala xa ha twala. Eka swikombiso hinkwaswo swa (336a-e) ku na nsiyeto wa rivitaswilo *Madokodela* na mavitavito *Molefe*, *Makhaveni*, *Risimati na Rhumbuka* endhawini ya nhlokomhaka.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

A hi hlaye swivulwa leswi landzelaka:

- (337) a. Mahlwehlwe a lo yimela ntsena ku tiva *leswaku* [n'wana] i wa matlhari. (... hi le fasitereni, p.2)
- b. [Rogers] a kunguhatile *leswaku* [Rogers] a a ta hoxa xijumbana ehansi ka buku. (Ntiyiso ntsena, p.28)
- c. A ndzi ehleketa *leswaku* [Light] a nga ya le Wits. (Ntlhontlho, p.4)
- d. A swi tikomba *leswaku* [Light] a a nga vulavuli hi nomu ntsena. (Ntlhontlho, p.6)
- e. [Khomela] u fikile a hlamusela *leswaku* [Khomela] a a landzile nsati wakwe. (Ntlhontlho, P.79)

Loko hi hlaya swivulwa swa (337a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka na le ka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi. Eka xikombiso xa (337a) riviti *n'wana* ri kumeka ri nga ri kona endhawini ya rona leyi landzaka rihlanganisi *leswaku*. Xivulwa lexi xi twala xi nga twisiseki loko xi hlayiwa muhlayi a nga yi hlayangi ndzimana ya xona. Xivulwananandza lexi landzaka rihlanganisi xi kumeka xi vevuka nhlamuselo ya xona hikwalaho ko siyetiwa ka riviti ro karhi, kambe loko xi hlayiwa kusuka eka ndzimana ya xona laha ku nga na riviti ra nsiyeto xa twisiseka swinene. Loko hi hlaya xivulwa xa (337b) handle ka vukona bya riviti leri siyetiweke eka xona, naswona loko hi xi hlaya xi nga ri endzimaneni ya xona, xi kumeka xi phyama. Nsiyeto wu lava leswaku xivulwa xi hlayiwa kusuka endzimaneni ya xona. Xivulwananandza xa (337b) xi ri *a a ta hoxa xijumbana ehansi ka buku*.

Mhaka leyi humelelaka eka xivulwa lexi ya twisiseka, kambe xivulwa lexi a xi twisiseki leswaku mhaka ya kona yi endliwa hi mani. Ku va hi twisisa rito leri siyetiweke endhawini leyi landzaka rihlanganisi swi boha hi hlaya ndzimana leyi xivulwa xi tsavuriweke eka yona. Eka xikombiso lexi ku siyetiwele rivitavito *Rogers* ku hundzisa hungu. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka xikombiso xa (337c) laha riviti *Light* ri siyetiweke endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Nsiyeto eka xikombiso lexi wu tikomba hi xitwananisi a xa riviti leri siyetiweke. Xitwananisi xa riviti ra ntlawa wo karhi xi na nkoka eka ku lemukisa muxaka wa riviti leri siyetiweke exivulweni. Swikombiso swa (337d-e) swi siyeta maviti ma ntlawa wa 1a lama tikombaka hi vukona bya xitwananisi a endhawini ya riviti leri siyetiweke. Xitwananisi xa ntlawa lexi kumekaka endhawini leyi landzaka rihlanganisi hi xona xi pfunaka ku hatlisa hi twisisa muxaka wa riviti ra nsiyeto.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka ripfunetariendli**

A hi xiye xivulwa lexi nga laha hansi:

- (338) Tinhlamuselo ta ku tisirhelela hi tona *leswaku* [Chohoma] a a swi endlela yini se [Chohoma] a a nga ha ri na tona. (Xikumakumani, p32)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku* endhawini leyi landzaka ripfunetariendli. Xikombiso xa (338) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Chochoma* endhawini leyi landzaka ripfunetariendli se eka xivulwa. Ripfunetariendli se ri hava xiendliwa naswona ri na peletwana rin'we. Ku siyetiwa ka rivitavito *Chochoma* exivulweni a swi kavanyeti hungu leri hundzisiwaka hi xivulwa. Mhaka yikulu hileswaku xivulwa xa rihlanganisi *leswaku* xa swi kota ku siyeta riviti eka ndhawu leyi landzaka ripfunetariendli, eka xikombiso lexi ku nga endhawini leyi landzaka ripfunetariendli ra mpfumelo se.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka rifuwi**

A hi xiye xivulwa lexi landzelaka:

- (339) [Makhaveni] u fikile a pfula xikhafuthina xa *tata wakwe* [Makhaveni] a kuma *leswaku* vuswa a byi sele byi tele. (Mabibibi ya mbilu, p.22)

Loko hi xiya xivulwa xa (339) laha henhla hi kuma leswaku xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rifuwi eka xivulwana xa rihlanganisi *leswaku*. Eka xikombiso lexi nga laha henhla ku na nsiyeto wa rivitavito *Makhaveni* endzhaka rifuwi *tata wakwe*, ku nga rivitavito leri siviweke hi xitwananisi a endhawini ya rona. Nsiyeto wa rivitavito *Makhaveni* endhawini leyi landzaka rifuwi a wu cinci mongo wa xivulwa. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka laha xi tsavuriweke kona hi kuma leswaku xi vulavula hi *Makhaveni* loyi a nga fika a pfula xikhafuthina xa tata wa yena. Hambiloko nsiyeto wa riviti wu endlekile kambirhi, mhaka yikulu hileswaku nsiyeto wu humelela na le ka ndhawu leyi landzaka rifuwi, ku nga ndhawu leyi hi langutaka yona eka xikombiso lexi. Endzhaku ka ku xiyaxiya swivulwa swa rihlanganisi *leswaku*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu ya rihlanganisi, ndhawu ya riendli na ndhawu ya xiendliwa.

5.2.1.3. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *kambe*

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *kambe*, languta manghenelo ma 4.2.1.3.

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi vone swivulwa leswi landzelaka:

- (340) a. [*Majokweni*] a miyela a yingisela, *kambe* [*Majokweni*] a nga twi nchumu. (... hi le fasitereni, p.45)
- b. [*Shikwambana*] a kamba Maria nsati wakwe, *kambe* [*Maria*] a nga kalanga a n'wi kuma. (Mabibi ya mbilu, p.56)
- c. [*Gwelegwele*] a ringeta ku tsakamisa milomo hi ririmi *kambe* ririmi ra kona na rona a ro tifanela ni milomo ku oma. (Mafelatiko, p.27)
- d. [*Jackson*] a a va tshemba *kambe* a nga va tshembi. (Ntlhontlho, p.86)
- e. [*Masingita*] u fikile a gongondza hi vukhwatsi *kambe* [*Masingita*] a nga kumanga nhlamulo. (Xiseluselu xa Vulombe, p.44)

Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wa humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*. Eka swivulwa swa (340a-e), ku na nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka leyi twalaka yi ri kona exivulweni hikwalaho ka vukona bya xitwananisi

xa yona. Nhlokomhaka ya xikombiso xa (340a) i rivitavito *Majokweni*, kambe a ri tsariwangi eka xivulwa. Rivitavito leri ri kumeka ri siyetiwiwe eka swiphemu havumbirhi bya swona endhawini ya nhlokomhaka. Loko xivulwa lexi xi hlayiwa xi ri xoxe a xi hundzisi hungu ro hetiseka, kambe loko xi hlayiwa kusuka laha xi tekiweke kona laha na nhlokomhaka yi boxiweke, xa twisiseka swinene leswaku i mani munhu loyi a nga miyela a yingisela kambe a nga twi nchumu. Nsiyeto wu tlhela wu humelela endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwa xa (340b), laha rivitavito *Shikwambana* ri nga katsiawangiki eka xivulwanahosi na rivitavito *Maria* eka xivulwananandza. Eka ndhawu ya nhlokomhaka ku na xitwananisi xa nhlokomhaka ya rivitavito ra ntlawa wa 1a leri yimeleke riviti leri siyetiweke exivulweni. Swivulwa swa (340c-d) swi komba nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwanahosi ntsena. Leswi swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela endhawini ya nhlokomhaka na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kambe*, kambe xivulwa xi tama xa ha twisiseka swinene. Xikombiso xa (340e) xi tiyisisa mhaka leyi hikwalaho ko siyeta rivitavito *Masingita* eka swiphemu swimbirhi swa xivulwa xa rihlanganisi *kambe* eka xona, kambe xivulwa xi sala xa ha boxa mhaka yo twisiseka.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

A hi langutise swivulwa leswi nga laha hansi:

- (341) a. [Majokweni] a miyela a yingisela, *kambe* [Majokweni] a nga twi nchumu. (... hi lefasitereni, p.45)
- b. Murhandziwa, misava liyani ya mativula yi londzole hi ndhambi *kambe* [misava] leyi hi hanyaka eka yona ve yi ta dyiwa hi ndzilo ni xivavula. (Mabibi ya mbilu, p.18)
- c. [Dlamini] va n'wi yimela *kambe* [Dlamini] do! (Ntlhontlho, p.56)
- d. Bangi na yena a rimile, *kambe* [Bangi] u dlele hi ku haxa mbewu ya yena ehenhla ka mitwa. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.155)
- e. Naswona ndzi ala *kambe* [Muphiphirosi] a nga pfumeli ku hambana na swona. (Xikumakumani, p.1)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti exivulweni xa rihlanganisi *kambe* wa humelela endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Eka xikombiso xa (341a), ku siyetiwiwe riviti *Majokweni* endhawini leyi landzaka

rihlanganisi *kambe*. Eka xikombiso xa (341b), xivulwa xi humelerisa mongo wa xona hambi xi siyetile riviti *misava* endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Mhaka ya leswaku ku na nsiyeto wa riviti *misava* eka xivulwa lexi hi swi vona hi risivakomba leri nga endhawini ya riviti ra nsiyeto. Xikombiso xa (341c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *Dlamini* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kambe* ku boxa mongo wa xivulwa. Xivulwa xa (341d) xona xi siyeta riviti *Bangi* eka xona endhawini leyi landzaka rihlanganisi, leswi tikombaka hi vukona bya xitwananisi *u* endzhaka rihlanganisi. Hi marito man'wana, vukona bya xitwananisi xa riviti hi byona byi pfunaka ngopfu ku kombisa muxaka wa riviti leri siyetiweke exivulweni. Eka xikombiso xa (341e) ku na xivulwahava *kambe a nga pfumeli* lexi nga na xivutiso emiehleketweni ya muhlayi. Xivutiso hileswaku xana i mani loyi a nga pfumeli? Loko hi hlaya xivulwa lexi eka ndzimana ya xona hi kuma leswaku ku na nsiyeto lowu nga humelela. Xivulwana lexi xi siyetile rivitavito *Muphiphirosi* ku hundzisa hungu ra xivulwa.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka riendli**

A hi hlaye xivulwa lexi landzelaka:

- (342) Malembe ya *hundzile*, [malembe] ya tala, tinguva ti hundza hi ku hambana ka tona *kambe* endlele ra Khomela rona a ri hundzukangi. (Ntlhontlho, p.68)

Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba ku va wu humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* eka ndhawu leyi landzaka riendli. Eka xikombiso lexi nga laha henhla ku na nsiyeto wa rivitaswilo *malembe* eka ndhawu leyi landzaka riendli *hundzile*. Riendli *hundzile* ri wela eka muxaka wa riendli ra mapeletwana manharhu, naswona i ra nkarhi lowu nga hundza. Ndhawu leyi ku siyetiweke riviti *malembe* exivulweni yi kumeka yi ri na xitwananisi *ya* lexi nga xa riviti ra nsiyeto, lexi tirheke ku hundzisa hungu kahle.

4.5.1.2. **Ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu**

Xiya xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

- (343) [Matanato] a a tshamisa kwale hositele ya Jeppe *kambe ekaya*
[Matanato] a a huma eka Xigalo. (Xikumakumani, p.1)

Loko hi xiya xikombiso xa (343) hi kuma leswaku xi tiyisisa mhaka ya ku nsiyeto wa riviti wa endleka na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kambe* endhawini leyi landzaka riengeteri ra ndhawu. Eka xivulwa lexi riviti leri siyetiweke eka ndhawu ya riengeteri ra ndhawu *ekaya* i *Matanato*. Eka ndhawu ya riviti ra nsiyeto ku na xitwananisi a lexi tirheke tanihi xitwananisi xa riviti ra nsiyeto. Loko hi lava ku tiva leswaku i mani loyi a huma eka Xigalo endzhaka riengeteri ra ndhawu hi boheka ku hlaya ndzimana ya xivulwa hinkwayo. *Ekaya* i riengeteri ra ndhawu, naswona ku va endzhaka rona ku pfumaleka riviti ra nhlokomhaka a swi sivelyi nkholuko wa hungu ra xivulwa.

Hi ku tirhisa swivulwa swo hambana swa rihlanganisi *kambe*, hi kumile leswaku eka xivulwa nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu ya rihlanganisi, ndhawu ya riengeteri ra ndhawu na ndhawu ya xiendliwa.

5.2.1.4. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hikuva***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *hikuva*, pfuxeta manghenelo ma 4.2.1.4.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Languta swivulwa leswi landzelaka:

- (344) a. [*Javurisa*] u pfukile a dedeleka a ya exitangeni a khome na pharafini ro ya tshivela hi rona [ndzilo] *hikuva* tihunyi a ti tsakama. (Mabibi ya mbilu, p.25)
- b. [*Dimakatso*] a a yi fularherile *hikuva* [*Dimakatso*] a a dyondzekile. (Mafelatiko, p.17)
- c. [*Matimba*] a nga va a miyele *hikuva* [*Matimba*] a chava. (Ntiyiso ntsena, p.3)
- d. [*Dimakatso*] a a yi fularherile *hikuva* [*Dimakatso*] a a dyondzekile. (Mafelatiko, p.17)
- e. [*Venter*] a hlongorile varisi lavo tala *hikuva* [varisi lavo tala] a va biwa hi ntshilani. (Xiseluselu xa Vulombe, p.52)

Nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi tikomba kusuka eka swivulwa swa (344a-e). Eka xivulwa xa (344a), ku siyetiwele riviti *Javurisa* endhawini ya nhlokomhaka kambe hungu ri tama ra ha twala. Hambiloko rivitavito ra nhlokomhaka ri nga tsariwangi exivulweni xa (344a),

ri twala ra ha ri kona eka muhlayi kumbe muyingiseri. Xivulwana xa (344b) xi vonaka onge nhlokomhaka ya xona i xitwananisi *a* hikuva ku siyetiwiwe nhlokomhaka ya xona *Dimakatso* kutani xivulwa xi yimeriwa hi xitwananisi endhawini ya nhlokomhaka. Rivitavito *Dimakatso* ri kumeka ri nga ha katsiwangi endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Hi marito man'wana, nsiyeto wu humelela endhawini ya nhlokomhaka eka swikombiso leswi. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela eka xivulwa xa (344c), laha ku siyetiweke rivitavito *Matimba* eka xona ku hundzisa hungu ra ku miyela ka yena, hambiloko vito ra yena ri nga tsariwangi exivulweni. Nsiyeto wa muxaka lowu hi lowu humelelaka na le ka swikombiso swa (344d-e) laha ndhawini ya nhlokomhaka ku pfumaleka riviti leri a ri fanele ri tsariwile tanihi nhlokomhaka. Eka xivulwa xa (344d), ku siyetiwiwe rivitavito *Dimakatso* loyi a nga fularhela mikhuva ya mininjhere, kasi eka (344e) ku siyetiwiwe riviti *Venter* endhawini ya nhlokomhaka. Hambiloko riviti leri a ri fanele ri tsariwile exivulweni endhawini ya nhlokomhaka ri nga ha ri kona, hungu ri twala onge nhlokomhaka ya ha ri kona.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

Hlaya swivulwa leswi:

- (345) a. [Murhandziwa] u nga titshovi mbilu *hikuva* [murhandziwa] u nga ta bvinya na leya ka mina [mbilu]. (... hi le fasitereni, p.36)
- b. Van'wana a va te *hikuva* [vanhu] a va tele. (Ntiyiso ntsena, p.42)
- c. Hambiswiritano [Jackson] u yile emahlweni *hikuva* [Jackson] a a tibohile. (Ntlhontlho, p.86)
- d. Na yona [nghala] yi nga suki, *hikuva* [nghala] yi rhangile yi twa hi masema. (Xikumakumani, p.5)

Loko hi kamberile swivulwa swa (345a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *hikuva* endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Eka xikombiso xa (345a), ku na nsiyeto wa riviti *Tshamano* lowu humelelaka exikarhi ka rihlanganisi *hikuva* na xitwananisi *u* loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwana lexi landzaka rihlanganisi. Hi vuxona xivulwa lexi a xi fanele xi te *Murhandziwa u nga titshovi mbilu hikuva murhandziwa u nga ta bvinya na leya ka mina mbilu*. Nsiyeto wu humelerile hi xikongomelo xo hatla ku hundzisiwa hungu hi ndlela yo siyeta marito man'wana. Eka xivulwa xa (345b), ku na nsiyeto wa riviti *vanhu* endhawini leyi

landzaka rihlanganisi *hikuva*. Nsiyeto wu tikomba hi vukona bya xivulwahava *a va tele* eka xona. Exikarhi ka xivulwahava lexi na rihlanganisi *hikuva* ku siyetiwele riviti ra ntlawa wa 2 *vanhu* ku hundzisa hungu. Xivulwa xa (345c) xi na nsiyeto wa rivitavito *Jackson* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hikuva* eka xona. Xikombiso xa (345d) xi na nsiyeto wa rivitavito *Jackson* endhawini yo fana na ya swikombiso swa (345a-d). Loko hi xiya xikombiso xa (345e) hi kuma leswaku xi siyetile riviti ra ntlawa wa kaye *nghala* endhawini leyi landzaka rihlanganisi. A swi bohangi eka xivulwa lexi leswaku ku boxiwa riviti *nghala* endhawini leyi landzaka rihlanganisi, kambe hungu ra kona ri twala ku fana na loko riviti leri ra ha ri kona exivulweni.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa tshamelo**

Xiya xivulwa leswi nga laha hansi:

(346) A nga ha fanelangi *ku teka* [nsati] *kumbe* ku tekiwa. (Mafelatiko, p.15)

Xikombiso xa (346) xi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka na le ka xivulwahava xa rihlanganisi *hikuva* eka ndhawu leyi landzaka xivulwana xa tshamelo. Eka xivulwa lexi nyikiweke ku siyetiwele riviti *nsati* endhawini leyi landzaka xivulwahava ku hundzisa hungu ro twisiseka. Hungu ri khuluka kahle handle ka nkavanyeto.

Eka swivulwa swa rihlanganisi *hikuva*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu ya rihlanganisi na ndhawu ya riendli.

5.2.1.5. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *kumbe***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *kumbe*, languta eka 4.2.1.5.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye swivulwa leswi landzaka:

- (347) a. [Munhu] nga ha fanelangi ku teka *kumbe* ku tekiwa. (Mafelatiko, p.15)
- b. [Mathebula] a landzelela miehleketo ya van'wana, *kumbe* ya vunyingi. (Ntiyiso ntsena, p.10)

- c. [*Vahloti*] va famba va siya ribye eka tshuka rin'wana na rin'wana *kumbe* loko va kuma murhi va fika va wu phapha. (Xikumakumani, p.42)
- d. [*Khombo*] a bela madeha *kumbe* a ambala tintangu. (Xiseluselu xa Vulombe, p.32)

Loko hi xiya swivulwa swa (347a-e) hi kuma leswaku swi humelerisa nsiyeto wa riviti exivandleni xa nhlokomhaka exivulweni xa rihlanganisi *kumbe*. Mhaka leyi humelalaka endhawini ya nhlokomhaka hileswaku nhlokomhaka ya xivulwa ya siyetiwa kutani yi nga ha vonaki. Eka xikombiso xa (347a) nhlokomhaka ya ntiyiso i *munhu* leyi yimeriweke hi xitwananisi xa ntlawa wa yona *a* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Xivulwa xa (347b) xi na nsiyeto wa rivitavito *Mathebula* endhawini ya nhlokomhaka leri ndhawu ya kona yi siviweke hi xitwananisi xa ntlawa wa 1a. Endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwa xa (347c) ku na nsiyeto wa rivitavito *Vahloti* leri nga katsiawangiki emasunguleni ka xivulwa. Ndhawu ya riviti leri yi siviwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka *va* ku boxa timhaka leti endlekaka. Xivulwa xa (347d) xi kayivela nhlokomhaka ya riviti endhawini ya yona. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa lexi i *Khombo*, leri twalaka ri ri kona loko ku hlayiwa xivulwa kusuka eka ndzimana ya xona. Hi marito man'wana, maviti lama siyetiwaka endhawini ya nhlokomhaka ma kumeka ma twala ma ha ri kona exivulweni. Ku susiwa ka maviti lama a swi cinci mongo wa xivulwa.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

Hlaya swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (348) a. Mahlwehlwe a lo yimela ntsena ku tiva leswaku i wa matlhari *kumbe* [n'wana] wa xirhundzu ke? (... hi le fasitereni, p.2)
- b. Xana vo pasa hi voxo *kumbe* [vana] vo pasisiwa? (Mafelatiko, p.57)
- c. A landzelela miehleketo ya van'wana, *kumbe* [miehleketso] ya vunyingi. (Ntiyiso ntsena, p.10)
- d. Khanani yena a ehleketa leswaku *kumbe* [Tirhani] a nga va a tidlele n'wana wa vanhu. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.26)
- e. A ehleketa ni leswaku *kumbe* [xikolo] xi nga pfuna n'wana wa yena. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.53)

Loko hi languta swivulwa swa (348a-e) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti lowu humelelaka endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kumbe* exivulweni. Eka xivulwa xa (348a), ku na nsiyeto wa riviti *n'wana* ra ntlawa wa 1a leri nga katsiwa ngiki loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa. Riviti leri ri kumeka ri siyetiwele endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Xivulwa xa (348b) xi na nsiyeto wa riviti *vana* ra ntlawa wa 2 leri ndhawu ya rona yi nga siviwa hi xitwananisi vo xa nhlokomhaka. Eka xivulwa xa (348c), ku na nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa 14 ra *miehleketso*, leri nga siyetiwa eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi exivulweni. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi, riviti leri a ra ha bohekangiki ku va kona. Xivulwa xa (348d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *Tirhani* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kumbe* ku hundzisa hungu. Eka xikombiso xa (348e), ku siyetiwele riviti *xikolo* ra ntlawa wa 7 endhawini leyi landzaka rihlanganisi ku hundzisa hungu ra xivulwa. Hambiloko riviti *xikolo* leri ri siyetiwele, hungu ra xivulwa ri tama ra ha twala onge eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi ka ha ri na riviti ra nsiyeto. Mhaka leyi yi twisiseka kahle loko munhu a hlala ndzimana hinkwayo kusuka laha xivulwa xi tsavuriweke kona.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa tshamelo**

Languta xivulwa lexi nga laha hansi:

(349) [Munhu] a nga ha fanelangi *ku teka* [nsati] *kumbe* ku tekiwa
(Mafelatiko, p.15)

Loko hi languta xikombiso xa (349), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka xivulwana xatshamelo wa humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *kumbe*. Riviti leri siyetiweke eka ndhawu leyi boxiweke i *nsati*, ku nga rivitaswilo. Xivulwa lexi a xi boxi leswaku hi wihi nchumu lowu munhu a nga ha fanelangiki ku wu teka, kambe hi ku tirhisa vutivi bya ririmi na ku landza leswi ndzimana ya xivulwa yi vulaka swona, ha kota ku lemuka leswaku xivulwa xi vulavula hi ku teka *nsati*.

Eka swivulwa swa xivulwana xa rihlanganisi *kumbe*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi na leyi landzaka xivulwahava xa tshamelo.

5.2.1.6. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi kasi**

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *kasi*, xiya manghenelo ma 4.2.1.6.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (350) a. [*Madyaswilova*] u bile bele ku vitana Makonyete, *kasi* a a vitana maphorisa. (Mabibi ya mbilu, p.45)
- b. [*Vanhu*] van'wana va rhandza van'wana *kasi* van'wana va venga [vanhu] van'wana. (Mafelatiko, p.36)
- c. [*Mbitsimuni*] a tseleka ni timbita a nga si ya ni le xikolweni, *kasi* loyi wa laha kaya o sala a etlele. (Ndzhaka ya vusiwana, p.89)
- d. [*Chohoma*] u tlhavetela wonge a wo tlhavela dema *kasi* u dlaya kokwa wa wena Ganyani. (Xikumakumani, p.33)
- e. [*Chohoma*] a a vonile tinyangwa ta nguva ya hava *kasi* a hi nchumu, i tinyiyi ta mimpoti. (Xikumakumani, p.34)

Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wa humelela eka swivulwa swa rihlanganisi *kasi*. Eka swikombiso swa (350a-e), ku na nsiyeto wa maviti mo hambana endhawini ya nhlokomhaka. Maviti lama a ma fanekele ma tsariwile exivandleni xa nhlokomhaka ma kumeka ma nga katsiwi, kambe xivulwa xi sala xa ha twala xi ri na wona. Maviti ma nsiyeto ma kumeka ma ha ri kona eka muyingiseri wa mhaka leyi hundzisiwaka loko xivulwa xi hlayiwa kusuka eka ndzimana leyi xi tsavuriweke eka yona. Eka xivulwa xa (350a) hi twa leswaku ku na loyi a nga ba bele ku vitana *Makonyete*, kambe munhu wa kona a nga boxiwangi. Riviti ra nhlokomhaka ya xivulwa lexi i *Madyaswilova*, kambe eka xikombiso a yi boxiwangi. Loko hi hlaya xivulwa lexi eka ndzimana ya xona hi kuma riviti leri ri boxiwile. Hi marito man'wana, rivitavito *Madyaswilova* ri siyetiwele endhawini ya rona ya nhlokomhaka loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa. Maendlelo lama ma tano na le ka xikombiso xa (350b) laha riviti *Vanhu* ri nga kumeka ri nga tsariwangi exivulweni, kambe ri va xiphemu xa xivulwa endhawini ya nhlokomhaka. Ematshan'wini ya rivitavito *Vanhu* endhawini ya nhlokomhaka, ku na rintsengo leri tshameke exivandleni xa riviti ra nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (350c) ku na nsiyeto wa rivitavito *Mbitsimuni* endhawini ya nhlokomhaka leri ndhawu ya rona ku nga na xitwananisi xa nhlokomhaka a xa nkarhi lowu nga hundza. Eka (350d-e), ku siyetiwele riviti *Chochoma* endhawini ya nhlokomhaka, kambe hungu ri sala ra ha twisiseka. Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka a wu cinci mongo wa xivulwa loko xi hlayiwa kusuka eka ndzimana leyi xi tekiweke eka yona.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi vone nsiyeto wa swivulwa leswi landzelaka:

- (351) a. Ndzi nyikiwa na magagu layo dya ndzi tshika hi timbambu, *kasi* [vamakwerhu] lava van'wana a va dya kan'we hi siku. (Xikumakumani, p.4)
- b. U bile bele ku vitana Makonyete, *kasi* [Madyaswilova] a a vitana maphorisa. (Mabibi ya mbilu, p.45)
- c. Van'wana va ku hi leswi a nga dyondza ku fika eka ntangha 7 le ka Chanyela, *kasi* [vanghana] van'wana a va ku a khense Khawurisa na mafureme ya Xigwita. (Mafelatiko, p.40)
- d. Va ri ra ngati a ri tshwuki, *kasi* [siku] ri na ntsako a ri rhangi hi ku ku komba tino ra rihlaya. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.124)
- e. U tlhavetela wonge a wo tlhavela dema *kasi* [Chohoma] u dlaya kokwa wa wena Ganyani. (Xikumakumani, p.33)

Loko hi hlaya swivulwa swa (351a-e) hi kuma leswaku ku siyetiwele maviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi exivulweni. Eka xivulwa xa (351a) nsiyeto wa riviti wu humelela endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kasi* exivulweni. Eka xivulwa xa (351a), ku na nsiyeto wa riviti *vamakwerhu* endhawini leyi nga na risivanene *lava* ku hundzisa hungu. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba eka xikombiso xa (351b) laha endzhaku ka rihlanganisi *kasi* ku siyetiweke rivotavito *Madyaswilova*. Ematshan'weni ya *madyaswilova* endhawini leyi landzaka rihlanganisi, ku na xitwananisi a lexi tirheke ntirho wa nhlokomhaka ya riviti. Xivulwa xa (351c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *vanghana* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi. Riviti ra nsiyeto ri siviwile hi rihlawuri *van'wana* endhawini ya rona. Loko hi xiya xivulwa xa (351d) hi kuma leswaku endhawini leyi nga endzhaku ka rihlanganisi ku siyetiwele riviti *siku* leri siviweke hi xitwananisi *ri* xa ntlawa wa 5. Ndhawu leyi siyeteke riviti yi kumeka yi nga ha ri na rona riviti leri a ri fanele ri ri kona exivulweni, kambe hungu ra xivulwa a ri cincangi. Xivulwa xa (351e) xi na nsiyeto wa riviti *Chochoma* endhawini leyi landzaka rihlangansisi eka xona. Ndhawu leyi a ku fanekele ku ri na riviti leri siyetiweke, ku na xitwananisi *u* xa nhlokomhaka ya riviti ra nsiyeto.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka ripfunetariendli**

A hi hlaye xivulwa lexi nga laha hansi:

- (352) Va *ri* [siku] ra ngati a ri tshwuki, *kasi* ri na ntsako a ri rhangi hi ku ku komba tino ra rihlaya. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.124)

Eka xikombiso xa (352) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela endhawini leyi landzaka ripfunetariendli ku hundzisa hungu. Eka xivulwa lexi rihlanganisi *kasi*, nsiyeto wu humelerisiwa hi riviti *siku* endhawini leyi landzaka ripfunetariendli exivulweni. Xivulwana “va ri ra ngati a ri tshwuki” hi vuxona i xivulavulelo lexi kayivelaka rito *siku* leswaku xi hetiseka xivumbeko xa xona. Riviti *siku* a ri fanele ri ri endzhaku ka ripfunetariendli ku hetisisa xivulwa.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu**

A hi langutise xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

- (353) Emavokweni a a berile vusenga *kasi emilengeni* [Njunju] a a berile masindza. (Xiseluselu xa Vulombe, p.7)

Xikombiso xa (353) xi humelerisa nsiyeto wa riviti exivulweni xa rihlanganisi *kasi* eka ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu. Riviti leri siyetiweke endhawini leyi landzaka riegteri *emilengeni* eka xivulwa lexi nga laha henhla i *Njunju*. Endhawini ya kona ku kumeka xitwananisi a lexi tirheke tanihi xihundzisa hungu leri xivulwa xi kongomisaka eka rona.

Loko hi kamberile swivulwa swa rihlanganisi *kasi*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, na ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu.

5.2.1.7. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *kutani***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *kutani*, hlaya eka 4.2.1.7.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (354) a. [*Majokweni*] a fika a hlometela, *kutani* [*Majokweni*] a huwelela hi ku hlevetela. (... hi le fasitereni, p.45)

- b. [Mabahleka] a a ta xava nyama ya R20,00 *kutani* [Mabahleka] a tixavela na hafujeke ya *Bols* a ta ku phya, [Mabahleka] a ta fika a tlharihile ekaya. (Mafelatiko, p.34)
- c. [Vanhu] a va ta kuma mitirho *kutani* [vanhu] a va ta tshama va titsakerile. (Ntlhontlho, p.97)
- d. [Tirhani] a ha humile hi golonyi ya ntirho, *kutani* va sala va n'wi tekela swileriso swa yena. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.26)
- e. [Majokweni] u huwelerile ro hetelela, *kutani* [Majokweni] a cingela endzhaku. (... hi le fasitereni, p.45)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwa xa rihlanganisi *kutani* endhawini ya nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (354a), ku siyetiwiwe rivitavito *Majokweni* endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Nhlokomhaka leyi yi kona eka ndzimana ya xivulwa, hikokwalaho a ya ha katsiwangi eka xivulwa lexi. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana ya xona, nhlokomhaka *Majokweni* yi twakala ya ha ri kona, naswona endhawini ya yona. Xivulwa xa (354b) xi siyetile rivitavito *Mabahleka* endhawini ya nhlokomhaka kambe hungu ri sala ra ha twisiseka kahle. Ku hava leswaku mongo wa xivulwa lexi hi nga wu twisisi loko hi xi hlaya kusuka eka ndzimana laha xi tsavuriweke kona. Eka xivulwa xa (354c), ematshan'wini ya riviti *vanhu* eka ndhawu ya nhlokomhaka, ku na xitwananisi xa nhlokomhaka na xiphemu *a va*, leswi tirheke ntirho wa swona endhawini ya nhlokomhaka ya riviti. Loko hi xiya xivulwa xa (354d) hi kuma leswaku xi sungula hi xitwananisi xa nhlokomhaka *a*, lexi hundzisaka hungu ra rivitavito *Tirhani* leri nga riki kona exivulweni. Nhlokomhaka ya xivulwa lexi yi siyetiwiwe loko ku hundzisiwa hungu. Nsiyeto wa muxaka lowu wa fana na lowu nga eka xivulwa xa (354e) laha rivitavito *Majokweni* ri nga katsiwangiki endhawini ya rona ya nhlokomhaka. Hi marito man'wana, nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani*, naswona endhawini ya nhlokomhaka.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

A hi vone swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (355) a. Byalwa ku hava, *kutani* [vakokwana] ndzi va miyetile hi ntsuvi wa vudyangwani. (Xikumakumani, p.4)

- b. A tsundzuka swin'wana, *kutani* [Mathebula] a tlhelela endzhaku a ya teka thelefoni a ba nomboro. (Mavala ya yingwe, p.37)
- c. *Kutani* [vatirhi] va komberiwile leswaku va ya tilulamisa. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p. 31)
- d. *Kutani* [vatirhi] va tshunxiwa nkarhi wa ha ri kona. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.31)
- e. *Kutani* [Phangasasa] a tlhelela exikolweni. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.136)

Eka swikombiso leswi nga laha henhla ku humelela nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kutani*. Xikombiso xa (355a) xi siyeta riviti *vakokwana* eka xona endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kutani* ku hundzisa hungu ra xona. Endhawini leyi a ku fanele ku ri na riviti *vakokwana* ku na risivi *ndzi* leri yisaka xivulwa emahlweni ku boxa hungu. Eka xikombiso xa (355b) ku humelela nsiyeto wa riviti *vatirhi* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kutani* leri siviweke hi xitwananisi xa nhlokomhaka *va* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa (355d). Eka xivulwa xa (355e) ku na nsiyeto wa rivitavito *Phangasasa* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *kutani*. Riviti leri siyetiweke hi ri lemuka hi vukona bya xitwananisi *a* lexi tirheke endhawini ya riviti leri siyetiweke.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka riendli**

A hi hlaye hi ku twisisa xivulwa lexi nga laha hansi:

- (356) U n'wi *nyikile* [xihahati] xa xinene *kutani* a ololoka. (Xiseluselu xa Vulombe, p.47)

Xikombiso xa (356) xi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *kutani* endhawini leyi landzaka riendli. Eka xikombiso lexi ku na nsiyeto wa riviti *xihahati* eka ndhawu leyi landzaka riendli ra nkarhi lowu nga hundza *nyikile*. Riviti leri siyetiweke ri yimeriwile hi xitwananisi xa rona *xa* exivulweni ku hundzisa hungu. Mhaka leyi ku boxiwaka yona laha xivulweni yi twisiseka kahle hambi ku ri na nsiyeto wa rivitavito *Bombeleni* endzaka rihlanganisi *kutani*.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka xiendliwa**

Hlaya xivulwa lexi landzelaka:

(357) *Kutani* loko yi vuya yi ta yi fika yi ngenisa *nhloko*, [nghala] yi tlimbiwa, hakanyingi yi fela kwalaho. (Xikumakumani, p.40)

Xikombiso xa (357) xi na nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi nga endzhaka xiendliwa *nhloko* eka xivulwankatsano xa rihlanganisi *kutani*. Loko hi xiya xivulwa lexi hi kuma leswaku rivitaswilo *nghala* a ri kona exivulweni hikwalaho ko siyetiwa, laha ri siviweke hi xitwananisi *yi* xa ntlawa wa kaye. Nsiyeto wa riviti nghala wu humelerile eka tindhawu to hambana, kambe hina hi langutile ya xiendliwa tanihi leswi nhlokomhakatsongo ya hina yi kombaka swona. Xitwananisi *yi* xi le ndhawini ya riviti kumbe nhlokomhaka ya xivulwa. Leswi swi tiyisisa leswaku xivulwa xa rihlanganisi *kutani* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka xiendliwa.

Loko hi tirhisile swikombiso swa swivulwana swa rihlanganisi *kutani*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ya rihlanganisi, ya riendli na ndhawu ya xiendliwa.

5.2.1.8. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *naswona***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *naswona*, xiya manghenelo ma 4.2.1.8.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Hlaya swivulwa leswi landzelaka:

- (358) a. [*Hosi*] a nga va tivi tinghohe ta vona, *naswona* a va nga fanelanga ku famba na Xitlhangoma. (Mavala ya yingwe, p.14)
- b. [*Ntshabeleni*] a a chivirika swinene entirhweni wa yena wa tidyondzo, *naswona* a a tsakisa mathicara hi ku tikarhata ka yena. (Ndzhaka ya vusiwana, p.81)
- c. [*Rogers*] u ze a tinyiketela ku xi olola hi ku nonoka, *naswona* u ze a tinyiketela ku xi olola hi vukheta byo tlula ni bya ximanga. (Ntiyiso ntsena, p.28)
- d. [*Makhaveni*] u ta fika a swi sungula kwihi, *naswona* u ta ku u twe hi mani. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.39)
- e. [*Nandzumuni*] o twa munhu loyi a gongondzaka, *naswona* a nga gongondzi enyangweni wa le xitangeni. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.81)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi longoloxiweke eka (358a-e) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka exivulweni xa rihlanganisi *naswona*. Eka xikombiso xa (358a), ku siyetiwele riviti *hosi* endhawini ya nhlokomhaka, kambe xivulwa xi twala ra ha katsiwile. Loko hi yingisela hungu ra xivulwahava *a nga va tivi* ha swi twa leswaku nhlokomhaka i yini kusuka eka tsalwa. Nhlokomhaka leyi yi kumeka eka ndzimana laha xivulwa lexi xi humaka kona. Xivulwa xa (358b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka leyi a yi fanele yi katsiwile eka yona. Xivulwa lexi xi sungula hi xitwananisi *a* xa nhlokomhaka lexi kongomisaka eka *Ntshabeleni* exivulweni. Loko munhu a hlalaya xivulwa xa (358c) handle ka kusuka laha xi humaka kona a nge koti ku twisisa leswaku nhlokomhaka ya xona hi yihi. Nhlokomhaka ya xivulwa xa (358c) i rivitavito *Rogers*, leri kumekaka endzimaneni laha xivulwa lexi xi tsavuriweke kona. Hambiloko nhlokomhaka *Rogers* yi nga ri kona eka xivulwa, loko hi hlalaya ndzimana ya kona ha yi twa. Nsiyeto wa muxaka lowu wa humelela na le ka swikombiso swa (358d-e) laha endhawini ya nhlokomhaka ku kumekaka xitwananisi xa yona ku sungula hungu.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

A hi hlalaye swivulwa leswi nga laha hansi:

- (359) a. He Joe munghana wa mina, u nga vi na rhumbu, *naswona* [Joe]
u nga pfuki u twele munhu vusiwana. (Mabibi ya mbilu, p.41)
- b. *Naswona* [Njunju] a a ri xingoma-tandza-xivutla-ni-mindzheko a
va vula yena. (Xiseluselu xa Vulombe, p.7)
- c. A a endla leswinene *naswona* [Khomela] hi ku vona ka yena a
swi fanerile. (Ntlhonthlo, p.68)

Nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi *naswona*, wa humelela naswona hungu ri hundziseka kahle. Ndhawu laha a ku fanele ku ri na riviti leri siyetiweke ku kumeka ku ri na xitwananisi lexi tirheke ku boxa mongo wa xivulwa. Eka xikombiso xa (359a) ku na nsiyeto wa riviti *Joe* endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Riviti leri siyetiweke ri siviwile hi xitwananisi *u* ku hundzisa hungu. Xikombiso xa (359b) xi na nsiyeto wa rivitavito *Njunju* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *naswona* eka xona, kasi xikombiso xa (359c) xi siyetile rivitavito *Khomela* endhawini yo fana. Swikombiso leswi swi tirhisile switwananisi ku siva ndhawu leyi a ku fanele ku ri na riviti ra nsiyeto.

Loko hi kamberile swivulwa swa rihlanganisi *naswona*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelerile endhawini ya nhlokomhaka na ya rihlanganisi ntsena.

5.2.1.9. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hambi***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *hambi*, vona manghenelo ma 4.2.1.9.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi vone swivulwa leswi nyikiweke:

- (360) a. [*Rogers*] u swi twile *hambi* a ri yena n'winyi. (Ntiyiso ntsena, p.29)
- b. [*Zongo*] a vula hi leswaku eka man'wana masiku *hambi* ri lo maa, van'wana vanhu va vula leswaku wa fika mufundhisi hi karhi wa va khume nimixo. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.37)
- c. [*Jekejeke*] a a tiva a tiva *hambi* hi Valungu vanene. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.149)
- d. [*Masingita*] a nga copeti *hambi* ku ri ku vulavula. (Xiseluselu xa Vulombe, p.48)

Mhaka ya nsiyeto yi tlhela yi humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *hambi* endhawini leyi ku kumekaka nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (360a) ku na nsiyeto wa rivotavito *Rogers* endhawini ya nhlokomhaka ya xivulwa. Eka ndhawu ya riviti leri ku na xitwananisi xa rona *u* lexi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa. Swivulwa hinkwaswo swa (360b-d) swi na nsiyeto wa nhlokomhaka ya rivotavito leri nga ha katsiwanngiki eka xivulwa. Hambiloko maviti lama ma nga ri kona etindhawini ta wona ta nhlokomhaka, ma twala ma ha ri kona loko hi hlaya swivulwa leswi hinkwaswo kusuka laha swi tekiweke kona. Tindhawu ta swikombiso swa (360) ti siviwile hi switwananisi swa nhlokomhaka swa ntlawa wa riviti leri siyetiweke xivulweni.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi langute swivulwa leswi landzelaka:

- (361) a. *Hambi* wa hanya Nsovo *hambi* [Nsovo] a nga hanyi a swo tivana na munhu. (Mabibi ya mbilu, p.71)

- b. Ncongeyin'we a va n'wi voni leswaku i yini *hambi*
[Ncongeyin'we] a nga ya n'wi byela leswi va swi vuleke.
(Ndzhaka ya vusiwana, p.22)
- c. *Hambi* [vatswari] a nga va tsundzuka u ta va kuma kwihi ke?
(Tihlolo ti hlolela vinyi, p. 18)

Loko hi languta swivulwa leswi nga longoloxiwa eka (361a-c) hi kuma leswaku swi na nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hambi* exivulweni. Xivulwa a xi cinci mongo hambu rito ro karhi ri siyetiwele endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hambi*. Eka xikombiso xa (361a) riviti ra nsiyeto endhawini leyi landzaka rihlanganisi i *Nsovo*. Riviti leri a ri kona endhawini leyi boxiwaka exivulweni hikwalaho ka nsiyeto lowu endlekeke, kambe loko hi hlaya xivulwa kusuka ekusunguleni ka xona ha kota ku ri tsundzuka hi xihatla. Xivulwa xa (361b) xi siyeta rivitavito *Ncongeyin'we* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hambi*, loko xivulwa xa (361c) xi siyeta riviti *vatswari*. Maviti hinkwawo lama boxiweke laha henhla ma twala ma ha ri kona eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *hambi*, hambiloko ma nga tsariwangi eswivulweni. Loko hi xiya swivulwa leswi hi kuma leswaku maviti ma siviwele hi xitwananisi endhawini ya nhlokomhaka.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli**

Languta swivulwa leswi nga laha hansi:

- (362) a. *Hambi* mathicara loko a va nga tiyimiselangi ku hi akela
vumundzuku *byo antswa*, [mathicara] a va nga ta hamba va
pfukela laha xikolweni. (... hi le fasitereni, p.55)
- b. *Hambi yo wela*, [nhongana] u yi tsavula. (Xikumakumani, p.1)

Eka xikombiso xa (362a-b) ku humelela nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka xivulwahava xa riendli *byo antswa* eka xivulwana xa rihlanganisi *hambi*. Xivulwa xa (362a) xi siyetile riviti *mathicara* eka ndhawu leyi siviweke hi xitwananisi *a* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Xivulwa xa (362b) xi na nsiyeto wa riviti *nhongana* endzhaku ka xivulwahava xa riendli *yo wela* ku hundzisa hungu leri ku vulavuriwaka hi rona. Nsiyeto wa riviti endzhaka xivulwahava xa riendli wa humelela. Ndhawu leyi landzaka maendli lama yi na switatisi swa nhlokomhaka leyi siyetiweke exivulweni.

Endzhaka ku xiya nsiyeto wa riviti eka swivulwa swa rihlanganisi *hambi*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ya le ndzhaka rihlanganisi na ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli.

5.2.1.10. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hambileswi*

Xiphemu lexi xi yisa emahlweni ku kambela nsiyeto hi ku landza tindhawu exivulweni.

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

Xiya swivulwa leswi landzelaka:

- (363) a. [*Rhumbuka*] a a ondza, *hambileswi* a a ringeta ku dya swinene.
(Ntiyiso ntsena, p.58)
- b. [*Light*] a a lava ku tiviwa a ri ntlhari leyi koteke ku amukeriwa hi Valungu *hambileswi* a yi nyenyiwile hi vanhu va yona.
(Ntlhontlho, p.10)
- c. [*Makandu*] a mukisana na rona na *hambileswi* [dyambu] a ra ha hisa. (Xikumakumani, p.43)
- d. [*Misingi*] a a rhumela mali yo ringana khumentlhanu wa tirhandi, *hambileswi* a a tirhela mahala. (Xiseluselu xa vulombe, p.16)

Loko hi xiya swivulwa swa rihlanganisi *hambileswi* laha henhla hi kuma leswaku endhawini ya nhlokomhaka ku na nsiyeto wa riviti. Eka xikombiso xa (363a), loko u lava ku twisisa hi munhu loyi a ondza *hambileswi* a ringeta ku dya swinene a swi olovi leswaku hi tiva nhlokomhaka ya xivulwankatsano lexi handle ka ku hlaya ndzimana ya tsalwa hi roxe. Loko hi hlayile xivulwa kusuka eka ndzimana hi kuma leswaku nhlokomhaka ya xivulwa i *Rhumbuka* naswona a yi kona endhawini ya yona ya nhlokomhaka. Riviti leri a ri kona exivulweni naswona a ri vonaki na le ndhawini ya rona ya nhlokomhaka. Ndhawu ya nhlokomhaka ya xivulwa xa (363b) a yi fanekele yi ri na riviti *Light* loko a ku nga endlekangi nsiyeto. Nsiyeto wa xiphemu endhawini ya nhlokomhaka exivulweni xa rihlanganisi *hambileswi* wa humelela eka xivulwa xa (363c). Eka xivulwa xa (363c), rivitavito *Makandu* ri kumeka ri nga vuyeleli endhawini ya rona ya nhlokomhaka. Leswi hi swona swi vuriwaka nsiyeto wa riviti. Swi tano na le ka xivulwa xa (363e) laha endhawini ya nhlokomhaka ku nga siyetiwa rivitavito *Masingi* ri siviwa hi xitwananisi a endhawini ya rona.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi tihise swivulwa leswi nga laha hansi ku vona nsiyeto:

- (364) a. *Hambileswi* [Xingwenyani] a a swi kotile ku vohlisa nhlundzuko wa yena, a a swi twa na le ngatini. (... hi le fasitereni, p.5)
- b. *Hambileswi* [Neluheni] a a dyondzile mikhuva ya vavanuna, a a nga yi heti hinkwayo. (Mafelatiko, p.5)
- c. Mageza a ha tiyile swinene *hambileswi* [Mageza] a a ri wanuna wa masikunyana. (Ndzhaka ya vusiwana, p.110)
- d. A nga gongondzi enyangweni wa le xitangeni, *hambileswi* [nyangwa] a ku ri wona lowu a wu pfuriwile. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.81)
- e. Va ri siku ra ntsako ri lava ku tsakeriwa *hambileswi* [siku] ri nga tsakiki rona. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.125)

Eka swikombiso swa (364) ku na nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *hambileswi*. Xivulwa xa (458a) xi komba nsiyeto wa riviti *Xingwenyani* endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Xivulwahava *hambileswi a a swi kotile* xa twala leswaku ku na swin'wana swi nga siyetiwa eka xona. Ndhawu leyi nga exikarhi ka rihlanganisi *hambileswi* na xitwananisi lexi landzaka a yi kayivela rivitavito *Xingwenyana*. Nsiyeto wa muxaka lowu wu tano na le ka xivulwa xa (364b). Hungu leri a ri ta boxiwa hi rivitavito ra nsiyeto ri hundzisiwa hi xitwananisi xa riviti leri siyetiweke exivulweni. Xivulwa xa (364b) xi siyetile riviti *Neluheni* endhawini yo fana, xa (364c) xi siyeta riviti *Mageza*, loko xa (364d) xi siyeta riviti *nyangwa*, kasi xa (364e) xi siyetile riviti *siku*. Maviti lama siyetiweke hi lama a ma fanele ma ri endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hambileswi*. Hi marito man'wana, nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *hambileswi* exivulweni.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli**

A hi hlaye xikombiso lexi nga laha hansi:

- (365) Bombeleni a ya kona *hambileswi* a a nga si va *tivisa* [vatswari].
(Xiseluselu xa vulombe, p.41)

Loko hi xiya xikombiso xa (365) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka xivulwahava xa riendli wa humelela. Eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli *va tivisa* ku siyetiwele riviti *vatswari* ku hetisa xivulwa. *Tivisa* i riendli ra xiendliwa xin'we lexi eka xivulwa xi siyetiweke loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa. Nkayivelo wa riviti leri siyetiweke wu tikomba hi xitwananisi *va* lexi rhangeleke xivulwahava xa riendli *va tivisa* exivulweni. Nsiyeto wa riviti *vatswari* endhawini leyi landzaka xivulwahava xa riendli wu endla leswaku xivulwa xi kayivela ntikelo. Loko xivulwa lexi xi siyetile riviti *vatswari* a xi koti ku boxa mhaka yo twala kahle.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka rifuwi**

A hi xiye na xivulwa lexi:

(366) *Hambileswi* a ri *nsati wa vanhu*, [Maxamba] u kale a vindza mbilu a n'wi pyaxela tshumba ra rirhandzu. (Xiseluselu xa vulombe, p.33)

Loko hi tirhisa xivulwa xa (366) ku languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela na le ka xivulwana xa rihlanganisi *hambileswi* endhawini leyi landzaka rifuwi, hi kuma leswaku nsiyeto wa humelela. Eka xivulwa lexi nga laha henhla ku na nsiyeto wa rivitavito *Maxamba* endhawini leyi landzaka rifuwi *wa vanhu*. Riviti leri siyetiweke a ri fanele ri tsariwile exikarhi ka rifuwi *wa vanhu* na xiwananisi *u* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Hambiloko rivitavito *Maxamba* ri nga ha katsiwangi hi ku tsariwa exivulweni, hungu ra xivulwa xa nsiyeto ri twala ra ha fana.

Eka swivulwa swa rihlanganisi *hambileswi*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka rihlanganisi, ndhawu leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka rifuwi.

5.2.1.11. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi hiloko**

Hlaya swikombiso leswi landzelaka ku vona tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu humelelaka eka tona.

(i) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi vone swivulwa leswi nyikiweke:

- (367) a. *Hiloko* [Mbombocha] a teka rivoni a ri tamela hi voko ra xinene.
(Ndzhaka ya vusiwana, p.19)
- b. *Hiloko* [nghala] yi fela kwalaho. (Xikumakumani, p.7)
- c. *Hiloko* [Mahlambaxilebvú] a tsundzuka mbangi ya yena a dzaha. (Xikumakumani, p.26)
- d. *Hiloko* [muchizo] wu hetisa meno lama a ma sele. (Xiseluselu xa Vulombe, p.47)

Swivulwa leswi nga na rihlanganisi *hiloko* naswona swa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Eka xikombiso xa (367a) ku na nsiyeto wa riviti *Mbombocha* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hiloko*. Endhawini ya kona ku na xitwananisi a lexi tirheke ku hundzisa hungu leri a ri ta boxiwa hi riviti *Mbombombocha*. Xivulwa xa (367b) xi ri *Hiloko yi fela kwalaho*. Xivulwa lexi a xi twisiseki leswaku ku fela yini kwihi? Xivulwa xi twala xi kayivela swin'wana eka xona, kambe loko hi xi hlaya kusuka eka ndzimana ya xona xa twisiseka leswaku xi kayivela riviti eka ndhawu leyi nga endzhaku ka rihlanganisi. Xivulwa xa (367b) xi na nsiyeto wa rivitaswilo *nghala* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hiloko*. Ndhawu ya riviti leri yi kumeka yi ri na xitwananisi xa ntlawa wa kaye yi lexi hundzisaka hungu. Ku kayivela ka riviti leri siyetiweke a swi kavanyeti hungu ra xivulwa. Eka xivulwa xa (367c) ku na nsiyeto wa rivitavito *Mahlambaxilebvú* endhawini leyi landzaka rihlanganisi, kasi eka (367d) ku siyetiwile riviti *muchizo*. Ndhawu ya maviti lama siyetiweke exivulweni yi kumeka ku ri na xitwananisi xa riviti ra nsiyeto.

(ii) Ndhawu leyi landzaka riendli

A hi xiye xivulwa lexi nga laha hansi:

- (368) Misingi u lo na *hlomisa* [Tintswalo] a nga tshamanga nkarhi wo leha ekaya, *hiloko* xi n'wi koka ni hlomisa ra yena Tintswalo va ya eGermiston, laha Misingi a tirha kona. (Ntiyiso ntsena, p.15)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela exivulwanini xa rihlanganisi *hiloko* eka ndhawu leyi landzaka riendli exivulweni. Eka xivulwa lexi ku na nsiyeto wa rivitavito *Tintswalo* endzhaka riendli *hlomisa* leri kombaka leswi xiendleko. Hambiloko rivitavito *Tintswalo* ri siyetiwile endhawini ya rona laha ku

nga na xitwananisi a endzhaka riendli *hlomisa*, a swi hambukisi mongo wa xivulwa hinkwaxo.

Loko hi xoperile swivulwa swa rihlanganisi *hiloko*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya rihlanganisi na ya riendli.

5.2.1.12. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hambiswiritano***

Hi ta kamba ndlela leyi nsiyeto wu humelelaka hakona etindhawini to hambana eka xivulwana xa rihlanganisis *hambiswiritano*.

(i) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi hlaye swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (369) a. *Hambiswiritano* (Jackson) u yile emahlweni hikuva a a tibohile.
(Ntlhontlho, p.86)
- b. *Hambiswiritano* (Vhamba) a suka a rhelela enambyeni a ya orhovela mati. (Xikumakumani, p.41)
- c. *Hambiswiritano*, (Makandu) o n'wi phi, a n'wi bebula!
(Xikumakumani, p.45)
- d. *Hambiswiritano* (Machovo) u chochoverile a kondza a ya fika laha a ku nga toloveli ku fika munhu. (Xiseluselu xa Vulombe, p.85)

Loko hi xiya swikombiso swa (369a-e) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti endzhaka rihlanganisi *hambiswiritano*. Eka xivulwa xa (369a) ku siyetiwele rivotavito *Jackson* eka xona, kasi xa (369b) xi na nsiyeto wa riviti *Vhamba*, loko xa (369c) xi siyeta ra *Makandu*, ivi xa (369d) xi va na nsiyeto wa rivotavito *Machovo*. Hungu leri hundzisiwaka hi swivulwa leswi ri kayivela riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi exivulweni. Mongo wa hungu ra xivulwa a wu cinci hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelaka. Hi marito man'wana, ku kumeka ku nga ri na riviti endhawini leyi a ku fanele ku ri na riviti exivulweni, kambe hambiswiritano, xivulwa xi twisiseka ku fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona. Eka xivulwana xa rihlanganisi *hambiswiritano*, hi kumile leswaku xi kotile ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya rihlanganisi ntsena.

5.2.1.13. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *nakona***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *nakona*, hlaya eka 4.2.1.13.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye xivulwa lexi:

(370) [Vusi] a nga ri na miri *nakona* a tirhandza no tihlayisa. (... hi le fasitereni, p.62)

Nsiyeto wa humelela na le ndhawini ya nhlokomhaka exivulwanini xa rihlanganisi *nakona*. Ndhawu ya nhlokomhaka yi kumeka yi nga ri na nhlokomhaka ya yona leyi a yi fanele yi ri kona loko a ku nga ri na nsiyeto. Nsiyeto wa riviti wu endla leswaku xivulwa xi siva ndhawu ya nhlokomhaka hi rito rin'wana. Eka xikombiso xa (370) hi kuma leswaku endhawini ya nhlokomhaka ku na xitwananisi xa nhlokomhaka a lexi tirheke ku sungula xivulwa. Ematshan'wini ya ku va xivulwa lexi endhawini ya nhlokomhaka ku ri na riviti *Vusi*, xivulwa xi kumeka ndhawu leyi yi siviwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi vone swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (371) a. *Nakona*, [Rogers] a ta kota ku hlometela ivi ntirho wu kota ku ya emahlweni. (Ntiyiso ntsena, p.30)
- b. *Nakona* [Mbhurhi] a tirha a nga tinyiki xinkadyana xo tin'waya. (Ntiyiso ntsena, p.49)

Xivulwa xa rihlanganisi *nakona* xa swi kota ku siyeta riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Riviti leri siyetiwa ri kumeka ri siviwile eka ndhawu ya rona hi xitwananisi xa nhlokomhaka leyi siyetiweke eka xivulwa. Xikombiso xa (371a) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Rogers* endhawini leyi landzaka rihlanganisi *nakona* exivulweni. Xivulwa lexi, hambi xi kayivela rivitavito leri endlaka swo karhi exivulweni, hungu ri twala onge riviti ra kona ra ha ri kona. Eka xivulwa xa (371b), ku siyetiwile riviti *Mbhurhi* endhawini leyi exivulweni a ri fanele ri ri kona. Ndhawu ya kona hilaha ku nga na xitwananisi xa nhlokomhaka a endzhaka rihlanganisi eka swikombiso leswimbirhi.

Loko hi kamberile swivulwa swa rihlanganisi *nakona*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na ya rihlanganisi.

5.2.1.14. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *ivi*

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *ivi*, vona manghenelo ma 4.2.1.14.

(i) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

A hi langutise swivulwa leswi:

- (372) a. Xivonivoni u honokerile xiyisa lexi hi mahlo yo tinaveta, na xona xi ka xi swi vona, *ivi* [Xiyisa] xi n'wayitela. (... hi le fasitereni, p.60)
- b. Timbilu a ti ba mancomana, *ivi* [Mkhekhelezi] xiviri xakwe xi kufumela kufumelani leya xikhale. (Mabibi ya mbilu, p.27)
- c. *Ivi* [Mbhuri] a tlhandlekela hi dyinomu ke, se a va Mbhuri. (Ntiyiso ntsena, p.50)

Loko hi languta swivulwa swa (372a-c) hi kuma leswaku swi na nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi *ivi* exivulweni. Eka xikombiso xa (372a) ku siyetiwiwe riviti *Xiyisa* ku hlamusela hi munhu loyi a n'wayitela hikwalaho ko honokeriwa hi *Xivonivoni*. Hungu ra xivulwa lexi ra twisiseka hambileswi riviti *Xiyisa* ri nga riki kona endhawini leyi a ri fanele ri ri eka yona. Xivulwa xa (372b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *Mkhekhelezi* endhawini leyi landzaka rihlanagisi *ivi*. Mhaka ya leswaku ku siyetiwiwe rivitavito *Mkhekhelezi* swi twala eka rifuwi *xakwe* leri kongomisaka eka munhu loyi xifuva xa yena a xi kufumela, loyi eka ndzimana laha xikombiso lexi xi humaka kona ku nga *Mkhekhelezi*. Eka xivulwa xa (372c) ku na nsiyeto wa riviti *Mbhuri* leri a ri fanekele ri ri endhawini leyi landzaka rihlanganisi *ivi* exivulweni. Vukona bya riviti leri byi tikomba hi xitwananisi a lexi landzaka rihlanganisi. Ndhawu leyi nga na xitwananisi lexi landzaka rihlanganisi hi leyi a yi fanekele yi ri na rivitavito *Mbhuri* loyi ku vulavuriwaka hi yena exivulweni loko xivulwa a xi nga ri xa nsiyeto.

Endzhaku ka ku languta xivulwana xa rihlanganisi *ivi*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela, naswona eka ndhawu leyi hi kumeke swikombiso swo swi hlela, ku nga ndhawu leyi landzaka rihlanganisi.

5.2.1.15. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *kun'we***

Nhlamuselo ya rihlanganisi *kun'we* yi nyikiwile eka 4.2.1.15.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi vone xivulwa lexi landzelaka:

(373) [Ramayisela] a pfuka a hlantswa maxuka *kun'we* ni [maxuka] lama nuna wa yena a ta suka na wona. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.31)

Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wu humelela eka xivulwana xa rihlanganisi *kun'we* eka xikombiso lexi nyokiweke. Eka xikombiso lexi xa (373), ndhawu ya riviti ra nhlokomhaka yi na xitwananisi a lexi yi siveke. Riviti leri a ri fanele ri ri endhawini ya nhlokomhaka eka xikombiso lexi nga laha henhla i *Ramayisela*, ku nga riviti leri siyetiweke eka xivulwa loko ku hundzisiwa hungu.

Endzhaku ka ku languta xivulwana xa rihlanganisi *kun'we*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka.

5.2.1.16. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hikokwalaho***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *hikokwalaho*, xiya manghenelo ma 4.2.1.16.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi hlaye xivulwa lexi nga laha hansi:

(374) [Misingi] u titwile a ri wanuna *hikokwalaho* u tshwuterile swa vuhlangi hinkwaswo. (Xiseluselu xa Vulombe, p.15)

Loko hi languta xivulwa xa rihlanganisi *hikokwalaho* eka (374) hi kuma leswaku ndhawu ya nhlokomhaka yi va yi kayivela riviti leri eka ndzimana ya xivulwa ri boxiwaka. Eka xivulwa lexi, riviti leri a ri fanele ku va endhawini ya nhlokomhaka tanihi nhlokomhaka i rivitavito *Misingi*. Laha ku humelerile nsiyeto lowu endlaka leswaku hi tiyisisa mhaka ya ku xivulwana xa rihlanganisi *hikokwalaho* xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka. Ndhawu ya riviti leri siyetiweke ku na xitwananisi xa riviti ra nsiyeto.

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

Hlaya xivulwa lexi landzelaka:

(375) U titwile a ri wanuna *hikokwalaho* [Misingi] u tshwuterile swa vuhlangi hinkwaswo. (Xiseluselu xa Vulombe, p.15)

Xikombiso xa (375) i xivulwankatsano xa rihlanganisi *hikokwalaho*. Eka xivulwa lexi ku humelerile nsiyeto wa riviti *Misingi* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *hikokwalaho* ku hundzisa hungu. Endhawini ya kona ku na xitwananisi *u* xa riviti ra nsiyeto leri tirhaka tanihi nhlokomhaka exivulweni. Xivulwa lexi loko xi hlayiwa xi nga ri eka ndzimana ya xona xi twala xi phyama. Xivulwa lexi xi ri *u titwile a ri wanuna hikokwalaho u tshwuterile swa vuhlangi hinkwaswo a tlhela a swi seletela*. Loko hi xi hlaya a hi koti ku twisisa leswaku i mani loyi hungu ra xivulwa ri kongomisaka eka yena. Hi kota ku swi lemuka ntsena loko hi hlayile ndzimana ya xivulwa hinkwayo. Mhaka leyi yi tano na le ka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *hikokwalaho*. A hi nge koti ku swi kuma leswaku ku siyetiwele riviti rihi eka xivulwa. Riviti *Misingi* leri siyetiweke ri vuriwa riviti ra nsiyeto. Loko hi kamberile swivulwa swa rihlanganisi *hikokwalaho*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na ya rihlanganisi.

5.2.1.17. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hambiloko*

Mayelana ni nhlamuselo ya rihlanganisi *hambiloko*, hlaya manghenelo ma 4.2.1.17.

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi xiye xivulwa lexi:

(376) [Swijumbana] a swi ri swijumbana swa xiyimo xa le henhla lero, *hambiloko* a a lo lava ku sungula bindzu hi swona. (Ntiyiso ntsena, p.29)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha eka (376), hi kuma leswaku ndhawu ya nhlokomhaka yi hava riviti ra yona leri a ri fanele ri tsariwile, kambe ku na xivulwahava xa xitwananisi *a swi* lexi hundzisaka hungu leri a ri ta boxiwa hi nhlokomhaka. Nhlokomhaka leyi siyetiweke eka xikombiso lexi i *swijumbana*, kambe loko hi hlaya xivulwa hinkwaxo yi twala ya ha ri kona. Mhaka yikulu hileswaku xivulwana xa rihlanganisi *hambiloko* na

xona xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka, kambe riviti ra kona ri tama ra ha twala ri tirhile tanihi nhlokomhaka.

Endzhaku ka ku languta xivulwana xa rihlanganisi *hambiloko*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela ntsena eka ndhawu ya nhlokomhaka hi ku landza swikombiso leswi hlengeletaweke.

5.2.1.18. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *hambikona***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *hambikona*, xiya eka 4.2.1.18.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi langute xivulwa lexi landzelaka:

(377) *Hambikona*, [manana] u lo ponisiwa hi leswi a xi nga yimekangi kahle. (... hi le fasitereni, p.9)

Loko hi languta xivulwa xa (377), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi *hambikona* wa humelela. Xivulwa lexi xi na nsiyeto wa riviti *manana* endhawini leyi landzaka *hambiloko*. Ematshan'weni ya *manana* endhawini leyi landzaka rihlanganisi hi kuma xitwananisi *u* laha a ku fanele ku ri na riviti *manana*. Xikombiso lexi xi endla hi lemuka leswaku ndhawu ya riviti ra nsiyeto ya swi kota ku siviwa hi xitwananisi xa riviti ra nsiyeto ku boxa mongo wa xivulwa. Endlelo leri ri endla na leswaku hungu ri khuluka kahle.

Eka xivulwana xa rihlanganisi *hambikona*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya rihlangansi.

5.2.1.19. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *ni***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *ni*, xiya manghenelo ma 4.2.1.19.

(i) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi hlaye xivulwa lexi nga laha hansi:

(378) Buku ya mombo wakwe a yi tikomba leswaku mihizo ya ntsako *ni* [mihizo ya] kurhula ya kayivela. (Mabibi ya mbilu, p.65)

Loko hi xiya xikombiso xa (378), hi kuma leswaku ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni* ku kayivela xivulwahava xa riviti ku hetisisa xivulwa kahle. Hungu ra xivulwa ri twisiseka kahle loko xivulwa xi hlayiwa kusuka endzimaneni ya xona. Xivulwa lexi xi na michumu yimbirhi leyi kayivelaka hi ku landza xona, leyi ku nga *mihizo ya ntsako* na *mihizo ya kurhula*. Riviti *mihizo* eka xivulwana xo hetelela a swa ha bohangi leswaku yi tsariwa exivulweni. Leswi swi tiyisisa leswaku xivulwa lexi xi siyetile xivulwahava xa riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi.

Eka xivulwana xa rihlanganisi *ni*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelerile eka ndhawu ya rihlangansi laha ku siyetiweke xivulwahava xa riviti.

5.2.1.20. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa rihlanganisi *tanihileswi***

Mayelana na nhlamuselo ya rihlanganisi *tanihileswi*, vona eka 4.2.1.20.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Languta xivulwa lexi landzelaka:

(379) [Nsati] u fane ku n'wi hlonipha *tanihileswi* a nga yena mana wa wena. (... hi le fasitereni, p.70)

Xivulwana xa rihlanganisi *tanihileswi* na xona xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka exivulweni. Eka xikombiso xa (379) ku siyetiwele nhlokomhaka *nsati* leyi siviweke hi xitwananisi *u* endhawini ya yona ku hundzisa hungu ra xivulwa. Loko hi hlaya xivulwa lexi handle ka ku xi twisisa kusuka eka ndzimana ya xona xa tshwama. A xi koti ku paluxa kahle erivaleni leswaku i mani a faneleke ku hloniphiwa. Mhaka leyi yi endla leswaku xivulwa lexi xi pfumala nhlokomhaka ya le rivaleni.

Loko hi kamberile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi *tanihileswi*, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelerile ntsena eka ndhawu ya nhlokomhaka.

Xiyengetsongo lexi xi lavisisile hi nsiyeto wa riviti exivulwanini xa rihlanganisi ku karhi ku xopaxopiwa tindhawu laha riviti ra nsiyeto wu humelelaka kona. Swivulwana swa mahlanganisi leswi kamberiweke hileswi nga na mahlanganisi lama landzelaka: *loko*, *leswaku*, *kambe*, *hikuva*, *kumbe*, *kasi*, *kutani*, *naswona*, *hambi*, *hambileswi*, *hiloko*, *hambiswiritano*, *nakona*, *ivi*, *kun'we*, *hikokwalaho*, *hambiloko*, *hambikona*, *ni* na

tanihileswi. Loko hi kamberile swivulwa leswi hlengeleteweke ku languta nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa rihlanganisi, ku kumiwile leswaku a hi tindhawu hinkwato leti siyetaka riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa.

Eka swikombiso hinkwaswo leswi kaneriweke laha henhla, hi kumile leswaku swivulwana swa mahlanganisi *loko, leswaku, kambe, kasi, kutani* na *hambileswi* ma swi kota ku siyeta riviti endhawini ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa. Loko swi ta eka swivulwana swa mahlanganisi *hikuva, kumbe, naswona* na *hambi* hi kumile ntsena swivulwana leswi siyeteke riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, na leyi landzaka riendli, kambe hi hava leswi landzaka xiendliwa. Eka xivulwana xa rihlanganisi *hiloko* hi kumile leswaku xi kota ntsena ku siyeta riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi na riendli, kambe ku hava lexi siyeteke riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka xiendliwa. Xivulwana xa mahlanganisi *hambiswiritano, ivi* na *ni* swi kota ntsena ku siyeta riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Hi ku tirhisa swikombiso swa swivulwana swa mahlanganisi lama boxiweke laha henhla, a hi kotangi ku kuma swivulwana leswi humelerisaka nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa.

Eka swivulwana swa mahlanganisi *nakona* na *hikokwalaho* hi kumile leswaku swi kota ku humelerisa nsiyeto eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka rihlanganisi. A ndzi kotangi ku kuma swivulwa leswi siyetaka riviti eka ndhawu leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa. Loko hi kamberile swivulwana swa xivulwana xa mahlanganisi *kun'we, hambiloko* na *tanihileswi* hi kumile leswaku swa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, kambe a hi kotangi ku kuma xikombiso xa nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa.

Xivulwana xa rihlanganisi *hambikona* xi lo kota ntsena ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka xona a hi kotangi ku kuma swikombiso leswi tiyisisaka nsiyeto wa riviti eka tindhawu leti landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi marito man'wana, nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi wa humelela eka swivulwana swo karhi. Loko riviti ri siyetiwa

eka ndhawu yo karhi, ndhawu leyi a ri fanekele ku va eka yona yi kumeka yi siviwa hi xitwananisi xa riviti ra nsiyeto.

5.2.2. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa risivi

Xiyengetsongo lexi xi kongomanile na ku languta ndhawu leyi riviti ri siyetiwa eka yona exivulweni xa risivi. Xi languta na malongolokelo ya marito exivulweni xa risivi, na ku languta tindhawu leti riviti leri siyetiwa eka tona hikwalaho ka nsiyeto. Ku xiyiwa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi kusuka eka tinxaka ta swivulwana swa masivi ya *risivanene*, *risivakomba*, na *risivantalo*.

5.2.2.1. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa risivanene

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi xiye swivulwa leswi longoloxiweke laha hansi:

- (380) a. [Gaveni] a nga tangi eka *wena*. (Ntlhontlho, p.53)
b. [Mazambala] ma tirhisiwa ku xeva hi *wona*. (Mafelatiko, p.73)
c. [Mbyana] yi tumbeta ku navela ka *yona*. (...hi le fasitereni, p.42)
d. [Vangoma] va ri karhi va tshwutela mihivahivana ya *vona*.
(Mavala ya yingwe, p.8)
e. [Dimakatso] u ta ma ehleketa marito ya *mina* (Mmaditaba).
(Mafelatiko, p.17)

Loko hi xiya xikombiso xa (380a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa risivanene endhawini ya nhlokomhaka. Eka xivulwa xa (380a), ku siyetiwa rivitavito *Xalati* endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa xa risivanene ra ntlawa wa ntlhanu. Xivulwa xa (380b) xi humelerisa nsiyeto wa rivitaswilo *mazambala* eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni xa risivanene ra ntlawa wa tsevu. Riviti leri siyetiweke eka ndhawu ya nhlokomhaka ri tikomba eka risivi *wona* leri yimeleke riviti ra nsiyeto leri ku nga *mazambala*. Xivulwa xa (380c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *mbyana* eka ndhawu ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Risivanene *yona* eka xivulwa lexi ri yimela *mbyana*. Leri i risivi leri tirhaka ku yimela maviti ma ntlawa wa kaye. Eka xivulwa xa (380d), ku na nsiyeto wa riviti ra vunyingi *Vangoma*. Eka ndhawu leyi a ku fanele ku tsariwile riviti leri ku nga na xitwananisi va.

Vukona bya xitwananisi lexi byi endla leswaku hi lemuka riviti leri siyetiweke endhawini ya nhlokomhaka exivulweni. Loko hi xiya xivulwa xa (380e), hi kuma leswaku ku na xivulwana *u ta ma ehleketa marito ya mina* lexi nga boxeki loyi a nga ta ehleketa *marito* ma kona. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana leyi xi tsavuriweke eka yona hi kuma leswaku ku siyewile rivitavito *Dimakatso* endhawini ya nhlokomhaka ku sungula xivulwa. Hi marito man'wana, nsiyeto wa humelela eka xivulwana xa risivanene endhawini ya nhlokomhaka laha na hungu ra xivulwa ri twisisekaka.

(ii) Ndhawu leyi landzaka risivanene

A hi vone swivulwa leswi nga laha hansi:

- (381) a. Vantima lava a va lo dzwihala hala handle kambe timbilu ta *vona* [Vantima] a ti ri leto basa paa. (Mafelatiko, p.44)
- b. Ndzi bohile tibiriki loko na *yona* [nyoka] yi sungula ku famba. (Ndzhaka ya vusiwana, p.100)
- c. Nkhuvo wa hina a wu tsakisa swinene; na *wona* [nkhuvo] a wu endleriwele kwalaho ka xichi xa hosi ya kona. (Ndzhaka ya vusiwana, p.61)
- d. Xivonivoni u honokerile xiyisa lexi hi mahlo yo tinaveta, na *xona* [xiyisa] xi ka xi swi vona. (...hi le fasitereni, p.60)
- e. Kasi swakudya *swona* [Mangumani] a swi monya swange ndyelo a yi lo phameriwa vulongo bya xitlen'wana lebyo hisa. (Mabibi ya mbilu, p13)

Loko hi languta swivulwa swa (381a-e), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela exivulweni xa rivinene eka ndhawu leyi landzaka risivanene exivulweni. Xivulwa xa (381a) xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka risivanene *vona* leri yimelaka maviti ma ntlawa wa mbirhi. Ematshan'weni ya riviti leri siyetiweke exivulweni eka ndhawu leyi landzaka risivanene, hi kuma ku ri na xitwananisi xa nhlokomhaka *a* lexi tirheke ku khulukisa hungu ra xivulwa. Eka xivulwa xa (381c), ku endlekile nsiyeto wa riviti *nkhuvo* eka ndhawu leyi landzaka risivanene *wona* exivulweni. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi, riviti *nkhuvo* a ri boxiwangi, kambe ri twala ra ha ri kona eka mongo wa xivulwa. Eka ndhawu leyi a ku fanekele ku tsariwile riviti ra nsiyeto, ku na xivulwahava xa xitwananisi *a wu* lexi tirheke ku yimela riviti *nkhuvo*, ku nga riviti

leri siyetiweke. Hambiloko riviti *nkhuvo* ri nga ri kona exivulweni, mongo wa xivulwa a wu cinci . Loko swi ta eka xivulwa xa (381d), ku na nsiyeto wa riviti *Xiyisa* eka ndhawu leyi landzaka risivanene *xona* exivulweni. Riviti ra nsiyeto *Xiyisa* ri siviwile hi xitananisi *xi* xa ntlawa wa nkombo eka ndhawu ya rona. Leswi swi tiyisisa leswaku swa humelela riviti ri siyetiwa eka ndhawu leyi landzaka risivanene exivulweni. Mhaka leyi yi tano na le ka xivulwa xa (381e) laha ku siyetiweke rivotavito *Mangumani* endzhaka risivanene *swona* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Loko hi hlaya hungu ra xivulwa lexi ha kota ku twisisa mhaka leyi xivulwa xi hlamuselaka yona hambi ku siyetiwele riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka.

(iii) Ndhawu leyi landzaka riendli

A hi hlaye swivulwa leswi andlariweke laha hansi:

- (382) a. Lomu madorobeni hi ma *kuma* [mazambala] ma sendzeleriwele hi vukheta ma thyiwa evito a machipisi. (Mafelatiko, p.73)
- b. Movha *wona* a wu nga *yimangi*, [movha] a wu ri karhi wu khunguluka. (Ntiyiso ntsena, p.74)
- c. Mabulu man'wana ya tinyimpfu a xi nga ya *twi*, [xipene] xi pfa xi ehleketa leswaku a ku hleviwa *xona*. (Timintsu ta mina, p.11)
- d. Van'wana a va *hundza* [byalwa] va byi hakile, na *byona* [byalwa] byi va dlonyorile. (...hi le fasitereni, p73)

Loko hi languta swivulwa leswi andlariweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu leyi landzaka riendli exivulweni. Eka xikombiso xa (382a), ku na nsiyeto wa riviti *mazambala* leri landzaka riendli *kuma* exivulweni. Hi vuxona xivulwa lexi a xi fanele xi ri na riviti *mazambala* exikarhi ka riendli *kuma* na xitwananisi *ma*. Hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelake, a swi bohangi leswaku ku tlhela ku vuyelela riviti *mazambala* eka ndhawu leyi landzaka riendli. Loko swi ta eka xivulwa xa (382b), ku humelela nsiyeto wa riviti *movha* eka ndhawu leyi landzaka riendli *yimangi* exivulweni. Xivulwa a xi bohekangi ku katsa riviti *movha* loko xi hundzisa hungu ra ku famba ka wona. Laha a ku fanele ku ri na riviti *movha* ku na xitwananisi *a* lexi tirheke ku hundzisa hungu tanihi xitwananisi. Eka xikombiso xa (382c), ku na nsiyeto wa riviti *xipene* leri nga tsariwangiki laha a ri fanele ri ve kona endzhaka riendli. Hungu ri hundziseka kahle handle ko vuyelela riviti leri. Xivulwa xa

(382d) xi na nsiyeto wa riviti *bya/wa* endzhaku ka riendli *hundza* ku hlamusela hi ndlela leyi vanhu a va ri xiswona eka mbangu wa xivulwa endzimaneni. Xivulwa lexi a xi vuyelelangi riviti *bya/wa* endhawini leyi landzaka riendli loko xi hetisisa mhaka leyi ku hlamuseriwaka yona exivulweni. Xivulwa xi khulukisa hungu ri tlhela ri twisiseka leswaku ku vulavuriwa hi yini eka xona. Mhaka leyi hi yi kuma ntsena loko hi hlaya xivulwa kusuka eka mbangu wa xona endzimaneni ya tsalwa.

(iv) Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti

A hi hlaye no languta xivulwa lexi landzelaka:

(383) Mina a ndzo swakudya i *thyaka ra meno*, [swakudya] a hi *swona* leswi munhu a nga zaka a oma-oma hi *swona*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, 84)

Endzhaku ka ku languta xivulwa xa (383), hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa risivanene, naswona eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti. Eka xikombiso lexi nga laha henhla, ku humelerile nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti. Riviti leri siyetiweke i *swakudya*, kasi xivulwahava xa nsiyeto lexi i *thyaka ra meno*. Hungu ra xivulwa lexi a ri onhaki hambi ku siyetiwiwe riviti eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti.

Endzhaku ka ku languta swivulwa swa risivanene, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana ta xivulwa. Hi ku tirhisa swikombiso leswi nga laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivanene, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti. Eka tindhawu toleto hinkwato, hi kumile na leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene a wu cinci hungu ra xivulwa hikwalaho ka ku va ku siyetiwiwe riviti ro karhi exivulweni.

5.2.2.2. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa risivakomba

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

Hlaya swivulwa leswi nyikiweke:

(384) a. [Munhu] loyi un'wana na yena a xi tshika. (Xikumakumani, p.7)

- b. [*Randies*] a a ri wanuna *loyi* a a nga rhandzi ku vulavula ku tlurisa mpimo. (Ntlhonthlo, p.92)
- c. [*Voko*] *lera* xinene ri tilan'wile. (...hi le fasitereni, p.1)
- d. [*Timhaka*] *leti* i ta le Nkowankowa, laha a ku tshama nkulukumba Tlakula ni nsati wakwe Sarah. (Mabibi ya mbilu, p.10)
- e. [*Manyenga*] hi *luya*, a kongoma xinkobyana xa Zone 5. (...hi le fasitereni, p.72)

Loko hi xiya swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa risivakomba endhawini ya nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (384a), ku na nsiyeto wa rivitaswilo *munhu* endhawini ya nhlokomhaka. Riviti leri ri siviwile hi risivakomba *loyi* ra ntlawa wa 1 endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Xivulwa xa (384b) na xona xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka ndhawu ya nhlokomhaka ku na xitwananisi *a* lexi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa. Risivakomba leri yimelaka riviti ra nsiyeto eka xikombiso lexi, rona ri wela eka ntlawa wa 1a. Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wa humelela na le ka xivulwa xa (384c) laha riviti *voko* ri siviweke hi risivakomba *lera* endhawini ya nhlokomhaka. Hambiloko riviti *voko* ri nga vonaki eka xivulwa lexi, hungu ri twala kahle leswaku xivulwahava *lera xinene* ku kongomisiwa eka *voko ra xinene*. Mhaka leyi yi olova ku yi twisisa loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana ya xona. Eka xivulwa xa (384d) ku na nsiyeto wa riviti ra ntlawa wa khume ra *timhaka* endhawini ya nhlokomhaka. Riviti ra nsiyeto ri siviwile hi risivakomba *leti* ra ntlawa wa khume endhawini ya rona eka xivulwa. Xivulwa xa (384e) xi siyetile riviti ra nhlokomhaka *Manyenga* eka ndhawu ya rona laha ri siviweke hi xivulwahava xa risivakomba *hi luya* emasungulweni ya xivulwa. Swikombiso leswi kamberiweke laha henhla swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa risivakomba eka ndhawu ya nhlokomhaka, naswona hungu ra xivulwa ri kumeka ri nga cinci mongo wa xivulwa.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka riendli**

Vona swivulwa leswi nga longoloxiwa:

- (385) a. Mina ndzi *lava* [munhu] *loyi* a nga ta ndzi teka. (Mabibi ya mbilu, p.7)
- b. Bazimarimba a ri na malembe yo hlaya a ri karhi a *tirha* [ntirho] *lowu* wa yena. (Ntlhontlho, p.80)
- c. Tinyama a ti *longoloxiwile*: [tinyama] *leto* oxiwa a ku ri leto oxiwa. (Ntlhontlho, p63)

Loko hi kamberile swivulwa swa (385a-c), hi kumile leswaku ku humelerile nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka riendli exivulweni xa risivakomba. Eka xivulwa xa (385a), ku na nsiyeto wa riviti *munhu* endzhaka riendli *lava* exivulweni. Mongo wa xivulwa lexi wu twala kahle hambi loko riviti *munhu* ra le ka ntlawa wa 1 ri nga katsiwangi exivulweni. Xivulwa xa (385b) xi siyetile riviti *ntirho* endzhaka riendli *tirha* ku hundzisa hungu. Nsiyeto wa riviti leri a wu kavanyeti helo leswi xivulwa xi hlamuselaka swona. Eka xikombiso xa (385c), ku na nsiyeto wa riviti *tinyama* endzhaka riendli *longoloxiwile*. Hi xivulwahava *leto oxiwa* ha kota ku swi vona no swi twa leswaku mhaka ya kona yi kongomisiwa eka *tinyama* tanihileswi ndzimana ya xivulwa lexi yi vulavulaka hi *tinyama*. Loko ho hlaya xivulwa lexi hi nga hlayangi ndzimana leyi xivulwa xi humaka eka yona a xi twali leswaku xi vulavula hi yini. Mhaka yikulu i ku hlaya xivulwa kusuka eka ndzimana.

(iii) Ndhawu leyi landzaka riengeteri

Hlaya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (386) a. A longoloxa swivutiso swo ka swi nga heli wonge hi un'wana wa vatlangi va le ka *thelevhixini*, [vatlangi] *lavo* tholeriwa ku tlhontlha fenyha ntsena. (...hi le fasitereni, p.14)
- b. Yi ku yisa *Bara* [ngindhi] leyi. (...hi le fasitereni, p.9)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa risivakomba endhawini leyi landzaka riengeteri ra ndhawu exivulweni. Eka xivulwa xa (386a) ku na nsiyeto wa riviti *vatlangi* leri a ri fanele ri landza riengeteri ka *thelevhixini* exivulweni. Riviti *vatlangi* a ri vuyelelangi exivulweni lexi laha mongo wa rona wu nga hundisiwa hi risivakomba *lavo* ra ntlawa wa 2 eka xivulwa. Hungu ra xivulwa ri twisiseka ku fana na loko riviti *vatlangi* ra ha tsariwile. Xivulwa xa (386b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *ngindhi* eka ndhawu leyi landzaka *Bara*, ku nga

riengeteri ra ndhawu, exivulwanini xa risivakomba *leyi* ra ntlawa wa 9. Nchumu lowu yisaka un'wana *eBara* eka xivulwa lexi i *ngindhi*, kambe riviti leri a ri boxiwangi. Mhaka *leyi* yi twala ntsena eka ndzimana *leyi* xivulwa lexi xi humaka eka yona.

(iv) **Ndhawu *leyi* rhangelaka risivakomba**

A hi langutise swivulwa leswi nga laha hansi:

- (387) a. Wun'wani wa milawu ya Rhoma, i ya vu-*Father* na vu-*Sister*, [nawu] *lowu* lava va tinyiketaka eka wona va faneleke ku hanya hi moya wo titsona swa nyama. (Mafelatiko, p.15)
- b. A a nga yi hetu hinkwayo hikuva [mikhuva] *leyi* a a yi tivanyana i ya nuna wa yena Thanyani. (Mafelatiko, p.5)
- c. Eka [xitandi] *lexo* sungula u akerile Xihangalasi tindlu tinharhu. (Ntlhonthlo, p.25)
- d. Tivani ku loko mi byale timanga mi ta kuma letinene, swidzwotele, ta swifongo, ni [timanga] *leto* bola. (Mabibi ya mbilu, p.74)
- e. Mahlwehlwe u hlakahle nhloko a nyeketa thayi leyo tshwuka juu, [thayi] *leyi* a yi nga hambani na nhamu ya yena. (...hi le fasitereni, p.2)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ndhawini *leyi* rhangelaka risivakomba exivulweni. Riviti leri siyetiwa ka ri kumeka ri nga cinci hungu ra xivulwa. Eka xivulwa xa (387a) ku na nsiyeto wa riviti *nawu* amahlweni ka risivakomba *lowu*. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka risivakomba *nawu* ha kota ku swi twa leswaku ku siyetiwa riviti *nawu* eka xona. Swi twala ntsena loko hi ri na ku yingisela ngopfu kumbe vuxiyaxiya. Vaburisani va kota ku twanana hi hungu ra xivulwa lexi. Xivulwa xa (387b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu *leyi* rhangelaka risivakomba *leyi* eka xona. Riviti *mikhuva* a ri kona exivulweni lexi, kambe ri kona eka mbango wa xona. Loko hi xiya xivulwa xa (387c), hi lemuka leswaku eka xona ku siyetiwa riviti *xitandi* eka ndhawu *leyi* rhangelaka risivakomba *lexo* exivulweni. Mhaka hileswaku xivulwa xa twisiseka hambi riviti leri ri nga vuyelelangi exivulweni. Xivulwa xa (387d) xi siyetile riviti *timanga* eka xona eka ndhawu *leyi* rhangelaka risivakomba *leto* ku boxa hungu ra xivulwa. Xivulwa xi khuluka kahle hambi loko riviti leri ri nga katsiwangi. Xivulwa xa (387e) xi komba nsiyeto wa

riviti *thayi* emahlweni ka risivakomba *leyi* ku humelerisa mongo wa xivulwa. Hi marito man'wana, riviti leri siyetiweke ri kumeka ri nga ri kona eka ndhawu leyi rhangelaka risivakomba eka xivulwa, kambe nkholuko wa xivulwa wu tama wa ha ri kona.

(v) **Ndhawu leyi landzaka risivakomba**

Hi ta tirhisa xivulwa lexi landzelaka ku xiya nsiyeto wa riviti eka xona:

(388) Hi *luya*, [Manyenga] a kongoma xinkobyana xa Zone 5. (...hi le fasitereni, p.72)

Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu humelela na le ka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa risivakomba exivulweni. Eka xikombiso xa (388) ku na nsiyeto wa rivitavito *Manyenga* eka ndhawu leyi landzaka risivakomba *luya* eka xivulwa. Xivulwa lexi hambi xi nga swi boxangi, ha kota ku swi kuma leswaku munhu loyi a nga kongoma xinkobyana i *Manyenga*. Hungu ra xivulwa ha kota ku ri twisisa loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka mbango wa xona.

Loko hi kamberile swivulwa swa risivakomba laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka swona. Mayelana na tindhawu ta nsiyeto exivulweni, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu leti landzelaka: ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka risivakomba, leyi landzaka riendli, leyi landzaka xiendliwa, leyi rhangelaka risivakomba na ndhawu leyi landzaka risivakomba. Tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu endlekaka eka tona exivulweni ti kumeka ti nga kavanyeti mongo wa xivulwa hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelaka.

5.2.2.3. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa risivantalo**

Tanihi le ka ndzima ya mune, risivantalo hi ri languta hi ku hambanisa tinxaka ta rona, ku nga risivantalo ra *hinkwa*- na risivantalo ra *-xe*.

5.2.2.3.1. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa risivantalo ra hinkwa-**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Hlaya xivulwa lexi nga laha hansi:

(389) a. [Mafelasopo] a swi tiva leswaku loko vo wina, *hinkwavo* [vatirhi] va ta vuyeriwa. (Mafelatiko, p.48)

- b. [Neluheni] a a nga yi *heti hinkwayo*. (Mafelatiko, p.5)

Loko hi languta xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni xa risivantalo. Eka xivulwa xa (389a), ku humelela nsiyeto wa rivotavito *Mafelasopo* eka ndhawu ya nhlokomhaka. Ndhawu ya nhlokomhaka yi kumeka yi yimeriwile hi xitwananisi a lexi tirheke ku yimela nhlokomhaka ya xivulwa xa risivakomba *hinkwavo*. Eka xivulwa lexi a swi boxiwangi leswaku i mani loyi a swi tiva leswaku loko vo wina va ta vuyeriwa, kambe eka ndzimana ya xivulwa lexi swi boxiwile leswaku i *Mafelasopo*. Hi marito man'wana, riviti ra nsiyeto ha kota ku ri kuma endzimaneni laha xivulwa xi tekiweke kona. Xivulwa xa (389b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka kusuka eka xivulwana xa risivantalo ro tikomba hi *hinkw-*. Mhaka leyi boxiwaka ya twisiseka hambi ku siyetiwiwe rivotavito leri. Loko hi hlaya xivulwa lexi hi nga hlayangi ndzimana leyi xivulwa xi humaka eka yona a xi twali leswaku xi vulavula hi yini. Mhaka yikulu i ku hlaya xivulwa kusuka eka ndzimana.

(ii) **Ndhawu leyi rhangelaka risivantalo ra hinkwa-**

Hlaya xivulwa lexi landzelaka:

- (390) Kambe [vanhu] *hinkwavo* a vo tsutsuma va ri karhi va boha mihizo. (Mavala ya yingwe, p.5)

Loko hi xiya xikombiso xa (390) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti endhawini leyi rhangelaka risivantalo wa humelela. Eka xikombiso lexi, riviti *vanhu* ri siyetiwiwe endhawini ya le mahlweni ka risivantalo *hinkwavo*. Riviti leri hambi ri siyetiwiwe a swi cincangi mongo wa xivulwa. Mhaka yikulu hileswaku loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka mbangu wa xona ha kota ku twisisa leswaku michumu hinkwayo leyi a yi tsutsuma yi ri karhi yi boha mihizo i vanhu. Riviti *vanhu* eka xivulwa lexi ri kona eka mbangu wa xivulwa.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka risivantalo ra hinkwa-**

A hi vone swivulwa leswi landzelaka:

- (391) a. A swi tiva leswaku loko vo wina, *hinkwavo* [vatirhi] va ta vuyeriwa. (Mafelatiko, p.48)

- b. A a nga yi hetl *hinkwayo* [mikhuva] hikuva leyi a a yi tivanyana i ya nuna wa yena Thanyani. (Mfelatiko, p.5)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka risivantalo ra hinkwa-exivulweni, kambe mongo wa xivulwa wu nga cinci. Eka xivulwa xa (391a), ku na nsiyeto wa riviti *vatirhi* eka ndhawu leyi landzaka risivantalo *hinkwavo*. Riviti leri ri yimeriwile hi xitwananisi va eka ndhawu ya rona. Xitwananisi lexi siveke riviti leri siyetiweke xi hundzisa hungu ra xivulwa, naswona i xitwananisi xa riviti ra nsiyeto. Xivulwa xa (391b) xona xi humelerisa nsiyeto wa riviti *mikhuva*, ku nga riviti leri landzelaka risivantalo *hinkwayo* exivulweni. Loko hi xiya swivulwa leswi hi kuma na leswaku masivantalo hi xiwona ma hundzisa hungu ra riviti leri siyewiwaka.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu**

Hi ta vona nsiyeto kusuka eka xivulwa lexi nga laha hansi:

- (392) Timhaka *hinkwato* leti ti humelelaka *laha khoto*, [timhaka] ti fanele ti rhikhodiwa hi mfanelo hikuva mhaka leyi na le *Bloemfontein* onge yi nga fika. (Mafelatiko, p.82)

Endzhaku ka ku languta xivulwa lexi nga laha henhla, hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xona, kambe endhawini leyi landzelaka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu exivulweni. Riviti *timhaka* ri wela eka ntlawa wa khume. Riviti leri a ri vuyelangi endhawini ya rona endzhaka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu *laha khoto* loko xivulwa xi khuluka, kambe mongo wa xona wu twisiseka ku fana na loko ra ha ri kona exivulweni.

Loko hi kanerile hi nsiyeto eka xivulwana xa risivantalo hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana na le ka xivandla xa nhlokomhaka, ndhawu leyi rhangelaka risivantalo, leyi landzaka risivantalo na ndhawu leyi landzaka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi. Ku siyetiwa ka riviti ro karhi endhawini ya xivulwa a swi cinci mongo wa hungu ra xivulwa.

5.2.2.3.2. **Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa risivantalo ra -xe**

(i) **Ndhawu leyi landzaka risivantalo ra -xe**

Hi hlaya xivulwa lexi landzelaka:

(393) Ku twananiwile leswaku mhaka leyi yi fikisiwa eka Khansele ya Yunivhesiti ya Gazankulu hi koxe, [mhaka] yi nga heleli eka Witklip ntsena. (Mafelatiko, p.47)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu endleka endhawini leyi landzaka risivantalo. Eka xikombiso lexi ku siyetiwiwe riviti *mhaka* endzhaka risivantalo ra -xe, leri ku nga koxe ku hundzisa hungu ra xivulwa. Eka xivulwa lexi, xivulwahava *yi nga heleli* xi siyetile riviti ra nhlokomhaka *mhaka* leswaku xi ta ku *mhaka yi nga heleli*. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka mbangu wa xona xa twisiseka swinene. Endzhaka ku kanela hi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivantalo ra -xe, hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu leyi landzaka risivantalo naswona nsiyeto a wu kavanyeti nkholuko kumbe mongo wa xivulwa.

Xiyengetsongo lexi a xi langutana na malongolokelo ma marito exivulweni xa masivi na ku languta tindhawu leti riviti leri siyetiwaka ri kayivelaka eka tona hikwalaho ka nsiyeto. Ku xoperiwile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi kusuka eka tinxaka leti landzelaka: risivanene, risivakomba na risivantalo.

Eka swivulwa swa rivanene, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambanahambana leti katsaka, ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivanene, ndhawu leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Eka tindhawu leti hinkwato, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene a wu cinci mongo xivulwa hikwalaho ka ku va ku siyetiwiwe riviti ro karhi exivulweni.

Loko hi hi kamberile swivulwa swa risivakomba, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti exivulweni wu humelela eka tindhawu to fana na ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivakomba, leyi landzaka riendli, leyi landzaka xiendliwa, leyi rhangela risivakomba na ndhawu leyi landzaka risivakomba hi roxe. Tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu endlekaka eka tona exivulweni ti kumeka ti nga kavanyeti mongo wa xivulwa hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelaka.

Eka swivulwa swa risivantalo, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana na le ka xivandla xa nhlokomhaka, ndhawu leyi rhangela risivantalo, leyi landzaka risivantalo na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi kumile na leswaku ku siyetiwa ka riviti ro karhi endhawini ya xivulwa a swi cinci mongo wa hungu

ra xivulwa. Xiyengetsongo lexi a xi langutana na malongolokelo ma marito exivulweni xa masivi na ku languta tindhawu leti riviti leri siyetiwa ka ri kayivelaka eka tona hikwalaho ka nsiyeto. Ku xoperiwile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi kusuka eka tinxaka leti landzelaka: risivanene, risivakomba na risivantalo.

Eka swivulwa swa rivanene, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambanahambana leti katsaka, ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivanene, ndhawu leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Eka tindhawu leti hinkwato, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene a wu cinci mongo xivulwa hikwalaho ka ku va ku siyetiwa riviti ro karhi exivulweni.

Loko hi tava hi kamberile swivulwa swa risivakomba, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti exivulweni wu humelela eka tindhawu to fana na ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivakomba, leyi landzaka riendli, leyi landzaka xiendliwa, leyi rhangelaka risivakomba na ndhawu leyi landzaka risivakomba hi roxe. Tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu endlekaka eka tona exivulweni ti kumeka ti nga kavanyeti mongo wa xivulwa hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelaka.

Eka swivulwa swa risivantalo, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana na le ka xivandla xa nhlokomhaka, ndhawu leyi rhangelaka risivantalo, leyi landzaka risivantalo na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi kumile na leswaku ku siyetiwa ka riviti ro karhi endhawini ya xivulwa a swi cinci mongo wa hungu ra xivulwa.

5.2.3. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwana xa rivutisi

(i) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka

Xiya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (394) a. [Munhu] a a ya *kwihi*? (Ntiyiso ntsena, p.74)
b. [Munhu] a a huma *kwihi*? (Ntiyiso ntsena, p.74)
c. [Wanuna] u tshama a korwisa hi *yini* ke? (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.10)
d. [Kholani] a a ta tluriwa hi *mani*? (Timintsu ta mina, p.3)
e. [Mavis] a a ta ku u ya *kwihi*? (Ntlhontlho, p.61)

Xivulwana xa rivutisi xa swi kota ku hundzisa hungu ro twisiseka xi siyetile riviti ro karhi exivulweni. Eka xikombiso xa (394a-e), ku na nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka. Eka swikombiso leswi nga laha henhla, riviti leri siyetiweke ri siviwa hi xitwananisi xa nhlokomhaka endhawini ya rona. Eka swivulwa swa (394a-b), ku na nsiyeto wa riviti *munhu* ra ntlawa wa 1. Hambiloko ku siyewile rivitaswilo *munhu* eka swikombiso swa (394a-b), hungu leri boxiwaka ri sala ra ha twisiseka ku fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona. Eka xivulwa xa (394c) ku na nsiyeto wa riviti *wanuna* eka xivandla xa nhlokomhaka, leri siviweke hi xitwananisi xa rona ku hundzisa hungu ra xivulwana xa rivutisi. Xivulwa xa (394d) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *Kholani* eka ndhawu ya nhlokomhaka, kambe hungu ri sala ra ha twala kahle. Loko hi languta xivulwa xa (394e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti *Mavis* wu humelela endhawini leyi nga na xitwananisi xa nhlokomhaka a, lexi tirheke tanihi nhlokomhaka ya xivulwa.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rivutisi**

Vona nsiyeto eka swivulwa leswi nga laha hansi:

- (395) a. Ndzi ta ku ndzi ku dyondzisela *yini* [movha]? (Ntlhontlho, p.28)
 b. Ndzi ngo to ya nyika wena vuswa va mina vana lomu va nga kona va nyika hi *mani* [vuswa]? (Mabibi ya mbilu, p22)

Loko hi languta swivulwa swa (395a-b), hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti eka swona endhawini leyi landzaka rivutisi. Eka xivulwa xa (395a), ku siyewile riviti *movha* endzhaka rivutisi *yini* exivulweni. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana ya xona, ku burisaniwa hi ku dyondzisana movha exikarhi ka mutswari na n'wana wa jaha. Loko tatana a vutisa jaha ra yena xivutiso xa (395a), a swa ha bohengi leswaku a boxa leswaku va fanele ku dyondzisana yini, tanihileswi havumbirhi bya vona a va swi tiva leswaku va vulavula hi *movha*. Xivulwa lexi xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka rivutisi *yini*. Xivulwa xa (395b) xona xi siyetile riviti *vuswa* endhawini leyi landzaka rivutisi *mani* loko xi hundzisa hungu. Riviti *vuswa* a ri bohekangi ku va ri vuyelela exivulweni tanihileswi hungu ra xivulwa ri twisisekaka kahle. Loko hi kanerile hi xivulwana xa rivutisi, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka rivutisi.

Endzhaku ka ku xiyaxiya swivulwa swa rivutisi, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzelaka rivutisi; kasi eka xivulwana

xa risivaxitlhelelo hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu leyi landzaka risivaxitlhelelo.

Eka swivulwa hinkwaswo leswi tirhisiweke ku languta loko nsiyeto wa riviti wu humelela eka swona, ku kumiwile leswaku hakunene wa humelela naswona riviti leri siyetiwa a ri cinci mongo wa xivulwa.

5.2.4. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengeteri

Xiyenge lexi xi kongomanile na ku languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riengeteri ra nkarhi, riengeteri ra ndhawu, na riengeteri ra mukhuva.

5.2.4.1. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa *riengeteri ra nkarhi*

(i) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka

A hi xiye swivulwa leswi landzaka:

- (396) a. [*Vandla*] a ri le ku lweni na munhu sweswi, [*vandla*] a ri le ku dlayeni munhu sweswi. (Mafelatiko, p.36)
- b. [*Kholani*] a a dyondza *ninhlikanhi*. (Ntlhontlho, p.3)
- c. [*Vavanuna*] a va famba hi ku chava, *vusiku* ni *nhlikanhi*. (Ntiyiso ntsena)
- d. [*Kholani*] a tirha *nimadyambu*. (Ntlhontlho, p.3)
- e. [*Light*] u pfukile hi *siku* leri tlandlameke a kongoma eka Ximunhwana. (Ntlhontlho, p.12)

Loko hi tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi lemuka leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa riengeteri ro komba nkarhi. Eka xikombiso xa (396a), nsiyeto wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni. Eka xivandla lexi, riviti *vandla* ri siyetiwa endhawini ya nhlokomhaka, kutani ri siviwa hi xitwananisi *a* xa nhlokomhaka ku hundzisa hungu. Ku siyetiwa ka riviti ra nhlokomhaka a swi tisi ku cinca eka nhlamuselo ya xivulwa xa riengeteri sweswi, ku nga riengeteri leri kombaka nkarhi wa sweswi. Eka xivulwa xa (396b), nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wu humelerisiwa hi ku siyetiwa ka rivitavito *Kholani* leri nga vuyelelangiki exivulweni loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa. Nkhuluko wa xivulwa lexi wu twisiseka kahle loko hi hlaya xivulwa eka ndzimana leyi xi humaka eka yona. Nsiyeto wa riviti

endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwa xa riengeteri ra nkarhi wu tlhela wu humelela eka xivulwa xa (396c), laha riviti *vavanuna* ri nga katsiwa ngiki exivulweni loko ku hlamuseriwa hi nkarhi lowu vavanuna a va famba hi wona. Xivulwa xa (396d), xi siyetile rivotavito *Kholani* eka xona ku hundzisa hungu ra nkarhi lowu a tirha hi wona. Eka xikombiso xa (396e), ku na nsiyeto wa rivotavito *Light* eka xivandla xa nhlokomhaka. Riviti leri ri siviwile hi xitwananisi xa rona endhawini leyi a ri fanele ri ri eka yona exivulweni. Vukona bya riviti ra nsiyeto eka ndhawu ya nhlokomhaka byi tikomba eka xitwananisi.

(ii) **Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka riengeteri ra nkarhi**

A hi hlale swivulwa leswi landzaka:

- (397) a. *Sweswi* [Light] u fanele a ya entsungeni, loko [Light] a vuya kona u ta va a ri na nsati. (Ntlhontlho, p.5)
- b. *Namuntlha* [Rhulani] u ta ndzi tiva kahle. (Mabibi ya mbilu, p7)
- c. *Siku* [Khombo] a nga hlangana na Maxamba, [Khombo] a a hlovile a helela hikuva *siku* a ku ri *Khisimusi*. (Xiseluselu xa vulombe, p.32)
- d. [Vandla] a ri le ku lweni na munhu *sweswi*, [vandla] a ri le ku dlayeni munhu *sweswi*. (Mafelatiko, p.36)
- e. Vanhu va lava ku vona mihandzu *namuntlha*, [vanhu] va nga se byala mbewu. (Ntiyiso ntsena, p.32)

Endzhaku ka ku languta swikombiso swa (397a-e), hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka riengeteri ra nkarhi exivulweni wa humelela. Eka xivulwa xa (397a) ku na nsiyeto wa riviti *Light* endhawini leyi landzaka riengeteri *sweswi* exivulweni. Xivulwa xa swi kota ku boxa mhaka yo twala hi riviti leri siyetiweke handle ka vuyelelo wa rona exivulweni. Eka xivulwa xa (397b) ku na nsiyeto wa rivotavito *Rhulani* endhawini leyi landzaka riengeteri *namuntlha*. Loko hi hlale xivulwa lexi eka mbangu wa xona ha kota ku swi twisisa leswaku munhu loyi a ta tiva mana wa Nhlamulo i *Rhulani*. Loko ku hundzisiwa hungu leri a swa ha boxiwangi. Eka xikombiso xa (397c) ku na nsiyeto wa riviti *vandla* endhawini to hambana ta xivulwa. Eka xivulwa lexi hi kuma leswaku riviti *vandla* eka xivulwana xa vumbirhi ri siyetiwele endhawini leyi

landzaka riengeteri ra nkarhi wa sweswi. Maendlelo lama ma tano na le ka xikombiso xa (397e) laha riviti vanhu ri nga vuyelelangiki eka xivulwa ku hundzisa hungu.

(iii) **Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi rhangelaka riendli**

A hi xiye nsiyeto wa riviti eka swikombiso leswi nga laha hansi::

- (398) a. A ka ha ri *nimixo* swinene loko [Magandlati] a *fika*. (Xiseluselu xa vulombe, p.82)
- b. Kambe hi vusiku bya *namuntlha* [nhwana] a a *hundzukile* mutwa wo tshovekela enengeni. (Ndzhaka ya vusiwana, p.31)
- c. Kutani [vatirhi] va *tshunxiwa* nkarhi wa ha ri kona tani hi leswi a ku ri *Ravuntlhanu*. (Ntlhontlho, p.31)
- d. Endzhaku ka *n'hwet*i, [Misingi] u *langutekile* tanihi xibochwa lexi tshameke ekhotsweni gidi ra malembe. (Xiseluselu xa vulombe, p.25)
- e. Hi *Sunguti* lembe leri tlhandlamaka [Misingi] u *tlhelerile* exilungwini nakambe. (Xiseluselu xa vulombe, p.24)

Loko hi xoperile swivulwa swa (398a-e) hi kumile leswaku ku na nsiyeto wa riviti endhawini leyi rhangelaka riendli exivulweni xa riengeteri ra nkarhi. Eka xivulwa xa (398a) riviti leri siyetiweke exivulweni i *Magandlati* leri rhangeleke riendli fika eka xivulwa. Riendli leri ri kumeka endzeni ka xivulwa. Xivulwa xa (398b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti *nhwana* endhawini leyi rhangeleke riendli *hundzukile* ku hlamusela hi leswi xivulwa xi kongomaneke no boxa swona. Eka xivulwa xa (398c), nsiyeto wa riviti endhawini leyi rhangelaka riendli wu humelerisa hi riviti *vatirhi*, leri rhangeleke riendli *tshunxiwa* eka xikombiso. Ku siyetiwa ka riviti a ku kavanyeti mongo wa xivulwa. Hungu ri twala ku fana na loko riviti ra nsiyeto ra ha ri kona. Loko hi languta xivulwa xa (398e) hi kuma leswaku xona xi siyetile riviti *Misingi* eka ndhawu leyi rhangelaka riendli *tlhelerile* exivulweni. Mhaka yikulu i ku va xivulwa xi nga koti ku cinca mongo wa xona.

(iv) **Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa**

A hi hlaye swivulwa leswi longolokeke:

- (399) a. *Nimadyambu* Khomela u tirhwarile a ya le mutini wa mhani wa *nsati wakwe*, [Khomela] a fika a nghena. (Ntlhonthlo, p.79)
- b. *Siku* [Khombo] a nga hlangana na *Maxamba*, [Khombo] a a hlovile a helela hikuva *siku* a ku ri *Khisimusi*. (Xiseluselu xa vulombe, p.32)
- c. Vongani a nga kalanga a heta ni *vhiki* a ri *khotsweni*, [Vongani] u tlhele a yisa tidyondzo ta yena emahlweni. (Mabibi ya mbilu, p.75)

Loko hi languta swivulwa leswi longoloxiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela endhawini leyi landzaka xiendliwa. Eka xikombiso xa (399a) nsiyeto wu humelerisiwile hi rivitavito *Khomela* leri landzaka xiendliwa *nsati wakwe* exivulweni. Loko nkholuko wa xivulwa lexi wu karhi wu ya emahlweni a swa ha bohengi leswaku xivulwa xi vuyelela rivitavito *Khomela* eka xona tanihileswi rivitavito leri ri twalaka ra ha ri kona eka xona. Xivulwa xa (399b) xona xi humelerisa nsiyeto wa riviti *Khombo* eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa exivulweni. Ndhawu ya riviti leri yi siviwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka. Xivulwa xa (399c) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Vongani* endhawini leyi landzaka xiendliwa *khotsweni* ku hlamusela hi nkarhi wa masikunyana lama *Vongani* a nga tshama wona ejele.

5.2.4.2. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa *riengeteri ra ndhawu*

(i) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka

A hi vone swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (400) a. [Maria] a hetelela hi ku tshwutela marha *ehansi*. (Mabibi ya mbilu, p.59)
- b. [Makandu] a tshama *ehansi* a rila. (Xikumakumani, p.45)
- c. [Swihahampfhuka] swona a swi hahela *ehansi*. (Ntiyiso ntsena, p.69)
- d. [Risungunu] ro fika ri pela kambe ri hupa mbilu katsanana ndzi vhela ndzi wela *kwalaho*. (Xikumakumani, p.20)
- e. [Manyenga] a nga ha langutangi na le *ndzhaku*. (...hi le fasitereni, p.72)

Nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu endhawini ya nhlokomhaka ya xivulwa. Eka swikombiso swa (400a-e), ku na vumbhoni bya nsiyeto wa riviti exivandleni xa nhlokomhaka. Riviti leri siyetiweke ri kumeka ri siviwile hi xitwananisi xa ndhawu ku sungula no hundzisa hungu ra xivulwa. Eka xikombiso xa (400a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Maria* leri nga vuyelangiki exivulweni loko ku hlamuseriwa hi ta ku tshwutela ka yena *marha* ehansi. Leswi nga endla leswaku hungu ra xivulwa lexi ri nga boheki ku vuyelela hileswi swi boxiweke kun'wana eka mbangu wa xivulwa. Xivulwa xa (400b) xi siyetile rivitavito *Makandu* endhawini ya nhlokomhaka leri yimeriweke hi xitwananisi xa nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Nsiyeto wa riengeteri ra ndhawu wu tlhela wu humelerisiwa hi xivulwa xa (400c) laha riviti *swihahampfhuka* ri nga katsiwangiki endhawini ya rona ya nhlokomhaka exivulweni loko ku hlamuseriwa hi mukhuva lowu a swi hahisa xiswona. Xivulwa xa (400d) xi siyetile riviti *risungunu* endhawini ya nhlokomhaka loko xi sungula. Ematshan'weni ma riviti leri ku na xitwananisi xa rona lexi tirheke ntirho wa riviti ra nsiyeto. Loko hi xiyisisa xivulwa xa (400e) hi kuma leswaku na xona xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu. Riengeteri ra xivulwa lexi i *ndzhaku*, leri hundziseke hungu ra mafambele ma Manyenga.

(ii) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi rhangelaka riendli

A hi hlaye swivulwa leswi landzelaka:

- (401) a. Kutani [Majokweni] a *cingela endzhaku*. (...hi le fasitereni, p.45)
- b. Loko [mbyana] yi *heta* ku dya, [Bazimarimba] a yi *tlherisela endzhaku* a fika [mbyana] a yi *boha* nakambe. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.98)
- c. Laha ingi [Ndhoza] a *tirha* kona, *ePitori*, [Ndhoza] a a *kombiwa* xichavo hi vatirhikulobye. (Xiseluselu xa vulombe, p.52)
- d. Kutani [Phangasasa] a *tlhelela exikolweni*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.136)

Eka swikombiso leswi longoloxiweke laha henhla ku humelela nsiyeto wa riviti endhawini leyi rhangelaka riendli exivulweni xa riengeteri ra ndhawu. Eka xikombiso xa (401a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Majokweni* emahlweni ka riendli *cingela* loko ku hlamuseriwa hi lomu *Majikweni* a nga languta kona eka xivulwa. Xivulwana lexi xi ri

kutani a cingela ehansi. A xi boxi leswaku i mani ku kongomisiwaka eka yena. Eka ndzimana ya xivulwa lexi swi boxiwile leswaku loyi a nga cingela ehansi i *Majokweni*. Xikombiso xa (401b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi rhangelaka riendli eka tindhawu timbirhi ta xivulwa xin'we. Eka xivulwana lexi ku na nsiyeto wa riviti *mbyana* eka xivulwahava lexi nge *loko yi heta ku dya*. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka ndzimana ya xona swi le rivaleni leswaku ku kongomisiwa eka *mbyana*, kasi eka xiphemu xa vumbirhi xa xivulwa ku siyetile rivitavito *Bazimarimba*. Hi marito man'wana, swa koteka leswaku xivulwa xi siyeta riviti endhawini leyi landzaka riendli, kambe mongo wa xona wu sala wa ha twisiseka. Ku fana na xikombiso xa (401b), xivulwa xa (401c) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka tindhawu timbirhi leti landzaka riendli. Eka xiphemu xo sungula xa xivulwa ku na nsiyeto wa rivitavito *Ndhoza* leri rhangeleke riendli, kasi eka xavumbirhi ku tlhela ku vuyelela nsiyeto wa riviti *Ndhoza* nakambe, kambe emahlweni ka riendli *kombiwa*. Nsiyeto wu tlhela wu tiyisisiwa hi xikombiso xa (401e) laha riviti *Phangasasa* ri nga siyetiwa endhawini leyi rhangelaka riendli.

(iii) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu

A hi xiye xivulwa lexi nga laha hansi kutani hi xi xopaxopa:

- (402) Laha ingi [Ndhoza] a tirha kona, *ePitori*, [Ndhoza] a a kombiwa xichavo hi vatirhikulobye. (Xiseluselu xa vulombe, p.52)

Loko hi languta xivulwa xa (402a) hi kuma leswaku xi humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka riengeteri ra ndhawu exivulweni. Riviti *Ndhoza* ri kumeka ri siyetiwele endhawini leyi landzaka riengeteri *ePitori*. Nsiyeto wa riviti leri a wu kavanyeti hungu ra xivulwa. Xivulwa xi twisiseka ku fana na loko rivitavito ra ha ri kona. Loko hi hlaya xivulwa lexi handle ka le ka ndzimana ya xona a xi twisiseki kahle, kambe loko hi xi hlaya kusuka laha xi humaka kona swa twisiseka leswaku xi siyetile rivitavito *Ndhoza* eka xona. Ndhawu leyi riviti leri ri nga siyetiwa eka yona hileyi landzelaka riengeteri. Loko hi kamberile swivulwa swa riengeteri ra ndhawu hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli na ndhawu leyi landzelaka riengeteri ra ndhawu.

5.2.4.3. Ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa xa *riengeteri ra mukhuva*

(i) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka

A hi langute swivulwa leswi landzelaka:

- (403) a. [*Maria*] a vandzeka mati hi ku hatlisa *swinene*. (Mabibi ya mbilu, p.59)
- b. [*Mbombocha*] u huwelerile *swinene*, kambe ko fana ni le ku sunguleni. (Ndzhaka ya vusiwana, p.19)
- c. [*Khomela*] u vule leswaku rirhandzu ra yena eka Mbitsini a ri ri lero hlamarisa *swinene*. (Ntlhontlho, p.79)
- d. [*Khombo*] u twile a ri emaxangwini lamakulu *ngopfu*. (Xiseluselu xa vulombe, p.38)
- e. [*Muzamani*] u va xewetile hi *vukhwatsi* ni ntsetselelo. (Xiseluselu xa vulombe, p.65)

Loko hi languta xivulwana xa *riengeteri ra mukhuva* hi kuma leswaku wu humelela endhawini ya nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (403a) ku endlekile nsiyeto wa rivitavito *Maria* endhawini ya nhlokomhaka ya xivulwa xa *riengeteri*. Ndhawu ya nhlokomhaka yi siviwile hi xitwananisi *a* lexi tirheke endhawini ya nhlokomhaka. Xivulwa xa (403b) xi siyetile rivitavito *Mbombocha* endhawini ya nhlokomhaka leyi siviweke hi xitwananisi *u* ku sungula hungu ra xivulwa. Mhaka yikulu hileswaku hambiloko xivulwa xi sungurile hi xitwananisi, mongo wa xivulwa a wu cinci. Loko hi languta xivulwa xa (403c) hi kumile leswaku na pfumala xi humelerisa nsiyeto wa riviti exivandleni xa nhlokomhaka. Riviti leri siyetiweke exivulweni lexi i rivitavito *Khombo*. Riviti leri a ri onhi helo hungu ra xivulwa hambi rivitavito ri nga ri kona. Xivulwa xa (403e) na xona xi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti exivandleni xa nhlokomhaka exivulweni xa *riengeteri ra mukhuva* wa humelela. Eka xikombiso lexi, ku siyetiwile rivitavito *Muzamani* endhawini ya nhlokomhaka.

(ii) Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka riendli

Vona xivulwa lexi:

- (404) Eka malembe *laya hundzeke* [Kholani] u ndzi tsakisile *swinene*. (Ntlhotlho, p.3)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela endhawini leyi landzaka riendli exivulweni xa riengeteri ra ndhawu. Eka xikombiso xa (404) ku na nsiyeto wa riviti endhawini leyi landzaka riendli exivulweni. Ndhawu leyi landzaka riendli *hundzeke* a yi fanele yi ri na rivitavito *Kholani* eka yona, kambe hikwalaho ka nsiyeto wa rito leri ku sarile xitwananisi *u* lexi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa. Hambiloko rivitavito *Kholani* ri nga katsiwangi eka xivulwa lexi, ri kona eka nhlamuselo ya xona.

(iii) **Nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi rhangelaka riendli**

Xiya nsiyeto eka swivulwa leswi nga laha hansi:

- (405) a. Hambi leswi ingi [Maxamba] a a *ntimile ngopfu*, [Maxamba] a a ri mpohlo. (Xiseluselu xa vulombe, p.31)
- b. Loko [Maxamba] a *lava* ku endla xanchumu, [Maxamba] a a sungula a gayela mhaka ya kona hi *vukhwatsi* naswona swi nga tiviwi hi munhu. (Xiseluselu xa vulombe, p.31)

Loko hi languta swivulwa swa (405a-b), hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti endhawini leyi rhangelaka riendli exivulweni xa riengeteri ra ndhawu. Eka xikombiso xa (405a) ku siyetiwiile maviti mambirhi ma *Maxamba*. Eka *Maxamba* leyo sungula ku siyetiwiile riviti leri endhawini leyi rhangelaka riendli *ntimile* exivulweni. Xikombiso xa (405b) na xona xi na nsiyeto wa rivitavito *Maxamba* endhawini leyi rhangelaka riendli *lava* eka xivulwana xo sungula. Nsiyeto wa riviti *Maxamba* eka swikombiso hinkwaswo a wu cinci nhlamuselo ya xivulwa hikwalaho ka wona. Xivulwa xi twala ku fana eka muhlayi na muyingiseri wa xivulwa.

Loko hi tava hi kamberile swivulwa leswi nyikiweke laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana exivulweni xa riengeteri. Loko hi xiyile swikombiso swa riengeteri ra nkarhi hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana na ya nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa. Eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu, nsiyeto wu humelela endhawini ya nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli na leyi landzaka riendli. Eka xivulwana xa riengeteri ra mukhuva, nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzelaka nhlokomhaka na ndhawu leyi

rhangelaka riendli. Hi marito man'wana, tinxaka hinkwato ta maengeteri ta swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka exivulweni.

5.2.5. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa ribumabumeri**

Xiyenge lexi xi kongomana na ku languta nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa ribumabumeri. Mabumabumeri lama langutiwaka ma katsa rihlawuri, rifuwi, risivantalo, rintsego na rinkatsakanyo.

Xiyenge xi languta malongolokelo ma marito exivulweni hi ku lavisisa tindhawu leti nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa ribumabumeri wu humelelaka eka tona. Laha ku xiyiwa tinxaka tamune ta ribumabumeri, ku nga rihlawuri, rihlayi, rifuwi na riengetelo. A hi langute ndlela leyi nsiyeto wu nga humelela hakona eka swivulwana swa mabumabumeri lama kombisiweke laha henhla.

5.2.5.1. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri**

Vuxokoxoko bya nhlamuselo na xivumbeko xa rihlawuri, xikan'we na tinxaka ta misinya ya rihlawuri, swi nyikiwile eka xiyenge xa 4.2.5.1. U nga ha tlhela u xi languta kambe loko se u rivarile.

5.2.5.1.1. **Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlawuri ra nsinya -kulu**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye swivulwa leswi landzelaka:

- (406) a. [Vavanuna] va yi tirhe hi vukheta *lebyikulu*. (Ntiyiso ntsena, p.83)
- b. [Chohoma] a a khomiwile hi ku chava *lokukulu*. (Xikumakumani, p.32)
- c. [Jackson] a a ri muchayeri wa lori *leyikulu* ya feme leyi. (Ntlhontlho, p.82)
- d. [Mfumo] i mfumo wa nhlayo *leyitsongo*. (Ntiyiso ntsena, p.33)
- e. [Sesi] a a ta swi vona leswaku a ambala sw'ambalo *swintshwa* swo durha. (Ntiyiso ntsena, p.61)

Loko hi xiya swivulwa swa (406a-e), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni xa rihlawuri xa xiviri. Eka xikombiso xa (406a), ku na nsiyeto wa riviti *vavanuna* endhawini ya nhlokomhaka exivulweni xa rihlawuri ra xiviri *lebyikulu*. Riviti leri siyetiweke endhawini ya nhlokomhaka ri siviwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka va endhawini leyi. Rihlawuri eka xivulwana lexi ri kumeka ri nga ri na nkucetelo eka ku siyetiwa ka riviti *vavanuna* endhawini ya nhlokomhaka. Eka xivulwa xa (406b), ku humelela nsiyeto wa rivotavito *Chochoma* eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni xa rihlawuri *lokukulu*. Xivulwa lexi a xi boxi leswaku i mani a khomiwile hi ku chava, kambe nkholuko wa xivulwa wa komba leswaku ku pfumaleka swin'wana. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa ri kumeka eka mbangu wa ndzimana leyi xivulwa xi humaka eka yona. Eka xivulwa xa (406c), ku siyetiwele riviti *Jackson* eka xivandla xa nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. A swi bohangi leswaku riviti *Jackson* ri boxiwa eka xivulwa hikwalaho ka vukona bya xitwananisi a lexi tirheke ku hundzisa hungu endhawini ya nhlokomhaka. Nsiyeto wa riviti wu tlhela wu tikomba leswaku wa humelela endhawini ya nhlokomhaka exivulweni eka (406d), laha riviti *mfumo* ri nga ha sungulangiki xivulwa. Hambiloko riviti ri siyetiwele exivulweni, mongo wa xivulwa wu kumeka wu nga cinci. Loko hi languta xivulwa xa (406e), hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti *sesi* emasunguleni ka xona. Hambiloko riviti *sesi* ri nga katsiwangi exivulweni lexi, loko hi xi hlaya eka mbangu wa laha a xi ri kona etsalweni, ha kota ku hetisa hungu ra leswaku xivulwa xi kongomisiwa eka mani.

(ii) **Ndhawu leyi rhangelaka rihlawuri**

A hi xiye xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

- (407) A tlhela a komba tintswalo ni xichavo eka [vanhu] *lavakulu* ni muhlayisi wa yena, nkulukumba Watson. (Ndzhaka ya vusiwana, p.91).

Loko hi xiya eka (407), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa rihlawuri endhawini leyi landzaka rihlawuri. Eka xikombiso lexi riviti *vanhu* ri kumeka ri siyetiwele eka ndhawu leyi rhangelaka rihlawuri, kambe hungu ra riviti leri siyetiweke ri twakala ku fana. Riviti *vanhu* a ra ha katsiwangi xivulweni endhawini ya rona hikuva hungu ra xivulwa a ri cincangi.

5.2.5.1.2. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlawuri ra nsinya -*tsongo*

A hi languti ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlawuri ra nsinya -*tsongo* kusuka swivulwa leswi nyikiweke.

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

Hlaya swikombiso leswi landzelaka:

- (408) a. [Javurisa] u ringile munyu a kuma leswaku a nga chelangi na *wutsongo*. (Mabibi ya mbilu, p.23)
- d. [Mfumo] i mfumo wa nhlayo *leyitsongo*. (Ntiyiso ntsena, p.33)
- e. [Maxamba] u lerisile nsati wa yena *lontsongo* ku lulamisa swakudya leswaku a ya andlalela byalwa. (Xiseluselu xa vulombe, p.33)

Loko hi languta swikombiso swa (408a-c) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa maviti mo hambana eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka xivulwa xa (408a) ku siyetiwele rivitavito *Javurisa* eka ndhawu ya nhlokomhaka laha a ri fanele ri ri kona. Xivandla xa riviti leri xi siviwele hi xitwananisi xa nhlokomhaka *u* ku hundzisa hungu ro fana na loko rito *Javurisa* a ri lo tsariwa exivulweni. Ku susiwa ka riviti *Javurisa* laha a fanele ri tsariwile kona a swi cincangi mongo wa xivulwa. Mhaka leyi yi endlekile ku fana na le ka xikombiso xa (408b) laha kona ku nga susiwa riviti *Mfumo* ri kumeka ri nga ha siviwi hi nchumu. Loko hi hlaya xivulwa xa (408c) hi kuma leswaku munhu loyi a leriseke nsati wa yena *lontsongo* ku lulamisa swakudya i Mashamba hambi swi nga tsariwangi eka eka ndhawu leyi riviti leri a ri fanele ri tsariwile kona. Nsiyeto wa riviti leri wu tikomba eka ndzimana leyi xikombiso lexi xi humaka kona.

5.2.5.1.3. Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlawuri ra nsinya -*ntshwa*

(i) Ndhawu leyi landzaka xiendliwa

Languta xivulwa lexi:

- (409) Rirhandzu *lerintshwa* ra pandzisa mbilu, [mbilu] yi tlhela yi vava hi ndlela leyi nga hlamuseliki. (Ntiyiso ntsena, p.41)

Hi ku tirhisa xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela endhawini leyi landzaka xiendliwa eka xivulwana xa rihlawuri ra xiviri. Eka xikombiso xa (409), ku siyetiwiwe riviti *mbilu* endzhaka xiendliwa *mbilu* eka xivulwa xa rihlawuri *lerintshwa*. Loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa lexi a swa ha vangi na nkoka leswaku ku vuyeleriwa riviti *mbilu* eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Loko hi hlaya xiphemu xa vumbirhi xa xivulwa endzhaka hefemulo ha kota ku swi lemuka leswaku ku siyetiwiwe riviti *mbilu* emasunguleni ya xona, naswona a swa ha bohangi ku vuyelela riviti leri exivulweni. Hambiswiritano, hungu ra xivulwa xi tama ra ha twala ku fana na loko rito *mbilu* ri ri kona exivulweni.

Loko hi xiyile swivulwa leswi tirhisiweke ku languta nsiyeto eka rihlawuri hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka tindhawu to fana na ya nhlokomhaka ya xivulwa, ndhawu leyi rhangelaka rihlawuri na le ka ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Riviti leri siyetiweke ri kumeka ri nga cinci mongo wa xivulwa.

Endzhaku ka ku xiyisisa swivulwa swa ribumabumeri ra rihlawuri, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi rhangelaka rihlawuri ro komba vukulu. Maviti hinkwawo lama siyetiweke etindhawini leti boxiweke ma kumeka ma nga onhanghi helo hungu leri hundzisiwaka hi xivulwa.

5.2.5.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlayi**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Hlaya swivulwa leswi landzelaka:

- (410) a. [Matimba] a a tshama a ri ka nongonoko wa lava khume vo *sungula*. (Ntiyiso ntsena, p.3)
- b. [Rogers] u hundzele eka xiyenge xa *vumbirhi*. (Ntiyiso ntsena, p.26)
- c. [Rogers] a a fanele ku sungula *lexa vumbirhi* ku phutsunula xijumbana. (Ntiyiso ntsena, p.28)

Loko hi xiya swivulwa swa rihlawuri leri kombaka ndzandzelelano wa michumu yo karhi, hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka. Eka xivulwa xa (410a), ku siyetiwiwe rivitavito *Matimba* endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Endhawini ya nhlokomhaka ku na xitwananisi a lexi kumekaka endhawini ya

nhlokomhaka eka xivulwa lexi hundzisaka hungu. Mhaka leyi boxiwaka hi xitwananisi xa nhlokomhaka yi twala ku fana na loko a yi lo boxiwa hi rivitavito *Matimba* leri siyetiweke. Loko hi hlaya xivulwa xa (410b), kambe hi nga hlayangi ndzimana leyi xi humaka eka yona, a swi nge hi oloveli ku twisisa leswi xivulwa xi vulavulaka hi swona. Hungu ra xivulwa lexi ri twisiseka kahle loko hi hlaya xivulwa kusuka eka mbangu wa xona endzimaneni leyi xi tsavuriweke eka yona. Munhu loyi a nga hundzela eka xiyenge xa vumbirhi xa xikambelo eka mbangu wa ndzimana i *Rogers*. Eka xivulwa lexi ku siyewile riviti ku hundzisa hungu. Rivitavito *Rogers* hi rona ri nga siyetiwa endhawini ya nhlokomhaka ya xivulwa. Xivulwa xa (410c) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Rogers* emasunguleni ma xivulwa endhawini ya nhlokomhaka. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka laha xi tekiweke kona, swi le rivaleni leswaku munhu loyi a fanele ku phutsunula xijumbana etlilasini i *Rogers*. Xivulwa lexi xi vile na nsiyeto wa rivitavito endhawini ya nhlokomhaka exivulweni.

5.2.5.3. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rifuwi

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi xiye swivulwa leswi landzelaka:

- (411) a. [Madokodela] va tlhela va n'wi tlherisela emubedweni *wakwe*.
(Xikumakumani, p.26)
- b. [Frederick] a sula nyuku empandlheni *wakwe*. (Ntiyiso ntsena, p.37)
- c. [Khomela] a a nga ri na mhaka na leswi vanghana *vakwe* a va n'wi hleka (Ntlhontlho, p.68)

Nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka wa humelela na le ka xivulwana xa rifuwi ro komba vun'wini. Eka xivulwa xa (411a), ku siyewile riviti *Madokodela* endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu leri xivulwa xi hlamuselaka rona. Xivulwa xa (411a) xi sunguriwa hi xitwananisi va lexi nga yima endhawini ya nhlokomhaka. Hungu ra xivulwa leri sunguriwaka hi xitwananisi va ri twala ku fana na loko ri sunguriwile hi riviti *Madokodela*. Eka xivulwa xa (411b), ku na nsiyeto wa riviti *Frederick* eka xivulwana xa rifuwi ra vun'wini. Munhu loyi a nga sula nyuku empandlheni *wakwe* eka xivulwa lexi a nga boxiwangi, kambe eka ndzimana ya xivulwa ha kota ku swi kuma leswaku i

Frederick. Nsiyeto wa riviti exivandleni xa nhlokomhaka eka xivulwa xa rifuwi wu tlhela wu humelerisiwa hi rivitavito *Khomela* leri siyetiweke endhawini ya nhlokomhaka loko ku hlamuseriwa hi ku tsan'wa ka yena ku hlekiwa hi vanghana. Mhaka yikulu hileswaku hungu ra xivulwa lexi ri twisiseka kahle loko munhu a hlayile ndzimana ya xivulwa.

(ii) **Ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli**

A hi langute xivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (412) Ku suka kwalaho [mahlo] ya *hundzile* hi le henhla ka khuwana ra *mati* leri a ri ri kwala tlhelo ka 'dressing table' ya ya jitama le hansi ka mubedwa. (... hi le fasitereni, p.37)

Xivulwa xa (412) xi humelerisa nsiyeto wa riviti ka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli ya *hundzile* ku hundzisa hungu ra xivulwana xa rifuwi. Rifuwi ra xivulwa lexi i *ra mati*, leri kongomisaka ka khuwani, kambe riviti leri siyetiweke i *mahlo*. Nchumu lowu nga boxiwangiki leswaku wu hundzile hi le henhla ka khuwana ra mati i *mahlo*. Mhaka leyi yi kumeka eka mbangu wa xivulwa lexi kusuka ka tsalwa.

Loko hi xoperile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rifuwi hi kumile leswaku wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka ya xivulwa na ku rhangela xivulwahava xa riendli.

5.2.5.4. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riengetelo**

(i) **Ndhawu leyi landzaka riendli**

Languta xivulwa lexi landzelaka ku vona ndhawu leyi nsiyeto wa riviti wu endlekaka eka yona eka xivulwana xa ribumabumeri ra riengetelo.

- (413) Bazimarimba a ri na malembe yo hlaya a ri karhi a tirha [ntirho] *lowu wa yena*. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.80)

Loko hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riendli. Riengetelo eka mbangu wa xivulwa lexi nyikiweke ri tirhile ku bumabumela riviti *ntirho* leri nga boxiwangiki, kambe ritwakalaka ra ha ri kona eka xivulwa hambi ri siyetiwiile.

5.2.6. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa riencisi

Xiyenge lexi xi langutanile na ku languta tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu hume lelaka eka tona eka xivulwana xa riencisi. Tindhawu ta nsiyeto ti xiyiwa kusuka eka swivulwana swa peletwana rin'we, mambirhi, manharhu na mune.

5.2.6.1. Xivulwa xa riencisi ra peletwana rin'we

A hi vone nsiyeto wa riviti kusuka eka xivulwana xa riencisi ra peletwana rin'we.

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

Hi languta swivulwa leswi landzelaka:

- (414) a. [Vavasati] va ringetile rhengu rin'wana na rin'wana kambe *do!*
(Xiseluselu xa vulombe, p.32)
- b. [Nkhensani] a pfa a tshama a ku *ntsee!* (Mabibi ya mbilu, p.72)

Loko hi xiya swivulwa leswi nyikiweke eka (414a-b), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka swona wa hume lela endhawini ya nhlokomhaka exivulweni xa riencisi. Eka xikombiso xa (414a) ku siyetiwele riviti *vavasati* endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra ku tsandzeka ka vona eka marhengu yo karhi hinkwawo. Riviti leri siyetiweke ri siviwile hi xitananisi va endhawini ya nhlokomhaka. Xitwananisi lexi xi tirha ku fana na nhlokomhaka leyi siyetiweke exivulweni. Hi marito man'wana, xi hlamusela leswi riviti ra nhlokomaha ri hlamuselaka swona. Eka xivulwa xa (414b) ku hlamuseriwa hi munhu loyi a pfa a tshama a nga tivi leswi a nga swi endlaka. Eka xivulwa lexi ku tirhisiwile riencisi *ntsee*, ku tiyisisa mhaka leyi. Loko hi hlaya xivulwa lexi xi nga ri endzimaneni ya xona a swi olovangi leswaku hi twisisa leswi hume lelaka, kambe loko hi xi hlaya endzimaneni ya xona ha kota ku hatlisa hi swi kuma leswaku i *Nkhensani*. Mhaka leyi kaneriwaka laha hileswaku rivotavito *Nkhensani* a swi bohangi leswaku ri katsiwa exivulweni xa (414b) loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa.

(ii) Ndhawu leyi landzaka riencisi

Hi xiya swivulwa leswi nga laha hansi:

- (415) a. *Dzwij*, (Mhamba) a titivala, ehenhla ka munyama wu n'wi tela hi ku hatlisa. (Xikumakumani, p.43)

- b. Xingwenyani u lo *whii*, (Xingwenyani) a horisa mbilu ya yena.
(...hi le faistereni, p.4)

Loko hi xiya swivulwa leswi nyikiweke laha henhla hi lemuka leswaku ku humelerile nsiyeto wa riviti eka swona. Nsiyeto wu endleka endhawini leyi landzaka riencisi exivulweni. Eka xivulwa xa (415a) ku na nsiyeto wa riviti *Mhamba* leri nga tsariwangiki loko ku hundzisiwa hungu ra ku titivala ka yena exivulweni. Mhaka leyi yi vangiwa hi ku va swi nga bohi leswaku riviti leri ri tlhela ri vuyelela eka xivulwa lexi tanihileswi ri boxiweke khale endzimaneni ya xona. Xivulwa xa (415b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi. Rivitavito *Xingwenyani*, ri kumeka ri siyetiwa exikarhi ka xivulwa endhawini leyi landzaka riencisi loko xivulwa xi hundzisa hungu. Ku siyetiwa ka riviti leri exivulweni a swi onhi mongo wa xivulwa. Loko hi kamberile swivulwa swa riencisi ra peletwana rin'we hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka swona wa humelela. Riviti leri siyewakana ri kumeka ri nga onhi mongo wa xivulwa.

5.2.6.2. **Xivulwa xa riencisi ra mapeletwana mambirhi**

A hi langutise nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Languta swivulwa leswi nyikiweke:

- (416) a. [Muzamani] u te *nyakwi*, [Muzamani] a yima enyangweni a
huwelela Hetisani. (Xiseluselu xa vulombe, p.65)
b. [Ganyani] a twa mbilu yi ku *gedle!* (Xikumakumani, p.36)

Loko hi languta swikombiso swa (416a-b), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi eka ndhawu ya nhlokomhaka ya xivulwa. Eka (416a) ku na nsiyeto wa riviti *Muzamani* emasunguleni ma xivulwa. Ndhawu ya rivitavito leri yi siviwile hi xitwananisi *u* xa rivitavito *Muzamani* endhawini ya rona. Xivulwa xa (416b) xi humelerisa nsiyeto wa rivitavito *Ganyani* endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi. Rivitavito *Muzamani* ri kumeka ri siviwile hi xitwananisi xa nhlokomhaka *a* ku hundzisa hungu mayelana na matitwelo ma *Ganyani* embilwini ya yena.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka riencisi**

A hi xiye swivulwa leswi landzelaka:

- (417) a. Mathicara ya xisati wona va lo *gabaa*, [mathicara] va ku hi ta vona hi swona. (Mafelatiko, p.5)
- b. Loko [Tereka] a te exitangeni *kelu*, [Tereka] u herile matimba a lava ni ku sika hikuva a ku ri kona N'wa-Mtombeni a vekela mbita exitikweni. (Xiseluselu xa vulombe, p.11)
- c. [Muzamani] u te *nyakwi*, [Muzamani] a yima enyangweni a huwelela Hetisani. (Xiseluselu xa vulombe, p.65)

Nsiyeto wa riviti wa humelela na le ka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi endhawini leyi landzaka riencisi. Mhaka leyi yi humelerile eka swivulwa swa (417a-b). Eka xivulwa xa (417a) ku na nsiyeto wa riviti *mathicara* exikarhi ka xivulwa eka ndhawu leyi landzaka riencisi *gabaa*! Xivulwa xa (417b) xi kumeka xi ri hava rivitavito *Tereka* exikarhi ka xona eka ndhawu leyi landzaka riencisi *kelu*! Nsiyeto wa rivitavito leri a wu cinci mongo wa xivulwa. Loko hi languta xivulwa xa (417c) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riencisi *nyakwi*, eka xona. Maencisi lama siyetiwa exikarhi ka xivulwa hi lama ma nga na mapeletwana mambirhi. Swikombiso leswi swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka eka xivulwana xa riencisi endhawini leyi landzaka riencisi. Loko hi kamberile nsiyeto eka xivulwana xa riencisi hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela endhawini ya nhlokomhaka na leyi landzaka riencisi.

5.2.6.3. **Xivulwa xa riencisi ra mapeletwana manharhu**

Hi ta languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana manharhu.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Tirhisa swikombiso leswi nga laha hansi ku xiya nsiyeto:

- (418) a. [Mhamba] a tlhela a twa *tititi*, ku titimela. (Xikumakumani, p.42)
- b. [Movha] a wo *ncincicii*, kambe movha a wu nga pfumeli. (Ntiyiso ntsena, p.9)

- c. [Tinhlamulo] a ti vhe ti chochovela hi nhova, [tinhlamulo] hi *letiyaa!* (Ntiyiso ntsena, p.25)

Loko hi xiyisisa xikombiso xa (418) hi kuma leswaku xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana manharhu. Mhaka leyi yi tikomba eka swikombiso swa (418a-c) laha maviti ma nhlokomhaka ma nga katsiwangiki exivulweni loko ku hundzisiwa hungu. Eka xivulwa xa (418a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Mhamba* emasunguleni ma xivulwa endhawini ya nhlokomhaka. Ndhawu ya riviti leri yi siviwile hi xitwananisi a endhawini ya rona yo rhangela xivulwa. Loko hi hlaya ndzimana leyi xivulwa lexi yi tekiweke kona hi kuma leswaku a swi nga ha bohi leswaku riviti leri ri tlhela ri katsiwa exivulweni tanihileswi hungu ri twalaka ku fana. Xivulwa xa (418b) xi humelerisa nsiyeto wa riviti eka xivandla xa nhlokomhaka exivulweni xa riencisi ra mapeletwana manharhu. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha kota ku hatlisa hi swi twisisa leswaku nchumu lowu a wu ku *ncincicii*, exivulweni i *movha*. Riviti leri ri kona endzimaneni, kovaku eka xivandla xa nhlokomhaka a ri bohekangi ku katsiwa nakambe. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana manharhu wu tlhela wu tikomba eka xivulwa xa (418c) laha riviti *tinhlamulo* ri siyetiweke endhawini ya nhlokomhaka. Riviti leri ri kumeka ndhawu ya rona ri siviwile hi xitwananisi a lexi tirheke ku sungula xivulwa.

5.2.6.4. **Xivulwa xa riencisi ra mapeletwana ma mune**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi hlaye swivulwa leswi nga nyikiwa laha hansi:

- (419) a. [Mkhekhelezi] mhaka leyi yi n'wi tseme nhlana a ku *hukuhuku*, tsariri, hi ku hlamala a tlhela a nga kholwi ngopfu. (Mabibi ya mbilu, p.31)
- b. [Maxaka] a va lo *thwililili*, [maxaka] va rhwale ni byalwa. (Mabibi ya mbilu, p.59)
- c. [Miri] a wo *vuvuvuvu*, ndzi ka ndzi helela hi ntamu. (...hi le faistereni, p.10)

Loko hi xiya swivulwa leswi tirhisiweke eka (419a-c), hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana ma mune wa humelela endhawini ya

nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (419a) ku humelela nsiyeto wa rivotavito *Mkhekhelezi* endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwa xa riencisi ra mapeletwana ma mune. Loko hi languta xivulwa xa (419b) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela endhawini ya nhlokomhaka, kambe riviti ra nsiyeto ri siviwa hi xitwananaisi xa rona. Eka xikombiso lexi, ndhawu ya riviti *maxaka* yi siviwile hi xitwananisi a lexi tirheke ku sungula xivulwa. Xivulwa xa (419c) xi siyetile riviti *miri* endhawini ya nhlokomhaka ku hundzisa hungu ra xivulwa. Hungu ra xivulwa a ri kavanyetiwi hikwalaho ka nsiyeto wa riviti exivulweni.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka riencisi**

A hi xiye xivulwa lexi landzelaka ku kambisisa nsiyeto wa riviti eka xona:

(420) [Maxaka] a va lo *thwililili*, [maxaka] va rhwale ni byalwa. (Mabibi ya mbilu, p.59)

Loko hi xiya xikombiso lexi nga laha henhla, eka (420) hi kuma leswaku xi humelerisa nsiyeto wa riviti. Nsiyeto wa riviti wu kumeka wu humelela endhawini leyi landzaka riencisi. Riviti *maxaka* hi rona leri siyetiweke exivulweni xa riencisi ra mapeletana ma mune. Hungu leri hundzisiwaka laha ka xivulwa lexi ri twala ku fana na loko riviti leri siyetiweke ra ha ri kona exivulweni. Vukona bya riviti ra nsiyeto *maxaka* byi twala eka xitwananisi va lexi kumekaka endhawini ya riviti leri siyetiweke exikarhi ka xivulwa. Loko hi kamberile swivulwa swa riencisi ra mapeletwana ma mune hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela.

Hi ku katsakanya hi nga boxa leswaku endzhaku ka ku lavisisa nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi, hi kumile leswaku nsiyeto eka xivulwana ra riencisi wu humelela eka tindhawu to hambanahambana ta xivulwa. Eka xivulwana xa riencisi ra peletwana rin'we, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu leyi landzaka riencisi. Loko hi xoperile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi na ra mapeletwana manharhu, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka ntsena. Eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana ma mune, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka riencisi exivulweni. Kasi tindhawu hinkwato laha nsiyeto wa riviti wu humelelaka eka tona exivulweni, a ti endli leswaku hungu ra xivulwa ri cinca. Maviti lama siyetiwaka exivulweni ma twala ma ha ri kona exivulweni ku fana na loko xivulwa xi ri hava nsiyeto. Maviti lama siyetiwaka exivulweni xa riencisi

ma va ma nga boheki ku va ma kumeka ma ha ri kona exivuleni xa nsiyeto. Endzhaku ka ku lavisisa hi nsiyeto wa riviti exivulweni xa riencisi, hi kumile leswaku nsiyeto wa riencisi wu humelela etindhawini to hambana.

5.2.7. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlamari**

Hi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlamari kusuka eka swikombiso leswi hlengeletaweke.

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

Hi languta nsiyeto wa riviti kusuka eka xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

(421) [Joe] a nga endlanga no yoo, [Joe] u lo vtheta a ku luxuu! (Mabibi ya mbilu, p.44)

Loko hi languta xivulwa xa (421) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka exivulwanini xa rihlamari yoo, endhawini ya nhlokomhaka. Nsiyeto lowu wu kumeka wu nga onhi mongo wa xivulwa. Eka xikombiso lexi, munhu loyi a nga endlakiki no yoo, i Joe. Riviti leri siyetiweke hi kota ku ri kuma hi ku hatlisa endzimaneni leyi xivulwa xi tsavuriweke eka yona.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlamari**

A hi xiye xivulwa lexi landzelaka:

(422) [Joe] a nga endlanga no yoo, [Joe] u lo vtheta a ku luxuu! (Mabibi ya mbilu, p.44)

Loko hi tlhela hi xiya xivulwa lexi nga laha henhla, xa (422) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wa endleka na le ndhawini leyi landzaka rihlamari hi roxe. Rihlamari leri landziwaka hi leri kumekaka exikarhi ka xivulwa. Xivulwana *u lo vtheta a ku luxuu*, xa twala leswaku xi pfumala swin'wana loko xi hlayiwa xoxe. Loko hi hlaya xivulwa lexi kusuka eka mbangu wa xona hi hatlisa hi swi lemuka leswaku ku na nsiyeto wa rivotavito Joe eka xona.

(iii) **Ndhawu leyi rhangelaka riendli**

A hi xiye swivulwa leswi nga laha hansi:

- (423) a. *Hay*, a xi akekile xiyisa, [xiyisa] xi pheme na misisi yi ba kun'wana lomu makatleni. (...hi le faistereni, p.59)
- b. *Hey*, Makondlo ri titwa ri titimelanyana, [Makondlo] ri teriwa na hi manghanghamila hikuva (Makondlo) a ri hlambanya embilwini ya rona leswaku a ri n'wi vonangi. (...hi le faistereni, p.64).

Nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa rihlamari wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka riendli exivulweni. Eka xivulwa xa (423a) ku na nsiyeto wa riviti xiyisa endhawini leyi rhangeleke riendli *pheme*. Riviti leri siyetiweke ri twala kahle hikwalaho ka xitwananisi xa rona *xi* lexi tirheke ku hundzisa hungu ra xivulwa. Loko hi languta xivulwa xa (423b) hi kuma leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela exikarhi ka xivulwa endhawini leyi rhangeleke riendli *teriwa* ku hundzisa hungu. Riviti leri siyetiweke eka xivulwa lexi i *Makondlo*, leri ku nga rivitavito.

Hi ku katsakanya hi nga boxa leswaku nsiyeto wa riviti exivulweni xa rihlamari wu humelela eka tindhawu to hambana. Kusuka eka swikombiso leswi xoperiweke laha henhla, hi nga tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa swi kota ku humelela exivulweni endhawini ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlamari na leyi rhangelaka riendli.

5.2.8. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa swithonsana**

A hi hlaye nsiyeto wa riviti eka xivulwa xa swithonsana kusuka eka swivulwa leswi nyikiweke laha hansi.

(i) **Ndhawu ya le makumu ka xivulwa**

Xiya swivulwa swa nsiyeto wa riviti kusuka eka leswi nga laha hansi:

- (424) a. Lava i manana ... [Macebele] (...hi le fasitereni, p.18)
- b. Matsemeta a ha ha n'wi lavi la' xikolweni hi lava ... [Madlayisani]. (Mabibi ya mbilu, p.50)
- c. Gudulane a tsakame ku tsakama hi ku tsemeka nhlana hikuva bege a yi lo ntlwii, hi ... [mbangi]. (Mabibi ya mbilu, p.83)
- d. A ku na xikolo ... [namuntlha]. (Mafelatiko, p.12)

Hi ku tirhisa swivulwa leswi nga laha henhla hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwana xa swithosana endhawini ya le makumu ka xivulwa. Eka xikombiso xa (424a) ku na nsiyeto wa rivitavito *Macebele* leri nga ha hetisiwangiki eka xivulwa hikwalaho ko rivala xivongo lexi mhana *Javu* a vitaniwa hi xona. Xikombiso xa (424b) xi siyeta rivitavito *Madlayisani* emakumu ka xona hikwalaho ka ku va *Matsemeta* a nga lavi ku hlaya vito ra *Madlayisani* eka xin'wana xa swivilelo lexi a xi tsariwile hi machudeni ya xikolo xa *Vilavila*.

Eka xikombiso xa (424c) ku na nsiyeto wa riviti *mbangi* emakumu ka xona loko ku hundzisiwa hungu ra mbangi leyi a yi ri ebegeni leyi tekiweke hi *Gudulani*. Loko hi languta xivulwa xa (424d) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti *namuntlha* emakumu ka xivulwa leri nga ha katsiawangiki loko ku vikiwa mhaka ya matelo exikolweni. Eka swivulwa leswi nga eka (424a-d), hi kumile leswaku riviti leri siyetiweke ri twala ra ha ri kona exivulweni loko hi hlaya laha xivulwa xi humaka kona. Swikombiso leswi swi tlhela swi tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka xivulwa xa swithosana eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa.

Xiyenge lexi xi xoperile nsiyeto wa riviti na ndlela leyi marito ma xaxametiweke hakona eka xivulwa. Ku tlhele ku lavisisiwa hi ndhawu laha riviti ra nsiyeto ri siyetiweke kona exivulweni. Tindhawu leti lavisisiweke eka xiyenge xa 5.2. ti xoperiwile nsiyeto wa riviti loko wu humelela eka xivulwa xa rihlanganisi, risivi, riegeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari na swithosana. Eka swiphemu swa xivulwa leswi boxiweke, hi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana ta xivulwa.

5.3. Vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa riendli

Xiyenge lexi xi languta ndlela leyi marito ma longoloxiwaka hakona exivulweni xa riendli lexi siyetaka riendli. Xi lavisisa ndhawu leyi riendli/xivulwahava xa riendli ra nsiyeto ri/xi siyetiwaka kona exivulweni. Tindhawu ta nsiyeto ti xiyiwa eka xivulwana xa riendli hi ku landza matlhelo ya maendli, marhavi ya maendli, mikarhi ya maendli, na xivulwana xa ripfunetariendli. Leswi nga kumiwa swi andlariwa eka nkatsakanyo wa xiyenge, emakumu ka ndzima, hambi eka nghimeto.

5.3.1. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli eka xivulwa hi ku landza matlhelo**

Xiyengetsongo xa 5.3.1. xi languta nsiyeto wa riendli hi ku landza matlhelo, ku nga tlhelo ra mpfumelo na tlhelo ra nandzulo. Ku xiyiwa ndhawu ya vulongoloxamarito bya xivulwa.

5.3.1.1. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli/xivulwahava xa riendli hi ku landza tlhelo ra mpfumelo**

Eka xiyengetsongo lexi hi languta nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli hi ku landza matlhelo, laha hi xiyaka swivulwana swa tlhelo ra mpfumelo kusuka eka swivulwa leswi hlawuriweke. Ndhawu ya nsiyeto yi ta xoperiwa eka swivulwana swa mahlanganisi: *ni*, *na*, na *kumbe*, na ndhawu leyi landzaka swihluvi swin'wana eka xivulwa. Swivulwa leswi kamberiwaka hileswi welaka eka tlhelo ra mpfumelo ntsena.

(i) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni***

Hlaya swivulwa leswi landzelaka kutani u vona ndhawu leyi nsiyeto wa riendli wu humeleleka hakona.

- (425) a. Leti i ta le Nkowankowa, laha a *ku tshama* nkulukumba Tlakula ni [ku tshama] nsati wakwe Sarah (Mabibi ya mbilu, p.5)
- b. A vuya a tlhandlekela hi *ku tola* tsumana ni [ku tola] mafurha lawa a yo tonta kunene. (Mavala ya yingwe, p.24)
- c. Leri hi rona siku *ro vhakela* vasati ni [siku ro vhakela] vana. (Ntiyiso ntsena, p.20)

Loko hi xiya swikombiso leswi nga laha henhla hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa swivulwahava swa riendli etindhawini leti landzaka rihlanganisi. Nsiyeto wu humelela endhaka rihlanganisamarito *ni*, laha riendli ri siyetiweke loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa. Eka xikombiso xa (425a), ku na nsiyeto wa xivulwahava xa riendli xa ndzeriso *ku tshama* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni*. Riendlikulu leri siyetiweke ri boxiwile khale eka xivulwanahosi. A swa ha bohangi leswaku xivulwahava *ku tshama* xi tlhela xi vuyelela nakambe eka xivulwananandza tanihileswi hungu ri khulukaka kahle.

Loko hi kambela xikombiso xa (425b), hi kuma leswaku na xona xi humelerisa nsiyeto wa xivulwahava xa riendli *ku tola* endhaka rihlanganisamarito *ni* loko ku hlamuseriwa leswi a swi endliwa hi ku tirhisa mafurha, ku nga ku tola. Xivulwana *ku tola tsumana ni mafurha* xi twisiseka kahle leswaku ku siyetiwele xiphemu muni endhaka rihlanganisi *ni*. Nsiyeto wa xivulwahava xa riendli wu tlhela wu humelela endhaka rihlanganisamarito *ni* loko ku hlamuseriwa hi siku ro vhakelana kahle. Xivulwana *vasati ni vana* a xi humelerisi boxi leswaku ku humelela yini eka xona loko xi hlayiwa xoxe, kambe eka mbangu wa xivulwa swa twakala leswaku leswi a swi fanerile ku humelela hi vasati ni vana i ku va vhekela. Ndhawu ya nsiyeto yi twisiseka no vonaka kahle loko xivulwa xi hlayiwa hinkwaxo, kumbe loko xi hlayiwa kusuka eka ndzimana ya xona.

(ii) **Ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisi *ni***

Languta swikombiso leswi landzelaka:

- (426) a. Mabahleka *a tsakela* tintangu, nyama [a tsakela] ni ximehlwana. (Mafelatiko, p.34)
- b. Va fambile va *siya* varhumiwa [va siya] ni mitlhambi. (Mavala ya yingwe, p.8)
- c. A ndzi *biwa* emahlweni [ndzi biwa] ni le ndzhaku. (Ndzhaka ya vusiwana, p.33)
- d. U fambise sweswo, *a famba* vusiku [a famba] ni nhlekanhi nkarhi wo ringana vhiki. (Ndzhaka ya vusiwana, p.33)

Endzhaku ka ku hlaya swivulwa leswi nyikiweke laha henhla, hi lemuka leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela eka ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisi exivulweni. Loko hi xiya swikombiso swa (426a-d) hi kuma leswaku xivulwahava xa riendli xi kumeka xi siyetiwa eka ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisamarito *ni*. Loko riendli ri rhangeriwele hi xitwananisi xa nhlokomhaka kumbe na risivinene eka xivulwanahosi, nsiyeto wu kumeka wu humelela eka ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisi. Eka xikombiso xa (426a), xivulwahava xa riendli *a tsakela* lexi boxiweke eka xivulwanahosi a xi boxiwangi eka xivulwananandza loko ku hundzisiwa hungu. Xivulwaha xa nsiyeto wa riendli xi tikomba eka xivulwananandza. Mhaka ya leswaku Mabahleka *a tsakela* ni ximehlwani yi twakala loko ku longoloxiwa leswi a tsakela swona. Nsiyeto wa riendli wu tlhela wu tikomba ku humelela emahlweni ka rihlanganisamarito *ni* eka swikombiso swa (426b-d). Mhaka yikulu hileswaku vuyelelo wa marito ma xivulwahava xa riendli

eka xiphemu eka xivulwana xa rihlanganisi a wu humeleli naswona mongo wa xivulwa wa twisiseka.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi na**

A hi vone swikombiso leswi nga laha hansi:

- (427) a. Xakwe a ko va ku *tihanyela* hi ku ba madayizi na [ku tihanyela] hi rintihlo. (Mabibi ya mbilu, p.77)
- b. A wu fanele u vurile leswaku a wu swi koti ku *tirhisa* foroko na [ku tirhisa] mukwana. (Ntlhonthlo, p.64)

Eka swikombiso swa (427a-b) ku humelela nsiyeto wa xivulwahava xa riendli eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *na* eka xona. Xikombiso xa (427a) xi boxa swilo swimbirhi leswi ximunhuhatwa xi tihanyelaka hi swona, ku nga madayizi na rintihlo. Loko hi xiya xiphemu lexi landzaka rihlanganisamarito *na* hi lemuka leswaku ku na nsiyeto wa xiphemu lexi kumelerisaka leswi endliwaka hi rintihlo, ku nga ku tihanyela. Hi marito man'wana, xivulwa xi swi kotle ku papalata vuyelelo wa xivulwahava xa riendli ku boxa hungu endzhaka rihlanganisamarito *na*. Maendlelo lama ma tlhela ma tikomba eka xikombiso xa (427b) laha xivulwa xi khulukaka no boxa mhaka yo twala hambi ku siyetiwele xivulwahava xa riendli *ku tirhisa*.

(iv) **Ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisi na**

A hi langute swikombiso leswi landzelaka:

- (428) a. *Hi xava* lexi [hi xava] na lexi. (Xikumakumani, p.9)
- b. *Ndzi dya* hlomulo [ndzi dya] na mbitsi. (Xikumakumani, p.10)
- c. Namuntlha *ndzi tekeriwile* vana [ndzi tekeriwile] na nhundzu. (Xikumakumani, p.11)
- d. Ivi *ku cinciwa* mayimelo, [ku cinciwa] na tlhelo. (Xikumakumani, p.25)
- e. Ti kokakoka *ti handzulela* baji [ti handzulela] na buruku. (Xikumakumani, p.46)

Loko hi xiya swivulwa swa (428a-e) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli wa humelela na le ka xivulwa xa rihlanganisamarito *na*. Tlhela u xiya endlelo leri eka swikombiso swa (427), riendli ri kumeka ri siyetiwa eka ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisi.

(v) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *kumbe***

Xiya xikombiso lexi landzelaka:

- (429) A va swi kota *ku dlaya* vambirhi *kumbe* [ku dlaya] vanharhu hi vusiku byin'we. (Mabibi ya mbilu, p.41)

Nsiyeto wa riendli wa swi kota ku humelela na le ka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *kumbe* eka xivulwa. Eka xikombiso xa (429), hi vona swi nga ha bohangi leswaku ku hlamuseriwa leswi swigevenga a swi kota ku swiendla ku tsakisa Madyaswilova muthori wa vona. Loko ku boxiwa nhlayo ya vanhu lava a va dlayiwa a swi bohangi leswaku ku tlhela ku boxiwa na leswaku lavanharhu na vona a wela eka nhlayo ya vadlayiwa. Hungu ri kumeka ri hundziseka handle ko boxa nakambe riendlkulu *ku dlaya*.

(vi) **Ndhawu leyi rhangelaka rifuwi ra -kwe**

Vona xikombiso lexi landzelaka ku vona ndhawu leyi nsiyeto wa riendli eka xona.

- (430) *U pfuxe* kokwa wakwe Mavungu, [u pfuxe] mana wa Takalani. (... hi le fasitereni, p.3)

Loko hi hlela xikombiso xa (430) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riendli *u pfuxe* eka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa rifuwi *mana wa Takalani*. Loko ho hlaya xivulwahava *mana wa Takalani* xi nga ri eka mbangu wa xivulwa lexi xi helerile, a hi nge koti ku twisisa xiphemu lexi siyetiweke eka xona. Mbangu wa xivulwa wu na nkoka eka ku twisisa ndhawu laha nsiyeto wu humelelaka eka yona.

(vii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa rihlawuri ra nsinya -n'wana**

A hi xiye xikombiso lexi landzelaka ku vona ndhawu leyi nsiyeto wa riendli wu humelelaka eka yona.

- (431) Van'wana *va hlaya* leti, van'wana [va hlaya] letiya. (Ntiyiso ntsena, p.4)

Loko hi kambela xikombiso lexi nga laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlawuri leri tikombaka hi nsinya *n'wana*. Eka xikombiso xa (431), ku na nsiyeto wa xivulwahava xa riendli *va hlaya* endzhaka rihlawuri *van'wana*

loko ku hundzisiwa hungu ra timhaka leti a ti hundzisiwa hi vanhu. Xivulwahava *van'wana letiya* xi siyetile riendli leri humelerisaka leswi hlayiwaka. Hi marito man'wana, ha kota ku twisisa leswi xivulwa xi boxaka swona hambi ku humelerile nsiyeto wa riendli eka xivulwana lexi.

(viii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa rihlayi ra hinkw-**

Languta xikombiso lexi landzelaka ku vona ndhawu leyi nsiyeto wa riendli eka xona.

(432) Vadyondzi vakwe *va pasile* hinkwavo, vambirhi [va pasile] hi risiva. (Ntlhontlho, p.10)

Nsiyeto wa xivulwahava xa riendli wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka rihlayi leri tikombaka hi nsiya wa rona *hinkw-* exivulweni. Eka xikombiso xa (432) ku na nsiyeto wa xivulwahava *va pasile* lexi boxiweke eka xivulwanahosi, kambe a xi boxiwangi eka xivulwananandza. Xivulwana *vambirhi hi risivi* a xi boxi leswi xi kongomisaka eka swona loko xi hlayiwa xoxe, kambe loko xi helerile xa twakala, naswona na loko ko vuyiseriwa xiphemu lexi siyetiweke ku ta boxa hungu ro twisiseka.

Loko hi xiyile tindhawu leti nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli ra tlhelo ra mpfumelo wu humelelaka eka tona exivulweni, hi kumile leswaku ti katsa ndhawu leyi landzaka mahlanganisi *ni, na*, na *kumbe*, ndhawu leyi rhangelaka mahlanganisi *ni* na *na*, ndhawu leyi landzaka rihlawuri *van'wana*, na ndhawu leyi landzaka rihlayi *hinkwavo*. Swikombiso leswi nyikiweke swi komba ndlela leyi nsiyeto wu humeleleke hayona.

5.3.1.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli/xivulwahava xa riendli hi ku landza tlhelo ra nandzulo**

Eka swivulwa leswi hlengeletweke kusuka eka swirungulwana leswi hlawuriweke ku ta kambela nsiyeto eka swona, a ndzi kotangi ku kuma swikombiso swo xiya ndhawu ya nsiyeto wa riendli exivulweni hi ku landza tlhelo ra nandzulo.

5.3.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa ripfunetariendli**

Hi ta xiya ndhawu leyi riendli kumbe xivulwahava xa riendli xi siyetiwaka eka yona loko hi languta xivulwana xa ripfunariendli. Laha ku langutiwa ndhawu leyi riendli kumbe ripfunetariendli swi siyetiwaka eka yona.

(i) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi na**

Hlaya swivulwa leswi landzelaka:

- (433) a. Ndzi tsala ndzi ri *karhi* ndzi *vaviseka* emoyeni na [ku vaviseka] le mbilwini. (Xikumakumani, p.1)
- b. Xakwe a ko *va ku tihanyela* hi ku ba madayizi na [ku tihanyela] hi rintihlo. (Mabibi ya mbilu, p.77)
- c. Kholani a a tala ku kumeka a ri *karhi a hlaya* tibuku na [ku hlaya] tinyuziphepha ta khale. (Xikumakumani, p.2)
- d. A tivona a ri *karhi a vona* matiko na [ku vona] tihodela hi ku hambana ka tona. (Xikumakumani, p.61)

Loko hi xiya swikombiso leswi nga nyikiwa eka (433a-d) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *na*. Eka swiyimo swin'wana, riendli ri kumeka ri siyetiwa na xiphemu xa rona tanihi xivulwahava xa riendli. Xikombiso xa (433a), xi siyetile riendli *vaviseka* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisamarito ku hundzisa hungu. Ku vaviseka ku humelela eka tindhawu timbirhi ta xivulavuri kumbe mutsari wa timhaka, ku nga emoyeni na le mbilwini. Loko ku boxiwa ta le mbilwini, a swa ha bohangi leswaku ku vuyelerisiwa riendli *vaviseka*. Eka xiyimo lexi, riendli ri bohekile ku teka xiphemu xo rhangela *ku*, ku ta hundzisa hungu ra xivulwa hi nkholuko.

Xikombiso xa (433b) xi na nsiyeto wa xivulwahava xa riendli *ku tihanyela* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *na* ku ta hlamusela hi leswi ximunhuhatwa a xi tihanyela na hi swona handle ka ku ba madayizi. Loko hi xiya kahle, ndhawu leyi landzaka rihlanganisi yi siyeta riendli kumbe xivulwahava xa riendli ku ta paluxa michumu leyi endliwaka hi nchumu wun'we.

Loko xivulwanahosi xi ri na xivulwahava xa riendli leri rhangeriweke hi xitwananisi xa nhlokomhaka leyi yimelaka munhu, hakanyingi xivulwahava xa riendli ra nsiyeto eka xivulwananandza ri cinca xitwananisi a xi va *ku* ku ta hundzisa hungu kahle. Xikombiso xa (433c) na (433d) swi fana hi ndhawu leyi siyeteke riendli eka xivulwa.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi ni**

Xiya swikombiso leswi landzelaka:

- (434) a. Va tile va *kha* va *ba* timpempe ni [ku ba] timhahamhala. (Mabibi ya mbilu, p.58)
- b. Va fambile va *siya* varhumiwa ni [ku siya] mitlhambi. (Mabibi ya mbilu, p.8)
- c. O kuma va ri *karhi* va *kukula* laha ndlwini ni [ku kukula] laha ndyangu. (Xikumaumani, p.38)
- d. Loko a hetile ku xava nyana va ri *karhi* va pfuxelana ni ku *tshandzisana* swa vusiwana ni [ku tshandzisana] ndlala. (Xikumakumani, p.40)

Swikombiso swa (434a-d) swi humelerisa nsiyeto wa riendli leri tirheke tanihi riendlikulu eka xivulwa. Lawa i maendli lama rhangeriwaka hi *ku*. Xiya ndlela leyi nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli wu humelelaka hakona eka swikombiso swa (434) ku ta yelanisa no twisisa swikombiso swa (434). Ndhawu ya nsiyeto wa rihlanganisi *ni* ya fana eka swikombiso leswimbirhi.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli**

Vona xivulwa lexi:

- (435) Masenyana u miyerile ku *kondza* a *twa* ku hefemula, [a *twa*] ku ba [a *twa*] ni ku famba ka mbilu ya yena. (Mabibi ya mbilu, p.4)

Nsiyeto wa riendli wu tlhela wu tikomba hi ku siyetiwa ka xivulwahava xa riendli a *twa* kambirhi eka ndhawu leyi landzaka riendli exivulweni. Riendli leri siyetiweke ri va ri boxiwile ekusunguleni ri nga si siyetiwa eka tindhawu leti nga boheki. Ndhawu yo sungula hi leyi landzaka xivulwahava xa riendli ku *hefemula*, kasi ra vumbirhi ri landzela ku *ba*.

(iv) **Ndhawu leyi landzaka xivulwana xa riviti**

Hlaya xikombiso lexi

- (436) A nga va a *tiveka* hikwalaho ka vutlhari, [a *tiveka* hikwalaho ka] vunhenha, [a *tiveka* hikwalaho ka] vun'anga, [a *tiveka* hikwalaho ka] vuloyi, [a *tiveka* hikwalaho ka] vulolo kumbe [a *tiveka* hikwalaho ka] swin'wana. (Mabibi ya mbilu, p.14)

Nsiyeto wa riendli wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka riviti. Eka xikombiso xa (436), riendli *tiveka* leri tirheke na swiphemu swa rona exivulweni tanihi xivulwahava xa riendli, ri kumeka ri siyetiwa eka ndhawu leyi landzaka mavitaswianakanyiwa yo fana na *vutlharhi*, *vun'anga*, *vuloyi* na *vulolo*. Mhaka yikulu hileswaku hungu ra twisiseka.

5.3.3. Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa hi ku landza marhavi ya maendli

Xiyengetsongo lexi xi xopela ndhawu leyi riendli kumbe xivulwahava xa riendli xi siyewakona eka xivulwa hi ku landza marhavi ya maendli. Ku xiyiwa swivulwana swa marhavi ya maendli ya xikongomelo, xivangelo, xihlamulana, xitwisiwa, xiendleko, xitlhandluko, na xitlhelelo.

5.3.1.1. Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xikongomelo

(i) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni*

Hi ta kambela nsiyeto kusuka eka swikombiso leswi landzelaka:

- (437) a. Nkele, un'wana wa swihesi swa xisati loyi a a *landzela* Neluheni hi xiyimo ni [ku landzela hi] tidyondzo, o va tlulelo, a va paluxa leswi va nga xiswona. (Mafelatiko, p.7)
- b. U lo xi *tirhela* hi ku dyondza ni [ku xi tirhela hi] ku chivirika entirhweni wa yena. (Mafelatiko, p.7)
- c. Loko Sayina a heta ku *tlharamulela* tinyuziphepha ni [ku tlharamulela] magume lama a ma phutserile "tintangu," o nato tlevelele. (Mafelatiko, p.34)
- d. Phela muholo wa Ximakasiki a wu tswongiwa hi ku *hakelela* swikweleti ni [ku hakelela] milandzu yo hlayanyana ya le mpfungwe. (Mafelatiko, p.68)

Nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli wa humelela eka xivulwa xa riendli ra rhavi ra xivangelo. Nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni*. Mayelana na ndlela leyi riendli kumbe xivulwahava xa riendli xi siyewakona hakona eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi leri, xiya eka swikombiso leswi kaneriweke eka (437). Maendlelo ma kona ya fana. Ku hambanile swivulwa ntsena.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka riviti**

Xiya nsiyeto wa riendli eka xikombiso lexi landzelaka:

- (438) Hambiswiritano ndzi to nghunyuta xisuti ku *tlangela* ntsetso, [ku tlangela] rivuvu, [ku tlangela] rikaka kun'we ni [ku tlangela] malwandla ya vumunhu byaku. (Mabibi ya mbilu, p.17)

Loko u hlaya xikombiso lexi nyikiweke u ta lemuka leswaku nsiyeto wa riendli eka xivulwana xa rhavi ra riendli ra xikongomelo wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riviti. Maendlelo ya muxaka lowu ya fana na ya xikombiso xa (438). Eka xikombiso xa (438), ku siyetiwiwe maviti: *ntsetso*, *rivuvu*, *rikaka* na *malwandla*, lama ku nga mavitaswianakanyiwa. Mhaka yikulu hileswaku riendli *tlangela* a ri vuyeleli eka ndhawu ya maviti hinkwawo lama longoloxiweke eka xivulwa.

5.3.1.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xivangelo**

(i) **Ndhawu leyi landzaka mahlanganisi na na ni**

A hi vone swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (439) a. Ndzawulo leyi yi navela ku *kurisa* Machangana na [ku kurisa] Xitsonga. (Ntlhontlho, p.7)
- b. Ku ya celacela xitolo xa munhu mi vuya mi nga kumi nchumu lowu a mi wu lava, swi *vevukisa* xiyimo ni [ku vevukisa] ndzhuti wa munhu evanhwini. (Ndzhaka ya vusiwana, p.49)
- c. Mukhalabye a a ri exikarhi ka van'wana vavhaki lava a va tile ku ta ta *vuyisa* vana ni [ku ta ta vuyisa] maxaka exirhwalo xa vona xa digiri. (Ndzhaka ya vusiwana, p.87)
- d. Hi kona va ta khawula ku *dyondzisa* n'wana lunya ni [ku dyondzisa] tihanyi. (Ndzhaka ya vusiwana, p.105)

Nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli wa humelela na le ka xivulwana xa rhavi ra xivangelo. Hi ku xiya swikombiso swa (439a-d), hi kuma leswaku ku siyetiwa riendli eka ndhawu leyi landzaka mahlanganisi *ni* na *na*. Loko xivulwa xi boxa mhaka leyi lavaka ku longoloxa swilo swimbirhi kumbe ku tlula, naswona ku ri mhaka leyi hlavuteriwaka hi riendli rin'we, a swi bohi ku va na vuyelelo wa riendli leri nga boxiwa.

Eka xikombiso xa (439a), nsiyeto wa riendli ra rhavi ra xivangelo ri siyetiwiwe endzaka rihlanganisi ku engetela leswi lavaka ku kurisiwa hi Ndzawulo. Eka xikombiso xa (439b) ku na nsiyeto wa riendli *vevukisa* leri hundzisaka hungu leri nga ha bohanguki leswaku riendli *vevukisa* ri vuyelela ko tala exivulweni. Swikombiso swa (439c-d) swi siyeta riendli na swiphemu swa rona ku fana eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni*. Xiya nakambe swikombiso swa (440) ku ta vonisisa nsiyeto eka ndhawu leyi landzaka mahlanganisi lawa.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa rifuwi**

Hlaya xivulwa lexi nga laha hansi:

(440) Xikolo lexi xi dumile hi mbuyelo *wo nyamisa* timbilu ta vana, [wo nyanisa timbilu] ta vatswari ... (Mafelatiko, p.54)

Xivulwa xa riendli ra rhavi ra xivangelo xa swi kota ku siyeta xivulwahava xa riendli eka ndhawu leyi landzaka rifuwi. Eka xikombiso xa (440), hi vona ku siyetiwiwe xivulwahava xa riendli eka ndhawu leyi landzaka rifuwi *ta vana* na *ta vatswari*. Mhaka ya leswaku timbilu ta vana ti nyamisiwa hi mbuyelo yi boxiwile, kambe ya leswaku na vatswari va wela kona a swi boxiwangi. Hungu ri twisieka loko hi hlaya xivulwa hinkwaxo kumbe eka mbango laha xi humaka kona. Hi ku yingisela kunene a hi hatlisi ku swi lemuka leswaku nsiyeto wa riendli wu humelerile eka ndhawu leyi landzaka rifuwi.

5.3.3.1. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xihlamulana**

(i) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli**

Vona xikombiso lexi nyikiweke:

(441) Mi sala *mi tirhisana* hi ku rhula, [mi tirhisana] hi ntsetso.
(Mafelatiko, p.2)

Loko hi hlaya xikombiso xa (441) ha kota ku vona leswaku eku longoloxiweni ka swilo leswi a swi fanele swi sala swi endliwa hi vadyondzisi hikuya hi nhloko ya xikolo, ku tirhisiwiwe riendli *tirhisana* ku yimela na leswin'wana. Riendli leri a ra ha boxiwangi nakambe. Xivulwahava xa riendli *mi tirhisana* xi le ndhawini leyi landzaka xivulwahava xa riendli *hi ku rhula*.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni***

Xiya xivulwa lexi landzelaka:

- (442) Loko a hetile ku xavanyana va ri karhi va pfuxelana ni ku *tshandzisana* swa vusiwana ni [ku tshandzisana] ndlala, Mabirimisi o tsundzuka rhengu ra yena leri a a ri lukile. (Ndzhaka ya vusiwana, p.40)

Loko hi hlaya xikombiso xa (442) hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela endzaka rihlanganisamarito *ni*, laha xivulwana xa riendli ku *tshandzisana* xi nga bohangiki ku vuyelela loko ku hundzisiwa hungu. Leswi swi vangiwa hi ku va riendlikulu leri ri boxiwile ekusunguleni ka xivulwa..

5.3.3.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xitwisiwa**

(i) **Ndhawu leyi landzaka mahlanganisi *ni* kumbe *no***

Hlaya swivulwa leswi longoloxiweke laha hansi:

- (443) a. Xikolo lexiya xo hlawuleka xo sungula ku *ngheneriwa* hi muhlwa ni [ku ngheneriwa hi] swihehli. (Mafelatiko, p.5)
- b. Mieheketo yakwe yi sungule ku *taleriwa* hi swivutiso ni [ku taleriwa hi] ku kanakana. (Ntiyiso ntsena, p.10)
- c. Vhiki hinkwaro ku *tisiwa* swikhongelo ni [ku tisiwa] tinsimu to thova mbilu. (Ntiyiso ntsena, p.12)
- d. Mhaka leyi a yi *kanetiwa* vusiku ni [ku kanetiwa] nhlikani hi lava a va lumbetiwa. (Ntiyiso ntsena, p.14)
- e. Thicara loyi a a *pumbiwa* ku feyirisa swichudeni, no [pumbiwa ku] dyondzisa ririmi ra vatshikeleri va Vantima. (Ntiyiso ntsena, p.4)

Mayelana na ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava xa riendli eka xivulwana xa rihlanganisi *ni*, tlhela u vona swikombiso swa (443a-d). Eka xikombiso xa (443e), ku siyetiwiwe riendli *pumbiwa* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *no* swi tlhela swi nga onhi mongo wa xivulwa. Hungu ri khuluka handle ko onha mongo wa xivulwa. Leswi swi humelelaka vusiku swi boxiwile, ku nga mhaka leyi a yi kanetiwa, kambe leswi endliwaka nhlikani a swi boxiwangi tanihileswi eka mbangu wa xivulwa ku

vulavuriwaka hi ku kanetiwa. Loko hi hlaya xivulwa lexi ha swi twa leswaku mhaka a yi kanetiwa vusiku yi tlhela yi kanetiwa ninhlikani.

5.3.3.3. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xiendleko**

(ii) **Ndhawu leyi landzaka riviti ra vundhawu**

A hi vone xikombiso lexi landzelaka:

- (444) Ndzi tsala ndzi ri karhi ndzi *vaviseka* emoyeni, [ndzi vaviseka] na le mbilwini. (Xikumakumani, p.1)

Xivulwa xa rhavi ra riendli ra xiedleko xa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa xivulwahava xa riendli eka ndhawu leyi landzaka riviti ra vundhawu. Eka xikombiso lexi, leswi nga ku humeeleni na le mbilwini i ku vaviseka. Laha ku siyetiwele xivulwahava xa riendli leri boxiweke ekusunguleni, leswi papalatiweke eka xivulwana lexin'wana. Loko muhlayi a lava ku twisisa leswi nga humelela embilwini u boheka ku hlaya xivulwa hinkwaxo. Laha u ta kota no vona riendli leri siyetiweke ku ta hundzisa hungu.

(iii) **Ndhawu leyi rhangelaka riviti**

Hi ta xiya nsiyeto eka xivulwa lexi nyikiweke:

- (445) A nga va a *tiveka* hikwalaho ka vutlhari, [a tiveka hikwalaho ka] vunhenha, [a tiveka hikwalaho ka] vun'anga, [a tiveka hikwalaho ka] vuloyi, [a tiveka hikwalaho ka] vulolo kumbe [a tiveka hikwalaho ka] swin'wana. (Ntlhontlho, p.14)

Nsiyeto wa riendli wa humelela na le ka ndhawu leyi rhangelaka riviti eka xivulwana xa rhavi ra xiendleko. Xivulwahava lexi siyetiwaka xi twakala xi ri kona exivulweni naswona xi rhangerile riviti. Eka xikombiso xa (445), nsiyeto wu humelerile emahlweni ka maviti *vunhenha*, *vun'anga*, *vuloyi*, na *vulolo*. Loko u hlaya xivulwa lexi a swi olovi ku landzelela no lava ku tiva marito lama siyetiweke tanihileswi xivulwa xi boxaka hungu ro twisiseka ri tlhela ri khuluka kahle.

5.3.3.6. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xitlhandluko**

(i) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *kumbe***

Vona ndhawu ya nsiyeto eka xivulwa lexi landzelaka:

- (446) A swi endliwa hi vanhu hi *ku tivula* Valungu *kumbe* [ku tivula]
Vantima kumbe [ku tivula] Makula. (Ntlhonthlo, p.11)

Loko u xiya xikombiso lexi nga laha henhla u ta lemuka leswaku endzhaka rihlanganisi *kumbe* ku siyetiwiwe xivulwahava xa riendli ra rhavi ra xitlhandluko *ku tivula* ku humelerisa hungu ra xivulwa. Loko xivulwahava a xo: *kumbe Vantima kumbe Makula*, a xi nga ta twisiseka leswaku xi kongomana na ku boxa yini. Hi marito lama siyetiweke eka xivulwa munhu wa kota ku ma tiva loko a hlaya xivulwa xi helerile naswona swi tlhela swi nga twali leswaku ku na nsiyeto wa marito mokarhi.

Loko xivulwa lexi (446) xi hetisekile a xi ta ku: *A swi endliwa hi vanhu hi ku tivula Valungu kumbe ku tivula Vantima kumbe ku tivula Makula*. Hikuya hi ntolovelwa wa maveketelo ya marito exivulweni, a swi bohi leswaku xivulwa xi vuyelela marito mo karhi loko xi twisiseka naswona mongo wa xona wu nga onhakangi.

5.3.3.7. **Ndhawu ya nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa rhavi ra xitlhelelo**

(427) **Ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli**

Hi ta kambela ndhawu ya nsiyeto kusuka eka xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

- (447) A *va tikomba* va titsakerile, [va tikomba] va tshunxekile
emimoyeni ya vona. (Ntiyiso ntsena, p.69)

Loko hi kambela nsiyeto wa riendli eka xivulwa lexi nyikiweke eka (447) hi kuma leswaku wu humelela eka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli ra xitlhelelo. Mhaka leyi yi tikomba kahle eka xivulwanahosi laha xivulwahava xa riendli xi tshameke kona. Xivulwahava *va tikomba* eka xivulwananandza xi kumekile xi siyetiwiwe loko hi languta ndhawu laha a xi fanele xi ri kona, ku nga ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli *va ntshunxekile*.

5.3.4. Nsiyeto wa riendli eka xivulwa hi ku landza mikarhi

Xiyengetsongo lexi xi xiya nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa rona hi ku landza mikarhi, ku nga nkarhi wa sweswi, nkarhi lowu nga hundza na nkarhi lowu taka.

5.3.1.1. Ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava xa riendli ra nkarhi wa sweswi

(i) Ndhawu leyi rhangelaka riviti

Hlaya xivulwana xa rihlanganisaswivulwa ku vona ndhawu leyi nsiyeto wa riendli wu humeleleka eka yona.

(448) Ndzi to nghunyuta xisuti *ku tlangela* ntsetso, [ku tlangela] rivuvu, [ku tlangela] rikaka kun'we ni [ku tlangela] malwandla ya vumunhu byaku. (Mabibi ya mbilu, p.17)

Loko hi xiya xikombiso xa (448) hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli leri tirheke eka nkarhi wa sweswi wa humelela eka ndhawu leyi rhangelaka riviti exivulweni. Xiphemu lexi siyetiwa eka i xivulwahava xa tshamelo *ku tlangela*. Xiphemu lexi xi siyetiwa eka ndhawu leyi rhangelaka maviti yo hambanahambana ku katsa *rivuvu*, *rikaka* ni *malwandla*. Mhaka leyi endlekaka hi maviti lawa i *ku tlangela*. Hi marito man'wana, nsiyeto wa humelela eka ndhawu ya xivulwa laha xiphemu lexi siyetiwa eka rhangelaka riviti.

(ii) Ndhawu leyi landzaka riviti

A hi xiye xikombiso lexi landzelaka:

(449) Malembe lawa a wu ya langutele hi mahlongati namuntlha ya *fikile* tanihi norho - kambe a hi norho [malembe ya fikile]. (Mabibi ya mbilu, p.17)

Loko hi xiya xivulwa xa (449) hi kuma leswaku ku na swin'wana leswi twakalaka swi xota emakumu ka xivulwa leswaku xi ta hetiseka kahle, ku nga xivulwahava ya *fikile* kumbe *xivulwana malembe ya fikile*. Xivulwana xi siyetiwa endzhaka rivitaswianakanyiwa norho. Muyingiseri wa swi kota ku swi twa leswaku xivulwana a *hi norho* xi hetiseka kahle loko xi ri na xivulwahava ya *fikile* kumbe xivulwana *malembe ya fikile*. Mhaka yikulu hileswaku nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riviti. Riendli leri nga vuyeleriki exivulweni ri komba nkarhi wa sweswi.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

A hi hlaye xikombiso lexi landzelaka:

- (450) a. Tintangha tanga ti ta ku yini loko ndzi teka hi mukhalabye wo *oma* tinyonga ni [ku oma] tihlaya tanihi wena? (Mabibi ya mbilu, p.18)
- b. Nsovo n'wananga, u *vita* hi mina ni [ku vita hi] mana wa wena. (Mabibi ya mbilu, p.71)

Loko hi hlaya swivulwa swa (450a-b) hi kuma leswaku swi humelerisa nsiyeto wa riendli leri boxaka timhaka ta nkarhi wa sweswi eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi. Eka xivulwa xa (450a) ku humelela nsiyeto wa riendli *oma* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Mhaka leyi humelelaka tihlaya swi le rivaleni leswaku yi kongomisiswa eka ku oma. Xikombiso xa (450b) xi humelerisa nsiyeto wa riendli ra nkarhi wa sweswi *vita* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *ni* ku boxa lava vitanaka Nsovo. Nsiyeto wu kumeka wu nga onhi mongo wa xivulwa.

5.3.4.1. **Ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava xa riendli ra nkarhi lowu nga hundza**

(i) **Ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa rifuwi**

Hlaya xikombiso lexi landzelaka ku vona ndhawu leyi nsiyeto wa riendli wu endlekaka eka yona.

- (451) *U pfuxe* kokwa wakwe Mavungu, [u pfuxe] mana wa Takalani. (... hi le fasitereni, p.3)

Loko hi xiya hi kuma leswaku nsiyeto wa riendli ra nkarhi wa sweswi wa humelela na le ka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa rifuwi exivulweni. Eka xikombiso xa (451), ku na nsiyeto wa riendli *u pfuxe* ku boxa munhu loyi a nga pfuxiwa eka xivulwananandza, loyi ku nga mana wa Takalani. *Mana wa Takalani* i xivulwahava xa rifuwi.

5.3.4.2. Ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava xa riendli ra nkarhi lowutaka

(i) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

Xiya xivulwa lexi landzelaka kutani u vona ndhawu ya nsiyeto wa riendli.

(452) U ta *mitiwa* hi ndzilo ni [ku *mitiwa* hi] xivavula. (Mabibi ya mbilu, p.29)

Eka swikombiso swa (452) ku na nsiyeto wa riendli ra nkarhi lowutaka. Nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisamarito *ni*. Eka xikombiso lexi, ku siyewile riendli *mitiwa* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi loko ku hundzisiwa hungu. Nchumu lowu nga endliwaka hi *xivavula* i *ku mitiwa*. Loko munhu a yingisela kumbe ku hlaya xivulwa lexi u swi twisisa kahle leswaku xi kongomanile na yini.

Xiyenge xa 5.3. xi xiyile ndhawu ya nsiyeto hi ku kongomisa eka vulongoloxamarito bya xivulwa lexi siyetaka riendli kumbe xivulwahava/xivulwana xa riendli hi ku kongomisa eka ndhawu ya nsiyeto eka xivulwana xa matlhelo ya riendli, ndhawu ya nsiyeto eka xivulwana xa ripfunetariendli, ndhawu ya nsiyeto eka xivulwana xa marhavi ya maendli, na ndhawu ya nsiyeto eka xivulwana xo komba mikarhi ya maendli.

Eka swivulwa swa riendli ra tlhelo ra mpfumelo, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli wa humelela eka tindhawu leti landzelaka: leyi landzaka rihlanganisi; leyi landzaka xivulwahava xa rihlawuri, na xivulwahava xa rihlayi; kun'we na ndhawu leyi rhangelaka rihlanganisi na rifuwi. Loko nsiyeto wa riendli wu humelela eka tindhawu leti boxiweke, hungu ra xivulwa a ri kavanyeteki helo.

Loko swi ta eka swivulwana swa nsiyeto wa riendli hi ku xiya tindhawu ta xivulwa laha wu humelelaka kona, a ndzi kotangi ku kuma swikombiso swo vona eka swona loko nsiyeto wu humelela.

Eka swivulwa swa ripfunetariendli ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riendli kumbe xivulwahava xa riendli wa humelela eka tindhawu to fana na leyi landzaka rihlanganisi, xivulwahava xa riviti, na xivulwahava xa riendli. Riendli leri siyewaka ri va ri boxiwile eka xivulwa naswona xivulwa xi papalata ku ri vuyelela.

Xiyenge lexi yi langutile nakambe tindhawu ta nsiyeto wa riendli eka xivulwa xa marhavi ya maendli. Eka rhavi ra xikongomelo, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riendli

wa humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi na riviti. Eka rhavi ra xivangelo ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riendli wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi na leyi landzaka xivulwahava xa rifuwi. Eka xivulwana xa rhavi ra xihlamulana, nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riendli na leyi landzaka rihlanganisi. Loko swi ta eka xivulwana xa rhavi ra xitwisiwo, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riendli wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi. Nsiyeto wa riendli wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka riviti na leyi ri rhangelaka eka xivulwana xa rhavi ra xiendleko. Eka xivulwana xa rhavi ra xitlhandluko, ku kumiwile leswaku nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi, kasi eka xivulwana xa rhavi ra xitlhelelo, nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli. Loko nsiyeto wu endleka, hungu a ri cinci helo leswi ri boxaka swona.

Ku tlheli ku langutisiwa na tindhawu ta nsiyeto eka xivulwana hi ku landza mikarhi. Eka xivulwana xa riendli ra nkarhi wa sweswi, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riendli wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riviti na rihlanganisi, kun'we na ndhawu leyi rhangelaka riviti. Eka xivulwana xa riendli ra nkarhi lowu nga hundza, nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa rifuwi, kasi eka xivulwana xa riendli leri kombaka nkarhi lowutaka, nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi.

5.4. Vulongoloxamarito bya xivulwa xa nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana

Xiyenge lexi xi xiya ndlela leyi nsiyeto wa xivulwahava kumbe xivulwana wu humelelaka hakona exivulweni. Ku langutiwa ndhawu ya nsiyeto wa swiphemu swa xivulwa leswi katsaka swihluvi hi ku mbana ka swona, leswi tirheke eka swivulwahava kumbe xivulwana. Ku xiyiwa ndhawu leyi nsiyeto wa marito ya hlayo yo tlula yin'we wu humelelaka eka yona exivulweni.

5.4.1. Ndhawu ya nsiyeto wa marito mambirhi exivulweni

Eka xiyengetsongo lexi ku langutiwa nsiyeto wa xivulwahava xa marito mambirhi eka xivulwa, hi ku kongomisa eka ndhawu leyi nsiyeto wu humelelaka eka yona.

5.4.1.1. **Ndhawu ya nsiyeto wa *riviti* na *riviti***

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye swikombiso leswi landzelaka:

- (453) a. [Hosi Nghunghunyana] a nga ri munhu wa vutoya. (Mavala ya yingwe, p.5)
- b. [Tatana Mathebula] a handzahandza exikarhi ka tibuku wonge u twe leswaku a ku ri ni dayimani emarhumbyini ya tona. (Ntiyiso ntsena, p.1)
- c. [Manana Khanyisa] u lo bela endhawini; mana wa wena! (Mavala ya yin'we, p.24)

Loko hi hlaya swikombiso swa (453a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa xivulwahava xa riviti na riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni. Marito lama siyetiwa exivulweni i maviti lama yimelaka vanhu. Swikombiso swa (453a-c) hinkwaswo swi na nsiyeto wa mavito ya swiyimo swa vanhu laha hi ntlovelo ku kumekaka nhlokomhaka ya xivulwa. Xikombiso, eka (453a) ku siyetiwa *Hosi Nghunghunyana*, kasi eka (453b) ku siyetiwa *tatana Mathebula*, loko eka (453c) ku siyetiwa *manana Khanyisa* tanihi maviti.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

Hlaya swikombiso leswi landzaka:

- (454) Loko [tatana byalwa] a byi tlhavile a wu twa hiloko a tiphata. (...hi le fasitereni, p.13)

Nsiyeto wa marito mambirhi wa endleka na le ka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi exivulweni lo hi langutisa malongolokelo wa marito exivulweni. Eka xikombiso xa (454), hi kuma leswaku maviti *tatana* na *byalwa* ma siyetiwa eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *loko* exivulweni. Mhaka ya leswaku hi wona maviti lama a swi fanerile leswaku ma boxiwa eka xivandla lexi hi swi kuma eka mbangu wa xivulwa. Munhu loyi a fanele ku tlhava swin'wani, ku nga *byalwa*, i *tatana*, lawa ku nga marito lama nga ha vuyelelangiki exivulweni.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa risivi**

A hi vone xikombiso lexi nga nyikiwa:

- (455) Wanuna loyi [Nkulukumba Staney] a a arile ku tinghenisa eka tipolitiki. (Ntiyiso ntsena, p.50)

Xikombiso xa (455) xi kombisa leswaku nsiyeto wa riviti na riviti wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa rifuwi. Eka xikombiso lexi, marito *Nkulukumba Staney* ma kumeka ma nga katsiwangi eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa risivakomba loko ku hundzisiwa hungu ra xivulwa.

5.4.1.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti na risivi**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi langute swivulwa leswi nga laha hansi:

- (456) a. [Mali leyi] hi lombiwa hi ri vambirhi. (Ntlhontlho, p.75)
b. *Wanuna loyi* a nga ndzi tivi kahle, [wanuna loyi] u ehleketa leswaku ndzi ntombi leswi ndzi nga te tani. (Mabibi ya mbilu, p.21)
c. [Dokodela loyi] a a tirhisa njhekixini na mapilisi ntsena.(Ntlhontlho, p.49)
d. [Tiko hinkwaro] ri duma ri tlhela ri hangalaka ha wona. (Xiseluselu xa vulombe, p.43)

Nkarhi wun'wana, swa humelela leswaku xivulwa xi hundziseka kambe ku siyiwile marito ya riviti na risivi eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka xikombiso xa (456a-c), nsiyeto lowu nga humelela i wa xivulwahava xa risivakomba eka ndhawu ya nhlokomhaka, kasi eka (456d) ku na nsiyeto wa risivantalo eka ndhawu ya nhlokomhaka. Mhaka yikulu hileswaku mongo wa swivulwa leswi a wu cinci hikwalaho ka ku va ku siyewile marito mambirhi exivulweni, naswona endhawini ya nhlokomhaka.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti**

Hlaya xikombiso lexi landzelaka:

(457) A teka *nkwama lowuya* a wu yimisa hi nhloko, [nkwama lowuya] wu hlantela tibuku emilengeni yakwe. (Ntiyiso ntsena, p.1)

Loko hi xiya xikombiso xa (457) hi kuma leswaku xi na nsiyeto wa xivulwahava xa risivakomba *nkwama lowuya* endhawini leyi landzaka xivulwahava xa riviti *hi nhloko*. Vukona bya xivulwahava xa nsiyeto wu twakala hi xitwananisi wa lexi yimeleke marito lama siyetiweke eka xivulwa loko ku hlamuseriwa ndlela leyi tibuku ti nga werisa xiswona ehansi. Nchumu lowu nga hlantela tibuku emilengeni i nkwama lowu boxiweke masunguleni eka xivulwanahosi, kambe wu nga vuyelelangiki eka xivulwananandza.

5.4.1.3. **Ndhawu ya nsiyeto wa riviti na rifuwi**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye swikombiso leswi nga nyikiwa laha hansi:

- (458) a. [Vatswari vakwe] va sungule ku xopalanguta hi xikongomelo xo lava ku kuma ndzhombo wa ku tsandzeka loku ka mihlolo. (Ntiyiso ntsena, p.4)
- b. [Milomo yakwe] a yi ri milimo leya ntimanyana. (Ntiyiso ntsena, p.43)
- c. [Nomu wakwe] a wu pfuleke wu endla xirhendzewutana xo hetiseka hakunenenene, hi ku ehleketa ka Risimati. (Ntiyiso ntsena, p.43)

Loko hi languta swivulwa swa (458a-c) hi ta kuma leswaku ku na nsiyeto wa xivulwahava xa rifuwi endhawini ya nhlokomhaka. Hungu leri hundzisiwaka hi xivulwa ri hundziseka handle ko boxa marito mambirhi lama nga susiwa. Eka xikombiso xa (458a) ku na nsiyeto wa xivulwahava xa rifuwi *vatswari vakwe* endhawini ya nhlokomhaka, kasi eka (458b) ku siyetiwele xivulwahava xa rifuwi *milomo yakwe* eka ndhawu yo fana, loko eka (458c) ku siyetiwele xivulwahava xa rifuwi *nomu wakwe*. Eka swikombiso leswi hinkwaswo, swa twisiseka leswaku marito lawa ya nga tsariwangiki hi wona lawa a ya fanerile ku katsiwa exivulweni loko muhlayi kumbe muyingiseri a hlalaya/yingisela mahungu lawa eka ndzimana laha swivulwa swi tekiweke kona.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka ripfunetariendli**

Hi ta kambela xivulwa lexi landzelaka:

- (459) Loko o kala a twa *n'wana wakwe* a hlaya xiphato xa Xinghezi a a ku [n'wana wakwe] u hetile tidyondzo ta yena. (Ntlhontlho, p.1-2)

Nsiyeto wa xivulwahava xa marito mambirhi wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka ripfunetariendli exivulweni. Xikombiso xa (459) xi kombisa nsiyeto wa marito mambirhi ya xivulwahava xa rifuwi eka ndhawu leyi landzaka *ku*, ku nga rito leri tirheke tanihi ripfunetariendli exivulweni. Marito *n'wana wakwe* a ma bohangi ku ma vuyelerisa exivulweni loko ku hundzisiwa hungu ra matitwelo ya Namuka tata wa Kholani ehenhleni ka swatidyondzo ta vana vakwe. Lava a va vuriwa ku va se va hetile xikolo hikwalaho ko va va kota ku hlaya tinhlanga ta Xilungu i vana vakwe Namuka, ku nga marito lama nga susiwa eka ndhawu leyi landzaka ripfunetariendli eka xivulwana xo hetisa hungu.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka xiendliwa**

Xiya xikombiso lexi landzelaka:

- (460) Kholani u lo na pasa ntangha nharhu *tata wakwe* a n'wi tshikisa xikolo, [tata wakwe] a n'wi komba entirhweni. (Ntlhontlho, p.2)

Nsiyeto wa marito mambirhi wu tlhela wu tikomba eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa laha xivulwahava xa rifuwi *tata wakwe* xi nga siyetiwa eka xikombiso xa (460). Munhu loyi a komba Kholani ntirho a nga boxiwangi eka xivulwana xa vumbirhi leswaku i mani, kambe wa tiveka hikuva eka xivulwana xosungula swi boxiwile leswaku i tata wakwe, loyi ku nga Namuka tata wa Kholani. Ndhawu laha ku siyetiweke marito mambirhi hi leyi landzaka rito *xikolo*, leri tirheke tanihi xiendliwa.

5.4.1.4. **Ndhawu ya nsiyeto wa *riviti* na *rihlayi***

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi langute xikombiso lexi landzelaka ku languta nsiyeto eka xona:

(461) [Vana vambirhi] va famba va ya peta eka Mpumu. (Xiseluselu xa vulombe, p.98)

Xikombiso xa (461) xi humelerisa nsiyeto wa marito mambirhi ma riviti na rihlayi ku nga *vana vambirhi*, lexi ku nga xivulwahava xa rihlayi, eka ndhawu ya nhlokomhaka ku hlamusela hi leswi humelelaka eka mbangu wa xirungulwana. Vanhu lava nga famba eka xivulwana lexi i vana vambirhi. Mhaka ya leswaku ku siyetiwiwe marito lamambirhi yi kumeka eka ndzimana laha xivulwa lexi xi tekiweke kona.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

Languta xikombiso lexi nyikiweke laha:

(462) Loko [vana vambirhi] va vuya, lontsongo, Ndandazi, loko a ri ndleleni a vona vafana va ri karhi va dlaya kondlo. (Xiseluselu xa vulombe, p.98)

Nsiyeto wa marito mambirhi ma xivulwahava xa rihlayi wa humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi. Eka xikombiso xa (462), hi kuma leswaku ku vile na ku papalata ku vuyelerisa xivulwahava xa rihlayi *vana vambirhi* eka ndhawu leyi landzaka *loko*, rito leri nga rihlanganisi. Lava va nga vuya eka mbangu wa xivulwa lexi i vana vambirhi.

(iii) **Ndhawu layi landzaka riendli**

Hi xiya xivulwa lexi landzelaka ku vona ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava.

(463) *Vafana vambirhi* lava va nga huma kona ndzi va langutile, [vafana vambirhi] va tile hi ndlela leyi a ndzi famba hi yona. (Ndzhaka ya vusiwana, p.64)

Loko hi hlaya xikombiso xa (463) hi kuma leswaku xivulwahava xa rihlayi a xa ha vuyelangi eka ndhawu leyi a xi fanele xi ri eka yona loko ku hundzisiwa hungu, ku nga ndhawu leyi landzaka riendli ra nkarhi lowu nga hundza *langutile* exivulweni. Hungu ri hundziseka kahle hambu xivulwahava lexi xi nga ha katsiwangi. Mhaka hileswaku nsiyeto wa xivulwahava xa marito mambirhi wa humelela na le ka xivandla lexi landzaka riendli exivulweni, swi tlhela swi nga onhi helo mongo wa mhaka leyi boxiwaka.

5.4.1.5. **Ndhawu ya nsiyeto wa *riviti* na *xitwananisi***

(i) **Ndhawu leyi rhangelaka riviti**

Hlaya swivulwa leswi landzaka:

- (464) a. *Hosi ya* mabuthu, [hosi ya] tintshava, [hosi ya] milambu, [hosi ya] mitlhambi ni [hosi ya] magungu ya Vutsonga. (Mavalaya yinwe, p.14)
- b. A mi ri vanhu lavanene, *vanhu va* musa, [vanhu va] rirhandzu ni ntirhisano. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.116)

Loko hi xiya swikombiso swa (464a-b), hi kuma leswaku nsiyeto wa xivulwahava xa marito mambirhi wa humelela, laha ku siyetiweke riviti na xitwananisi eka ndhawu leyi rhangelaka riviti exivulweni, kambe marito lama siyetiweke ma twakala onge ma ha ri kona exivulweni. Rito leri rhangetse ri siyetiwa eka ndhawu leyi rhangelaka riviti leri hundzisaka hungu ra xivulwa eka xikombiso xa (464a) i rivitaswilo *hosi* eka xivulwahava *hosi ya*. Rito leri rhangetse ri siyetiwa eka xikombiso xa (464b) i *vanhu*, kambe ri famba kun'we na *va* ku vumba xivulwahava *vanhu va*.

5.4.1.6. **Ndhawu ya nsiyeto wa *xitwananisi* na *riviti***

(i) **Ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka**

A hi hlaye swivulwa leswi landzelaka:

- (465) a. Xifuva [xa Njunju] a wonge i xa tuva. (Xiseluselu, p.7)
- b. Ntima [wa Njunju] a wonge i nsiti. (Xiseluselu, p.7)
- c. Nhloko [ya Gija] a yi nga tsongahalanga. (Xiseluselu, p.9)
- d. Milomo [ya Gija] a yi larile. (Xiseluselu, p.9)
- e. Emirini [wa Njunju] a a hakarhile switshungulu. (Xiseluselu, p.7)

Nsiyeto wa humelela na le ka xivulwa xa marito mambirhi lama ku nga xitwananisi na riviti. Ku va ku siyetiweke xivulwahava xa rifuwi lexi vumbiweke hi xitwananisi xa rifuwi na riviti. Eka swikombiso swa (465a-e), hi vona nsiyeto wa xitwananisi na riviti endhawini leyi landzaka nhlokomhaka wu humelela. Eka xikombiso xa (465a), ku na

nsiyeto wa xivulwahava xa rifuwi xa *Njunju* ku hundzisa hungu ra leswi Njunju a langutekisa xiswona. Eka xikombiso xa (465b), ku na nsiyeto wa xivulwahava xa rifuwi wa *Njunju* eka ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka ku hlamusela hi ntima wa Njunju. Loko hi hlaya swivulwa leswi kusuka eka mbangu wa ndzimana swa twisiseka leswaku ku kongomisiwa eka xifuva na ntima swa mani. Nsiyeto wa muxaka lowu wa fana na lowu nga eka xikombiso xa (465d). Eka xikombiso xa (465e), ku humelela nsiyeto wa xivulwahava xa rifuwi wa *Njunju* lexi vumbiweke hi ku hlangana ka xitwnanisi xa rifuwi wa na rivitavito *Njunju*. Hungu leri hundzisiwaka eka swikombiso hinkwaswo leswi nga laha henhla ra twisiseka ri tlhela ri nga twakali leswaku ri na nsiyeto wa marito mambirhi eka ndhawu leyi landzaka nhlokomhaka.

5.4.1.7. **Ndhawu ya nsiyeto wa risivi na riviti**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi xiye swivulwa leswi nga laha hansi:

- (466) a. [Wena Rhulani] u swi tiva ku u ta holeriwa makume mambirhi ya tirhandi hi n'hwet. (Mabibi ya mbilu, p.5)
- b. [Wena Rhulani] u swi twile leswi ndzi nga vula. (Mabibi ya mbilu, p.5)

Nsiyeto wa marito mambirhi wa humelela exivulweni eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka swikombiso swa (466a-b) ku na nsiyeto wa xivulwahava xa risivi wena *Rhulani*. Ndhawu leyi ku siyetiweke xivulwahava xa risivi ku na xitwananisi xa nhlokomhaka u lexi tirheke ntirho wa nhlokomhaka. Munhu loyi hungu ri kongomisiwaka eka yena kumbe loyi ku vulavuriwaka na yena eka xivulwa i Rhulani, hambiloko swi nga boxiwangi. A swi bohi leswaku loko vanhu va vulavurisana va tshamela ku khuzana mavito ya vona eka mbulavulo wun'wana ni wun'wana.

5.4.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa marito manharhu exivulweni**

Eka xiyenge lexi ku xiyiwa nsiyeto wa xivulwahava / xivulwana xa marito manharhu eka xivulwa, hi ku kongomisa eka ndhawu leyi nsiyeto wu humelelaka eka yona.

5.4.2.1. Ndhawu ya nsiyeto wa riviti, rihlanganisi na riviti

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

Vona swikombiso leswi nyikiweke:

- (467) a. [Frederick na Nelson] a va vulavula etihlengetanini ta mavandla ya vona. (Ntiyiso ntsena, p.39)
- b. [Risimati na Tintswalo] a va bohe fundzu leri a ri nga ta tshunxiwa hi munhu. (Ntiyiso ntsena, p.41)
- c. [Risimati na Tintswalo] a va ri nuna na nsati hi ku copeta ka tihlo. (Ntiyiso ntsena, p.45)
- d. [Thembani na Mixo] a va rhandzana hi timbilu ta vona hinkwato. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.7)

Loko hi hlaya swivulwa leswi longloxiweke laha henhla hi kuma leswaku nsiyeto wa xivulwahava xa rihlanganisamarito, lexi nga na marito manharhu, wa humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka exivulweni. Eka xikombiso xa (467a), ku na nsiyeto wa marito Frederick na Nelson eka xivandla xa nhlokomhaka laha swi nga bohangiki ku ma vuyelela loko ku hlamuseriwa hi mburisano wa vona. Xivulwa xi sungurile hi xitwananisi a eka ndhawu leyi a ku fanele ku ri na xivulwahava xa rihlanganisamarito lexi siyetiweke. Loko ho hlaya xivulwa *a va vulavula etihlengetanini ta mavandla ya vona* xi nga ri eka mbangu wa laha xi tekiweke kona, a hi nge swi twisisi leswaku xivulwa xi hlamusela yini hi hungu leri. Hi marito man'wana, swi na nkoka ku hlaya ndzimana kumbe tsalwa hinkwaro ku tiva no twisisa marito lama nga bohangiki ku vuyelela eka xivandla xokarhi exivulweni, eka ndhawu ya nhlokomhaka hi ku kongomisa.

Maendlelo ya (467a) ya fana na ya swivulwa swa (467b-e) loko hi xiya ndhawu ya nsiyeto, kambe ku lo hambana muxaka wa xitwananisi na mongo wa swivulwa. Swikombiso swa (467a-e) hinkwaswo swi humelerisa nsiyeto wa xivulwahava xa marito manharhu lama ku nga rivitavito, rihlanganisamarito, na rivitavito.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi**

Xiya xikombiso lexi landzelaka:

- (468) Loko [manana na tatana] vo humela hi nghozi emaxakeni, havambirhi va chava ku ya enkosini wa kona. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.29)

Xikombiso xa (468) xi kombisa leswaku nsiyeto wa xivulwahava xa rihlanganisamarito wa humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi exivulweni. Eka xikombiso lexi, ku na nsiyeto wa marito *manana na tatana* eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *loko* ku boxa ra matitwelo ya vatswari lava hungu ri kongomisaka eka vona. Ku twisisa hungu leri swi lava munhu a hlaya ndzimana hinkwayo kusuka eka tsala leri kombisiweke. Xitwananisi vo hi xona xi hi lemukisaka leswaku ku siyetiwiwe marito wahi eka xivulwa, ngopfungopfu loko hi hlaya laha xivulwa xi tekiweke kona.

5.4.2.2. **Ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava xa riviti, xitwananisi na riviti**

(i) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi vone xikombiso lexi landzelaka:

- (469) a. [Mali ya muholo] a yi tluli kwalaho. (Ntlhontlho, p.83)
b. [Tihlo ra Risimati] a ri nga lavi nchumu xo karhi. (Ntiyiso ntsena, p.43)
c. [Mana wa yena] a twile leswaku xikolo xa pfuna. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.53)

Loko hi xiya swikombiso swa (469a-c) hi kuma leswaku nsiyeto wa marito manharhu wa humelela, laha ku siyetiweke xivulwahava xa rifuwi eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka swikombiso leswimbirhi hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa riviti, xitwananisi xa rifuwi na riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka leyi yimeriweke hi xitwananisi *a* ku hundzisa hungu ra xivulwa. Eka xikombiso xa (469a), nchumu lowu nga *tluleki kwalaho i mali ya muholo*, kasi lexi *a xi nga lavi nchumu xo karhi i tihlo ra Risimati* eka swirungulwana leswi boxiweke. Loko hi hlaya hungu kusuka eka matsalwa a swi twali

leswaku ku na marito manharhu ya nga siyetiwa exivulweni eka ndhawu ya nhlokomhaka ku fana na le ka (469b-c).

(ii) Ndhawu leyi landzaka rihlanganisi

Hlaya xikombiso lexi landzelaka:

- (470) Loko [rito ra Tintswalo] ri tsavuriwe hi ndlela leyi eka madzana ya marito, rito ra kona a wonge i ra ntsuni ya le matilweni ya Xikwembu. (Ntiyiso ntsena, p.43)

Endzhaku ka ku xiya xikombiso xa (470), hi kuma leswaku nsiyeto wa marito manharhu lama vuriwaka xivulwahava xa rifuwi wa humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi exivulweni. Xivulwahava *rito ra Tintswalo* a xi bohangi ku boxiwa eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *loko* ku hundzisa hungu ra xivulwa tanihileswi ri nga kona kwala xivulweni. Xitwananisi *ri* hi xona xi endlaka leswaku hi hatlisa ku lemuka marito lama siyetiweke.

(iii) Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti

Vona xivulwa lexi nyikiweke:

- (471) Hambiswiritano, *makhumbi ya mbilu* i makhokholo, [makhumbi ya mbilu] ya kondzelela. (Ntiyiso ntsena, p41)

Xivulwana xa swi kota ku tlhela xi humelerisa nsiyeto wa xivulwahava xa rifuwi eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti. Laha hikongomisa eka xivulwahava xa maritaswilo, xitwananisi xa rifuwi na rivitaswilo. Loko marito lawa ya siyetiwele exivulweni a swi tekeleki enhlokweni eka muhlayi leswaku swi le ku humeleleni tanihileswi hungu ri twakalaka kahle.

(iv) Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa rifuwi

Hi ta hlaya xikombiso lexi nyikiweke:

- (472) *Swifuva swa vadzahi* swi kukuriwa hi 'Aleluya' wa yena, [Swifuva swa vadzahi] swi tiva moya lowo tenga. (Ntiyiso ntsena, p.42)

Loko hi hlaya xivulwa xa (472) hi kuma leswaku xi siyetile xivulwahava xa rifuwi *swifuva swa vadzahi* eka ndhawu leyi landzaka rifuwi *wa yena*. Eka xikombiso lexi, ha kota ku swi lemuka leswaku leswi tiviwaka hi *moya lowo tenga* i *swifuva swa vadzahi* hambi swi nga boxiwangi exivulweni. Mhaka yikulu hileswaku nsiyeto wa humelela na le ka ndhawu leyi landzaka rifuwi, hi ku kongomisa eka xivulwahava xa marito manharhu.

5.4.2.3. **Ndhawu ya nsiyeto wa xivulwahava xa riviti, xitwananisi na risivi**

(i) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riendli**

Vona nsiyeto eka xikombiso lexi nge:

(473) *Vutomi bya hina* byi fanele ku tala, [vutomi bya hina] byi vangama wonge byi lo totiwa mafurha. (Ntlhotlho, p.75)

Loko hi hlayile xikombiso xa (473), hi kuma leswaku nsiyeto wa marito manharhu ya xivulwahava xa rifuwi wa humelela eka ndhawu leyi landzaka riendli exivulweni. Eka xikombiso lexi, marito *vutomi bya hina* ya kumeka ya nga ri kona eka ndhawu leyi landzaka riendli *ku tala* exivulweni. Nsiyeto a wu sivelangi helo ku hundzisa hungu leswaku ri twakala ku fana na loko xivulwahava lexa rifuwi a xo va kona exivulweni. Xitwanansisi *bya* xi tirhile tanihi marito lama siyetiweke exivulweni.

(ii) **Ndhawu leyi landzaka riviti**

Hlaya swivulwa leswi:

- (474) a. U vuye a tshuneka swinene ku twa leswaku *nsati wa yena* a n'wi bele riqingo [nsati wa yena] a lava ku tiva loko a ri kona entirhweni. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.26)
- b. A tlhela a vula leswaku *nsati wa yena* a hi wanuna, [nsati wa yena] a nga fanelanga a tiendla yena. (Tihlolo ti hlolela vinyi, p.26)

Loko hi hlaya swivulwa leswi nga eka (474a-b) hi kuma leswaku swi humelerisa nsiyeto wa marito manharhu ya xivulwahava xa rifuwi eka ndhawu leyi landzaka riviti eka swona. Eka xikombiso xa (474a), ku na nsiyeto wa xivulwahava *nsati wa yena* eka ndhawu leyi landzaka riviti *riqingo* exivulweni. Eka xikombiso xa (474b) ku tlhela ku va

na nsiyeto wa xivulwahava *nsati wa yena* eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti *a hi wanuna*.

5.4.3. Ndhawu ya nsiyeto wa marito ya mune exivulweni

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi langute swivulwa leswi nyikiweke laha hansi:

- (475) a. [Tlakula, Rhulani na Sarah] va byeriwe ku va huma va famba a nga ha va vitani futhi. (Mabibi ya mbilu, p.8)
- b. [Hi wona nkarhi wolowu] van'wana a va wu langutela hi mahlongati. (... hi le fasitereni, p.23)
- c. [La nga endla leswi] a a vheti a long a swibukwabukwana swakwe a khoma ndlela a ya kaya! (... hi le fasitereni, p.23)
- d. [La nga endla leswi] ndzi nga n'wi kumi la! (... hi le fasitereni, p.23)

Nsiyeto wa marito ya mune na wona wa humelela eka Xitsonga. Swikombiso swa (475a-e) swi humelerisa nsiyeto wa muxaka lowu eka ndhawu ya nhlokomhaka ya xivulwa. Eka (475a), ku siyetiwele nhlayo ya mavito ya vanhu lava nga hlongoriwa hi maphorisa eka mbangu wa xivulwa, ku nga *Tlakula, Rhulani na Sarah*. Loko hi hlaya xikombiso xa (475b) hi lemuka leswaku eka marito *a va wu langutela, wu*, yi yimerile nkarhi lowu laha xivulwa xi tekiweke kona wu kongomisaka eka marito *hi wona nkarhi wolowu* lama nga vuyelelangiki exivulweni. Eka xikombiso xa (475c) ku na nsiyeto wa xivulwahava xa marito ya mune *la nga endla leswi* eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka ndzimana ya xivulwa lexi, marito lama a ma fanerile ku tsariwa eka ndhawu ya nhlokomhaka hi lama kumekaka eka ndzimana ya xivulwa, swi nga leswi, a ma ha katsiwangi eka ndhawu leyi. Nsiyeto wa marito lawa wu yisiwa emahlweni na le ka xikombiso xa (475d).

(ii) Ndhawu leyi landzaka riendl

A hi vone xivulwa lexi nyikiweke laha hansi:

- (476) Ndzi swi twile [leswi mi nga vula] *madam*. (Mabibi ya mbilu, p.5)

Hi ku xiya xivulwa xa (476) ha kota ku vona leswaku xivulavuri, lexi ku nga Rhulani, ku na swokarhi leswi xi nga ha bohekangiki ku swi vuyelela loko xi pfumela swileriso swa *madam* wa xona, ku nga Sarah. Eka ndzimana ya xivulwa, marito lama a fanerile ku vuriwa eka ndhawu leyi landzaka riendli *twile* i *leswi mi nga vula* tanihileswi Sarah a ri ku vuleni ka marito yo karhi lama Rhulani a ri ku ma pfumeleni leswaku u ma *twile*.

5.4.4. Ndhawu ya nsiyeto wa marito ya ntlhanu exivulweni

(i) Ndhawu ya nhlokomhaka

A hi langute swikombiso leswi landzelaka:

- (477) a. [Mthombheni u ya va byela] va ndzi langutela swinene.
(Xikumakumani, p.15)
- b. [Munhu loko a ri phuphula] u ta n'wi endla yini? (Xikumakumani, p.18)

Nkarhi wun'wana swa humelela leswaku nsiyeto wu endleka eka ndhawu ya nhlokomhaka laha ku siyetiwa xivulwana xa marito ya ntlhanu. Xivulwana lexi xiyetiweke xa swi kota ku boxa hungu ro karhi, kambe ri lavaka ku tirha na swiphemu swin'wana swa xivulwa hu hundzisa hungu. Loko ho hlaya xivulwana va *ndzi langutela swinene* eka (477a) ntsena, a hi nge koti ku twisisa leswaku ku kongomisiwa eka yini loko hi nga hlayangi laha xivulwa xi humaka kona. Mhaka leyi yi tano na le ka xikombiso xa (477b), a swi olovi ku swi khoma hi kan'we loko hi nga hlayi ndzimana ya tsalwa leri boxiweke laha hansi. Laha swivulwa swi tekiweke kona swi le rivaleni leswaku ku kongomisiwa eka marito wahi lama muyingiseri a ti hetiselaka wona hiyexe emiehleketweni tanihileswi ma twisisekaka.

(ii) Ndhawu leyi landzaka risivi

A hi xiyi xikombiso lexi nyikiweke laha:

- (478) Eka va tolo ni tolweni, mhaka leyi a hi xirilo ni ku va xihlamariso hikuva eka vona [makhombo yo fana ni lama] a swi ri vendzi hi masiku hi ku landza mahungundlela. (Xiseluselu xa vulombe, p7)

Nsiyeto wa xivulwana xa marito ya ntlhanu wa humelela na le ka nhawu leyi landzaka risivi, kumbe xivulwahava xa risivi. Eka xikombiso lexa (478), michumu leyi a yi ri vendzi i *makhombo*. Loko hi hlayile xivulwa lexi kusuka eka mbangu wa xona swa twisiseka swinene leswaku ku siyetiwele xivulwana lexi nge yini.

5.4.5. **Ndhawu ya nsiyeto wa marito yo tlula ntlhanu exivulweni**

(ii) **Ndhawu ya nhlokomhaka**

A hi hlaye xikombiso lexi nyikiweke laha hansi ku vona ndhawu leyi nsiyeto wu nga humelela eka yona.

(479) [Lava a va ri vadyondzisi hakunene] a va ri hava nkarhi wo xava makhavichi eka Nk. Lekalakala hi ku n'wi fundza hi swilovolovo.
(Mafelatiko, p.11)

Nkarhi wun'wana swa humelela leswaku eka xivulwa ku va na nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana xa marito yo tlula ntlhanu. Nsiyeto wa nhlayo leyi ya marito a wu onhi helo mongo wa xivulwa. Eka xikombiso xa (479), ku na nsiyeto wa xivulwana xa marito ya ntlhanu eka ndhawu ya nhlokomhaka. Marito lama siyetiweke eka xivulwa ya kona eka mbangu wa ndzimana laha xivulwa xi humaka kona. Loko hi hlaya xivulwa ha kota ku swi twa leswaku a ku fanele ku sungurile marito wahi.

(iii) **Ndhawu leyi landzaka riengeteri**

Vona xivulwa lexi landzelaka:

(480) *Loko o tshuka a ngheniwa hi xivungu xa mihupana* u ta wu twa munyu wa ka Madonsi, [*loko o tshuka a ngheniwa hi xivungu xa mihupana*] u ta mitiwa hi ndzilo. (Mabibi ya mbilu, p.29)

Nsiyeto wa marito yo tala wa humelela eka ndhawu leyi landzaka riengeteri exivulweni. Eka xikombiso xa (480), ku na nsiyeto wa marito ya kaye eka ndhawu leyi landzaka riengeteri ra ndhawu *ka Madonsi*. Marito lama siyetiweke ma kona kwala ka mbangu wa xivulwa loko xi helerile, naswona ma boxiwile eku sunguleni ka xivulwa.

(iv) **Ndhawu leyi rhangelaka riviti**

Hi vona no ta twisisa nsiyeto eka xikombiso lexi:

- (481) Vanhwana a va swi be hi swihatimana, [vanhwana a va swi be hi] swibelana *leswo fuwa*, [vanhwana a va swi be hi] madeha kasi majaha a ya ambale Xilungu. (Mabibi ya mbilu, p.28)

Loko hi xiya xikombiso xa (481) hi kuma leswaku ku na nsiyeto wa xivulwana xa marito ya tsevu wa humelela eka ndhawu leyi rhangelaka riviti. Loko hi hlaya xivulwa lexi hi kuma leswaku loko ku longoloxiwa leswi vanhwana a va tibile hi swona swi katsa swibelana na madeha. Loko ku hundzisiwa hungu mayelana na maviti lawa a swi bohangi leswaku xivulwana *vanhwana a va swi be hi* xi vuyelela.

(v) **Ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli**

Hi ta xiya xikombiso lexi:

- (482) Hi masiku *muti wa vona a wu tshama wu ri karhi wu tlhemuka hi* xidzedze xa mafenya, [muti wa vona wu tshama wu ri karhi wu tlhemuka hi] ku rhula ni ntsako. (Mabibi ya mbilu, p.63)

Nsiyeto wa xivulwana xa marito yo tlula ntlhanu wa humelela eka ndhawu leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli. Eka xikombiso lexi ku na nsiyeto wa marito *muti wa vona wu tshama wu ri karhi wu tlhemuka hi* eka ndhawu leyi rhangelaka riendli *ku rhula*, kambe mongo wa xivulwa wu va wa ha twiseiseka kahle.

(vi) **Ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti**

Hi ta vona xikombiso lexi landzelaka:

- (483) Wena leswi a wu nga tirhi [a wu twela hi mani vusiwana], u nga dyi nchumu, *a wu twela hi mani vusiwana*. (Mabibi ya mbilu, p.41)

Xikombiso xa (483) xi humelerisa nsiyeto wa xivulwana xa marito yo tlula ntlhanu eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti. Eka xivulwa lexi, hi kuma leswaku nsiyeto wu humelela eka ndhawu leyi landzaka xivulwahava *a wu nga tirhi* ku hundzisa hungu ro twisiseka. Marito lama siyetiweke ma kumeka eka mbangu wa xivulwa loko hi xi

hlaya xi helerile. Ha kota ku hatlisa hi twisisa marito lama siyetiweke eka mbangu wa xivulwa loko hi hlaya xivulwa hinkwaxo.

Eka xiyengetsongo xa 5.4., ku langutisiwile nsiyeto wa swivulwahava/swivulwana swa marito hi ku landza tindhawu laha wu hume/elaka kona. Eka swikombiso leswi tirhisiweke, hi kumile leswaku nsiyeto ku hume/elaka wa marito mambirhi, manharhu, mune, ntlhanu, na yo tlula ntlhanu, naswona wu hume/elaka eka tindhawu to hambana eka xivulwa.

Eka nsiyeto wa marito mambirhi exivulweni, ku kumiwile leswaku nsiyeto ku humelala wa riviti na riviti, risivi, riviti, rifuwi, rihlayi, xitwananisi. Tindhawu leti ku nga kumiwa leswaku nsiyeto wa swihluvi leswi boxiweke laha wu hume/elaka eka tona hi leti katsaka: ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka nhlokomhaka. Ndhawu ya riendli na leyi landzaka riendli, ndhawu ya rihlanganisi na leyi landzaka rihlanganisi, ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti na leyi rhangelaka riviti, ndhawu leyi landzaka ripfunariendli, ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa risivi, na ndhawu leyi landzaka xiendliwa.

Loko swi ta eka nsiyeto wa marito manharhu exivulweni, ku kumiwile leswaku tindhawu leti nsiyeto wu hume/elaka eka tona hi leti katsaka: ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, rifuwi, riendli, riviti na ndhawu leyi landzaka xivulwahava xa riviti.

Eka nsiyeto wa marito ya mune, ku kumiwile leswaku nsiyeto wu hume/elaka eka tindhawu leti landzelaka: ya nhlokomhaka, leyi landzaka xivulwahava xa rihlanganisi, rifuwi, riendli na riviti.

Nsiyeto wa marito ya ntlhanu wu hume/elaka eka ndhawu ya nhlokomhaka na ya risivi, kasi eka nsiyeto wa marito yo tlula ntlhanu; nsiyeto wu hume/elaka eka tindhawu to fana na ya nhlokomhaka, leyi landzaka riengeteri na ya xivulwahava xa riengeteri, ndhawu leyi rhangelaka riviti na xivulwahava xa riendli.

Mhaka leyi nga kumiwa eka xiyenge xa 5.4. hileswaku nsiyeto wa hume/elaka eka xivulwahava/xivulwana eka tindhawu to hambanahamabana eka xivulwa, naswona mairo lawa siyewaka a ya ncici mongo wa xivulwa. Marito lama siyetiweke ma nga ha kumeka eka mbangu wa xivulwa kumbe ndzimana laha xivulwa xi tekiweke kona.

5.5. Nkatsakanyo wa ndzima ya ntlhanu

Ndzima ya ntlhanu yi kanerile hi vulongoloxamarito bya nsiyeto wa xivulwa xa riviti, riendli, xivulwahava na xivulwana. Eka ndzima leyi ku kamberiwile tindhawu leti nsiyeto wu humelelaka eka tona exivulweni. Ku langutiwile tindhawu ta nsiyeto wa riviti, riendli na xivulwahava/xivulwana kusuka eka swivulwa swo hambanahambana.

Eka xivulwana xa rihlanganisi, ku xoperiwile tindhawu leti riviti ra nsiyeto ri siyetiwaka eka tona. Swivulwana swa mahlanganisi leswi xoperiweke swi katsa swa rihlanganisi: *loko, leswaku, kambe, hikuva, kumbe, kasi, kutani, naswona, hambu, hambileswi, hiloko, hambiswiritano, nakona, ivi, kun'we, hikokwalaho, hambiloko, hambikona, ni* na *tanihileswi*. Swivulwa a swi xiyiwa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi kumbe riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa.

Eka xivulwana xa rihlanganisi ndzi kumiwile leswaku a hi tindhawu hinkwato leti siyetaka riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi ku tirhisa swikombiso swo hambana, ndzi kumile leswaku swivulwahava/swivulwana swa mahlanganisi mo fana na *loko, leswaku, kambe, kasi, kutani* na *hambileswi*, ma swi kota ku siyeta riviti endhawini ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa.

Loko swi ta eka swivulwana swa mahlanganisi *hikuva, kumbe, naswona* na *hambu*, ndzi kumile ntsena swivulwana leswi siyeteke riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi na leyi landzaka riendli; kambe ku hava swikombiso leswi kombaka nsiyeto eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa.

Eka xivulwana xa rihlanganisi *hiloko*, ndzi kumile leswaku xi kota ntsena ku siyeta riviti eka tindhawu leti landzaka rihlanganisi na riendli, kambe ku hava lexi siyeteke riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu leyi landzaka xiendliwa.

Xivulwana xa mahlanganisi *hambiswiritano, ivi* na *ni*, swi kota ntsena ku siyeta riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Hi ku tirhisa swikombiso swa swivulwana swa mahlanganisi lawa, a ndzi kotangi ku kuma swivulwana leswi humelerisaka nsiyeto eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa.

Loko swi ta eka swivulwana swa mahlanganisi *nakona* na *hikokwalaho*, ndzi kumile leswaku swona swi kota ku humelerisa nsiyeto wa xiphemu/swiphemu eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka rihlanganisi. Eka dyondzo leyi, a ndzi kotangi ku kuma swivulwa leswi siyetaka riviti eka ndhawu leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa.

Loko ndzi kamberile swivulwana swa mahlanganisi *kun'we*, *hambiloko* na *tanihileswi*, ndzi kumile leswaku swa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, kambe a ndzi kotangi ku kuma xikombiso xa nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa.

Xivulwa xa rihlanganisi *hambikona* xi lo kota ntsena ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka xona, a ndzi kotangi ku kuma swikombiso leswi tiyisisaka nsiyeto wa riviti eka tindhawu leti landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi marito man'wana, nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi wa humelela eka swivulwana swo karhi. Loko riviti ri siyetiwa eka ndhawu yo karhi, kun'wana ndhawu leyi a ri fanekele ku va eka yona yi kumeka yi siviwa hi xitwananisi xa riviti ra nsiyeto.

Ndzima yi ttherile yi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi. Ku xoperiwile nsiyeto eka swivulwana swa risivanene, risivakomba, risivantalo. Eka swivulwa swa risivanene, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana leti katsaka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivanene, ndhawu leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Eka tindhawu hinkwato, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene a wu cinci mongo wa xivulwa hambi ku siyewile riviti ro karhi.

Eka swivulwa swa risivakomba, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana na ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivakomba, leyi landzaka riendli, leyi landzaka xiendliwa, leyi rhangelaka risivakomba na ndhawu leyi landzaka risivakomba hi roxe. Tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu endlekaka eka tona exivulweni ti kumeka ti nga kavanyeti mongo wa xivulwa hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelaka.

Eka swivulwa swa risivantalo, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka xivandla xa nhlokomhaka, ndhawu leyi rhangelaka risivantalo, leyi landzaka risivantalo

na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Ndzi kumile na leswaku nsiyeto wa riviti ro karhi endhawini ya xivulwa a wu onhi mongo wa hungu ra xivulwa.

Ndzima yi lavisisile na hi tindhawu ta nsiyeto eka xivulwana xa rivutisi. Eka swivulwa swa rivutisi, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka rivutisi, na ndhawu leyi landzaka rivutisi hi roxe. Hungu ri khuluka kahle handle ko susiwa ka marito yokarhi endhawini yo karhi.

Loko swi ta eka xivulwana xa riengeteri, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana exivulweni. Loko ndzi xiyile swikombiso swa riengeteri ra nkarhi, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu ta nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu, ndzi kumile leswaku nsiyeto wu humelela endhawini ya nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli na leyi landzelaka riendli. Eka xivulwana xa riengeteri ra mukhuva, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka nhlokomhaka na ndhawu leyi rhangelaka riendli. Tinxaka hinkwato ta maengeteri ta swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka exivulweni.

Nsiyeto wa riviti wu tlherile wu xiyiwa eka xivulwana xa mabumabumeri lama katsaka rihlawuri, rihlayi, rifuwi, na riengetelo. Eka xivulwana xa ribumabumeri ra rihlawurri, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka rihlawuri hi ku landza nsinya wa rona. Eka xivulwana xa rihlawuri leri tikombaka hi nsinya *-kulu*, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi rhangelaka rihlawuri leri. Eka xivulwana xa rihlawuri leri tikombaka hi nsinya *-tsongo*, ndzi kumile leswaku nsiyeto wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka. Loko swi ta eka xivulwana xa rihlawuri leri tikombaka hi nsinya *-ntshwa*, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi marito man'wana, rihlawuri ri humelela ngopfu eka ndhawu ya nhlokomhaka..

Xivulwana xa rihlayi, tanihi ribumabumeri, xi xoperiwile tindhawu leti nsiyeto wu humelelaka eka tona exivulweni. Ndzi kumile leswaku nsiyeto wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka ntsena.

Loko swi ta eka xivulwana xa rifuwi, ndzi kumile leswaku nsiyeto swa endleka wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi rhangelaka xivulwahava xa riendli.

Eka xivulwana xa riengetelo, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu leyi landzaka riendli. Hi ku songasonga hi xivulwana xa ribumabumeri, ndzi tiyisisa leswaku nsiyeto wa humelela eka tindhawu to hambanahambana leti boxiweke.

Endzhaka ku lavisisa hi nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi, ndzi kumile leswaku nsiyeto eka xivulwana ra riencisi wu humelela eka tindhawu to hambanahambana ta xivulwa. Eka xivulwana xa riencisi ra peletwana rin'we, nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu leyi landzaka riencisi. Loko ndzi xoperile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi na manharhu, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka ntsena. Eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana ya mune, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka riencisi exivulweni. Kasi eka tindhawu hinkwato leti nsiyeto wa riviti wu humelelaka eka tona exivulweni, ndzi kumile leswaku a tiendli leswaku hungu ra xivulwa ri cinca. Maviti lama siyetiwaka exivulweni ma twala ma ha ri kona exivulweni ku fana na loko xivulwa xi ri hava nsiyeto. Maviti lama siyetiwaka exivulweni xa riencisi ma va ma nga boheki ku va ma kumeka ma ha ri kona exivulweni xa nsiyeto.

Eka xivulwana xa rihlamari, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana, leti katsaka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka rihlamari na ndhawu leyi rhangelaka riendli.

Loko ndzi kamberile xivulwana xa swithosana, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa ngopfu. Swithonsana swi siya muhlayi ku va yena loyi a faneleke ku hetisa xivulwa.

Eka ndzima leyi ndzi tlhele ndzi languta ndlela leyi marito ma longoloxiwaka hakona exivulweni xa riendli. A ndzi languta vulongoloxamarito bya xivulwana xa riendli lexi humelerisaka nsiyeto wa riendli kusuka eka xivulwana xo komba matlhelo, ripfunetariendli, marhavi na mikarhi swa riendli, laha a ndzi lavisisa tindhawu leti nsiyeto wu humelelaka eka tona.

Eka vulongoloxamarito bya swivulwa leswi nga na nsiyeto wa riendli eka xivulwana xo komba matlhelo, ndzi kumile leswaku eka tlhelo ra mpfumelo, loko xivulwa xi hlanganisa marito mo karhi hi rihlanganisi *ni* kumbe *na*, riendli ra nsiyeto a ri boheki ku vuyela exivulweni. A ndzi kumangi nchumu swa nsiyeto hi tlhelo ra xivulwana xa

nandzulo eka dyondzo leyi tanihileswi na xikombiso na xin'we xi nga kumekangiki kusuka eka matsalwa lama swikombiso swi humaka kona.

Eka xivulwana xa nsiyeto wa riendli hi ku landza marhavi, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riendli kusuka eka marhavi ma wona wa humelela, naswona eka tindhawu to hambana exivulweni. Hakanyingi, nsiyeto wa riendli wu humelela eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi, kumbe eka ndhawu leyi rhangelaka marito lama longoloxiwaka. Ndzi kumile na leswaku swikombiso swo tala swi humelerisa nsiyeto wa riendli eka ndhawu leyi landzaka mahlanganisi *ni* na *na*, loko swivulwa switsongo swi wu humelerisa eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi *kumbe* na *xiendliwa* eka xivulwa.

Loko swi ta eka nsiyeto wa riendli hi ku landza mikarhi, ndzi kumile leswaku riendli ri siyetiwa tindhawu to hambana eka swivulwana swa riendli leswi kombaka nkarhi wa sweswi, lowu taka na lowu nga hundza. Hi ku katsakanya ndzi nga tiyisisa leswaku nsiyeto wa xivulwana xa riendli wu kumeka wu humelela eka tindhawu to hambana exivulweni.

Ndzima leyi yi yisile emahlweni yi languta na vulongoloxamarito bya xivulwana xa nsiyeto, hi ku kongomisa eka tindhawu leti nsiyeto wu humelelaka eka tona. Endzhaka ku hlela xiyengetsongo xa nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana eka vulongoloxamarito bya xivulwa, ndzi kumile leswaku nsiyeto exivulweni wu humelela eka tindhawu to hambana leti katsaka emasunguleni, exikarhi na le makumu ka xivulwa. Swivulwana leswi ndzi nga swi xiya swi katsa leswi nga na xivulwahava xa marito mambirhi, xa marito manharhu, na xivulwahava/xivulwana xa marito ya mune, xa marito ya ntlhanu na xa marito yo tlula ntlhanu. Xivulwahava/xivulwana lexi siyewiwaka xi va xi vumbiwile hi swiphemu swo hambana. Loko ndzi xoperile swikombiso hinkwaswo leswi tirhisiweke, ndza tiyisisa leswaku nsiyeto eka swivulwana swo hambana wa humelela eka Xitsonga, naswona eka tindhawu to hambanahambana ta xivulwa. Loko nsiyeto wu endlekile, hungu a ri kavanyeteki helo, swi nga leswi a swi olovi ku swi twa leswaku ku na marito lama siyewiweke eka mbulavulo. Xikulu hileswaku mutsari na muhlayi va kota ku twisisa kahle hungu leri xivulwa xi hundzisaka rona. Marito lama siyewiwaka ma va ma ri kona eka mbangu wa xivulwa kumbe ndzimana, kambe ma kumeka ma nga vuyeleli.

NDZIMA YA 6

NGHIMETO WA NDZAVISISO

6.1. Manghenelo

Ndzima leyi yi songasonga timhaka hinkwato leti kaneriweke eka ndzavisiso hi ku kongomisa eka swiyenge swa mune, ku nga, nkatsakanyo wa ndzavisiso hi ku angarhela, leswi kumiweke eka ndzavisiso, milavisiso leyi nga ha endliwaka eka nkarhi lowu taka leyi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu, na swibumabumelo.

6.2. Nkatsakanyo wa ndzavisiso hi ku angarhela

Nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi thiyiwile **Nsiyeto eka swin'wana swa swirungulwana swa Xitsonga** (Ellipsis in some short stories in Xitsonga). Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu a ku ri ku languta ndlela leyi swiphemu swa xivulwa swi siyetiwa hakona exivulweni. Ku twisisa xikongomelo xa ndzavisiso, ku na swivutiso leswi leteleke dyondzo leyi. Swivutiso swa kona swi famba kun'we na xikongomelo xa dyondzo. Ndzavisiso lowu wu aviwile hi tindzima ta tsevu. Ndzima yo sungula i ya manghenelo ma ndzavisiso hinkwawo. Eka ndzima ya mbirhi ku xoperiwile milavisiso kusuka eka matsalwa yo hambana lama hlamuselaka swokarhi hi nsiyeto wa swiphemu exivulweni. Ndzima ya nharhu hi leyi kombiseke dizayini, maendlelo, na thiyori swa ndzavisiso. Ndzima ya mune yi kambisisile tinhlamuselo ta nsiyeto, kasi ya ntlhanu yi langutile vulongoloxamarito bya xivulwa lexi humelerisaka nsiyeto hi ku kongomisa eka tindhawu leti nsiyeto wu humelaka eka tona exivulweni. Ndzima leya tsevu yi katsakanya no nyika mikumisiso ya ndzavisiso tanihilaha swi boxiwaka hakona eka manghenelo ma ndzima leyi. Mahungu hinkwawo lama kambisisiweke ka ndzavisiso ma katsakanyiwa hi ku ma komisa kunene.

6.3. Leswi kumiweke eka ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku na swokarhi leswi kumiweke mayelana na nsiyeto wa marito eka xivulwa. Leswi andlariweke eka xiyenge lexi i nkatsakanyo wa leswi andlariweke eka mikatsakanyo ya tindzima ta, mbirhi, mune na ntlhanu tanihihileswi timhaka leti hlamuseriwaka hi nhlokomhaka ya ndzavisiso ti langutiweke ngopfu eka tona.

Ndzima ya mbirhi a yi kongomanile no languta matsalwa lama lavisiseke hi nsiyeto kusuka eka tindzimi to hambana ta masava. Matsalwa lama xoperiweke hinkwawo ya pfumelelana na leswaku nsiyeto i xiphemu xa ririmi lexi eka xona mbulavulo wu humelelaka hi ku siyeta xiphemu xokarhi xa xivulwa, kambe xi nga siviwi hi nchumu. Ku kumiwile na leswaku nsiyeto wu humelela eka xivulwa xa riviti, xivulwa xa riendli na xivulwa xa xivulwana/xivulwahava. Milavisiso leyi xoperiweke yi komba na leswaku mongo wa xivulwa wu kumeka wu nga lahleki eka xivulwa hambi xi/swiphemu xi/swin'wana xa/swa xivulwa xi/swi siyetiwa.

Ndzima ya mune yi lavisisile hi tinhlamuselo ta nsiyeto. Nsiyeto wa riviti wu lavisisiwile kusuka eka swivulwa swa rihlanganisi, risivi, rivutisi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari na xivulwana xa swithosana. Mahlanganisi lama nsiyeto wu kamberiweke ka wona ma katsa: *loko, leswaku, kambe, hikuva, kumbe, kasi, kutani, naswona, hambi, hambileswi, hiloko, hambiswiritano, nakona, ivi, kun'we, hikokwalaho, hambiloko, hambikona, ni*, na *tanihileswi*. Tinxaka ta swivulwana swa masivi leti lavisisiweke ti katsa: *risivanene, risivakomba* na *risivantalo*. Nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi wu lavisisiwile hi ku landza mitlawu na ndhawu laha risivi ri welaka kona.

Ndzima ya mune yi tlherile yi lavisisa hi nsiyeto wa marito eka xivulwana xa rivutisi, laha ku nga kumeka leswaku na kona nsiyeto wa humelela. Hiku yisa emahlweni, dyondzo yi tlherile yi xiya xivulwana xa riengeteri hi ku landza tinxaka ta maengeteri yanharhu, ku nga riengeteri ra nkarhi, ra mikhuva na ra ndhawu. Eka riengeteri ra nkarhi, ku langutisiwile nsiyeto wa riviti eka swivulwana swa maengeteri ma nkarhi wa sweswi na nkarhi lowu nga hundza. A ku xiyiwangi riengeteri ra nkarhi lowu taka hikokwalaho ko pfumala xikombiso xo xopela xona kusuka eka matsalwa lama tirhisiweke. Riengeteri ra ndhawu ri langutisile tinhlamuselo ta nsiyeto wa riviti exivulweni. Kasi riengeteri ra mikhuva ri langutile nsiyeto wa riviti eka tinxaka ta maengeteri ma mikhuva yo fana na swinene, ngopfu na khwatsi.

Ndzima ya mune yi tlherile yi lavisisa hi mabumabumeri, laha ku nga kumiwa leswaku maviti yo hambana ya siyetiwa loko ku hundzisiwa hungu rokarhi exivulweni. Maviti lama siyewaka ma twala ma ha ri kona exivulweni hambi ma nga katsiwangi. Loko ku siyetiwa riviti, hungu leri a ri fanele ri hundzisiwa na riviti ri ri karhi ri tikomba exivulweni ri tama ra ha hundziseka hambi riviti ri nga vuyeleli.

Nhlamuselo ya nsiyeto wa riviti yi kambisisiwile na le ka swivulwa swa rihlamari na xivulwana xa swithosana, laha swi nga kumeka leswaku nakona nsiyeto wa humelela.

Loko swi ta eka nsiyeto wa riendli, hi ku tirhisa swivulwa swo hambana, ndzima ya mune yi kombisa leswaku nsiyeto wu humelela eka swivulwa leswi kombaka matlhelo ya maendli, marhavi ya maendli, ripfunetariendli, na mikarhi ya maendli.

Ndzima leyi yi gimetile hi ku lavisisa nsiyeto wa swivulwahava/swivulwana swa marito mambirhi, manharhu, mune, ntlhanu na marito yo tlula ntlhanu eka xivulwa. Eka swivulwa hinkwaswo leswi ku lavisisiseke nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wa humelela eka swivulwa swa Xitsonga kusuka eka swirungulwana. Hungu leri hundzisiwaka hi xivulwa xa nsiyeto a ri cinci mongo hikwalaho ka ku siyetiwa ka marito yo karhi, ku nga ha va riviti, riendli kumbe xivulwahava/xivulwana. Xivulwa xi kumeka xi khuluka kahle handle ko lahlekeriwa hi hungu ra xona exikarhi ka vavulavuri.

Ndzima ya ntlhanu yona a yi languta tindhawu leti nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana wu humelelaka eka tona exivulweni. Tindhawu ta nsiyeto wa riviti ti kamberiwile eka swivulwa swa rihlanganisi, risivi, rivutisi, riengeteri, ribumabumeri, riencisi, rihlamari na xivulwana xa swithosana. Tindhawu ta nsiyeto wa riendli ti lavisisiwile eka swivulwana swo komba matlhelo ya maendli, marhavi ya maendli, mikarhi ya maendli, na ripfunetariendli. Tindhawu leti nsiyeto wa xivulwahava/xivulwana wu humelelaka eka tona tikatsa ta swivulwahava/swivulwana swa marito mambirhi, manharhu, mune, ntlhanu na mo tlula ntlhanu.

Nakambe eka ndzima ya ntlhanu, ku xoperiwile tindhawu leti riviti ri siyetiwaka eka tona. Swivulwana swa mahlanganisi leswi xoperiweke swi katsa mahlanganisi lama xoperiweke eka ndzima ya mune. Swivulwa a swi xiyiwa nsiyeto wa riviti eka tindhawu to hambanahambana. Eka xivulwana xa rihlanganisi, ku kumiwile leswaku a hi swikombiso hinkwaswo leswi nga na nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli, na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi ku tirhisa swikombiso swo hambana, ndzima yi kombisa leswaku swivulwana swa mahlanganisi *loko, leswaku, kambe, kasi, kutani* na *hambileswi* swa swi kota ku siyeta riviti endhawini ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa. Loko swi ta eka swivulwana swa mahlanganisi *hikuva, kumbe, naswona* na *hambi*, ku kumiwile ntsena swivulwana leswi siyeteka riviti eka ndhawu

ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlanganisi, na leyi landzaka riendli; kambe ku hava swikombiso leswi landzaka xiendliwa. Eka xivulwana xa rihlanganisi *hiloko*, ku kumiwile leswaku xivulwana xi kota ntsena ku siyeta riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi na riendli, kambe ku hava xikombiso lexi siyeteke riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka xiendliwa. Swivulwana swa mahlanganisi *hambiswiritano*, *ivi* na *ni*, swi kota ntsena ku siyeta riviti endhawini leyi landzaka rihlanganisi. Hi ku tirhisa swikombiso swa swivulwana swa mahlanganisi lawa, a ndzi kotangi ku kuma swivulwana leswi humelerisaka nsiyeto eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa. Loko swi ta eka swivulwana swa mahlanganisi *nakona* na *hikokwalaho*, ku kumiwile leswaku swona swi kota ku humelerisa nsiyeto eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka rihlanganisi. Dyondzo leyi a yi kotangi ku kuma swivulwa leswi siyetaka riviti eka ndhawu leyi landzaka riendli na leyi landzaka xiendliwa eka xivulwana xa rihlanganisi.

Loko ndzi kamberile swivulwa swa mahlanganisi yo fana na: *kun'we*, *hambiloko*, na *tanihileswi*, ndzi kumile leswaku swivulwa swa swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka, kambe eka dyondzo a ndzi kotangi ku kuma xikombiso xa nsiyeto wa riviti eka ndhawu leyi landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Xivulwa xa rihlanganisi *hambikona* xi lo kota ntsena ku humelerisa nsiyeto wa riviti eka ndhawu ya nhlokomhaka. Eka xivulwa lexi, dyondzo leyi a yi kotangi ku kuma swikombiso leswi tiyisisaka nsiyeto wa riviti eka tindhawu leti landzaka rihlanganisi, leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Hi marito man'wana, nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa rihlanganisi wa humelela eka swivulwana swokarhi. Loko riviti ri siyetiwa eka ndhawu yokarhi, ndhawu leyi a ri fanekele ku va eka yona yi kumeka yi siviwa hi xitwananisi xa riviti ra nsiyeto.

Ndzima leyi yi ttherile yi languta nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivi. Ku xoperiwile nsiyeto eka xivulwana swa *risivanene*, *risivakomba* na *risivantalo*. Eka swivulwa swa risivanene, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana leti katsaka ndhawu ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivanene, ndhawu leyi landzaka riendli na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Eka tindhawu hinkwato ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa risivanene a wu cinci mongo wa xivulwa hikwalaho ka ku siyetiwa ka riviti ro karhi. Eka swivulwa swa risivakomba, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana

na ya nhlokomhaka, ndhawu leyi landzaka risivakomba, leyi landzaka riendli, leyi landzaka xiendliwa, leyi rhangelaka risivakomba na ndhawu leyi landzaka risivakomba hi roxe. Tindhawu leti nsiyeto wa riviti wu endlekaka eka tona exivulweni ti kumeka ti nga kavanyeti mongo wa xivulwa hikwalaho ka nsiyeto lowu humelelaka. Eka swivulwa swa risivantalo, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to fana na le ka xivandla xa nhlokomhaka, ndhawu leyi rhangelaka risivantalo, leyi landzaka risivantalo na ndhawu leyi landzaka xiendliwa. Ndzi kumile na leswaku nsiyeto wa riviti ro karhi endhawini ya xivulwa a wu onhi mongo wa hungu ra xivulwa.

Eka swivulwa swa rivutisi, ku kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzelaka rivutisi na le ka ndhawu leyi landzaka rivutisi.

Loko swi ta eka riengeteri, eka dyondzo leyi ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana exivulweni xa *riengeteri ra nkarhi*, *riengeteri ra ndhawu*, na *riengeteri ra mikhuva*. Loko ndzi xiyile swikombiso swa riengeteri ra nkarhi, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli, leyi landzaka riendli, na leyi landzaka xiendliwa. Eka xivulwana xa riengeteri ra ndhawu, ndzi kumile leswaku nsiyeto wu humelela endhawini ya nhlokomhaka, leyi rhangelaka riendli, na leyi landzaka riendli. Eka xivulwana xa riengeteri ra mukhuva, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka nhlokomhaka, na ndhawu leyi rhangelaka riendli. Hi marito man'wana, tinxaka hinkwato ta maengeteri ta swi kota ku humelerisa nsiyeto wa riviti endhawini ya nhlokomhaka exivulweni.

Nsiyeto wa riviti wu tlherile wu xiyiwa eka xivulwana xa mabumabumeri lama katsaka: *rihlawuri*, *rihlayi*, *rifuwi* na *riengetelo*. Eka xivulwana xa ribumabumeri ra rihlawuri, nsiyeto wa riviti wu humelela endhawini ya nhlokomhaka eka xivulwana, naswona wu tlhela wu humelela eka ndhawu leyi rhangelaka rihlawuri ra xiviri. Eka xivulwana xa rihlayi, rifuwi, riengetelo, ndzi kumile leswaku nsiyeto wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka ntsena. Eka swikombiso hinkwaswo leswi ndzi swi tirhiseke, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti a wu kavanyeti nhlamuselo ya xivulwa xa ribumabumeri naswona riviti leri siyetiwa ka ra twisiseka loko xivulwa xi hlayiwa kusuka eka ndzimana leyi xi tekiweke eka yona.

Eka xivulwana xa *riencisi*, ku kumekile leswaku nsiyeto wu humelela eka tindhawu to hambanahambana ta xivulwa. Eka xivulwana xa riencisi ra peletwana rin'we, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na ndhawu leyi landzaka riencisi. Loko ndzi xoperile nsiyeto wa riviti eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana mambirhi na manharhu, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka ntsena. Eka xivulwana xa riencisi ra mapeletwana ya mune, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya nhlokomhaka na leyi landzaka riencisi exivulweni. Kasi tindhawu hinkwato laha nsiyeto wa riviti wu humelelaka eka tona exivulweni, ku kumekile leswaku a tiendli leswaku hungu ra xivulwa ri cinca. Maviti lama siyetiwa exivulweni ma twala ma ha ri kona exivulweni ku fana na loko xivulwa xi ri hava nsiyeto. Maviti lama siyetiwa exivulweni xa riencisi ma va ma nga boheki ku va ma kumeka ma ha ri kona exivulweni xa nsiyeto.

Loko ndzi lavisisa hi xivulwana xa *rihlamari*, ndzi kumile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka tindhawu to hambana leti katsaka ndhawu ya nhlokomhaka, leyi landzaka rihlamari, na ndhawu leyi rhangelaka riendli.

Endzhaka ka ku kambela xivulwana xa swithosana, ndzi kumiwile leswaku nsiyeto wa riviti wu humelela eka ndhawu ya le makumu ka xivulwa. Hungu ri salela muhlayi ku ri hetisa hi ku landza mongo wa xivulwana. Hi ku songasonga, dyondzo leyi yi gimeta hi ku tiyisisa leswaku nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa wa xivulwana kumbe xivulwahava ya humelela eka Xitsonga laha tinhlamuselo ta xivulwa ti twisisekaka, naswona wu humelela eka tindhawu to hambana exivulweni.

6.4. **Swibumabumelo**

Endzhaka ku lavisisa hi nsiyeto wa riviti, nsiyeto wa riendli, na nsiyeto wa xivulwana kumbe xivulwahava hi ku landza swikumiwa swa dyondzo leyi, ndzi bumabumela leswi landzelaka:

- Ku ya tsala buku yitsongo hi xivumbeko hi dyondzo ya nsiyeto, laha ndzi nga ta nyika tinhlamuselo na vulongoloxamarito bya swiphemu swa nsiyeto eka Xitsonga.
- Ku ya tsala tindzima tinharhu hi Xinghezi/Xitsonga hi dyondzo leyi, laha ndzima yin'we ya kona se ndzi yi tsaleke, naswona yi nga kandziyisiwa hi nkarhi wo hlela ndzavisiso lowu, leyi fikelelekaka hi ndlela leyi landzelaka: Maswanganyi, K.N. and

Hlungwani, C.M. 2024. *Positional categories of the elliptical items: A textual analysis in Xitsonga short story books,* in Maurice, N. Amutabi. *Contemporary Research on Development in Africa*, Nairobi, Kenya, CEDRED Publications.

- Ku ya tsala maphepha lama nga ta hlayiwa eka tikhoniferese to hambanahambana, lama emakumu ka wona ma nga ta tlhela ma kandziyisiwa no hangalaseriwa eka vanhu ku ta dyondza swokarhi hi nsiyeto eka Xitsonga.
- Ndzi bumabumela na leswaku vulavisisi byin'wana byi nga ha yisiwa emahlweni mayelana na nsiyeto wa swihluvi leswi ndzi nga swi lavisisangiki eka ndzavisiso lowu, laha eka swona ku nga langutiwaka nsiyeto eka matsalwa yo fana na purozi, novhele, switlhokovetselo, ntlangu, maphephahungu, tidayari; ku katsa na minongonoko ya ka swiyanimoya kumbe makombakule, na swin'wana swiyenge swa mahungu.
- Swi fanerile leswaku dyondzo leyi yi katsiwa eka tidyondzo ta Xitsonga kusukela epureyimari, sekondari, kholeji, na le yunivhesiti, tanihileswi ku nga gayisa rintshwa eka Xitsonga, hi ku kongomisa eka tidyondzo ta lingwisitiki.

SWIHLOVO SWA MAHUNGU

Abdurrahman, I.B. 2019. *Semantics*, DOI: 10.13140/RG.2.2.29504.17927

Ahmad, S., Wasim, S., Irfan, S., Gogoi, S., Srivastava, A., na Farheen, N. 2019. *Qualitative v/s quantitative research, A summarised review*. J. Evid. Based Med. Healthc. 6(43)

Ahmed, M.S. na Khalaf, M.K. 2019. *A Contrastive Study of Ellipsis in English and Arabic: The Case of Ellipted Forms of Verb*, The 3rd Scientific Annual Conference of Al Salam University College, Al Salam University College, Iraq - Baghdad

Babie, E. na Mouton, J. 2009. *The Practice of Social Research*, Oxford University Press, New York

Bahaziq, A. 2016. *Cohesion Devices in Written Discourse Analysis of a Student's Essay Writing*, King Abdul Aziz University, Jeddah, Saudi Arabia

Bennet, G.R. 2010. *Using Corpora in the Language Learning Classrooms: Corpus Linguistics for Teachers*, Michigan

Bhardwaj, P. 2019. *Types of Sampling in Research*, J Pract Cardiovasc, Sci; 5:157-63

Bhattacharjee, A. 2012. *Social science research: principles, methods, and practices. Second edition*. University of South Florida scholar commons.

Blumberg, B., Cooper, D., na Schindler, P. 2014. *Business Research Methods*, McGraw-Hill Education.

Bostley, M.A. 2019. *Basic research design: A guide to selecting appropriate research design*. International journal of contemporary applied research. Kibabii University. Volume 6. Issue 5. Pp 76-89.

Braun, V. na Clarke, V. 2006. *Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101.

Brown, K. na Miller, J. 2013. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press

Buikiene, J. 2005. *Variability of Cohesive devices across registers, Studies about languages*, 7

Chauke, S.P. 1992. *Tihlolo ti hlolela vinyi*, Morija printing works, Lesotho

Chauke, W.R. 1991. *Ntlhontlho*, De Jager-HAUM Publishers, Pretoria

Chauke, W.R. 1993. *Ntiyiso ntsena*, Maskew MillernLongman, Cape Town

Chen, W. 2016. *A Cognitive Study of Preposition Ellipsis in Radiotelephony Communication*, *Open Journal of Modern Linguistics*, 6, 390-400, Southwest University, Chongqing, China

Cook, G. 1996. *The Discourse of Advertising*. London: Routledge

Creswell, J. na Clark, P, V.L.P. 2007. *Design and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Goldberg, A.E. 1995. *A construction grammar approach to argument structure*: IL: The University of Chicago Press, xi + 265 pp

Grant, C. na Osanloo, A. 2014. *Understanding, selecting, and integrating a theoretical framework in dissertation research: creating the blueprint for your "house."* *Administrative Issues Journal: Connecting Education, Practice, and Research*, 14(2), 12-26.

Halliday, M.A.K. na Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*, London, Longman Group Ltd

Hameed, H.T. 2008. *Cohesion in Texts, A Discourse Analysis of a News Article in a Magazine*, Diyala University, AL-Faith Journal No. 37

Hartshorne, K.B. 1983. *Dictionary of basic English-Tsonga, Across the Curriculum*, Educum Publishers, Johannesburg

Hinds, J. 1982. *Ellipsis in Japanese*, Linguistics Research, Canada

Inaam, A. 2016. *Research design. Research in social science: interdisciplinary perspectives*. Research gate.

Jafarpur, A. 1991. *Cohesiveness as a basis for evaluating compositions, system*, 19(4), 459-465

Junod, H.A. 1975. *Vuvulavuri bya Xitsonga*, Sasavona Publishers & Booksellers, Braamfontein

Kabir, S.M.S. 2016. *Methods of Data collection. In Basic guidelines for Research: An introductory Approach for all disciplines*. Book Zone Publication. Chakbazar-4203, Chittagon.

Kothari, C.R. 2004. *Research methodology: methods and techniques. Second revised edition*. New age international publishers.

Lakoff, G. 1993. *The Contemporary Theory of Metaphor*. Cambridge University Press

Leavy, P. 2017. *Research design: quantitative, qualitative, mixed methods, arts-based, and community-based participatory research approach*. The Guilford Press, New York London.

Mabaso, X.E. 1996. ... *hi le fasitereni*, BARD Publissers, Pretoria

Mahatlane, A.D. 1993. *Xikumakumani*, J.L. Van Schaik, Pretoria

Makino, S. na Tsutsui, T. 2006. *A Dictionary of Basic Japanese Grammar*. Japan: The Japan Times.

Marhanele, M.M. na Bila, V. 2016. *Tinhlungu ra Rixaka, Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga*, Timbila Publishing, South Africa

Marhanele, M.M. 2017. *Xingulana xa Ririmi*, Sasavona Publishers and Booksellers (Pty) Ltd, Giyani

Mariani, N. 2019. *An introduction to Linguistics: Syntax*, Jurusan PBS FKIP Universitas Lambung Mangkurat Banjarmasin, Kalimantan Selatan, Indonesia

Martins, F.S., da Cunha J.A.C., na Serra, F.A.R., 2018. *Secondary Dat in Research – Uses and Opportunities*. In *Iberoamerican journal of strategic management*. Serra, FAR (ed), USM. 17 (4): 01-04.

Masinge, R. 1993. *Mabibi ya mbilu*, Rostrum Publishers, Pretoria

Mathumba, D.I. 1987. *Xiseluselu xa vulombe*, Sasavona Publishers, South Africa

Mayevu, G.S. 1988. *Mafelatiko*, Kagiso Publishers, Pretoria

Miller, C.L. 2013. *A Linguistic Approach to Ellipsis in Biblical Poetry*, University of Wisconsin-Madison

Mishra, S.B. na Alok, S. 2017. *Handbook of research methodology*. Educreation publishing. New Delhi.

Motaqed, S. na Annapurna, M. 2016. *Advertisement Analysis: Syntactic Devices in English magazines*, *International Journal of Scientific and Research Publications*, Mysore University

Mtombeni, B.M.K. 1990. *Mavala ya yingwe*, Morija printing works, Lesotho

Mtombeni, B.M.K. 1991. *Ndzhaka ya vusiwana*, Via Afrika limited, Pretoria

Mouton, J. 1996. *Understanding Social Research*. Van Schail Publishers.

Nkondo, C.P.N. 1981. *Xiletelo xa Xitsonga*, Sasavona Publishers, Braamfontein

Pandey, P. na Pandey, M.M. (2015) *Research Methodology: Tools and Techniques*. Bridge Centre, Romania.

Phillips, C. na Parker, D. 2014. *The psycholinguistics of ellipsis*, *Department of Linguistics*, University of Maryland, College Park, 20742, USA

Punch, K.F. 2005. *Introduction to Social Research – Quantitative & Qualitative Approaches*. London: Sage.

Rehman, A.A. na Alharthi, K. 2016. *An Introduction Research Paradigms*. In *International Journal of Educational Investigations*. Vol. 3. (8): 51 - 59

- Rostami, A.A. 2010. *Use of cohesive ties in English as a foreign language students' writing*, *Iranian Journal of Applied Language Studies*, 2(1), 137-156
- Saunders, M.N.K., Lewis, P. na Thornhill, A. 2019. *Research methods for business students, eighth edition*. Pearson Education Limited. United Kingdom.
- Seong, M-H. na Lee, K-Y. 2008. *Syntactic features of Korea English: Word order, Ellipsis, Articles, Prepositions, Passives, Miscellaneous*, *Journal of Pan-Pacific Association of Applied Linguistics*, 12(1),87-88, Eulji University
- Shukla, S. 2020. *Concept of population and sample*, Gujarat university, Conference paper
- Sileyew, K.J. 2019. *Research Design and Methodology*. Intechopen.
- Swam, M. 1981. *Practical English Usage*, Oxford University Press, New York
- Tajeddin, Z. na Rahimi, A. 2017. *A Conversation Analysis of Ellipsis and Substitution in Global Business English Textbooks*, Iran
- Takavoli, H. 2012. *A dictionary of research methodology and statistics in applied linguistics*. RAHNAMA Press.
- Tashakkori, A., na Teddlie, C. 2008. *Introduction to mixed-method and mixed model studies in the social and behavioral science*. In V.L. Plano-Clark & J. W. Creswell (Eds.), *The mixed-methods reader*, (pp.22).
- Teddiman, L. na Newman, J. 2007. *Subject Ellipsis in English: Construction of and Findings from a Diary Corpus*, University of Alberta
- Vollan, A.S. 2016. *Ellipsis in Japanese*, Universitetet i Oslo, Japan